2021 / 2

REGIO

KISEBBSÉG◆ KULTÚRA◆ POLITIKA◆ TÁRSADALOM

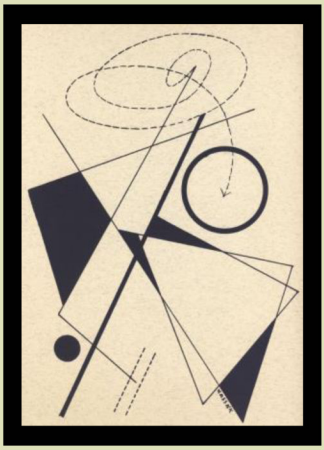

Szolidaritás járvány idején

Szlovák etnopolitikák

„Fajvédelem” és ellenállás
a második világháborúban

Főszerkesztő:
Papp Z. Attila

Szerkesztők:
Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Dobos Balázs
Filep Tamás Gusztáv
Kovács Eszter
Szerbhorváth György

Szerkesztő bizottság
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kállai Ernő
Tátrai Patrik
Váradi Mónika
Zahorán Csaba

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO
Kisebbség ◆ Kultúra ◆ Politika ◆ Társadalom

regio.tk.hu
29. évf. (2021) 2. szám

SZOLIDARITÁS JÁRVÁNY IDEJÉN

Arto Laitinen – Anne Birgitta Pessi
Szolidaritás: elmélet és gyakorlat 5

Sík Domonkos – Zakariás Ildikó
Járvány és válság – rászorultsági és segítési viszonyok
a COVID 2019 első hulláma idején 24

Feischmidt Margit
Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái,
motivációi és vágyott hatásai a COVID-19 járvány idején 73

Neumann Eszter
Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus
első hullámában 105

Zentai Violetta
Szolidaritási kezdeményezések a gazdaság és a munka világában 130

Sütő Zsuzsanna – Feischmidt Margit
Civil kezdeményezések a gondozás, az ápolás és a szociális ellátás
területén a koronavírus-járvány első hullámában 156

Zsigmond Csilla – Acsády Judit
Szolidaritás és vészhelyzet dialektikája: kultúra és szabadidő
a koronavírus-járvány első hullámában 182

SZLOVÁK ETNOPOLITIKÁK

Kollai István
Sörissza tudósok borisszák ellen 208

S. Gabzdilova – M. Olejnik
Magyar nyelvű oktatás Szlovákiában 1948–1950 között 234

MŰHELY

Bartha Ákos
Fajvédelem és ellenállás 251

KRITIKÁK

Antal Róbert
A román akadémiai tudományosság Trianon-képe 2020-ban 272

Vasile Puşcas – Ionel N. Sava (szerk.): Trianon, Trianon! Un secol de mitologie politică revizionistă [Trianon, Trianon! Egy évszázad revíziós politikájának mitológiája]. Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020.

Zahorán Csaba
Marie Antoinette fekete hollója 279

Roman Holec: Trianon – triumf a katastrofa. [Trianon – diadal és katasztrófa.] Marenčin PT, Bratislava, 2020. 256 oldal.

Boka László
Megpróbáló ajándék, tartalmas búcsú – Horváth Andor-invokációk 297

Bilibók Renáta, Biró Annamária, Serestély Zalán (szerk.): Életeink. *Horváth Andor-invokációk.* Kolozsvár: Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020. 396 oldal

Borbély Sándor
Női szövegvilágok, sorsok és mikroperspektívák 309

Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin (szerk.): Emlékek, szövegek, történetek. Női folklórszövegek. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest, 2019. 398 oldal

Molnár Csongor
A bánsági németek mint egy ideológia tárgyai és alanyai 319

Mirna Zakić: Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 308 oldal

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.05

ARTO LAITINEN – ANNE BIRGITTA PESSI*

Szolidaritás: elmélet és gyakorlat[1]

A szolidaritás szó latin eredetű; az „obligatio in solidum" adósok egy csoportjának közös kötelezettségvállalását jelentette a Római jogban. Az 1765-ben megjelent Enciklopédiában és az 1804-es napóleoni polgári törvénykönyvben is ebben az értelemben használták a francia *solidarité* szót. Az 1840-es évek környékén átkerült az angol és a német nyelvbe, politikai jelentéseket társítottak hozzá (például a nemzetközi munkásmozgalmak), és a társadalomtudomány is átvette. A szociológia klasszikusai közül főként Émile Durkheim használta alapvető fogalomkészletének részeként. Fokozatosan nyert tágabb jelentést, mint – érzelmi és erkölcsi alapú – készség a kölcsönös támogatásra, ahogy az az „egy mindenkiért, mindenki egyért" mottóban is megjelenik.[2] Később a szó megjelent a Szovjetunió egyik hivatalos ünnepnapja nevében, valamint Lengyelország híres szakszervezete és a fejlődő országokat támogató számos társadalmi mozgalom is használta. Érdekes módon visszafordították az európai nyelvekből latinra, és így lett a katolikus egyház hivatalos társadalmi etikájának is része. Sokan úgy gondolják, hogy a szolidaritás fogalma ideológiai szempontból annyira terhelt, annyira rugalmas és egyúttal története olyannyira ellentmondásos, hogy jobb lenne használatát ünnepi beszédekre korlátozni. Ugyanakkor sokan védik azt az álláspontot, hogy számos példa akad

* Arto Laitinen, filozófus, egyetemi tanár, Tampere University. E-mail: arto.laitinen@tuni.fi; Anne Birgitte Pessi, egyházszociológus, egyetemi tanár, University of Helsinki. E-mail: anne.b.pessi@helsinki.fi

1 Ezúton is köszönettel tartozunk a szerzőknek, hogy hozzájárult a tanulmány magyar nyelvű publikálásához. A fordítás az eredeti hivatkozási jegyzéket követi. A tanulmány eredeti címe és megjelenésének helye: Laitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta: Solidarity: Theory and Practice. An Introduction. In: Laitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta (eds.): *Solidarity: Theory and Practice*, Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books, 2014. 4–25.

2 L. Laitinen, Arto: *Solidarity*, In: Byron Kaldis (ed.): *Encyclopedia of Philosophy and Social Sciences.* London: Sage, 2013. és Laitinen, Arto − Pessi, Anne Birgitta: "Moniongelmainen solidaarisuus," In: Laitinen, Arto−Pessi, Anne Birgitta (eds.): *Solidaarisuus*. Gaudeamus: Helsinki, 2011, 7–29.

a fogalom elegendően pontos használatára, és lehetséges ezektől a „parazita", túlságosan tág, félrevezető fogalomhasználatot elválasztani.[3]

A szolidaritás fogalmának leíró és előíró jelentései egyaránt vannak. Leíró értelmében a másokhoz való kapcsolódásnak egy bizonyos módjára utal. A társadalom mikroszintjén a szolidaritás cselekvésekben, azok motivációiban és attitűdökben ragadható meg. A szolidaritással magyarázzák a káosz és a konfliktus ellentéteként tételezett társadalmi integrációt. Normatív értelemben tehát a szolidaritást az elnyomásra és az önérdek maximalizálására épülő társadalmi rend ellentéteként értelmezik. Ugyanakkor gyakran használják olyan – kisebb vagy nagyobb mértékben forradalmi – kritikai társadalmi mozgalmak megjelölésére is, melyek éppen a fennálló társadalmi rendet és annak igazságtalanságait bírálják. Így a szolidaritás a kis közösségeken túl harcos politikai mozgalmakban és akár egész társadalmakban is jelen lehet, és egyesek szerint akár az egész emberiséget is összekapcsolhatja.

Előíró értelemben a szolidaritás fogalmának szűkebb és tágabb jelentéseit is használják. Így például úgy tűnik, hogy Richard Rorty (1989)[4] amerikai társadalomfilozófus úgy gondolta, hogy a szolidaritás fogalma a proszociális tettek és gondolatok minden fajtáját lefedi. Ugyanakkor, mivel sokszor olyan gondolkodásra épül, melynek alanya a „mi", ezért nem csupán az antiszociális egocentrizmustól különböztethető meg, hanem a másikra való fókuszáltság olyan egyoldalú formáitól is, mint az altruizmus, az együttérzés, a gondoskodás vagy a keresztény könyörületesség. Utóbbi esetében '*a másik'* vagy '*a te'* jólléte számít, míg a szolidaritás esetében a „mi" együttes jólléte. A szolidaritás abban az értelemben különböztethető meg ezektől a fogalmaktól, hogy feltételezi a viszonzást, és talán közös csoporttagságot és a csoport normáihoz igazodó viselkedést is. Ebben az értelemben a szolidaritás kapcsolódik a barátság, valamint a nemzeti „testvériség" elveihez is.

Vannak olyan érvek, amelyek a szolidaritást az igazságosság és az általános kötelességek normatív kategóriától is elválasztják. Például Jürgen Habermas[5] német társadalomfilozófus szerint a szolidaritás az igazságosság másikja: az első mindig egy meghatározott közösségen belül létezik, míg az univerzális moralitás és az igazságosság pont az ilyen közösségi kapcsolatok felfüggesztését követeli meg. A szolidaritás mindig részrehajló, függ az alany *„mi-perspektívájától"*, míg az igazságosság pártatlan és mentes az egyéni torzításoktól.

---

3 L. pl. Scholz, Sally: *Political Solidarity*. University Park: Pennsylvania University Press, 2008.

4 Rorty, Richard: *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

5 Habermas, Jürgen: Justice and Solidarity: On the Discussion Concerning Stage 6. *Philosophical Forum*, 21/12, 1989, 52.

A szolidaritás mikroszintje: viselkedés és szándékok

A szociológia és a szociálpszichológia a szolidaritást vagy makroszintű jelenségként, a csoportkohézióval, a társadalmi integrációval és a fennálló társadalmi renddel összekapcsolódó jelenségként értelmezi; vagy pedig mikroszintű jelenségként, mint viselkedést, érzelmeket és attitűdöket, amelyek e kohéziót magyarázzák. Fontos, hogy a makroszintű társadalmi egység vagy kohézió nem feltétlen érdemli ki a szolidaritás megnevezést: kevésbé akkor, ha az elnyomás vagy az önérdek tartja össze a közösséget, és inkább, ha a közös normák iránti elköteleződés és a nagyra értékelt társadalmi kapcsolatok. Noha a szolidaritás nem vezethető vissza az önérdekre, az intézmények és normák iránti elköteleződés mértékét részben magyarázhatja, hogy ezen intézmények és normák mennyire hasznosak az egyén (és családja) számára, illetve, hogy mennyire függ az egyén sorsa a csoportétól.

Bár a szociológiába August Comte vezette be a fogalmat, a hagyományos közösségek *mechanikus* és a modern társadalmak *organikus* szolidaritása közti különbségtétel klasszikus elképzelése Émile Durkheim nevéhez kötődik. A mechanikus szolidaritás az egyének hasonlóságán alapul, és a kollektív tudat egyén feletti dominanciáján. Ezzel szemben az organikus szolidaritás alapja a különböző egyének kölcsönös függősége és a társadalmi munkamegosztás. Durkheim megkülönböztetése lehetővé tette, hogy felismerjük, hogy a hagyományos társadalmi kötelékek az iparosodás, az urbanizáció, az individualizáció vagy a demokrácia térnyerésével erodálódnak (noha nem tűnnek el teljesen); és láthatóvá tette, hogy e folyamatokkal összhangban újfajta, az egyedi különbségekkel szemben megengedőbb társadalmi létformák alakultak ki.

A szolidaritás ismertetőjegyeit már sokféleképpen számbavették, például a társadalomfilozófus Larry May szerint a szolidaritás a következő öt elemből áll: 1) tudatos azonosulás a csoporttal, 2) érzelmi kötődés, 3) a csoport jóllétének közös érdeke, 4) közös értékek és meggyőződések és 5) a morális támogatás készsége. May szerint a szolidaritás központi alkotóelemei az azonosulás a csoporttal, és az a gondolat, hogy *a csoport jólléte része minden csoporttag saját jóllétének.* Eszerint a szolidaritás nagyrészt hasonlóságon alapul, a tagok közti egyformaságon; például, a közös értékeket megalapozhatja a közös történelem vagy a közös lakóhely. Emellett fontos elem a mások melletti kiállás a nehézségek esetén – a szolidaritás nemcsak egy passzív érzet, hanem a cselekvésre való gyakorlati beállítottságot is magába foglalja.[6]

A szolidaritást mint mikroszintű jelenséget különböző helyzetekben működő proszociális viselkedésként írják le: segítségnyújtás és támogatás különböző helyzetekben, amikor a másiknak szüksége van rá, megfelelő mértékben részt vállalni

[6] May, Larry: *The Socially Responsive Self: Social Theory and Professional Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press, 1996. 44.

a feladatokból az együttműködések során, méltányosság a javak elosztásánál, a bizalmi helyzetek megtörésének elkerülése, és a morális jóvátétel az erőszak valamely formája esetén.

Siegwart Lindenberg szerint a szolidaritás (mint viselkedés és norma) leginkább öt olyan sajátos helyzetben jelentkezik, amelyekben nagy a kísértés a szolidaritás nélküli cselekvésre (amit olykor egy hatodik típussal, a kölcsönös megértéssel egészít ki).[7] Lindenberg szerint a szolidaritás lényegében éppen azt jelenti, hogy az egyén (innentől „Ego"), annak ellenére, hogy a rövidtávú élvezet vagy éppen a hosszútávú, de egyéni előnyök mást diktálnának az adott helyzetben, cselekvései során mégis olyan normákat követ, amelyek mások (innentől a „Másik") figyelembevételét írják elő.

Az *együttműködési helyzet* az első példa. Ebben a helyzetben közjót termelnek egy olyan csoportban, melynek mind az Ego, mind a Másik tagja. Az Ego akkor cselekszik szolidárisan, ha annak ellenére vesz részt a termelésben, hogy a munka fárasztó és a „potyázásra" (freeriding) is lehetőség van.

A *méltányosság* kérdése a megosztás helyzeteiben merül fel. Az Ego, aki az előnyöket és terheket osztja újra, akkor szolidáris, ha törekszik arra, hogy mindenkinek méltányosan juttasson az előnyökből és hátrányokból, és nem minimalizálja saját terheit és nem maximalizálja hasznát. Hogy részleteiben pontosan mit is jelent az igazságosság, az az elfogadott csoportnormáktól függ.

Az altruizmus a szükségletekre és a segítőhelyzetekre vonatkozik. Ha az Ego segít a Másiknak a bajban, szolidárisan cselekszik. A szükségletek megítélése és az, hogy a segítségnyújtás mely mértéke számít szolidárisnak, ismét a csoport által közösen osztott értelmezésektől függ, és csoportonként változhat.

A megbízhatóság kérdése azokban a helyzetekben merül fel, amikor nagy a kísértés arra, hogy a hallgatólagos vagy kimondott szerződéseket az Ego megszegje. Az Ego akkor szolidáris, ha elkerüli, hogy kárt okozzon másnak, még abban az esetben is, ha így több terhet ró magára.

A figyelmesség félresikerült szituációkra vonatkozik, amikor nem lehetséges betartani az ígéreteket vagy a szerződéseket. Ilyen esetekben az Ego bocsánatkérése, megelőző figyelemfelhívása tekinthető szolidáris tettnek, illetve az, ha megpróbálja a szerződés vagy az ígéret megszegését jóvá tenni.[8]

Mindezekben a helyzetekben a szolidáris viselkedés önfeláldozást követelhet, azt, hogy a cselekvő egy másik ember vagy csoport jóllétének érdekében plusz

[7] Lindenberg, Siegwart: Solidarity: Unpacking the Social. In: Laitinen. A. – Pessi, A. B. (eds.): *Solidarity: Theory and Practice*. Lanham–Boulder – New York – London: Lexington Books, 2014.

[8] Lindenberg, S. – Fetchenhauer, D. – Flache, A. – Buunk, A.P.: Solidarity and prosocial behavior: a framing approach. In: Fetchenhauer, Detlef – Flache, Andreas – Bruunk, Abraham P. – Lindenberg, Siegwart (eds.): (eds.): *Solidarity and Prosocial Behavior. An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. New York: Springer, 2006. 3–9. 9.

terheket vállaljon. Lindenberg korábbi művében azt akarta megmagyarázni, hogy miért cselekszik valaki – hedonizmus vagy nyereségvágy helyett – szolidárisan bizonyos szituációkban, míg másokban nem. Úgy látta, hogy az egyének általános jellemformálódásán és gyakorlati beállítottságán kívül a helyzetek specifikus jellemzői is meghatározzák a viselkedést, mivel adott esetben erősítik a szolidaritás keretezését, szemben az azonnali kielégülés vagy a hosszútávú nyereség keretezéseivel. A szolidaritás tehát bizonytalan jelenség, megjelenéséhez szükség van olyan tényezőkre, amelyek megerősítik a szolidaritás keretezését, értelmezéseit.

A klasszikus szociológiaelméletek hangsúlyozzák, hogy a társadalom tagjai belsővé teszik a közös normákat és értékeket, nem mindig tudják ugyanakkor megmagyarázni, hogy az így szocializált egyének miért akarhatnak egyáltalán máshogy cselekedni, mint szolidárisan. Ezzel szemben a döntéselmélet vagy a klasszikus közgazdaságtan – melyek szerint az embereket mindig az önérdek vezérli – képtelenek megmagyarázni, hogy az egyének miért cselekszenek időnként őszintén szolidárisan. Lindenberg modellje mind a szolidáris, mind pedig a nem-szolidáris viselkedés lehetőségét is megkísérli megmagyarázni, és kiemelni, hogy mindkét cselekvési mód helyzetfüggő és törékeny. Az, hogy helyzettől függően ingadozik a szolidáris viselkedés mértéke, leginkább megfigyelőképességünk korlátaiból származik – nem tudunk egy eseményt minden perspektívából látni. Versengenek egymással a különféle értelmezési kereteink, és az eltérő célok és viszonyok meghatározzák azt, ahogy egy helyzetet érzékelünk. Például, ha egy barátom pénzt kér tőlem kölcsön, elsősorban a „segítség barátomnak a szükségben" kategórián keresztül fogom értelmezni a helyzetemet, ahelyett, hogy a pénzveszteséget mint költséget látnám – a barátom segítése fontossá válik, míg a gazdasági okok háttérbe kerülnek. Tehát altruista módon cselekszem, de nem felejtem el teljesen a saját hasznomat sem. Ha ugyanez a barátom harmadszorra kér egy jelentős összeget, anélkül, hogy kifizette volna korábbi tartozását, talán elkezdem máshogy értelmezni a helyzetet. Lindberg szerint a szolidaritás népszerűsítéséhez olyan értelmezési kereteket kell felállítani, melyek kiemelik és erősítik ezt a perspektívát. Ebben az értelemben a társadalmi nyomás és a formális rítusok is elősegítik a szolidaritást – e kérdéseket több tíz éve kutatják az altruizmus szakirodalmában.[9]

Módszertani okoknál fogva az empirikus kutatások (például Hechter és Lindenberg kutatásai) inkább a viselkedéssel foglalkoznak, így a szolidaritás érzelmi és attitűdelemei háttérbe szorulnak. A legtöbb elméletalkotó (beleértve Lindenberget) ugyanakkor úgy gondolja, hogy a viselkedés önmagában nem is elég a szolidaritáshoz, mivel az ilyen tettek feltételezik bizonyos érzelmek és attitűdök meglétét, például a valahova tartozás érzését, a mások jólléte iránti aggodalmat, a közös normák melletti elköteleződést, a társadalmi kapcsolatok megbecsülését

[9] Pessi, Anne Birgitta – Saari, Juho: *Hyvä tahto. Auttamisen asenteet ja rakenteet Suomessa.* Helsinki: STKL, 2008

és a csoporttal való azonosulást. A *szolidaritás egyedi motivációs mintázata* a (kiterjesztett) egoizmus és a (leszűkített) altruizmus elemeit vegyíti. A „mi"- központú gondolkodás egy formájának tekinthető, mely – a kortárs társadalomfilozófia által sokat vizsgált – kollektív intencionalitásra épül.[10]

A tettek, melyek mögött kifejezetten szolidáris indokok állnak, tovább elemezhetők, specifikus kritériumok szerint. Andreas Wildt német társadalomfilozófus szerint egy tett akkor szolidáris, amikor a cselekvő 1) kölcsönösen együttérez a segítettel, és úgy érzi, hogy összetartoznak, 2) részlegesen az altruizmus motiválja, 3) a cselekedetet egy nehéz helyzetben adott segítségként értelmezi, 4) ezt a nehézséget morális kérdésnek tartja, igazságtalannak, mely egy morális kötelességet von magával, 5) kötelezve érzi magát, hogy segítsen, 6) nem gondolja, hogy a segítettnek jogi vagy morális értelemben joga van kérni vagy kapni tőle, a segítőtől bármit, 7) feltételezi, hogy a segített is hasonlóképpen ítéli meg a nehézséget, 8) feltételezi, hogy a segített szeretne könnyíteni a saját nehézségén, és ezt aktívan meg is próbálja, 9) feltételezi hasonló helyzeteknek legalábbis a lehetőségét, amelyben a segített ugyanúgy cselekszik, cselekedett, vagy fog cselekedni vele szemben, mint most ő.[11] Wildt e definícióját ki lehet tágítani, hogy a segítésen kívül másféle tettekre és helyzetekre is vonatkozzon (a Lindenberg által említettek közül például ilyen az együttműködés, a méltányos elosztás, a megbízhatóság és a figyelmesség).

A szolidaritás érvényességi köre makroszinten: az elhatárolt közösségektől a társadalmakig, a társadalmi mozgalmaktól az egész emberiségig

Akár leíró, akár előíró értelemben használják, a szolidaritás központi szerepet kapott mind a kisebb közösségek, mind pedig egész társadalmak leírásában (olyan további normatív jellemzők mellett mint például a társadalmi igazságosság, a demokrácia és az autonómia). Az Európai Unió alkotmányába is bekerült a „szolidaritás", illetve olyan egymással versengő mozgalmak is előszeretettel használják, mint a marxizmus, a szociáldemokrácia, a francia szolidarizmus, a liberalizmus, a római katolicizmus és a neofasizmus.

A klasszikus liberális és a katolikus megközelítés a személyek közti felelősséget és a szolidaritást privát személyes erénynek tartja. Ezzel szemben a marxizmus és a szociáldemokrácia a strukturális akadályok, az intézményes megoldások és a közös felelősség szerepét hangsúlyozza, így az intézmények is szolidárissá

[10] Tuomela, Raimo: *The Philosophy of Sociality*. New York: Oxford University Press, 2007. L. 9. fejezet

[11] Wildt, Andreas: Solidarity: Its History and Contemporary Definition. In: Bayertz, K. (ed): *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture, Vol. 5.* Dordrecht/Boston/ London: Kluwer, 1999. 209–222. 217–218.

válhatnak. Egy mérsékelt nézet szerint az intézményi elrendezések elősegíthetik valódi csoportszolidaritás kialakulását (például a progresszív adózás vagy a szociális szolgáltatások által); ugyanakkor ha ezeket az intézményi struktúrákat pusztán erőszak miatt vagy önérdekből fogadják el, akkor a valódi intézményi szolidaritás nem jön létre. Ehhez kapcsolódik, hogy a társadalompolitikai elemzések szerint az európai jóléti államok a (társadalmi és polgári) szolidaritás és az újraelosztás igazságossága viszonylag magas szintjét valósították meg.

Egy harmadik szolidaritástípusról beszélhetünk a nemzetközi munkásmozgalmak, a lengyel Szolidaritás és számos új társadalmi mozgalom esetén. Talán sokaknak valóban leginkább a lengyel munkásszakszervezet, a szolidaritási sztrájkok és az elnyomással szemben egyesült munkásság jut eszébe a szóról. A politikai szolidaritás ilyen megnyilvánulási formáiban az aktivisták és a mozgalmárok azért fognak össze, hogy szembeszálljanak az igazságtalansággal és valamely csoport elnyomásával, és hogy lehetőség szerint külső támogatókat keressenek („out-group solidarity"). Ebben az értelemben a politikai szolidaritás megerősíti az e problémákkal küzdő csoportok belső egységét – „az egy mindenkiért, mindenki egyért" elve szerint.[12] Egy küzdelmet folytató csoport nem feltétlenül saját érdekéért küzd, de tettein keresztül kifejezi a szolidaritását a küzdelem okául szolgáló igazságtalanság által súlytott csoporttal. Ezek a csoportok gyakran részben fedik is egymást. A szolidaritás ugyanakkor a világ túlsó oldalán élő csoportokra is irányulhat (mint például a nicaraguai embereket támogató finn bolhapiac).

Negyedrészt, tágabb értelemben – és Richard Rorty szóhasználatához hasonlóan – a szolidaritás a másokkal szembeni alapvető erkölcsi gondoskodást is jelenti, melyet e kontextusban gyakran morális vagy emberi szolidaritásnak neveznek. Miközben a szolidaritást jellemzően pozitív jelenségnek látják, számos formáját kritizálták amiatt, mert a – gyakran ellenségként megjelenített – kívülállók kizárásához, vagy a csoporton belül az individualitás és az autonómia, vagy akár a felelősség elnyomásához vezethet.

A szolidaritás és a globális gondolkodás fogalmai között van egyfajta feszültség. Az előbbi fogalomtörténetében hangsúlyt kaptak a közös célokkal, kihívásokkal és érdekekkel – és sokszor közös ellenségképpel – rendelkező lehatárolt csoportok. Hagyományosan a szolidaritást a csoport belső tulajdonságaként értelmezik, míg a globális humanitarizmushoz az együttérzést, az altruizmust, a jótékonyságot és az emberi jogok tisztelete melletti kiállást kapcsolják. Másrészt a szolidaritás összekapcsolódik azzal a gondolattal is, hogy minden egyén felebaráti viszonyban áll egymással. Például a katolicizmus tanításai hangsúlyozzák, hogy minden embert valódi szolidaritás köt össze. Nézzük meg még közelebbről ezt a négy kontextust.

[12] Scholz, 2008.

Valódi közösségek: kizárások és szolidaritás

A szolidaritás szorosan kapcsolódik a közösségiséghez. Leginkább kisebb közösségekben teljesedik ki, ahol egyebek mellett van egy közös történet vagy nyelv, a tagok közt erős az összetartás érzése és az egymás segítésére való hajlam, és vannak közösen osztott értékek, normák és meggyőződések. Emiatt a szolidaritás központi jellemzője a kizárás és a befogadás, hiszen nem mindenki tag. Ez a hozzáállás felerősíti, és részben létre is hozza a csoporton belüli közelség- és összetartozás-érzést. Másik oldalról a kívülállóknak is lehetnek saját közösségeik. Bárkinek tartozhatunk felelősséggel, de általában a saját csoportunk egyes tagjaival mélyebben osztjuk meg az életünket.[13]

Úgy tűnik, hogy azok a legszilárdabb közösségek, melyek a más közösségektől való különbözőségüket hangsúlyozzák; ilyen például számos fanatikus vallási és politikai csoport. E jelenséget a társadalmi tőke két formájával magyarázták: az összetartó (bonding) és összekötő (bridging) társadalmi tőkével.[14] Egy egészséges közösség sokféle módon kapcsolódik a többi közösséghez egy még tágabb közösségen, például a társadalom egészén belül – más szóval e közösségek összekötő tőkében gazdagok. Egy ilyen közösség nem csak a saját belső összetartását erősíti, hanem a tágabb közösségi összetartást is. Ezzel szemben a szorosan összetartó, befelé forduló fanatikus közösségek (legyenek kicsik vagy nagyok) nagymennyiségű összekötő tőkével rendelkeznek, és a nagyobb közösségben súlyos károkat okozhatnak.

Az egyik legnagyobb kihívás a közösségiség kibékítése az egyén autonómiájával és szabadságával. A késő modernitás individualizmusa és a szabad választás

[13] A szolidaritás erős kötelék a családban, a törzsekben, a falusi közösségekben, a munka- és vallási közösségekben, illetve olyan csoportokban, melyek különböző érdeklődési területek és tevékenységek mentén keletkeznek. Különösen összetartó kapcsolat jellemzi a családot, melyhez a későmodernitásban élő egyének is tartoznak. A szolidaritás szerepe a családon belül sem egyértelmű. Például, a generációk közti szolidaritás megjelenését hat típusba lehet sorolni. Bengtson, Vern L. − Roberts, Robert E. L.: Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction. *Journal of Marriage and the Family,* 53: 4, 1991. 856 – 870. 857. Társas szolidaritás jellemzi a generációk közti interakciókat és a közös tevékenységeket. Míg az affektív szolidaritáson keresztül például az érzelmi kötődések mértékét és mélységét lehet megítélni; a családtagok közti melegséget, intimitást, bizalmat és megbecsülést, illetve a kölcsönösséget. A megegyezésen alapuló szolidaritás a közös értékekre, hozzáállásokra és vélekedésekre vonatkozik. Ezzel a szemben a gyakorlati szolidaritás a valódi segítséget és az erőforrások megosztását jelenti. A normatív szolidaritás a családon belüli szerepek és az ebből következő kötelességek területe; míg a szolidaritás strukturális formája ebben az esetben felmérése annak, hogy az egészségi állapot, lakhely és a családtagok száma milyen módon határozza meg a családon belüli segítségnyújtást. L. Silverstein, Merril – Parrott, Tonya M. – Bengtson, Vern L.: Factors that Predispose Middle-Aged Sons and Daughters to Provide Social Support to Older Parents. *Journal of Marriage and the Family*, 57/2, 1995. 465–475. 466–473.

[14] Putnam, 2001.

lehetősége nem feltétlenül rombolja a szolidaritást – habár sokan így érvelnek. Éppen ellenkezőleg, az egyének közti kötelékek száma megnövekedett, mindannyian többszörös „szolidaritási kötelékek" részei vagyunk. Ez kihívást jelent az intézményeknek, hogy rugalmasabbá, fluidabbá váljanak: az intézményi határokat többé nem lehet kőbe vésni, és a folyamatosan mozgásban lévő, többféle intézményi tagsággal is rendelkező egyének intézményi kizárása sem lehetséges.[15] Lindenberg a „gyenge szolidaritás"[16] fogalmát arra az esetre vezette be, amikor az összetartó és összekötő társadalmi tőke keveredik (és amikor kisebb mértékben elvárt az önfeláldozás a fent említett öt tipikus szolidaritási helyzetben).

A társadalom egészét átfogó szolidaritás

A társadalom egészét átfogó szolidaritás különféle formákban jelenhet meg a leírás perspektívája és a tudományág függvényében. Tekinthetünk rá, mint társadalmi ragasztó- vagy kötőanyagra, vagyis olyan kötelékekként, amelyeket nem lehet elnyomó gyakorlatokra vagy önérdekre visszavezetni.

A társadalmi szolidaritás egyik alapvető kérdése, hogy hogyan osztjuk el a különböző javakat. Az ezzel foglalkozó diskurzusok központi témái elsősorban a jövedelemeloszlás, a társadalmi szolgáltatások és az adózás – ennek egy példája, ahogy az északi jóléti államokban a magas adószintet és a társadalmi szolgáltatásokat a szolidaritás fogalmával igazolják. Tehát ahelyett, hogy a jövedelem társadalmi szintű elosztása önkéntességen és jótékonykodáson múlna, intézményesült, hogy minden egyénnek joga van egy alapvető – minimum – jövedelemhez és élhető életkörülményekhez. Néhányan a szolidaritás efféle bürokratikus formáját hideg, kvázi-szolidaritásnak hívják,[17] ugyanakkor elképzelhető, hogy bizonyos intézményes megoldások létrehozzák a szolidáris gondolkodást, például a szolidaritás értelmezési keretének fenntartásával. Továbbá a demokratikus döntéshozásnak is szüksége van bizonyos szintű szolidaritásra, mivel megerőltetőbb feladat aktív polgárnak lenni, mint egy felvilágosult diktátor alattvalójának, akit a kenyér és cirkusz kielégít.

---

[15] Ammermann, 2007, Sewell, 1992. Érdemes észben tartani, hogy az új közösségi szolidaritás további kötelességeket és odaadást kíván, mely az egyén számára lehetséges, hogy elnyomó vagy követelőző viszonnyá válik. Emiatt nem állíthatjuk, hogy a növekvő szolidaritás szükségszerűen pozitív dolog. Számos csoport és ad hoc közösség egyedül gyakorlati okokból létezik, és kontraproduktív lenne elvárni, hogy a belső szolidaritás elve alapján működjön.

[16] Lindenberg, Siegwart: Solidarity: Its Microfoundations and Macrodependence. A Framing Approach. In: Fararo, T.J. – Doreian, P. (eds.): *The Problem of Solidarity. Theories and Models*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers, 1998. 61–112.

[17] Bayertz, Kurt, ed: *Solidarity.* Dordrecht/Boston/London: Kluwer, 1999. 24–25.

A politikai mozgalmak és a „harcos” szolidaritás

A politikai mozgalmak elemzésében is központi fogalom a szolidaritás. Sally Scholz politikafilozófus háromféle szolidaritást különböztet meg: a *társadalmi szolidaritás* a csoportkohézióra vonatkozik, és különbözik a *polgári szolidaritástól*, mely az állam és a polgárai közti viszony leírása, illetve mindezektől elkülöníthető a *politikai szolidaritás.* Ez utóbbi az egyén lelkiismeretét és elköteleződését jelenti, mely az elnyomás és igazságtalanság helyzeteiben nyilvánul meg.[18]

A szolidaritás e fogalma szorosan összekapcsolódik a munkásmozgalom osztályharcának történetével, az ipari sztrájkokkal és a politikai mozgalmakkal – ebben az értelemben nevezhető „harcos szolidaritásnak”. Fentebb említettem, hogy mind a közösségi, mind a társadalmi szolidaritás feltételez egyfajta kizárást; a harcos szolidaritás emellett egy antagonizmust is megkövetel, egy ellenfelet, leginkább egy elnyomó személyében. A harcos szolidaritás alapja az igazságtalanságok elleni közös küzdelem gondolata, például sztrájkkal. Miközben a tagokat összekötő csoportszolidaritás (intra-group solidarity) is létfontosságú, a harcos szolidaritás fontos további jellemzője, hogy a kívülállók morális támogatására is számít. Ezt például más csoportok vagy szakszervezetek azáltal tudják kifejezni, hogy csatlakoznak a sztrájkhoz. Ugyanakkor a küzdelmek nem mindig az igazságtalanságról szólnak; néha a meglévő kiváltságok megtartását vagy új előnyök megszerzését célozzák meg.

Szolidaritás az emberiséggel

A teljes emberiséget átfogó szolidaritás: bármely korábban említett – társadalmi, politikai vagy morális – szolidaritástípus kiterjesztése az egész emberiségre. Lehet társadalmi szolidaritás a globális társadalomra kiterjesztve, lehet globális léptékű politikai szolidaritás, vagy lehet univerzalista humanitárius szolidaritás. Egyrészt lehetséges, hogy a jövőben az egész emberiség egy egységes és átfogó globális államban egyesül, melyben a nemzeti szolidaritás mindenkire vonatkozik. Ugyanakkor nem világos, hogy az emberiség jelenlegi mérete mellett vajon „valódi közösséggé” tudna-e válni, a szó szűkebb értelmében.

Másrészt lehetséges-e a politikai szolidaritást mindenkire kiterjeszteni? Egyesülhet-e az egész emberiség egy politikai mozgalomban azért, hogy – csak néhány példát kiragadva – képes legyen legyőzni a világjárványokat, a klímakatasztrófát, vagy a tömegmészárlásokat? Például világszerte folyamatosan növekszik az a tömeg, amely támogatja a környezetvédelmi kezdeményezéseket. Önmagában az, hogy a zöld mozgalomnak még mindig léteznek ellenfelei (illetve olyanok, akik

[18] Schlolz, 2008. 233–236.

közömbösek a téma iránt), nem cáfolja a mozgalom globális kiterjedtségét; ahogy a bűnözés sem kérdőjelezi meg a törvények társadalmi eredetét vagy a társadalomban jelenlévő szolidaritást.

Harmadrészt ott van az altruizmus vagy az egyenlő tisztelet morális perspektívája. Az altruista beállítódás a másokhoz való kapcsolódás érzése, egy olyan érzés, amelyet a segítő gyakran nehezen tud kifejezésre juttatni. A mi-ők megkülönböztetés helyett az altruisták minden egyes embert – minden Másikat – az emberiség egy tagjának látják. Amikor közelebbről megvizsgálták az altruisták motivációit, sokan, akik valamilyen hősies, altruista cselekedetet hajtottak végre, egyszerűen csak annyit mondtak: „ez volt az egyetlen dolog, amit tehettem. Ők éppen olyan emberek, mint én."[19] Az ilyen példák esetében a humanitárius szolidaritás fogalmát alkalmazhatjuk, amely – például Sally Scholz alapján[20] – a szolidaritás egyik változata, és amely az egész emberiség egységének fogalmán alapul.[21]

A nemzetállami szintű társadalmi szolidaritás válsága?

A szolidaritás elsősorban nem szerződések által jön létre. Mégis talán egy szolidaritásra irányuló hallgatólagos szerződésnek nevezhetjük, ahogyan a fennálló gyakorlatokon és meggyőződéseken keresztül a társas együttlét alapvető formáit megszervezzük. Másszóval, a szolidaritás e szerződései magukba foglalják a „mi"

19 Monroe, 1994; 1996.

20 Scholz, 2008. 233-236.

21 Az emberiséget felölelő szolidaritás alapulhat morális, humanitárius elvekre, mely esetben figyelmen kívül kerül az a kérdés, hogy ki tartozik a közösséghez. Ebben az esetben a többi individuumot morális egyénként értelmezzük, akivel szemben negatív és pozitív kötelességünk van. Negatív kötelességeinknek, például mint a sértés elkerülése, sokszor úgy tudunk megfelelni, hogy nem követünk el bizonyos cselekedeteket. Míg a pozitív kötelességek esetében a mások jóllétét elősegítő és őket támogató elvárásokról és javaslatokról van szó; mely esetben a cselekedetek elmulasztása is megszegi a szolidaritás normáját. Immanuel Kant (1724–1804) híres gondolata szerint minden ember a Célok Királyságához tartozik; mindenkinek vannak jogai és kötelességei. Egymás szomszédjaiként erősen függünk egymástól. Talán utópikusan hangzik, de – ahogyan korábban említettem – pontosan a mindennapi segítségnyújtásban mutatkozik meg a szolidáris hozzáállás lényegisége és a cselekvés szemszögéből értett magyarázó ereje. Számos gondolkodó – például Kant és Rawls – úgy tekint a másokkal szembeni univerzális kötelességekre, mint ami az emberi jog nélkülözhetetlen feltétele. Az emberiségre kiterjedő szolidaritás nehézsége, hogy a kívülálló egyéneket is a „mi" részévé tegye. Erre a kérdésre vonatkozik a fokozatos szolidaritás fogalma (l. Kolenda, Konstantin: Incremental Solidarity. *The Humanist*, 49, 1989. 43.), melynek – Durkheim organikus szolidaritásához hasonlóan – az egész emberiség szolidaritása a cél. Nem egyszerű, hogy az emberiséget felölelő vagy akár a fokozatos szolidaritás létrejöjjön. A legtöbben inkább faji, osztály, vallási vagy nemi alapon azonosulnak egymással (May, 1996.). Ráadásul az individualizmus, mely ugyan nem feltétlenül szöges ellentéte a közösségiségnek, mégis korlátozhatja az emberiség szolidaritását.

és „mások" különböző hálózatait, melyeken keresztül egy közösség a munka és a szabadidő világát megszervezi, illetve anyagi, társadalmi, kulturális és spirituális szükségleteit kielégíti. A klasszikus szociológia szerint a modern nyugati társadalomban megváltozott ez a szerződés, és egy mindent magába foglaló, kényszerű közösségiségből, mint a mechanikus szolidaritás, az individualizmussal szemben megengedőbb, organikus szolidaritás lett.[22]

A 20. század elején divatos volt a fogalom. Az 1900-as párizsi világkiállítást megnyitó Alexandre Millerand francia pénzügyminiszter a haladás, a tudomány és a felvilágosodás mellett a szolidaritást magasztalta: „A tudomány által feltárt erkölcsi és anyagi titkokat egy szóban lehet összefoglalni: szolidaritás!"[23] A gazdasági és technológiai haladás roncsolni látszott a hagyományos közösségiséget, ugyanakkor úgy tűnt, hogy a kölcsönös függőség előnyös formáit teremtette meg, valamint egy, a fokozódó munkamegosztáson alapuló újfajta szolidaritást, amely elfogadóbb volt az individualitás iránt. A szolidaritás ezen új formája leginkább a viszonylag újonnan kialakuló nemzetállamokban jelent meg.

A szolidaritás kortárs elképzeléseit, valamint a közösségiség, az együttlét és a közös felelősségvállalás gyakorlatait folyamatosan megkérdőjelezik, változtatják és újragondolják. A fejlett jóléti államokban, mint Finnország, jelenleg vita folyik például az adócsökkentésről, a csökkenő jóléti szolgáltatásokról, a feltételezett gazdasági kényszerekről; a nagyvállalati vezetők túlzó mértékű bónuszairól, a sztrájkok létjogosultságáról, a koldulással kapcsolatos morális aggodalmakról, a gyárbezárásokról, a nemzetközi pénzügyi válság részeként a gazdasági recesszióról és a bevándorlásellenes érzelmekről. Európai kontextusban a világgazdasági válsággal megszorító intézkedéseket legitimáltak, amelyeket néhányan egyenesen az alsóbb osztályokkal szembeni hadviselésként értelmeznek, míg mások a felelős hosszú távú döntéshozatal egyetlen rendelkezésre álló formájának tartják. Globális szinten az olyan események, mint az Occupy Wall Street, az Indignados és az Arab tavasz a nemzetközi politikai szolidaritás nevében mozgósítottak, csakúgy mint a hosszútávú célokat megfogalmazó társadalmi mozgalmak, melyek a férfiuralom, a rasszizmus, a globális szegénység és az igazságtalanságok, az adóparadicsomok és a fenyegető klímakatasztrófa ellen harcolnak.

Hauke Brunkhorst német elméletalkotó amellett érvel a *„Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community"* („Szolidaritás: A civil barátságtól a globális jogi közösségig") című könyvében, hogy a nemzetállamok rendszerének három történeti nehézséggel kellett szembenéznie, melyek most globális léptékben újra előtérbe kerültek.[24] Először is, a nemzetállamok rendszere lehetővé tet-

[22] Durkheim, Émile: *The Division of Labour in Society*. New York: The Free Press, 1947. [1893.]

[23] Liedman, Sven-Eric: *Solidarity*. Eurozine 16/Sep., 2002, 1–16. 1.

[24] Brunkhorst, Hauke: Globalizing Solidarity: The Destiny of Democratic Solidarity in the Times of Global Capitalism, Global Religion, and the Global Public. *Journal of Social Philosophy*,

te a vallási konfliktusok elkerülését. Az 1648-as vesztfáliai béke újraértelmezte a vallás szerepét, mely így a nemzetek belső ügye lett, és ezen túl egyre inkább az egyének személyes ügye. Másodszor, a nemzetállam az alapvető politikai jogok megteremtésével lehetőséget adott a forradalmak és a társadalmi zavargások elkerülésére. A francia forradalom után a demokrácia működtetése és a politikai jogok érvényesítése összefonódtak a nemzetállamok autonómiájával; így például a női választójog biztosítása is ezen a gondolaton alapul. Harmadszor, az államok kontrollálni tudták a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekből és igazságtalanságokból adódó elégedetlenséget. A történelem során az államoknak központi szerepe volt a piacgazdaság szabályozásában és az igazságosság védelmében – a nemzetállamok mind a kapitalizmushoz, mind a szocializmushoz igazodni tudtak.[25] Mindemellett megemlíthetjük, hogy a nemzetek homogenitása és a közös kultúra feltehetőleg erősítette a társadalmi kohéziót. Ugyanakkor az elv, hogy „ha Rómában vagy, tégy úgy, mint a rómaiak", asszimilációs gyakorlatokat legitimált, többek között a bevándorlókkal szemben.

Jelenleg úgy tűnik, hogy a világgazdaság, a vallás, a média és a környezeti kérdések meghaladottá tették a nemzetállami rendszert. Következik-e ebből, hogy újféleképpen fogjuk a társadalmi kapcsolatainkat kialakítani? Egyrészt az intolerancia növekedése, illetve a társadalmi szintű szolidaritás csökkenése lokálisabb közösségek születését segítheti elő, ahol a szolidaritás csak kisebb csoportokat fog át. Másrészt, a problémák egy része az egész világot érinti, így lehet, hogy előidézi a globális szolidaritást.

Annak ellenére, hogy az élet számos területe jelentős fejlődésen ment keresztül, a 20. századot sokszor mégis az emberiség legsötétebb évszázadának tartják, a romboló háborúk, a koncentrációs táborok, a nukleáris fegyverek és a környezet lerombolása miatt.[26] A háborúk és más különleges helyzetek ugyan erősíthetik a nemzeti szolidaritást, de két világháború után groteszk lenne a háborúkra mint a társadalmi kohéziót erősítő jelenségekre gondolni. A környezeti rombolás és a globális szegénység miatt szertefoszlott a hit abban, hogy a technológiai és gazdasági haladás színtiszta áldás. Érvénytelenné vált a nemzetállamokra épülő szolidaritási szerződés – és világszinten tértek vissza azok a nehézségek, melyekre a nemzetállami rendszer szolgált válasszal. Globális szinten megerősödött a kapitalista gazdaság szerepe (a „nyertesek" és „vesztesek" globális osztályával együtt), és – a közhiedelemmel ellentétben – a vallásé is. A multikulturalizmus kapcsán vita tárgya lett az az asszimilációs gyakorlat, amellyel a kulturális különbségeket megközelítették – habár mindezek a problémák ellenreakciókat is kiváltottak

38 (1), 2007. 93–111.

[25] Brunkhorst, Hauke: *Solidarity. From Civic Friendship to a Global Legal Community*. Boston: MIT Press, 2005. és Brunkhorst, 2007.

[26] Glover, Jonathan: *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century.* London: Jonathan Cape, 1999.

a populista mozgalmakból. A globális demokrácia és a globális szolidaritás kérdései sürgetőbbek, mint valaha, analóg megoldásaiként azoknak a problémáknak – a gazdasági, politikai, vallási és kulturális kihívásoknak –, melyeket a második évezred második felében a nemzetállamok oldottak meg sikerrel.

Szolidaritás és igazságosság

A szolidaritás normatív-értékelő fogalma megfelel a testvériesség elvének, amely a francia forradalom mottójában az egyenlőséget és a szabadságot egészítette ki. Az igazságosság kortárs elméletei az alapvető szabadságjogokat és a társadalmi egyenlőség fogalmait tárgyalják, így segíthet, ha a szolidaritás normatív értelmét összehasonlítjuk az igazságosság ideáljával.

Az erős szolidaritás semmiképpen sem garantálja az igazságosság elvének érvényesülését – előfordulhat, hogy egy olyan csoporton belül van jelen, amely ezzel párhuzamosan igazságtalan és aszolidáris a kívülállókkal szemben.[27] A csoport tagjai továbbá jogosnak tarthatnak olyan társadalmi megállapodásokat – például az öröklési hierarchiát –, melyek összeférhetetlenek az igazságosság jobban működő elveivel, és melyeket valamennyi gondolkodás után talán el is vetnének. Viszont mindenképpen erodálódik a szolidaritás, ha a csoport tagjai nem tartják vagy nem tapasztalják kellőképpen igazságosnak azokat a struktúrákat, melyekre az épül. A szolidáris társadalmi rend nemcsak a tiszta erőszakon vagy a számító önérdeken alapszik, hanem egy ezektől független erkölcsi azonosuláson is.

John Rawls *Az Igazságosságról* című könyve elején azt állítja, hogy az igazságosság a társadalmak alapvető struktúrájában a legfontosabb érték, és hogy ezt kevesen vitatják. A különböző igazságosságelképzelések mellett érvelő emberek – állítja Rawls – elfogadják, hogy az igazságosság *eszméje* a legfontosabb érték. Ezek után a szolidaritás mindössze a második legfontosabb érték lehet; például mint gyakorlati feltétele az igazságosság teljesülésének.

A szolidaritás emellett legalább kétféleképpen kötődik az igazságossághoz. Egyrészt eszmeként meghatározhatja az igazságosság elveinek tárgyát. A szabadság és a lehetőségek érvényesülésének lehető legjobban működő egyensúlya mellett Rawls szerint szükség van a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek szigorú korlátozására – hogy a kialakult helyzet a leginkább elesetteknek a lehető legjobb körülményeket jelentse (ezt a gondolatot az igazságosság harmadik elveként *különbözeti elvként* ismerik). A különbözeti elv a testvériség ideáljának akar megfelelni, mivel a legrosszabb pozícióban lévőkre helyezi a hangsúlyt. Andreas Wildt nyomán[28] Rawls harmadik tétele nagyjából a szolidaritás által diktált újraelosztással

[27] Lindenberg, 1998.

[28] Wildt, Andreas: Solidarität als Strukturbegriff politisch-sozialer Gerechtigkeit. *Jahrbuch für christliche Sozialwissenschaften,* 48, 2007. 39–60.

egyenlő – mely nemcsak a tehetősebbektől a szegényebbek felé, hanem a szegényebbektől a tehetősek felé irányuló szolidaritást is jelenti. Nyilvánvalóan az esélyegyenlőség nem a legjobban valósult meg a világban, így nevetségesnek hangozhat a gazdagokkal szembeni szolidaritás, viszont ebben az esetben megőrizzük a szegényebbek méltóságát, akik cselekvői és nem pusztán segélyezettjei lesznek a szolidaritásnak – ahogyan annak lennie kell.

Az igazságosság elvének működését, és nem csak tárgyát, is meghatározhatja a szolidaritás. Ugyanis ahhoz, hogy a gyakorlatban is működjenek, és utópikus ideák helyett konkrét társadalmi valósággá válhassanak, szükség van arra, hogy az emberek kövessék ezeket az elveket. Rawls-ra reagálva az olyan „kommunitáriusok", mint Charles Taylor vagy Michael Sandel, azt állítják, hogy a különbözeti elv erős szolidaritásra alapul – Rawls-szal egyetértésben, aki könyve utolsó fejezetében vizsgálja ezt a kérdést.

Jürgen Habermas szerint az igazságosság elvei formálisan igazolhatók anélkül, hogy mások jóllétére vagy a közjóra hivatkoznánk, de a szolidaritás elve egyszerre veszi figyelembe a mások jóllétét és a teljes csoportét. Számára a szolidaritás azon a felismerésen alapul, hogy minden ember felelősséget kell vállaljon mindenki másért, mivel ugyanannak a társadalomnak a tagjaiként mindenkinek érdeke, hogy saját életkörnyezete ép maradjon. Szükség van arra, hogy a deontológiai (kötelesség alapú) értelemben vett igazságosságot kiegészítse a szolidaritás.[29]

Az igazságosság és méltányosság nemcsak a társadalom alapvető szerkezetének természetes része, hanem a kisebb közösségeknek is. Lindenberg érve szerint, ahogy például fent is láttuk, az előnyök és a terhek igazságos elosztása a szolidaritás egyik feltétele. Emellett a politikai, harcos szolidaritáshoz is kötődik: számos elmélet úgy tekint a harcos szolidaritásra, mint kimondottan az igazságtalanságok elleni küzdelemre. Ezenkívül a globális szolidaritás összefonódik az igazságosság elvárásával, mivel a világpolgárok erkölcsének lényegi része az igazságosság kiterjesztése az egész világra. Ugyanakkor Lindenberg is kiemelte, hogy mindez csak egyik része a szolidaritásnak, tehát a globális igazságosságon túl még sokkal többre van szükség.

Fordította: Kiss-Pál Anna
Lektorálta: Zakariás Ildikó

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ammerman, Nancy: *Everyday Religion*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London: Verso, 1983.

[29] Habermas, 1989. 47.

Baldwin, Peter: *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875–1975.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Bayertz, Kurt: Four Uses of 'Solidarity'. In: Kurt Bayert (ed.): *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture*, Vol. 5. Dordrecht/Boston/London: Kluwer, 1999. 3–28.

Bayertz, Kurt, ed: *Solidarity.* Dordrecht/Boston/London: Kluwer, 1999.

Bengtson, Vern L.− Roberts, Robert E. L.: Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction. *Journal of Marriage and the Family,* 53: 4, 1991. 856–870.

Brunkhorst, Hauke: *Solidarity. From Civic Friendship to a Global Legal Community*. Boston: MIT Press, 2005.

Brunkhorst, Hauke: Globalizing Solidarity: The Destiny of Democratic Solidarity in the Times of Global Capitalism, Global Religion, and the Global Public. *Journal of Social Philosophy*, 38 (1), 2007. 93–111. Critch, Raymond: Shelby's Account of Solidarity and the Problem of Compatibility. *Journal of Social Philosophy*, 41 (4), 2010. 491–511.

Doreian, Patrick – Fararo, Thomas J. (eds): *The Problem of Solidarity: Theories and Models*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers, 1998.

Durkheim, Émile: *The Division of Labour in Society*. New York: The Free Press, 1947. [1893.]

Festinger, Leon: *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press, 1962.

Fetchenhauer, Detlef – Flache, Andreas – Bruunk, Abraham P. – Lindenberg, Siegwart (eds.): *Solidarity and Prosocial Behaviour: An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. New York: Springer, 2006.

Forma, Pauli: *Interests, Institutions and the Welfare State: Studies on Public Opinion Towards the Welfare State*. Research Report 102. Helsinki: Stakes, 1999.

Glover, Jonathan: Humanity: *A Moral History of the Twentieth Century.* London: Jonathan Cape, 1999.

Gould, Carol: Transnational Solidarities. *Journal of Social Philosophy,* 38 (1), 2007. 148–161.

Gould, Carol: Does Global Justice Require Solidarity? In: Gould, Carol (ed.): *Interactive Democracy: The Social Roots of Global Justice.* Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Habermas, Jürgen: Justice and Solidarity: On the Discussion Concerning Stage 6. *Philosophical Forum*, 21/12, 1989, 52.

Hechter, Michael*: Principles of Group Solidarity.* Berkeley: University of California Press, 1987.

Holmes, John – Miller, Dale – Lerner, Melvin: Committing Altruism under the Cloak of Self-Interest: The Exchange Fiction. *Journal of Experimental Social Psychology,* 38, 2002. 144–151.

Kolenda, Konstantin: Incremental Solidarity. *The Humanist*, 49, 1989. 43.

Laitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta: "Moniongelmainen solidaarisuus," In: Laitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta (eds.): *Solidaarisuus*. Gaudeamus: Helsinki, 2011, 7–29.

Laitinen, Arto: *Solidarity*, In: Byron Kaldis (ed.): *Encyclopedia of Philosophy and Social Sciences.* London: Sage, 2013.

Liedman, Sven-Eric: *Solidarity*. Eurozine 16/Sep., 2002, 1–16.

Lindenberg, Siegwart: Solidarity: Its Microfoundations and Macrodependence. A Framing Approach. In: Fararo, T.J. – Doreian, P. (eds.): *The Problem of Solidarity. Theories and Models*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers, 1998. 61–112.

Lindenberg, Siegwart: Prosocial Behaviour, Solidarity, and Framing Processes, In: Fetchenhauer, Detlef – Flache, Andreas – Bruunk, Abraham P. – Lindenberg, Siegwart (eds.): *Solidarity and Prosocial Behaviour. An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*, New York: Springer, 2006.

Lindenberg, S. – Fetchenhauer, D. – Flache, A. – Buunk, A.P.: Solidarity and prosocial behavior: a framing approach. In: Fetchenhauer, Detlef – Flache, Andreas – Bruunk, Abraham P. – Lindenberg, Siegwart (eds.): (eds.): *Solidarity and Prosocial Behavior. An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. New York: Springer, 2006. 3–19.

Lindenberg, Siegwart: Solidarity: Unpacking the Social. In: Laitinen. A. – Pessi, A. B. (eds.): *Solidarity: Theory and Practice*. Lanham–Boulder – New York – London: Lexington Books, 2014.

Luhmann, Niklas: Die Differenzierung von Interaktion und Gesellschaft. Probleme der sozialen Solidarität. In: Kopp, R. – Lochman, J. M. – Universität Basel – Johann Wolfgang von Goethe-Stiftung, Basel (eds.): *Solidarität in der Welt der 80er Jahre: Leistungsgesellschaft und Sozialstaat*, Basel: Helbing and Lichtenhahn, 1984. 79–96.

Mason, Andrew: *Community, Solidarity, and Belonging. Levels of Community and their Normative Significance.* Cambridge: Cam bridge University Press, 2001.

May, Larry: *The Socially Responsive Self: Social Theory and Professional Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.

May, Larry: The International Community, Solidarity and the Duty to Aid. *Journal of Social Philosophy,* 38, 2007. 185–203.

Miller, Dale: The Norm of Self-Interest. *American Psychologist,* 53 (December), 1999. 1053–1060.

Monroe, Kristen Renwick: A Fat Lady in a Corset −Altruism and Social Theory. *American Journal of Political Science,* 38/4, 1994. 861–93.

Monroe, Kristen Renwick*: The Heart of Altruism – Perceptions of a Common Humanity.* Princeton: Princeton University Press, 1996.

Oorschot, Wim van: Who Should Get What, and Why? On Deservingness Criteria and the Conditionality of Solidarity among the Public*. The Policy Press*, 28/1, 2000. 33–48.

Pessi, Anne Birgitta – Saari, Juho: *Hyvä tahto. Auttamisen asenteet ja rakenteet Suomessa.* Helsinki: STKL, 2008.

Pessi, Anne Birgitta: *Suomalaiset auttajina ja luottamus avun lähteisiin.* Helsinki: RAY, 2008.

Pessi, Anne Birgitta: Spirit of Altruism? On the Role of the Finnish Church as Promoter of Altruism of Individuals and of Society. In: Monroe, K. – Scuzzarello, S. (eds.): *On Behalf of Others: The Morality of Care in a Global World.* Oxford: Oxford University Press, 2009.

Putnam, Robert D.: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2001.

Rawls, John: *Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

Rorty, Richard: *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Rothstein, Bo: *Vad bör staten göra?* Stockholm: SNS, 1994.

Scholz, Sally : *Political Solidarity*. University Park: Pennsylvania University Press, 2008.

Sewell, W. H. Jr: A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformations. *American Journal of Sociology*, 98, 1992. 1–29.

Shelby, Tommie: *We Who Are Dark. Philosophical Foundations of Black Solidarity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.

Sihvola, Juha: *Maailmankansalaisen etiikka*. Helsinki: Otava, 2004.

Silverstein, Merril─Parrott, Tonya M. −Bengtson, Vern L.: Factors that Predispose Middle-Aged Sons and Daughters to Provide Social Support to Older Parents. *Journal of Marriage and the Family*, 57/2, 1995. 465–475.

Smith, Nicholas – Laitinen, Arto: Taylor on Solidarity. *Thesis*, 11, 99, 2009. 48–70.

Taylor, Charles: Cross-Purposes: The Liberal-Communitarian Debate. In: Rosenblum, Nancy L. (ed.): *Liberalism and the Moral Life.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989. 159–182.

Taylor, Charles: *A Secular Age*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

Thome, Helmut: Solidarity: Theoretical Perspectives for Empirical Research. In: Bayertz, K. (ed.): *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture, Vol. 5.* Dordrecht/Boston/ London: Kluwer, 1999, 101–132.

Tuomela, Raimo: *The Philosophy of Sociality*. New York: Oxford University Press, 2007.

Tuomela, Raimo: *Social Ontology: Collective Intentionality and Group Agency*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Tönnies, Ferdinand: *Community and Society*. (Gemeinschaft und Gesellschaft). Translated and edited by Charles P. Loomis. East Lansing: Michigan State University Press, 1957. [1887].

Wildt, Andreas: "Solidarität". In: Ritter, J. – Gründer, K.: *Historisches wörterbuch der philosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.

Wildt, Andreas: Solidarity: Its History and Contemporary Definition. In: Bayertz, K. (ed): *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture, Vol. 5.* Dordrecht/Boston/ London: Kluwer, 1999. 209–222.

Wildt, Andreas: Solidarität als Strukturbegriff politisch-sozialer Gerechtigkeit. *Jahrbuch für christliche Sozialwissenschaften,* 48, 2007. 39–60.

Wrong, Dennis: *The Problem of Order. What Unites and Divides Society*. New York: The Free Press, 1994.

Ylikoski, Petri: Solidaarisuus ja itsekkyyden normi. In: Laitinen, A. – Pessi, A. B.: *Solidaarisuus*. Gaudeamus: Helsinki, 2011. 50–60.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.24

Sik Domonkos[*] – Zakariás Ildikó[**]

Járvány és válság – rászorultsági és segítési viszonyok a COVID-19 első hulláma idején [1]

A koronavírus-járvány első hulláma nem csupán egészségügyi, politikai és gazdasági kihívásokkal járt. Alapvető szinten dinamizálta azokat a formális és intézményes szolidaritási viszonyokat is, melyek a rászorultság és a segítségnyújtás kereteit kijelölik. A 2020 tavaszán kialakult válsághelyzetben egyszerre tűnt valószínűnek e kötések átrendeződése, erőforráshiány következtében történő erózió ja és az új támogatási formák felbukkanása. Kutatásunkban e dinamikák feltérképezésére vállalkoztunk: arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a járvány nyomán kialakuló kihívások milyen hatással voltak a privát és intézményes (beleértve állami, piaci és civil) aktorok által végzett segítési interakciókra. E célból egy online kérdőíves adatfelvételt végeztünk, melyben a rászorultság dimenzióit (egészségügyi, mentális, anyagi, gondozási), a kapott segítség paramétereit (kitől, kinek a perspektívájából meghatározva); a segítségnyújtás formáit (privát és nyilvános szféra), kereteit (bevont közvetítő aktorok és tudások) egyaránt megpróbáltuk felmérni, továbbá demográfiai, strukturális és attitűdváltozók segítségével magyarázni.

A tanulmány első szakaszában a kutatásunkhoz kapcsolódó szakirodalmat tekintjük át, röviden kitérve a járvány előtti és az azóta végzett elemzésekre. Második lépésben a cselekvők problémahorizontjának átalakulását próbáltuk feltérképezni, kitérve az egészségügyi kihívások mellett az anyagi, lelki és gondozási feladatokra

[*] A szerző szociológus, az ELTE TáTK docense. E-mail: sik.domonkos@tatk.elte.hu

[**] A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: zakarias.ildiko@tk.hu

[1] A tanulmány a *Szolidaritás a késő modernitásban* c., a NKFI által finanszírozott kutatás keretében íródottt (FK 129138). Az általános elméleti keretekhez l. Sik Domonkos – Nyilas Mihály – Rácz Andrea – Szécsi Judit – Takács Erzsébet – Zakariás Ildikó: Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítési interakciók vizsgálatához I. *Esély,* 2019. 30(4). 3−29.; Sik Domonkos – Nyilas Mihály – Rácz Andrea – Szécsi Judit – Takács Erzsébet – Zakariás Ildikó: Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítési interakciók vizsgálatához II. *Esély,* 2020. 31(1). 3−23. A kutatás kapcsolódott a Társadalomtudományi Kutatóközpont A szolidaritás mint a járvány okozta válságra adott válasz: akciók és diskurzusok c. kutatáshoz. https://kisebbsegkutato.tk.hu/a-szolidaritas-mint-a-jarvany-okozta-valsagra-adott-valasz. Zakariás Ildikó részvételét a kutatásban a CEU Institute for Advanced Study, Botstiber Fellowship is támogatta.

is. Harmadik lépésben a – problémahorizonton felbukkanó – rászorultságok kontextusában a kapott segítség mennyisége és a hozzá kapcsolódó szubjektív tapasztalatok jellemzésére kerül sor. A negyedik szakaszban a segítségnyújtás formáit tekintjük át, személyes ismerősi körben ill. azon kívül, civil keretben. Ötödik lépésben a szolidaritással és a járvánnyal kapcsolatos általános attitűdöket mutatunk be. Végül az eredmények összefoglalására kerül sor.

Elméleti háttér és módszertani szempontok

A segítési hálózatokra vonatkozó kérdések régóta foglalkoztatják a hazai szociológiát. A különböző kutatások alapján úgy érvelhetünk, hogy a „szolidaritási mezőt" fragmentált és számos problémával terhelt állapotban érte a járvány.[2] Természetesen e sajátosságok között nem csupán olyanokat találunk, melyek a hazai viszonyokra vezethetők vissza – ezek mellett általános, modernizációs tendenciák is formálják a segítés lehetőségterét. Társadalomtörténeti perspektívából úgy érvelhetünk, hogy a klasszikus modernitás a lokális-közösségi segítési hálózatok háttérbe szorulását hozta, párhuzamosan az állam által fenntartott társadalombiztosítási intézményrendszer kiépülésével.[3] Ennek következtében a szolidaritás kérdései elválaszthatatlanná váltak az adminisztratív-jogi szabályozástól (a rászorultság, az érdemesség és a felelősségek egyaránt jogilag meghatározottak), a politikai küzdelmektől (a jogi keretek kidolgozása ideológiai preferenciák szerint történik), a szakértői szempontoktól (a segítés adekvát formája szakértői diskurzusokban kerül meghatározásra), és a gazdasági rendszertől (a társadalombiztosítási rendszer finanszírozhatósága a gazdasági teljesítmény függvénye). Az alábbiakban röviden áttekintett hazai sajátosságok e különböző rendszerek szintjén lezajló strukturális átalakulások segítségével ágyazhatók tágabb kontextusba.

A globális kapitalizmus expanziójával meghatározóvá vált (neoliberális) társadalompolitikai szemlélet – az öngondoskodásra hivatkozva – leginkább egyéni felelősségnek tekinti a segítéssel kapcsolatos feladatokat, azokat a piaci, civil és családi szféra felelősségi körébe utalva. Ez a szemlélet a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése mellett a jóléti intézmények normatív szabályozóerejének csökkenésével jár, ezzel párhuzamosan az egyéni érzelmi munka (személyesség, intimitás, személyes kapcsolatok) súlyának növekedésével a gondoskodás működtetésében.[4] E folyamatok végső soron kiszolgáltatott, „prekár" élethelyzeteket teremtenek.[5]

---

[2] A szolidaritási mező részletes elemzését egy másik tanulmányban végeztük el: Sik Domonkos – Zakariás Ildikó: A szolidaritási mező – járvány idején. *socio.hu*, 2021/1.

[3] Castel, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai.* Budapest: Max Weber Alapítvány, 1998.

[4] Muehlebach, Andrea: *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy*. Chicago, IL: University Press, 2012.

[5] Guy Standing: *The precariat. The new dangerous class*. Bloomsbury Academic, 2011.

A kiszolgáltatottság rendszerszintű formáinak megjelenésével párhuzamosan a – globalizációval szintén összefüggő – komplexitásnövekedés és politikai protekcionizmus[6] megnövelte a nacionalista populizmus különféle változatait,[7] és ennek részeként a különféle – nemzeti, vallási, faji, etnikai – „mások" kizárása iránti fogékonyságot, valamint az „érdemesség" moralizáló diskurzusainak a súlyát.[8]

Ezek az általános sajátosságok jelölik ki a járványt megelőző időszak hazai szolidaritási mintázatainak lehetőségterét. Miközben a rendszerváltás utáni időszak társadalompolitikai rendszereinek hallgatólagos konszenzusa volt a jóléti modell céljainak elfogadása, addig 2010 után a – neoliberális diskurzus helyi alkalmazásaként – „welfare" (jóléti állam) helyett a „workfare" (munka alapú társadalompolitika) logika vált meghatározóvá.[9] Ezzel összhangban a 2008-as válság óta a társadalombiztosítási rendszert növekvő erőforráskivonás sújtja.[10] Összességében ezek a folyamatok olyan – a nacionalista populizmus értékrendjét is megmutató – szelektív társadalompolitikai logikát tükröznek, melyek eredményeként az érdemtelennek minősített, leghátrányosabb helyzetben lévőket az állami ellátórendszer részben vagy teljesen magukra hagyja.[11] A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy az egyszerre túlbürokratizált és diszfunkcionálisan szabályozott jóléti intézményrendszer teljesítménye eleve korlátozott.[12] Az állampolgári kultúra társadalomtörténeti

---

6 Castells, Manuel: *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I-III*. Oxford: Blackwell, 2010.

7 Kopecky, Petr − Mudde, Cas (eds.): *Uncivil Society? Contentious Politics in Post-Communist Europe.* London: Routledge, 2012.

8 Tošić, Jelena − Streinzer, Andreas (eds): *Ethnographies of Deservingness. Unpacking Ideologies of Distribution and Inequality*. (Szerkesztett kötet, elbírálás alatt)

9 Ferge Zsuzsa: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában.* Budapest: L'Harmattan, 2012. Juhász Gábor: Államcélok, paradigmaváltás és aktuálpolitikai alkotmányozás. A szociális jogok védelme az Alaptörvényben. *Esély,* 2015. 26(1). 3–32.

10 Czibere Ibolya – Gerő Márton – Kovách Imre: Újraelosztás és integráció. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció*. Szeged: Belvedere, 2017. http://mek.oszk.hu/18800/18811/18811.pdf; Krémer Balázs: The Social Policy of the Mafia State and Its Impact on Social Structure. In: Magyar Bálint – Vásárhelyi Júlia (eds.): *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State.* Budapest: CEU Press, Noran Libro, 2017. 181−231.

11 Scharle Ágota – Szikra Dorottya: Recent Changes Moving Hungary away from the European Social Model. In: Vaughan-Whitehead, Daniel (ed.): *The European Social Model in Crisis: Is Europe Losing Its Soul?* Cheltenham: Edward Elgar, 2015. 229–61.; Szikra Dorottya: Ideology or Pragmatism? Interpreting Social Policy Change under the „System of National Cooperation". In: Kovács János Mátyás – Trencsényi Balázs (eds.): *Brave New Hungary. Mapping the System of National Cooperation.* London: Lexington Books, Rowman and Littlefield, 2019. 225−241.

12 Rácz Andrea: *Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény: A korporált szülőség értelmezése a hazai gyakorlatban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.; Balogh Karolina – Gregorits Péter – Rácz Andrea: A gyermekvédelmi intézményrendszer működési környezetének vizsgálata a 'gyermekvédelem mint szolgáltatás' értelmezési keretrendszer tükrében. *Esély,* 2019. 30(3). 26−47. Darvas Ágnes – Ferge Zsuzsa: Gyerekesély programok kistérségi

előzményekre visszanyúló mintázatai – így a bizalmatlan, előítéletek által torzított személyközi viszonyok,[13] valamint a rendies, paternalista, patrónus-kliens logikához igazodó segítési viszonyok[14] – következtében a szolidaritási tartalékok korlátozottak. E sokféle hiátust a korlátozott elérésű,[15] kizárásokat is működtető,[16] politikai támadások által is hátráltatott, anyagilag és jogilag is egyre nehezebb helyzetbe kerülő[17] civil kezdeményezések csak kis mértékben képesek ellensúlyozni.

Kutatásunk fő kérdése arra irányult, hogy e kihívásokat figyelembe véve a járvány hatására milyen dinamikák váltak meghatározóvá: mely rászorultságok kerültek előtérbe vagy háttérbe, mely szereplők aktivizálódtak vagy éppen vonultak ki a segítés folyamatából. Ahhoz, hogy ezeket az összetett dinamikákat megragadhassuk, a szolidaritást kifejező segítési interakciók lehető legtágabb terét próbáltuk meg feltérképezni. Ebbe egyaránt beletartozik a válaszadók számára relevánssá váló problémahorizontok feltárása (egészségügyi, mentális, anyagi, gondoskodói); a problémákhoz kapcsolódóan kapott segítség leírása (beleértve annak forrását, valamint a segítettség szubjektív tapasztalatát); a válaszadók által a magánszférán belül nyújtott támogatás bemutatása (a kapcsolódó problématípust és a támogatási

alkalmazása – a gyakorlat dilemmái és tanulságai. In: Czibere Ibolya – Kovách Imre (szerk.): *Fejlesztéspolitika, vidékfejlesztés.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. 169−214.

13 Giczi Johanna – Sik Endre: Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth I. György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 2009. 65–84.; Feischmidt Margit: Manipulált félelmek és dehumanizált idegenek A xenorasszizmus felépítése és társadalmi háttere egy magyarországi faluban. *Regio*, 2016/4. 5−32. http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.135

14 Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 2012. 343–356.; Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Interpersonal relationships in Hungary – an overview. *Metszetek.* 2018. 7(2), 72−93.; Albert Fruzsina – Hajdu Gábor: Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. *Szociológiai Szemle*, 2016. 26(3). 28–55.; Utasi Ágnes: *Kötelékben: Szolidaritás-hálók és közélet*. Szeged: Belvedere Meridionale MTA Társadalomkutató Központ, 2013.; Gregor Anikó – Kováts Eszter: *Nőügyek 2018 Társadalmi problémák és megoldási stratégiák : A kutatási eredmények összefoglalója*. Friedrich Ebert Stiftung Budapest, 2018. http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf; Acsády Judit: A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika,* 2014. 85−86. 147−163.

15 Czike Klára – Kuti Éva: *Önkéntesség, jótékonyság*, *társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport Egyesület és az Önkéntes Központ Alapítvány, 2006. http://mek.oszk.hu/04300/04310/04310.pdf.; Gerő Márton – Hajdu Gábor: Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu*, 2015/4. 12−33. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.12

16 Zakariás Ildikó: *Jótékony nemzet – Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: Kalligram, 2018.

17 Kövér Ágnes − Antal Attila − Deák Izabella: Civil Society and COVID-19 in Hungary: The Complete Annexation of Civil Space. *Nonprofit Policy Forum*, 2021,.12(1). pp. 93−126. https://doi.org/10.1515/npf-2020-0060

interakciók szerveződését is érintve); továbbá a civil segítés jellemzése (a szolidaritás célcsoportjai, és a segítés formái alapján). Mindezen változók együttesen teszik lehetővé, hogy a szolidaritásról ne csupán a jóléti rendszer leépülése következtében magára maradt, vagy a nacionalista populista logika által kirekesztett rászoruló; a bizalmi deficittel és rendies hierarchiákkal terhelt, privát kapcsolatokon keresztül jól-rosszul támogatott; a privát szolidaritási terheket nyögő kényszer-segítő; vagy a mindennel dacoló civil aktivista perspektívájából szülessen leírás. Ehelyett egy olyan összetett képet próbáltunk megalkotni, amit e dimenziók együttesen rajzolnak ki. A rászorultságok, az érdemesség- és felelősségtulajdonítások, valamint az ezekre épülő segítési interakciók szintjén lezajló változásokat párhuzamba állítva, a járvány első hulláma idején megfigyelhető szolidaritási viszonyokról átfogó diagnózis alkotható. Egy ilyen leírás nem csupán a szolidaritási hálózatokban keletkező szakadásokat, hanem az esetleges új kötéseket is magába foglalja.

Kutatásunkkal párhuzamosan több hasonló tárgyú elemzés is született. A területi összehasonlításból kiderül, hogy miközben a lezárások gazdasági hatásai különböző módokon és mértékben érintették a különböző régiókat, ezeket a kormányzati intézkedések nem követték differenciáltan. Ennek következtében a gazdasági segítségnyújtási intézkedések hatékonysága is korlátozott maradt.[18] Ezek az eredmények annál inkább is fontosak, mert becslések szerint a lakosság mintegy ötödének romlott a korlátozások következtében a jövedelmi helyzete. Részben ezzel összefüggésben érzékelhető egy életkori törésvonal: a járvány által leginkább veszélyeztetett idősebb korosztályba tartozók a lezárások munkaerőpiaci költségeit kevésbé viselték (lévén nagyobb arányban nyugdíjasok). Ezzel szemben a fiatalabb, megélhetésükben veszélyeztetett csoportok elégedetlenebbek voltak a korlátozó, ugyanakkor hatékony gazdasági segítséget nem kínáló kormányzati intézkedésekkel.[19] A nemi egyenlőtlenségekre fókuszáló elemzésekből kiderül, hogy az online iskola és a kijárási korlátozások miatt átalakult gondoskodási térben kiemelt terhek hárultak a nőkre. Munkahelyi feladataik mellett a hagyományosan nagyobb arányban rájuk maradó családdal, háztartással kapcsolatos feladatok jelentősen megnövekedtek, összességében tovább növelve a nemi egyenlőtlenségeket.[20] A megnövekedett nehézségek mellett ugyanakkor voltak kutatások, melyek megnövekedett politikai és civil aktivitást detektáltak. Ez elsősorban a strukturálisan

[18] Kovács Sándor Zsolt − Koós Bálint − Uzzoli Annamária − Páger Balázs – Egyed Ildikó: Regional effects of the COVID-19 pandemic and policy responses in Hungary. *R-Economy,*. 2020. 1(3). 208−221.

[19] Tóth István György − Hudácskó Szilvia: A koronavírus-járvány társadalmi hatásai a közvélemény-kutatások tükrében. In: Kolosi Tamás − Szelényi Iván − Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*, Budapest: TÁRKI, 2020.

[20] Fodor Éva − Gregor Anikó − Koltai Júlia − Kováts Eszter: The impact of COVID-19 on the gender division of childcare work in Hungary. *European Societies*, 2020. 1–16. doi:10.1080/14616696.2020.1817522

jobb helyzetben lévőket érintette, ugyanakkor a járvánnyal összefüggő speciális feladatok (például a maszkvarrás) korábban inaktív csoportokat is aktivizáltak.[21]

E párhuzamos kutatások eredményei megerősítik a szolidaritás összetett vizsgálatának szükségességére vonatkozó előfeltevésünket. Miközben a járvány idején egyaránt leírhatók a rászorultsági átrendeződések, a státuszvesztés és az aktivizálódás, a korábbi elemzések a rászorultsági és segítési viszonyok csupán egy-egy aspektusát járják körbe. Minthogy a szolidaritási viszonyok átrendeződésének átfogó jellemzésére mindeddig nem került sor, tanulmányunkban e hiány pótlására törekszünk. Az elemzés során egy online survey-re támaszkodunk. A kérdezés 800 fős nem, kor, település és iskolai végzettségre reprezentatív mintát fedett le (a minta jellemzéséhez lásd: Melléklet 11).[22] A főbb tendenciák bemutatásához elsősorban leíró statisztikákat és kereszttáblás elemzéseket használtunk.

A járvány hatása a problémahorizontra

A járványhelyzettel összefüggő egészségügyi kockázatok mellett azok a mentális, anyagi és gondoskodási kihívások is kitüntetett jelentőségűvé váltak, melyek a karanténszabályokra vezethetők vissza. Ennek megfelelően első lépésben arra voltunk kíváncsiak, hogy a járvány kezdete óta melyik problématípus milyen mértékben jellemezte a válaszadókat. Az arányok alapján elmondható, hogy a legtöbben anyagi (43%) és lelki (40%) nehézségeket jelöltek meg, ezt követték az egészségügyi (36%) és a gondozási (28%) problémák.

1. táblázat

Problémahorizont a járvány alatt (testi, lelki nehézségek, gondoskodási feladatok)

A járvány kezdete óta kadályozza-e Önt mindennapi tevékenységében bármilyen módon…	igen, nagyon	igen, bizonyos mértékig	nem	összes
…valamilyen tartós betegség, rokkantság, rossz egészségi állapot, vagy mentális probléma? Ha igen, akkor milyen mértékben? (%)	7,3	28,4	64,3	100
…tartós rosszkedv, depresszió, szorongás, stressz? (%)	4,3	35,6	60,1	100
Jelent-e nehézséget a hétköznapokban a járvány kezdete óta, hogy tartósan rászoruló rokonát, hozzátartozóját gondozza? (%)	5,6	22,2	72,2	100

[21] Mikecz Dániel – Oross Dániel: Hol a szükség, jön a segítség? Politikai részvétel, önkéntességkedés a COVID-19-járvány idején. In: Körösényi András – Szabó Andrea – Böcskei Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika: Világjárvány és politikatudomány.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2020. 185−200.

[22] Az adatbázis technikai elkészítését az Inspira Research Kft végezte, 2020. június-júliusában.

2. táblázat

Problémahorizont a járvány alatt (szubjektív anyagi helyzet)
(A kérdőívben szereplő kérdés: Melyik leírás közelíti meg leginkább az Ön/Önök háztartásának jövedelmi helyzetét a járvány kezdete óta?)

kényelmesen megélünk a jövedelmünkből	8,3
kijövünk a jövedelmünkből	49,0
nehezen élünk meg a jövedelmünkből	31,4
nagyon nehezen élünk meg a jövedelmünkből	11,3
összes	100

A fentiek alapján elmondható, hogy fenomenológiai szinten (vagyis az érintettek számára) a járvány első hulláma nem csupán egészségügyi, hanem legalább annyira, sőt, sok esetben méginkább anyagi és mentális tehertételként mutatkozik meg. Ezt a hipotézist alátámasztja a járvány első hullámát megelőző és annak ideje alatt kirajzolódó szubjektív problémahorizontok összevetése. (1. ábra) Míg az egészségügyi állapottal kapcsolatban mindössze 4 százalékpontos a növekedés, addig a magány kapcsán 6, az anyagi helyzet kapcsán viszont 13 százalékpontos azoknak az aránya, akik a járvány hatására új problémát érzékelnek.

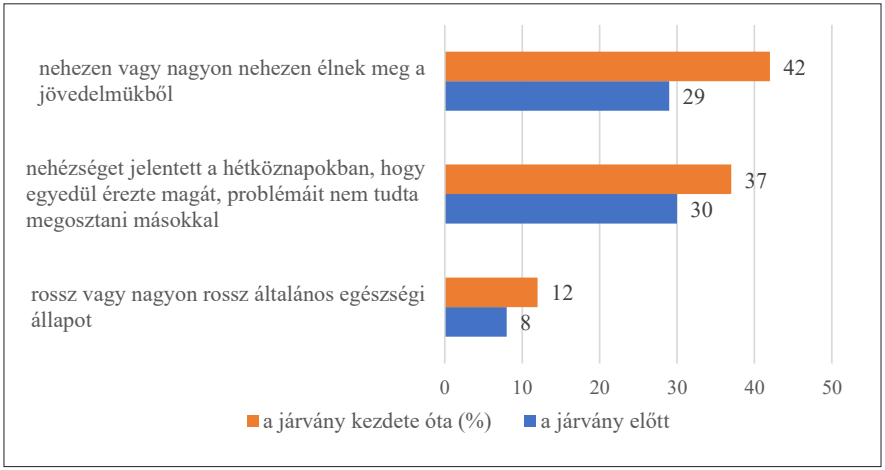

1. ábra. *A járvány hatása a problémákra: időbeli változások*

Az egyes problémák súlya mellett döntő kérdés az is, hogy hányféle probléma van jelen valaki életében, továbbá ezek mennyiben új jellegűek a járvány óta. A többszörös problémával való terheltség értelemszerűen csökkenti a velük való megküzdés esélyét. A négyféle (egészségügyi, mentális, anyagi és gondozási) nehézség alapján képzett összevont változó alapján a mintába bekerültek alig több mint negyede számolt be arról, hogy teljességgel problémamentes, további

csaknem egyharmad legalább egy problémával küzd. A fennmaradó 44% egyidejűleg többféle kihívással kénytelen szembenézni. Ez azt jelenti, hogy a járvány első hulláma sokak számára nem egyszerűen egydimenziós kihívásnak tekinthető: sokkal inkább olyan többdimenziós válságnak, amiben egyszerre kellene egészségügyi, mentális, materiális és gondozási feladatokat ellátni.

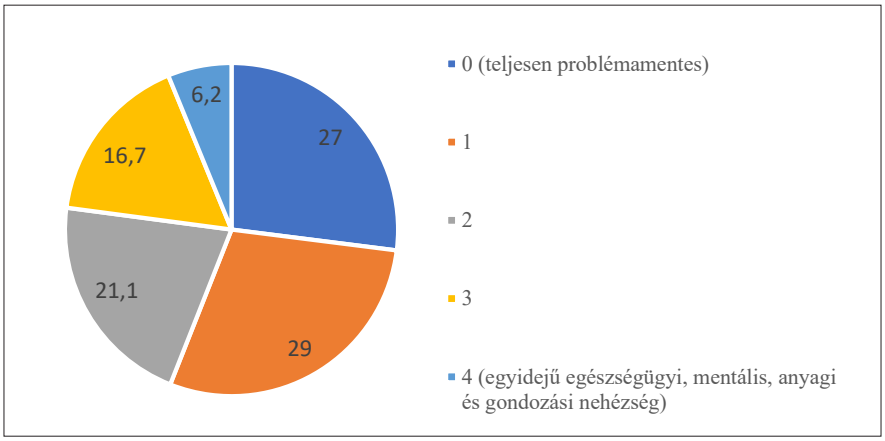

2. ábra. *A problémahorizonton felbukkanó problémák száma.* (Hányféle problémával küzd a járvány kitörése óta?)

Kereszttáblás háttérelemzésekből (lásd: Melléklet 1.) kiderül továbbá, hogy a problémaindex szignifikánsan összefügg a strukturális pozícióval: a térbeli és iskolai végzettségből fakadó, a birtokolt megtakarításban kifejeződő, a hátrányos megkülönböztetéshez kapcsolódó összevetések azt mutatják, hogy annál nagyobb a többszörös problémák gyakorisága, minél kiszolgáltatottabb az egyén strukurális helyzete alapján. Ezen összefüggések fényében úgy érvelhetünk, hogy elsősorban azok számára válik a járvány többdimenziós válsággá, akik eleve kihívásokkal küzdöttek. Az ő egyébként is próbára tett teljesítőképességük nagyobb eséllyel roppantak meg a járvány terhei alatt.

A szubjektíve leginkább meghatározónak tekintett problémákat időben összevetve a kép tovább árnyalható.[23] A válaszadók harmada (36%-a) vallja magát

[23] Arra kértük a válaszadóinkat, hogy a járvány előtti, valamint a járvány kitörését követő időszakokra is jelöljék meg, hogy a szubjektíven érzékelt legnagyobb probléma milyen területet érintett. A választható kategóriák, mindkét időszakra: 1. egészségügyi (a válaszadó saját betegsége, testi problémája), 2. lelki probléma, magány (a válaszadó saját lelki problémája, magánya), 3. anyagi (a válaszadó saját anyagi nehézsége), 4. gondoskodnia kellett valaki másról, családtagról vagy más rászorulóról, 5. Egyéb 6. Nem volt jelentősebb problémám. E két kategoriális változó alapján képeztük azt a változót, amely a legnagyobb probléma járványhelyzethez kapcsolódó változását méri.

e változó szerint problémamentesnek; többségük (öthatoduk) nem újkeletű, hanem a járvány előtt sem számolt be meghatározó gondról. További egyharmad számára a járvány nem jelentett változást a korábban domináns probléma vonatkozásában. 18 százalék az, aki számára a járvánnyal járó új tapasztalat, hogy meghatározó probléma bukkan fel az életben, és további 16 százalék számára átrendeződött a problémahorizont.

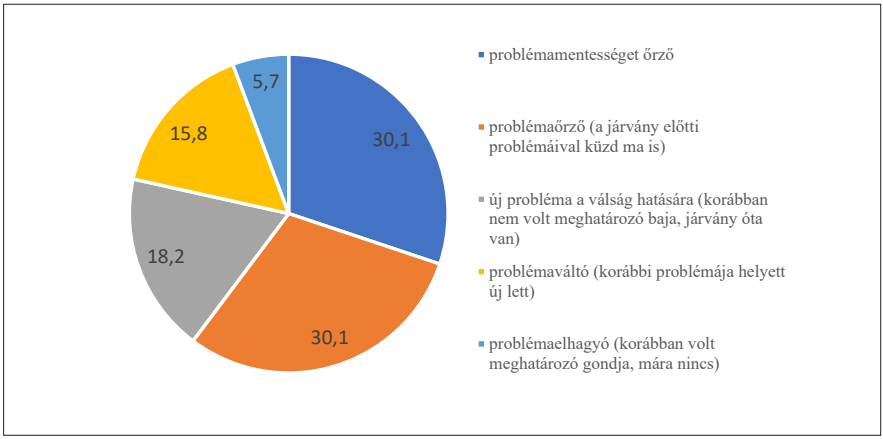

3. ábra. *Az életét megnehezítő legmeghatározóbb probléma változott-e a járvány óta?*

Kereszttábláink alapján (lásd Melléklet 2.) azt láthatjuk, hogy a problémahorizont átrendeződése a korcsoport, a településtípus, az anyagi helyzet, a munkaerőpiaci pozíció, valamint a hátrányos megkülönböztetés tapasztalatával függ össze. Akik „nehezen élnek meg", illetve a hétköznapjaikban hátrányos megkülönböztetést tapasztalnak, azoknak a járvány nem rendezte át a problémahorizontját: számukra továbbra is az anyagi nehézségek jelentették a fő problémát, mely köré életük szerveződik.

A kapott segítség percepciója

A rászorultság horizontja mellett a segítségnyújtásért felelős aktorok gyakorlatai is kollektív értelmezési folyamatok alapján szerveződnek. Azt, hogy adott probléma esetén állami vagy privát intézmények, baráti vagy családi kapcsolatok hivatottak-e működésbe lépni, normatívan szabályozott szokások és jogszabályok együttesen jelölik ki.[24] A következőkben ezt a lehetőségteret a segítség címzettje

[24] A szolidaritási mező lehatárolásakor fontos kérdés a piaci alapú segítségnyújtás konceptualizálása. Annak ellenére, hogy felhozhatók érvek a piaci segítségnyújtásnak a szolidaritás

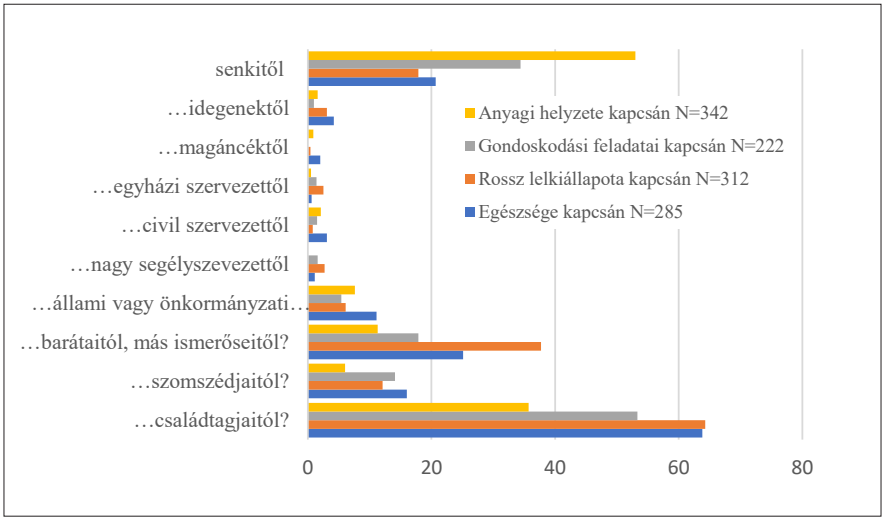

4. ábra. *A kapott segítség forrásai és problématípusai.* (A kérdőívben szereplő kérdés: (problémája) kapcsán kapott-e segítséget a következőktől?*)*

perspektívájából, az érzékelt gyakorlati segítség vonatkozásában vizsgáljuk. A 4. ábra ezt a lehetőségteret mutatja be.

A különböző problémákhoz kapcsolódó segítési interakciókkal kapcsolatban elsősorban a családi beavatkozás jelentősége szembeötlő. Az egészségügyi és mentális zavarokkal küzdők csaknem kétharmada, a gondozási nehézségekkel terheltek csaknem fele, az anyagi gondokkal küszködők egyharmada részesül érzékelhető támogatásban a családtagoktól. Ezt követi rendre a baráti segítségnyújtás, ami az egészségügyi problémákkal küzdők negyedét, a mentális zavarokkal küzdők harmadát, a gondoskodási nehézségekkel terheltek hatodát, és az anyagi nehézségekkel szembe nézők nyolcadát jellemzi. A különböző intézményi segítségnyújtás mértéke ezekhez képest eltörpül. Ennek alapján olyan kép alakul ki a segítési interakciókról, hogy azok elsősorban a privát kapcsolatokra, azon belül is a családra terhelődnek. Mindeközben a rászorulók horizontján az intézményi lehetőségek nem jelennek meg számottevő mértékben.

határhelyzeteként való kezelésére (különösen a kevert típusok esetében, például ilyen a piaci alapú ápolás), mi amellett döntöttünk, hogy a tisztán piaci segítési viszonyokat a szolidaritási mező alternatívájaként definiáljuk. Erre az adott alapot, hogy a szolidaritási viszonyokra úgy tekintünk, mint amiben felbukkan a „saját érdektől egyaránt független, vagyis önkéntes mozzanat is. L. Sik Domonkos – Nyilas Mihály – Rácz Andrea – Szécsi Judit – Takács Erzsébet – Zakariás Ildikó: Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítési interakciók vizsgálatához I. *Esély,* 2019/4. 30. 3−29.

A válaszolók legnagyobb mértékben az egészségügyi és mentális problémák esetében számíthattak segítségre, ami jelzi ezek „érdemes" rászorultságként való értelmezését. Legkevésbé anyagi problémáik esetében számoltak be arról a megkérdezettek, hogy segítséget kaptak volna, ami jelzi annak relatíve „érdemtelen" rászorultságként való felfogását. A segítség különféle forrásait összesítve a problémákkal küzdő válaszadók körülbelül ötöde számolt be arról, hogy az egészségügyi és mentális problémájával kapcsolatban nem kap semmilyen segítséget; harmada arról, hogy gondozási ügyben hiába vár segítséget; körülbelül fele pedig arról, hogy anyagi problémájával teljesen magára marad. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy nem csupán az anyagi jellegű zavarok dominálják a legtöbb rászoruló problémahorizontját, hanem egyúttal ezekkel kapcsolatban várható legkevésbé segítség. Annak ellenére, hogy a járvány elsősorban egészségügyi jellegű, az attól független vagy az által felerősített materiális hiányok tekinthetők a szolidaritás kulcsfontosságú, legkevésbé kezelt kihívásának(4. ábra).

Összevont adatainkból képet alkothatunk arról is, hogy a kapott segítség percepciója alapján a különféle szektorok (személyes-privát, állami-önkormányzati, civil) milyen arányban érték el a járvány kezdete óta a lakosságot a négy kiemelt szükséglet kapcsán. Míg a válaszadók több mint fele számol be valamilyen segítségről, amelyet a személyes ismeretségi körből kapott, a válaszadók 8, illetve 4 százaléka tapasztalja, hogy valamely problémájában az állami-önkormányzati ill. a civil szereplők valamelyike segíti.[25]

3. táblázat

Kapott segítség, szektorok szerint

Kapott-e valamilyen segítséget, szektoronként (összevont) N=800	% a teljes válaszadói körben
személyes ismeretségi körből (család, szomszéd, barát, más ismerős)	52,1
állami-önkormányzati intézménytől	7,9
civil szervezettől (nagy segélyszervezet, civil szervezet, egyházi szervezet)	4,4

Áttekintve az összevont változókat, a legalább egy problémával küzdő válaszadók egynegyedéről mondható el, annak ellenére, hogy legalább egyféle problémával küzd (ez a válaszadók 73 százalékára igaz), nem kap semmilyen segítséget. Ez a szolidaritási viszonyokból kiszoruló réteg tekinthető a járvány abszolút vesztesének abban az értelemben, hogy régi és új problémáira nem várhat sem privát,

[25] Ennek az alacsony aránynak magyarázata lehet a szolidaritás operacionalizálása a kutatásban, és konkrétabban a kérdőív fogalomhasználata. A válaszadók, akik úgy gondolják, hogy az állami jóléti intézményektől nem „segítséget" kapnak, hanem olyan ellátást, amely szolgáltatás, ami az állampolgároknak alanyi jogon "jár", lehetséges, hogy kisebb igénybevételt jelölnek ennél a kérdésnél.

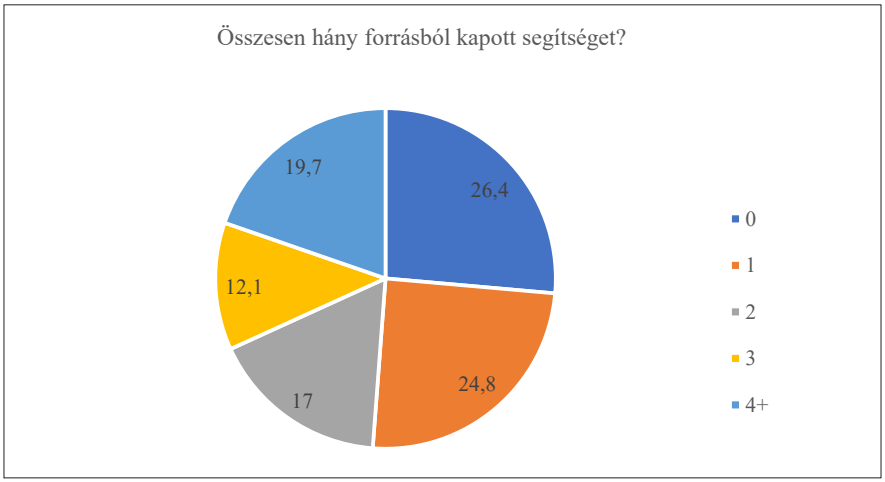

5. ábra. *A kapott segítség heterogenitása*[26] (% azok közt, akiknek a négy rászorultsági területből legalább egy esetében volt a járvány kitörését követően problémája. N=584)

sem intézményi aktoroktól segítséget. Az e csoportba tartozók anyagi lehetőségeik szerint a leginkább kiszolgáltatott rétegekből kerülnek ki: a nehezen/nagyon nehezen megélők több mint 31, illetve 34 százaléka (a teljes sokaság 26%-ához képest); a megtakarítással nem rendelkezők harmada tartozik ide.

Az ezen szolidaritási viszonyok tekintetében dezintegrált csoport mellett a – legalább egy problémával küzdő – válaszadók 30%-a nyilatkozott úgy, hogy legalább háromféle forrásból is segítséget kap. Ők tekinthetők a szolidaritási hálózatba leginkább bevonódott csoportnak (5. ábra).

A kereszttáblák alapján (lásd: Melléklet 3.) az e csoportba tartozók nehéz, de nem kilátástalan anyagi kondíciókkal jellemezhetők: amíg a legrosszabb anyagi körülmények között, megtakarítások nélkül élők felülreprezentáltak a semmilyen segítséghez nem jutók között, addig azok, akiknek legfeljebb egy hónapra elegendő megtakarításuk van, egy vagy kétféle segítségre számíthatnak átlagon felüli esélyel; azok pedig, akiknek több mint negyedévre elegendő megtakarításuk van, a segítések legszélesebb tárházához férnek hozzá. Ez azt jelenti, hogy maga a segítségkapás korántsem kizárólag a rászorultság függvénye: inkább azoknak van esélyük bármiféle segítési interakcióba bevonódni, akiket a szűkebb és tágabb környezetük „megmenthetőnek” minősít: a „munkáját éppen elvesztő, de képzettsége okán potenciálisan újat találó”, vagy az „anyagilag megroppant, de nem tartósan szegény”

[26] Az azonos segítő szerep kategóriához, de külön problémához kapcsolt segítséget külön forrásnak tekintettük.

egyaránt olyan szerepnek tűnik, amihez legitim módon kapcsolódhatnak segítési viszonyok. Ennek következménye ugyanakkor, hogy az ez alatti rétegbe tartozók (a tartós szegényeknek, a munkaerőpiaci kiszolgáltatottaknak) még járványhelyzetben is – amikor jó eséllyel tovább fokozódnak az egyébként is jelentős terheik – kisebb eséllyel jutnak hozzá többféle segítséghez. Továbbá a leggazdagabbak számíthatnak (társadalmi) tőke-konverzióra: ők egyúttal a legtöbbféle segítséghez férnek hozzá. A segítési hálózat sűrűségével kapcsolatban fontos azt is hangsúlyozni, hogy ez korántsem csupán kvantitatív kérdés: tekintve, hogy a legtöbb kihívás többdimenziós (egyszerre van egészségügyi, mentális és anyagi aspektusa), így a megoldás is leginkább egy heterogén segítési tértől várható.

A segítség puszta megléte vagy hiánya mellett legalább olyan fontos az is, hogy a segítettek azt milyennek látják, hogyan érzékelik. A szolidaritás (mint ajándékozás, jótékonykodás, segítő foglalkozások, humanitarizmus) kritikai irodalma kimerítően foglalkozik azzal, hogy a segítségnyújtásnak nem szándékolt következményei is lehetnek: miközben anyagi és szimbolikus erőforrásokhoz juttatják a segítség címzettjeit, összekapcsolódhatnak a hierarchiák és hatalmi viszonyok újratermelésével is, a kizárások, a segített tárgyiasításának jelenségeivel.[27] E jelenségeket a segítettek tapasztalatain keresztül igyekeztünk megragadni, ezzel pótolva, hogy a szolidaritás, az ajándékozás, a jótékonykodás kvantitatív leírásai ritkán szentelnek ezeknek figyelmet. Fontos előrebocsátani, hogy e nem szándékolt következmények nem önmagukban a segítő szándék inherens jellemzői, hanem az interakcióban résztvevők – segítők és segítettek –, valamint a segítés tágabb társadalmi kontextusa, az intézmények és segítségnyújtásról alkotott különféle ideológiák és diskurzusok kölcsönhatásaként jönnek létre.

A legnagyobb problémára érkező segítség általános értékeléseit a 4. táblázatban foglaljuk össze.

Noha csupán a segítséget kapók kisebb része (a teljes minta 4,6%-a) volt tökéletesen elégedett azzal, amiben részesült, a segítséget kapók többsége (ők a teljes minta 26,5%-át alkotják) legalább részben elégedett volt. De még így is a segítséget kapók nagyjából egyötöde (a teljes minta 7,4%-a) érezte úgy, hogy teljesen félrekezelik a helyzetét. Ezt a számot hozzá véve a segítségre szoruló, de abban nem részesülő negyedhez, a valamilyen nagy problémát jelölő válaszadók több mint feléről (a teljes minta 33%-ról) mondható el, hogy úgy érezték, nem vagy egyáltalán nem megfelelő támogatásban részesültek legfontosabb problémájuk kapcsán. Noha korábbi vizsgálatok nem kínálnak viszonyítási pontot ezen adatok értelmezéséhez, az ennyiből is látszik, hogy a járvány első hulláma okozta válságban sokak számára vált alaptapasztalattá az, hogy nem számíthatnak érdemi társadalmi segítségre.

[27] Sik et al, 2020.; Zakariás Ildikó: Adni és elfogadni – Elismerésviszonyok a kisebbségi magyarokra irányuló jótékonyságban. *Socio.hu*, 2017. 7(4). 1–28.

4. táblázat

Kapott segítséggel való elégedettség, %

(A kérdőívben szereplő kérdés: Kérjük most gondoljon arra a problémára, ami a legnagyobb akadályt jelentette vagy jelenti a járvány kezdete óta. Amennyiben kapott segítséget e problémájával kapcsolatban, kérjük értékelje a hatékonyságát. N=800)

A legnagyobb problémára érkező segítség általános értékelése (%, N=800)	
összességében tökéletesen illett az igényeimhez, megoldotta a problémát	4,6
részben segített a probléma kezelésében	26,5
egyáltalán nem segített a problémán	7,4
senkitől nem kaptam segítséget	25,7
nincs ilyen probléma	35,8
Total	100

A segítésnyújtás interakciójában számos különféle zavarról számoltak be a válaszadók. A legtöbben a rászorult helyzettel összefüggő szégyent említették (a segítséget kapók 40%-a), ami arra utal, hogy a segítéshez olyannyira szorosan hozzátartozik a közösségre rótt teher jelentésrétege, hogy azt nem csupán az adó, de gyakran a kapó oldalról is önmagukra vonatkoztatják az érintettek. A segítséghez jutó válaszadók harmada azzal kapcsolatban adott hangot rossz érzésének, hogy nem volt lehetőség kifejezésre juttatni a szempontjait. Ebből a kritikából arra következtethetünk, hogy sokak számára a segítés olyan hierarchikus viszonyként jelenik meg, ahol a segítő privilégiuma a segítés körülményeinek meghatározása.

A segítő helyzet aszimmetriáival kapcsolatos másik három dimenzióban azt látjuk, hogy a válaszadók több mint fele nem számolt be ilyen jellegű tapasztalatokról. Ugyanakkor a válaszolók negyede a segítő szándék őszinteségével kapcsolatban volt bizonytalan. Ez arra utal, hogy számos interakciót jellemez valamilyen instrumentális felhang, kényelmetlenné téve az együttes cselekvést a rászoruló számára. A segítési interakciókban résztvevők egyötöde tartott attól, hogy a támogatás elfogadásával megterhelő adóssági viszony jön létre; a segítő személyével szembeni bizalom hiánya a segítési interakciókban résztvevők egytizedét érintette. Ezekből arra következtethetünk, hogy a segítséget a válaszadók egy kisebb része kényszernek éli meg.

Mindebből arra következtethetünk, hogy az adás és kapás reciprok viszonyait szabályozó normák számos bizonytalansággal, feszültséggel terheltek. Amennyiben nincs lehetőség őszinte kommunikációra a segítési interakción belül, nem legitim vagy éppen megalázó a segített szerep, vagy ritkábban, de nem meggyőző a segítő jószándéka, nem lehet megbízni benne, vagy a támogatás túl nagy jövőbeli leköteleződéssel jár − így nem csupán a segítés hatékonysága csökken, hanem sokkal inkább maga a szolidaritási paradigma torzul. Ezekben a helyzetekben a rászorultság és az adekvát segítés láncolatai helyett a kielégítetlen szükségletek és

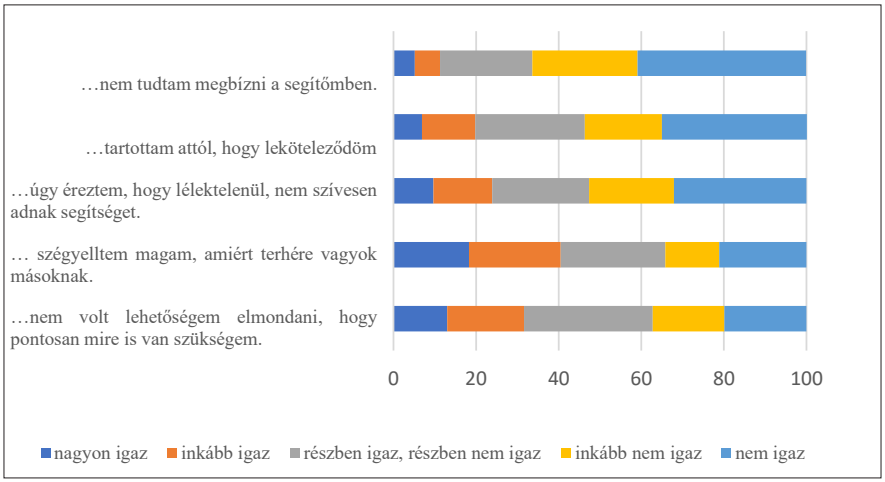

6. ábra. *A kapott segítséggel kapcsolatos kritika*

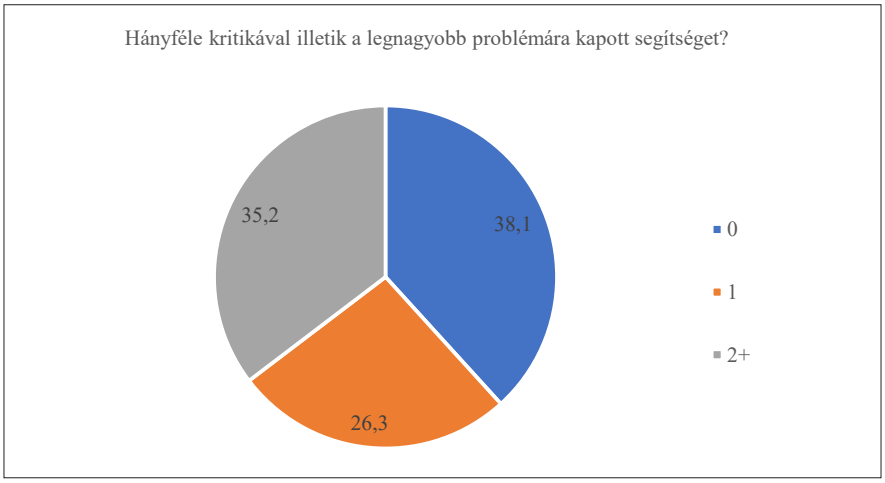

7. ábra. *A kapott segítséggel kapcsolatos elégedettségi index (% azok közt, akik jeleztek legnagyobb problémát, és kaptak is rá segítséget. N=308)*

a kiszolgáltatottságtól, kihasználtságtól, megalázottságtól, eladósodástól való félelemmel átitatott helyzetek válhatnak meghatározóvá.

A kapott segítéssel összefüggő problémák összesítéséből kiderül, hogy a segítést kapók csupán kb. 40 százalékáról mondható el, hogy semmiféle kritikát nem fogalmazott meg az interakcióval kapcsolatban. A segítséget kapó válaszolók több mint egynegyede egyetlen szempont alapján érzett valamifajta alárendeltséget, és

a maradék – a segítséget kapók valamivel több mint harmada – legalább két szempont alapján. Ez arra utal, hogy pusztán a segítési helyzetek számának kvantitatív biztosítása nem képes egy mindenki megelégedésére szolgáló szolidaritási paradigmát fenntartani (7. ábra).

A segítés tágabb társas kontextusa, a segítéshez kapcsolódó társadalmi jelentések meghatározóak a társas támogatás különféle formáiba vetett bizalom fenntartásában. A kétdimenziós elemzésekből kiderül, hogy a kapott segítséggel összefüggő rossz érzések elsősorban a fiatalabbak, a hátrányos helyzetű csoporthoz tartozók és az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében jelentkeztek (lásd: Melléklet 5.). Ez arra utal, hogy a segítési relációkból való kizáródás mellett a segítettként való alárendelődés szubjektív tapasztalata, a segítség iránti bizalmatlanság is egyenlőtlenségi dimenzióként fogható fel.

A segítségnyújtás formái

A szolidaritási hálózatok feltérképezéséhez a rászorultság és a kapott segítség mellett az egyén által nyújtott segítség jellemzése is nélkülözhetetlen. Ezek együttesen jelölik ugyanis ki az egyén „szolidaritási mezőben" elfoglalt pozícióját. A segítségadást egyrészt privát (családi és baráti), másrészt civil keretek között vizsgáltuk, annak célcsoportja, tartalma, gyakorisága alapján, és esetleges intézményes közvetítőit véve számba. A segítségnyújtásnak elsősorban olyan formáira kérdeztünk rá, amelyeket a válaszadó a koronaválsághoz kötődő segítségnyújtásként értelmez („a járvány kapcsán segített-e..."). E járványhoz kapcsolt (de nem feltétlen járvány alatt megkezdett) segítéseket vizsgáltuk, és hasonlítottuk össze a járványt megelőző rendszeres segítségnyújtással.

Segítségnyújtás családi, baráti, ismerősi körben

Általánosságban elmondható, hogy mind ápolási, mind anyagi, mind ügyintézési feladatokban a válaszadók arról számoltak be, hogy gyakrabban segítenek családtagjuknak, mint a barátoknak, ismerősöknek. Ugyanakkor a konzisztens kb. 10 százaléknyi különbség korántsem hatalmas, ami arra utal, hogy kisebb a távolság a két csoport között, mint az elsőre tűnik. A lelki támogatás esetében egyenesen el is tűnik a különbség: a válaszolók kétharmada vesz részt valamilyen mértékben a családtagok és a barátok mentális jóllétének biztosításában. Ezt követi az ügyintézésben nyújtott segítés, ami a család esetében 60, a barátok esetében 50 százalékukra jellemző. Egészségügyi és anyagi segítséget a család vonatkozásában a válaszadók kevesebb mint fele, a barátok esetében a harmaduk nyújt. Mindezek alapján kirajzolódik az egyéni felelősség normatív rangsora: leginkább a környezetben tapasztalt mentális és lelki problémák kapcsán érzik úgy a cselekvők, hogy dolguk a támogatás felajánlása. Ez az, amit elsődleges szolidaritási kötelemként

értelmeznek, ami a családtagok és a barátok esetében egyaránt érvényes. Ehhez képest az anyagi és egészségügyi gondokat jórészt a saját felelősségükön vagy kompetenciájukon túliként fogják fel. Az ezekkel kapcsolatos kihívásokat vagy az egyéni erőfeszítésektől, vagy a tőlük független szakértői intézményektől várják.

A családi és baráti segítések minőségével kapcsolatban kifejező a segítő és segített oldal percepciója közti különbség. Míg a rászorulók csaknem harmada érezte úgy, hogy „nem volt lehetősége elmondani, hogy pontosan mire is van szüksége", addig a segítők közül mindössze 16 százalékuk érezte úgy, hogy egyedül ő alakítja az interakciót. Ez arra utal, hogy számos esetben nem csupán alá-fölérendeltségi viszonyként konstruálódik meg a támogatás, de ennek a hierarchiában felül lévő segítők nincsenek tudatában.

5. táblázat

Adott segítség hierarchikus szerveződése

(Gondoljon a legtöbb időt lefoglaló segítő tevékenységre, amivel családját, barátait, vagy más ismerőseit segítette-segíti. Melyik állítás igaz rá leginkább?)

	%
Teljes mértékben Ön jelölte ki a segítés formáját és gyakoriságát.	16,5
Közösen állapodtak meg ebben.	69,2
Teljes mértékben a segített jelölte ki a segítés formáját és gyakoriságát.	14,3
Összesen	100

A koronaválság hatását időben vizsgálva azt találjuk, hogy a segítségnyújtást végzők aránya nagyságrendileg 15−20%-al nőtt, a segítségnyújtás tartalmától függetlenül. Az egyenlőtlen arányban növekvő problémákat (az anyagi nehézségek jelentősen nagyobb arányban nőttek a testi vagy lelki problémáknál) nem követi tehát arányosan több segítő belépése az anyagi segítségnyújtásba.

6. táblázat.

A járvány hatása a segítségadásra problémaosztályonként, N=800

A járványhelyzethez kapcsolódóan előfordult-e, hogy segítette valamelyik ismerősét (családtag és barátok-ismerősök összevont)		
A járvány előtti évben előfordult-e, hogy rendszeresen segítette valamelyik ismerősét (családtagjait, barátait vagy más ismerőseit).		
…Testi szükségletek, fizikai panaszok enyhítésében (ápolás, gondoskodás, főzés)	33,9	53,2
…lelki jólétük biztosításában (pl. beszélgetés)	61,4	79,3
…anyagi szükségleteiben (pl. adomány, kölcsön)	35,0	49,7
…hétköznapi ügyek intézésében (pl. bevásárás)	51,1	66,5

Áttérve az összevont változókra, a járványhelyzet előtti és utáni állapotot a segítés célcsoportja szerint összehasonlítva azt látjuk, hogy azok aránya, akik

rendszeres családi segítségnyújtást végeztek, kismértékben emelkedett; a baráti-ismerősi körben segítők aránya viszont 16 százalékkal nőtt.

7. táblázat

A járvány hatása a privát segítségnyújtásra célcsoportonként

	járvány előtt	járvány kitörése óta (4 tevékenységből összevonva)
Segítette a családját	77,9 %	81,0 %
Segítette barátait, ismerőseit	60,8 %	76,4 %

A privát segítési viszonyok időbeli változásáról elmondható, hogy míg a járvány előtt a válaszadók negyede nyilatkozott úgy, hogy semmilyen privát segítési interakcióban nem vesz részt, addig a járvány után a válaszadók kevesebb mint hatoda. Csökkent azok aránya is, akik egy- vagy kétféleképpen segítettek, míg a három vagy négyféleképp segítők aránya 34-ról 56 százalékra nőtt. Vagyis egyszerre nőtt a segítségnyújtók aránya, valamint azoké, akik legalább háromféle segítségnyújtásban részt vesznek az ismeretségi körükben (9. ábra).

A járvány óta jellemző rendszeres családi segítés keresztáblás elemzése (lásd Melléklet 6. és 7.) alapján az látható, hogy a családtagok legalább heti rendszerességű segítése összefügg a korcsoporttal (az idősebbek közt ritkább); a munkaerőpiaci helyzettel (az inaktívak közt sokkal ritkább, mint az aktívak között); valamint a hátrányos megkülönböztetéssel (e pozícióban sokkal gyakoribb). Nem meglepő továbbá, hogy a háztartásmérettel arányosan nő a családtagok segítésének gyakorisága. Az már sokkal meglepőbb, hogy a barátok legalább heti rendszerességű segítése is összefügg a háztartásmérettel (szintén pozitívan). A rendszeres baráti segítségnyújtás gyakoribb a nők között; ritkább az idősebb korcsoportokban; gyakoribb Közép-Magyarországon és a Dunától keletre fekvő régiókban; ritkább a megyeszékhelyeken. A barátok rendszeres segítése továbbá szignifikáns kapcsolatban áll a munkaerőpiaci helyzettel (hasonlóan a családi segítéshez, az inaktívak közt ritkább); az átlagnál jóval gyakoribb a részben otthonról dolgozók közt, míg a fizetett munkát nem végzők közt ritkább. Emellett jóval gyakoribb a rendszeres baráti segítés a járvány által leterhelt ágazatokban dolgozók közt (a szociális, egészségügyi, oktatási és kereskedelmi szektorokban), valamint a járvány által kiemelten sújtott szolgáltatás és vendéglátás szektorokban dolgozók között. A családi segítéshez hasonlóan gyakoribb a rendszeres baráti segítés a hátrányos megkülönböztetést elszenvedők közt. Miközben tehát a családi és baráti segítségnyújtás a nyers objektív és szubjektív anyagi helyzet vagy az iskolázottság mentén egyenletesen oszlott el válaszadóink között, a munkaviszonnyal rendelkezők közt gyakoribb volt; és azon belül is – a baráti segítés esetében − a segítő interakciókra épülő munkát végzők között.

A segítők arányának időbeli változása mellett azt is vizsgáltuk, hogy voltak-e olyan segítési folyamatok, amelyek folytonossága a vírushelyzet miatt megszakadt.

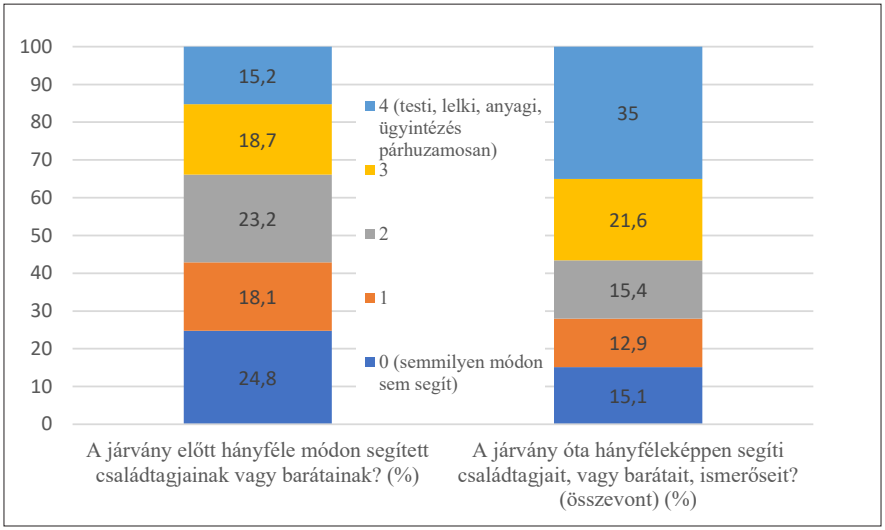

9. ábra. *Privát segítségnyújtás komplex összevetése járvány előtt és után*

Azt találtuk, hogy a válaszadók 14, illetve 12 százaléka számol be a családtagok, illetve barátok/más ismerősök esetében valamilyen segítési folyamat megszakadásáról; a szomszédok esetében is 8 százaléknyi válaszadónak van ilyen tapasztalata. Mindez, együtt a segítők számának növekedésével, és az egy ember által adott segítés diverzifikálódásával, arra utal, hogy a járvány egyszerre számolt fel olyan segítési relációkat, melyek nem minősültek létfontosságúnak, és létesített újakat azokon a pontokon, ahol erre rendkívüli szükség volt.

8. táblázat

A járvány hatására megszakadó segítségnyújtások

(Kérdőívben szereplő kérdés: Van-e olyan segítő tevékenység, amely a járvány miatt megszakadt, és amit a járvány miatt nem tud folytatni? N=679)

	családtagok	szomszédok	barátok, más ismerősök
van ilyen segítség, ami a járvány miatt megszakadt	14,6	7,9	12,1
folytatni tudom a segítést	63,3	36,2	48,7
nem segítettem a járvány előtt	22,1	55,9	39,2
Összesen	100	100	100

Segítségnyújtás a személyes kapcsolatokon túl

Szemben a privátszférán belüli kapcsolatokra irányuló segítségnyújtással, az azon túli célcsoportokat megcélzó segítési interakciók nagyobb mértékben támaszkodnak többé-kevésbé reflektált értelemadási folyamatokra, értékválasztásokra, elköteleződésekre. Míg a hétköznapi interakciók közösségi terében a rászorultság és a morális felelősség az életvilág többé-kevésbé magától értetődő keretei között szerveződik, addig az általánosított szerepek esetében ez kollektív jelentések és identitások konstrukciós folyamatába ágyazódik.

Ebből a perspektívából tekintve a 10. ábra egymás alatti sorai egy kollektív érdemességi hierarchiát rajzolnak ki. Ennek tetején az idős emberek állnak, ami aligha választható el a járvány nyilvánosságbeli értelmezésétől: eszerint kitüntetett, védendő csoportként kerültek azonosításra, ami láthatóan jelentősen megnövelte a rájuk irányuló segítési hajlandóságot és kedvet egyaránt. A válaszadók több mint negyede vett részt ilyen tevékenységben, és további kétharmada fontosnak tartotta ezt. A következő csoportba az olyan válság által szintén tematizált szereplők kerültek, mint a betegek vagy az online oktatási nehézségekkel küzdő gyerekek, a gondozási feladatot ellátó emberek, a szegények, a munkanélküliek, a lakhatásukat elvesztők, valamint speciálisan a járvánnyal kapcsolatos közbeszédben említett foglalkozások (egészségügyi dolgozók, pedagógusok, szociális ellátásban dolgozók). A válaszadók között 10-15 százalék körül mozog azok aránya, akik valamilyen módon segítettek e járvánnyal szorosan összefüggő rászorultsági csoportoknak; szintén ilyen arányban utasították el elvek szintjén is e csoportok támogatását. Ezt követően azok a megosztóbb csoportok találhatók, melyeket a nyilvánosság a rászorultságuk mellett gyakran érdemtelenként jelenít meg. A szenvedélybetegekkel, menekültekkel, szegénységben élő romákkal és kisebbségben élő magyarokkal szembeni előítéletek erejét fejezi ki, hogy a válaszolók kb 30%-a (a menekültek esetében 44%-a) teljesen kizárja őket az érdemes rászorulók köréből. Közben segítésükben a gyakorlatban résztvevők aránya 4 és 9 százalék közt változik. A kutatásban a különféle rászoruló csoportokon kívül olyan ügyek támogatottságát is vizsgáltuk, amelyek a válság nyomán a nyilvánosságban tematizálódtak. Míg az állat- és természetvédelem a szélesebb körben támogatott ügyek közé tartozott, az alternatív gazdasági kezdeményezéseket, a kulturális intézményeket és a sajtótermékeket 5−7%-uk támogatta adománnyal vagy önkéntességgel, és a válaszolók kb 30%-a (a sajtó esetében 45%-a) elviekben is elutasította a támogatásukat (10. ábra).

Az egyes tevékenyen támogatott ügyekből egyetlen additív indexet képezve azt találjuk, a válaszolók kevesebb, mint fele nem támogat tevékenyen egyetlen ügyet sem, negyedük egy-két kiemelt üggyel foglalkozik, és a további harmaduk legalább hárommal (11. ábra).

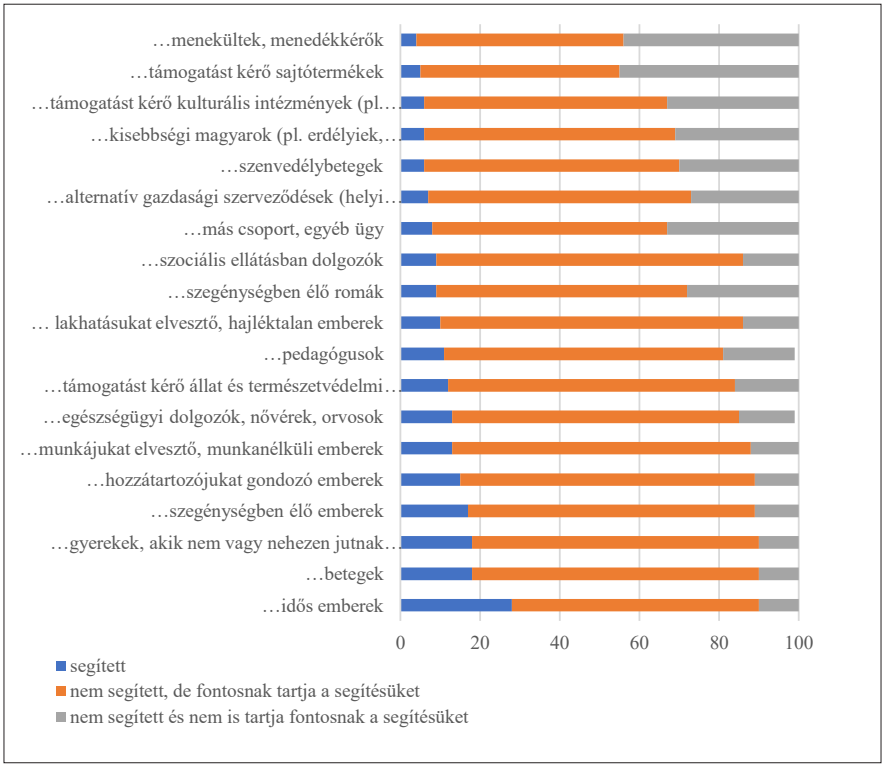

10. ábra. *Rászoruló csoportok és ügyek segítése: cselekvések és attitűdök.*
A kérdőívben feltett kérdés: „A járvány kapcsán segített-e adománnyal, vagy önkéntes munkával a következőknek (családján, barátain, közeli ismerősein kívül)?”

A specifikus csoportok és ügyek megnevezésén túl rákérdeztünk arra, hogy összességében valamely rászoruló csoportnak segített-e a válaszadó a járvány kapcsán. A minta 32,3%-a adott pozitív választ e kérdésre.[28] A korábbi kutatásokkal összecsengve a budapestiek, valamint a felsőfokú végzettek körében gyakoribb a jótékonykodás. Az előfordulása összefügg az anyagi helyzettel: akinek van megtakarítása, kijön a fizetéséből, van fizetett munkája (és azon belül legalább részben vagy egészében otthonról dolgozik, vagy a járvány által megterhelt vagy ellehetetlenített ágazatokban dolgozik), azok közt gyakoribb a jótékonykodás. Hasonlóképp a családméret is közrejátszik, amennyiben a nagyobb családokban lakók több

[28] Az összetett mutatóhoz képest jóval alacsonyabb arány valószínűleg úgy keletkezett, hogy a kérdés szövegezésében a „rászoruló csoportnak” juttatott adomány vagy önkéntes munka szerepelt, amit válaszadóink szűkebben értelmeztek a rászoruló csoportok és ügyek listája által megjelölt területnél.

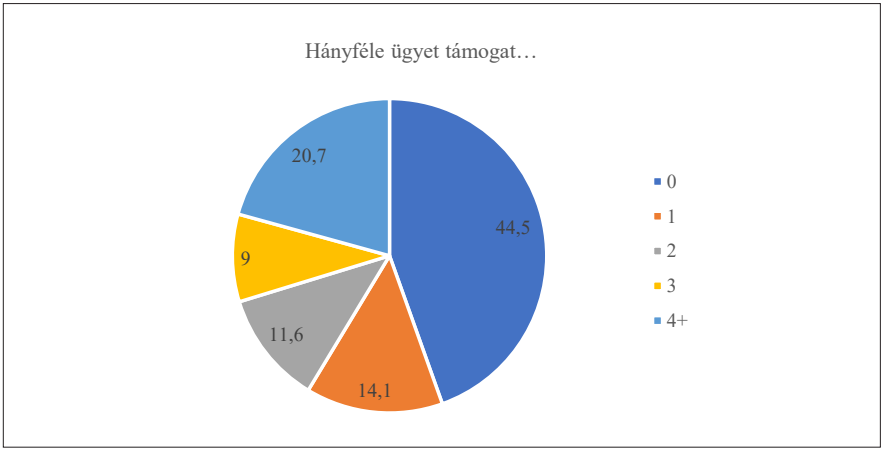

11. ábra. *A járvány kapcsán támogatott csoportok, ügyek száma*

segítést vállalnak; valamint a hátrányos megkülönböztetést megtapasztalók közt is nagyobb a jótékonykodás gyakorisága. Mindez arra utal, hogy a családi és baráti kapcsolatokon túli segítés egy komplex tapasztalati térben formálódik, aminek egyaránt részét képezik az erőforrások és a rászorultság vagy kiszolgáltatottság tapasztalatai (12. ábra).

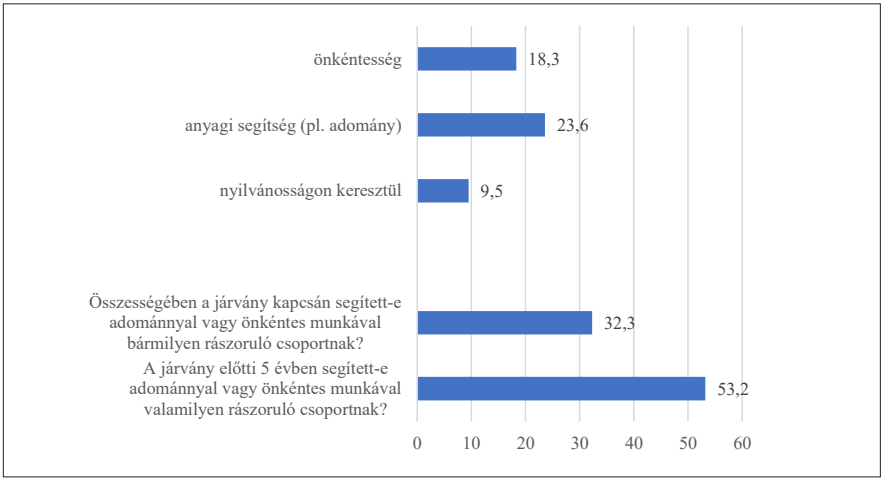

12. ábra. *A jótékony célú segítségnyújtás formái (igen válaszok százalékban)*

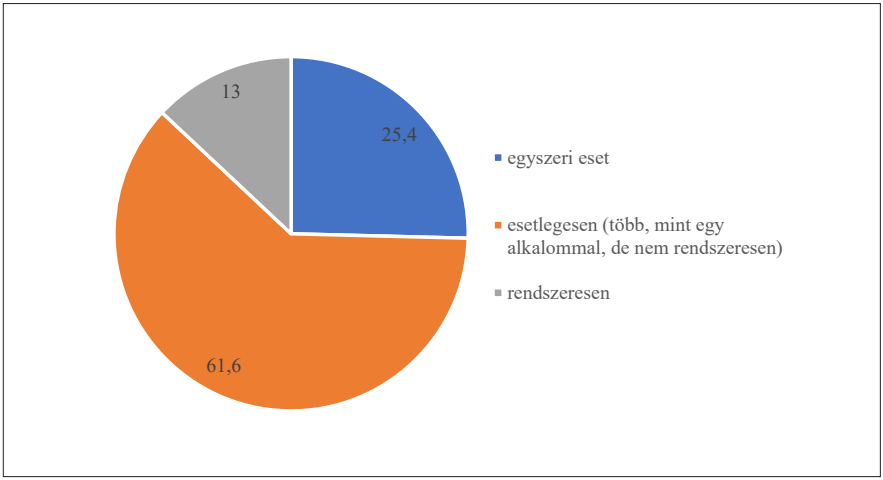

13. ábra. *A jótékonykodás gyakorisága valamely rászoruló csoport segítése esetén (%)* (Kérdőívben szereplő kérdés: Milyen gyakori volt a segítségnyújtás?) N=258

A segítségnyújtás leggyakoribb formája az anyagi adomány (23,6%), ezt követi a saját munkaerőt felajánló önkéntesség (18,3%), és a nyilvánosságban való képviselete az adott ügynek (9,5%). E specifikus cselekvési formák nagyon hasonló összefüggéseket mutatnak a strukturális-demográfiai háttértényezőkkel, mint az őket összefoglaló jótékonykodás. Specifikus, hogy az önkéntesség nem csak a felsőfokú végzettségűek, hanem az érettségi nélküli szakképzettséget szerzők közt is felülreprezentált; az adományozás a településtípussal és családmérettel valamint a nyilvánosságban való részvétellel a településtípus, az iskolázottság és a családméret nem mutatott összefüggést, a korcsoport viszont igen: a fiatalabbak inkább részt vettek a járvány kapcsán nyilvánosságra épülő segítségnyújtásban.

A privát szférán túlra irányuló segítési interakciók gyakorisága tekintetében elmondható, hogy a többség számára a segítés inkább eseti, mintsem a hétköznapokba beépült rutin. A valamely rászoruló csoportot segítő válaszadók 25%-a egyszer, 62%-a eseti jelleggel (többször, de nem rendszeresen) segített, és mindössze 13%-a vallotta, hogy rendszeresen jótékonykodott a járvány kapcsán (13. ábra).[29]

Konstruált mivoltából fakadóan a civil segítségnyújtás esetében különösen fontos szerepet játszanak azok a közvetítő intézmények, melyek összekötik

[29] A kérdéseink megfogalmazása miatt a jótékonyság rendszeressége, formája és szervezeti infrastruktúrája csak azon válaszadók esetében áll rendelkezésre, akik azt válaszolták egyetlen expliciten megfogalmazott kérdésre, hogy 'valamely rászoruló csoport' segítésében részt vettek. Ez jelentősen szűkebbnek bizonyult (N=258) annál az összevont válaszadói csoportnál, akik a részletesen felsorolt rászoruló csoportok vagy ügyek valamelyikének a támogatását említették a járvány kapcsán (N=444).

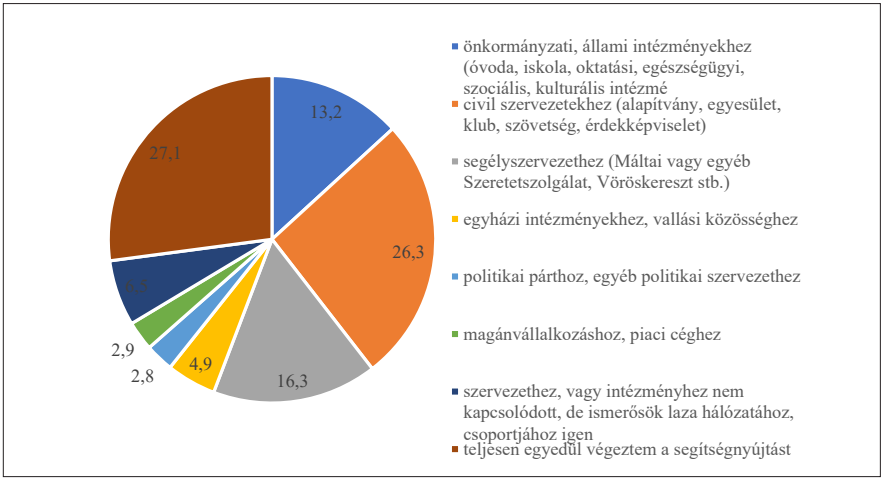

14. ábra. *Az adományozás és önkéntesség szervezeti háttere*

a rászorulókat a segítségnyújtókkal (a családi és baráti segítési interakciók ezzel szemben közvetlenül az érintettek között szerveződnek).

A szervezeti háttérrel kapcsolatban elmondható, hogy a jótékonykodásban résztvevő válaszadók legnagyobb csoportja (több mint negyede) nem vett igénybe semmilyen közvetítőt, hanem szervezetlen formában, egyedül végezte tevékenységét. Szintén a jótékonykodók negyedére volt jellemző, hogy elsősorban valamilyen civil szervezeten keresztül próbáltak a kiválasztott rászorulói csoport helyzetén javítani. Az állami/önkormányzati intézmények, valamint a nagy segélyszervezetek 15 százalék körüli mértékben váltak a segítés elsődleges facilitátoraivá. Az egyházak, a politikai pártok, a piaci aktorok mintánkban alig mérhető mértékben, 7 százalék alatt jelentek meg elsődleges háttérszervezetként, csakúgy mint a kevéssé intézményesült magánkezdeményezések (14. ábra). [30]

Noha az ezek között a közvetítők közötti választás nem függ össze szorosan a strukturális pozícióval, néhány háttérösszefüggés kirajzolódik a kereszttáblás elemzésekből (Melléklet 10.). Az önkormányzati és állami csatornákat a teljes mintához képest jóval gyakrabban használták a legalább kéthónapnyi megtakarítással rendelkezők. Szintén gyakoribb e csatorna használata a járvány által leterhelt ágazatokban dolgozók, köztük az egészségügyben, oktatásban, szociális ágazatban dolgozók közt – ők vélhetően saját munkahelyi környezetükben jótékonykodtak. A civil szervezetek és segélyszervezetek felülreprezentáltak azok közt, akik a szolgáltatásban és vendéglátásban dolgoztak, illetve akiknek legalább kéthónapnyi

[30] A civil szerveződések oktatáshoz, egészségügyhöz, kultúrához kapcsolódó tevékenységeihez lásd e lapszámban Neumann, Sütő és Feischmidt, illetve Zsigmond és Acsády tanulmányát. A piaci szereplők jótékony kezdeményezéseiről e számban lásd Zentai cikkét.

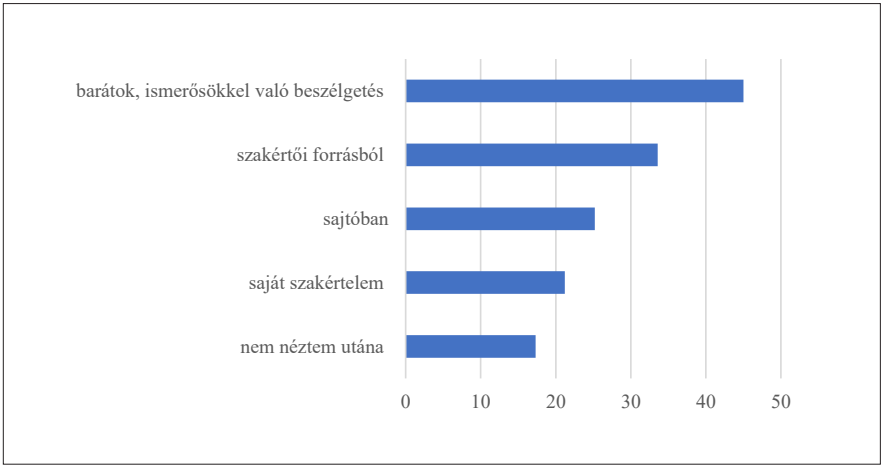

15. ábra. *A tájékozódás forrásai a jótékony segítségnyújtás során (%).* (Amennyiben segített, tájékozódott-e valamilyen módon a megcélzott problémával kapcsolatban? N=258)

megtakarítása van. Az egyedül vagy az ismerősök laza hálózatában jótékonykodók felülreprezentáltak a mezőgazdaságban, az iparban dolgozók, valamint azok közt, akiknek nem volt munkája; és jelentősen felülreprezentált a megtakarítással nem rendelkezők közt. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a feltehetően kevésbé hatékony magányos segítési formát elsősorban azok választották, akik maguk is hátrányos strukturális pozícióban vannak.

A segítés kereteit végül jelentős mértékben meghatározza a helyzetről való tájékozódás. Ennek legfontosabb formája a barátokkal való beszélgetés volt, amire csaknem a segítők fele támaszkodott. Jóval kevesebb esetben, de még mindig csaknem a segítők harmadára volt igaz, hogy szakértői véleményt (is) kerestek. A jótékonykodó válaszadók 20 százaléka jelölte meg, hogy saját szaktudására (is) támaszkodott a segítés során. A többség legalább egyféle forrásból tájékozódott, a jótékonykodó válaszadók kevesebb mint ötöde (17%) vallotta, hogy semmiféle ismeretet nem vettek igénybe. Mindez arra utal, hogy a privát szférán túli tartományra irányuló segítési interakciók reflektáltnak és informáltnak tekinthetők: lehetőséget kínálnak arra, hogy elsősorban a sajtóban vagy személyes megbeszélésekben konstruált kollektív értelmezések, és nem ritkán szakértői tudások egyaránt becsatornázódjanak a folyamatba.

A részletes tematikus kérdések mellett rákérdeztünk a jótékonykodás időbeli változásaira is. Adatainkból kiderül, hogy a járvány kapcsán véghezvitt civil segítés összefügg a járványt megelőző segítségnyújtással: míg a korábban (a járvány előtti 5 évben) segítők 50%-a (214 fő), a korábban nem segítők mindössze 12%-a

(44 fő) számolt be ilyen tevékenységről. Ebben az értelemben a járvány aktivizáló hatása csekélynek bizonyult. Rákérdeztünk továbbá arra is, hogy van-e olyan jótékonyság, valamely rászoruló csoport segítése önkéntes munkával vagy adománnyal, amely a járvány miatt megszakadt. A válaszadóink 16%-a (128 fő) adott igenlő választ. Ez azt jelenti, hogy a korábban passzív válaszadók közül jóval kevesebben kezdtek a járvány kapcsán jótékonykodni, mint ahányan a járvány miatt kilépni kényszerültek.

9. táblázat

Önkéntesség a járvány előtt és után

	A járványt megelőző 5 évben segített-e adománnyal vagy önkéntes munkával		
A járvány kapcsán segített-e adománnyal vagy önkéntes munkával	igen	nem	Összesen
Igen	50,4%	11,8%	32,3%
Nem	49,6%	88,2%	67,7%
Összesen	100%	100%	100%

A szolidaritással kapcsolatos attitűdök

A segítési interakciók elemzése mellett a szolidaritással kapcsolatos általános meggyőződések és attitűdök változása, valamint a járvány okozta problémákhoz, a megoldásukhoz kapcsolt felelősségek is fontos adalékkal szolgálnak a járvány hatásának elemzéséhez. E célból egy 2018-as európai adatfelvétel[31] eredményeivel vetettünk össze több olyan skálát, ami a többi emberrel kapcsolatos bizalmat, illetve az államban, a jóléti intézményekben való bizalmat méri.

A többi emberrel kapcsolatos általános bizalom alacsony magyarországi átlaga a szolidaritás elemi torzulására utal. A bizalom hiánya ugyanis azt fejezi ki, hogy a válaszadó nemhogy nem vár segítséget, de még ha kapna, sem tudná elfogadni azt. A makrotársadalmi kérdésekben domináns az elégedetlenek aránya: a társadalmi rendszerek, különösen a demokratikus intézmények és az egészségügyi intézmények működését a többség nem tartja megfelelőnek. Az európai és korábbi hazai adatokkal való összevetés konzisztens dinamikára utal. Miközben minden attitűdváltozó tekintetében borúlátóbbak a magyar mutatók az európai átlagnál, egyúttal az is kiderül, hogy 2018-hoz képest minden dimenzió mentén jelentősen tovább romlottak e mutatók.

[31] Az ESS adatbázissal kapcsolatos bővebb információ megtalálható a kutatás honlapján: https://www.europeansocialsurvey.org/data/download.html?r=9

10. táblázat

A segítségnyújtással és kapással összefüggő háttérattitűdök

Attitűdváltozó	Szolidaritás 2020			ESS 2018 Magyarország			ESS 2018 Európa		
	N	átlag	szórás	N	átlag	szórás	N	átlag	szórás
Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?	800	4,34	2,78	810	4,84	2,40	40223	4,97	2,35
Mindent összevetve, mennyire elégedett Magyarország jelenlegi gazdasági állapotával?	800	4	2,72	789	4,73	2,31	39408	5,09	2,4
Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével?	800	3,69	3,08	773	4,53	2,66	38982	5,18	2,48
Mi a véleménye az oktatás általános állapotáról?	800	3,96	2,76	730	4,83	2,39	38785	5,49	2,24
Mi a véleménye az egészségügy általános állapotáról?	800	3,32	2,74	803	3,72	2,47	40028	5,69	2,41

11. táblázat

A járvánnyal kapcsolatos felelősségtulajdonítás

Mit gondol, a különböző társadalmi szereplőknek milyen mértékben feladata a jelenlegi járvánnyal összefüggő válság kezelése? (%)	jelentős mértékben	kismértékben	nem felelőssége	Összesen
állam, önkormányzat	80,7	14,8	4,5	100
civil szervezetek	35,4	53,4	11,2	100
egyházi szervezetek	36,5	43,4	20,1	100
állampolgárok összefogása	69,8	24,6	5,7	100
cégek, magánvállalkozások	42,0	46,0	12,0	100
Európai Unió szervezetei	78,5	16,7	4,8	100
globális szervezetek (pl. ENSZ, WHO)	78,7	15,3	6,1	100

A járvány okozta problémák megoldásával kapcsolatos felelősséget a túlnyomó többség (csaknem a válaszadók négyötöde) elsősorban állami, EU-s és globális aktorokhoz rendeli. Ezt egészíti ki az állampolgári összefogás eszméje, kifejezve a társadalmi távolságtartáshoz köthető járványügyi intézkedések széleskörű legitimitását. Ezen nemzeti és nemzetek feletti makrointézmények mellett eltörpül a civil, gazdasági és egyházi aktoroknak tulajdonított mozgástér. Róluk kevesebb, mint a válaszadók fele feltételezi, hogy rendelkeznek a járvány kezeléséhez szükséges

rendszerszintű eszközökkel. Ezek az összefüggések arra utalnak, hogy a járvány következtében a makrointézmények legitimitása megnőtt – elsősorban tőlük várnak érdemi válaszokat, nem pedig autonóm, alulról jövő szerveződésektől. Tekintve, hogy az elégedettség ezen intézményekkel milyen csekély, így e várakozások korántsem felhőtlen kicsengésűek: a válaszadók túlnyomó többsége olyan aktoroktól várja a válság kezelését, amelyek teljesítményével egyébként elégedetlen, velük szemben bizalmatlan (11. táblázat).

Összefoglalás

A járvánnyal kapcsolatban mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy korántsem légüres térbe érkezett, hanem egy olyan társadalmi közegre hatott, amit már eleve számos szolidaritási inkonzisztencia és diszfunkció jellemzett. Nem kis részben annak köszönhetően, hogy az első hullámban az egészségügyi következmények kevéssé váltak hétköznapi tapasztalattá (mind a megbetegedési, mind pedig a halálozási ráták megugrása a vizsgálat idejéig elmaradt), a koronavírus-járvány első hulláma okozta válság itthon elsősorban materiális (ezt jelzi a 13 százalékos növekedése a járvány óta új anyagi nehézséggel bírók csoportjának), másodsorban mentális (6 százalékos növekedés) kihívásokkal járt. Míg az előbbi tapasztalatot más vizsgálódások is alátámasztják,[32] az utóbbi olyan felismerésnek tekinthető, amire korábbi vizsgálódások nem figyeltek fel.

További tanulság, hogy a legégetőbb problémára érkezett a legkevésbé segítség: a rászorultsággal és segítési gyakorlatokkal kapcsolatos kérdésekből egyaránt az a kép rajzolódik ki, hogy az anyagi problémáikkal jó eséllyel magukra maradtak a rászorulók (az anyagi nehézséggel küzdők több mint fele jelezte ezt a hiányt). Ebben az értelemben elmondható, hogy a járvány első hullámának egészségügyi keretezése az áldozati hierarchiában nagymértékben kitakarta az anyagi gondokat: akiknek nem volt akut egészségügyi problémájuk, azok idült megélhetési gondjai háttérbe szorultak.[33] A járvány első hulláma elsősorban azok számára vált válsággá, akik már azt megelőzően is nehézségekkel küzdöttek. Az anyagilag nehéz helyzetben lévők fele számára – és hasonlóképpen a hátrányos megkülönböztetést tapasztaltak harmada esetében – a járvány előtt és után is ugyanaz a probléma, így jelentős arányban a nélkülözés volt a legnagyobb.

A járvány első hulláma alatt tapasztalt nehézségekre válaszoló segítési kapcsolatok – a rászorulók percepciója alapján – elsősorban privát keretek között

[32] Vö. Tóth − Hudácskó, 2020.; Kovács et al., 2020.

[33] Ebből a szempontból különösen fontos kérdés, hogy miként változott ez a képlet a jelentős egészségügyi krízissel járó második és harmadik hullám következtében. Ennek vizsgálatára egy jelenleg is zajló (longitudinális) adatfelvétel keretében keresünk választ.

szerveződtek, az intézményi aktorok szerepe jóval kisebb volt.[34] Fontos hangsúlyozni, hogy – elsősorban a családi és baráti kapcsolatoknak köszönhetően – a mentális és egészségügyi nehézségekkel küzdők csupán kevesebb mint 10 százaléka vallotta, hogy segítség nélkül marad – ami azt jelzi, hogy az anyagi gondokkal szemben e kihívások esetében jobb eséllyel létesülnek szolidaritási kötelékek. Ugyanakkor a segítési interakciókról elmondható, hogy számos kontingenciával terheltek: a válaszolók több mint harmada érezte úgy, hogy nem kap segítséget, vagy nem megfelelő a kapott segítség. Emellett a segítséget kapó válaszadók több mint fele érezte azt, hogy a segítségnyújtás valamilyen értelemben alárendelődéssel jár együtt (a legfontosabb kritikák: az őszinte kommunikáció hiánya, a rászorulók megbélyegzése, a leköteleződés). A válaszadók negyede annak ellenére, hogy említ súlyos problémát, nem kap segítséget – ők a materiális és a kulturális tőke szempontjából a leginkább depriváltak közé tartoznak. A segítési interakciók legnagyobb valószínűséggel azokat találják meg, akik érdemes és megmenthető rászorulónak minősülnek (például aki a munkáját épp elveszti, az egyszerre bizonyítottan dolgos és egyúttal potenciálisan megsegíthető, amíg újra talpra nem áll). A leginkább kiszolgáltatottak nem csupán közvetlenül szorulnak ki nagyobb eséllyel a szolidaritási hálózatokból (a nekik tulajdonított érdemtelenség és kilátástalanság okán), hanem a szubjektív észlelések szintjén is – amennyiben azt nagyobb eséllyel minősítik inadekvátnak.

A segítségnyújtási gyakorlatok között kiemelt szerepet játszik a lelki támogatás: leginkább ezt érzik olyan feladatnak a családtagok és barátok, amire képesek és készek. A szolidaritás ilyen értelemben vett „pszichologizálódása" önmagában is érdekes fejlemény:[35] minthogy a szenvedést elsősorban pszichológiai keretben értelmezik a cselekvők, így a segítségnyújtás feltételezett adekvát formája sem a materiális okok megszüntetésére való törekvés, hanem a lelki nehézségek csökkentése. Mindaz, ami ezen túlmutat, az egyénen túli intézmények feladataként lesz elképzelve (és ezt a meggyőződést az sem csökkenti, hogy az ugyanezen intézményekkel szembeni bizalmatlanság erős). A járvány elsősorban a családi, baráti, ismerősi körben dinamizálja a segítést: a rendszeres segítség csaknem 10 százalékponttal nő minden problémaosztály esetében. Miközben többen segítenek többféle probléma kapcsán, közben a járvány fel is számolt korábban működő segítési viszonyokat.

A személyes ismeretségi körön kívül segítő civil jótékonykodás tekintetében azt látjuk, hogy a járvány kapcsán ily módon segítők inkább a már korábban is

[34] Ez természetesen nem azt jelenti, hogy objektíve csak a családi és baráti relációkban érkezett volna segítség – fontos hangsúlyozni, hogy számos segítési formát „természetes" jogosultságként értelmeznek, emiatt nem bukkan fel a szubjektív értékeléskor.

[35] E folyamat tágabb összefüggéseit a francia individuumszociológiák világítják meg. Ehhez lásd Takács Erzsébet: Individuumszociológiák": Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. *Replika*, 2011. 79. 7–21.

jótékonykodók közül kerülnek ki, és sokkal kevésbé a korábban inaktívak közül. Vagyis elmondható, hogy a járvány – a segítők száma tekintetében – kevésbé az általános társadalmi szolidaritást erősítette, sokkal inkább a családi-baráti összezárás túlélési stratégiáit. A rászorultság és érdemesség hierarchiáira, melyek a civil segítségnyújtás hátterét adják, ugyanakkor kihatott a járványhoz köthető kommunikáció, amennyiben a segítettek elsősorban azok közül kerültek ki, akik vagy a járvány leginkább veszélyeztetett áldozatai (például az idősek), vagy a járványküzdelmek aktorai (például az egészségügyi dolgozók) voltak. Eközben a járványtól független előítéletek továbbra is nyomot hagynak a rászorulók érdemességén: a szenvedélybetegek, menekültek, szegénységben élő romák támogatását a válaszolók több mint egyharmada utasítja el.

A privát szférán túlmutató segítési interakciók jelentős része *ad hoc* módon történik: egyedül, eseti jelleggel, tájékozódás nélkül, elsősorban anyagi támogatás formájában. Emellett ugyanakkor kirajzolódik egy reflektív segítési forma is, ami nagyobb elköteleződést fejez ki, rendszeresen zajlik, civil vagy egyéb intézményi közvetítőre támaszkodik, utánajáráson alapul.

Az általános szolidaritással kapcsolatos attitűdök a fentieket annyiban árnyalják, hogy a járvány az egyébként is pesszimista, bizalomhiányos közhangulatot tovább növelte. Ilyenformán a nyilvánosságban láthatóvá vált segítési akciók korlátai is megragadhatók: bár próbálják a saját perspektívájukból hozzáférhető diszfunkciókat és a lyukakat betömni, sok rászoruló számára láthatatlanok maradnak. Visszatérve kiinduló kérdésünkhöz, elmondható, hogy a járvány egyszerre növelt rászorultságokat (vö. kezeletlen anyagi depriváció), rendezett át segítési láncokat (vö. mentális gondoskodás) és indított be új kezdeményezéseket (például piaci, önkormányzati és egyéni segítési akciók). Ezek eseti jelleggel képesek voltak ugyan enyhíteni a jóléti intézményrendszer diszfunkcióit, azonban a megnövekedett szükségletek és terhek okán a magárahagyottság sokak számára vált tapasztalattá. Az alacsonyabb társadalmi-gazdasági pozíciójú csoportokat különösen súlyosan érintette e jelenség: a halmozódó problémák, a segítségforrások szűkössége, az érkező segítség szubjektív tapasztalata és a civil segítségnyújtásban való részvétel lehetőségei szerint is depriválttá helyzetbe kerültek. A járvány második és harmadik hullámának veszélyei ebből a perspektívából érthetők meg: az egészségügyi értelemben is berobbanó válság jó eséllyel tovább súlyosbította az első hullámban is érzékelhető szolidaritási diszfunkciókat – a következmények feltárása ugyanakkor további kutatásokra marad.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Acsády Judit: A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika,* 2014. 85−86. 147−163.

Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 2012. 343–356.

Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Interpersonal relationships in Hungary – an overview. *Metszetek,* 2018/2. 7. 72−93.

Albert Fruzsina – Hajdu Gábor: Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. *Szociológiai Szemle*, 2016/3. 26. 28–55.

Balogh Karolina – Gregorits Péter – Rácz Andrea: A gyermekvédelmi intézményrendszer működési környezetének vizsgálata a 'gyermekvédelem mint szolgáltatás' értelmezési keretrendszer tükrében. *Esély,* 2019/3. 30. 26–47.

Boltanski, Luc: *Distant suffering.* Cambridge: CUP, 2009.

Castel, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai.* Budapest: Max Weber Alapítvány, 1998.

Castells, Manuel: *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I-III*. Oxford: Blackwell, 2010.

Czibere Ibolya – Gerő Márton – Kovách Imre: Újraelosztás és integráció. In: Kovách I. (szerk.): *Társadalmi integráció*. Szeged: Belvedere, 2017. http://mek.oszk.hu/18800/ 18811/18811.pdf

Czike Klára – Kuti Éva: Önkéntesség, *jótékonyság*, *társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport Egyesület és az Önkéntes Központ Alapítvány, 2006. http://mek.oszk.hu/04300/04310/04310.pdf

Darvas Ágnes – Ferge Zsuzsa: Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása – a gyakorlat dilemmái és tanulságai. In: Czibere Ibolya – Kovách Imre (szerk.): *Fejlesztéspolitika, vidékfejlesztés.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. 169−214.

Feischmidt Margit: Manipulált félelmek és dehumanizált idegenek A xenorasszizmus felépítése és társadalmi háttere egy magyarországi faluban. *Regio*, 2016/4. 5−32. http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.135

Ferge Zsuzsa: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Budapest: L'Harmattan, 2012.

Fodor Éva − Gregor Anikó − Koltai Júlia − Kováts Eszter: The impact of COVID-19 on the gender division of childcare work in Hungary. *European Societies*, 2020. 1–16. doi:10.1080/14616696.2020.1817522

Gerő Márton – Hajdu Gábor: Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon, *Socio.hu*, 2015/4. 12−33. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.12

Giczi Johanna – Sik Endre: Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: Tóth I. György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 2009. 65–84.

Gregor Anikó – Kováts Eszter: *Nőügyek 2018.* Társadalmi problémák és megoldási stratégiák: A kutatási eredmények összefoglalója. Friedrich Ebert Stiftung Budapest, 2018. http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf

Juhász Gábor: Államcélok, paradigmaváltás és aktuálpolitikai alkotmányozás. A szociális jogok védelme az Alaptörvényben. *Esély,* 2015/1. 26. 3–32.

Krémer Balázs: The Social Policy of the Mafia State and Its Impact on Social Structure. In Magyar Bálint – Vásárhelyi Júlia (eds.) *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State.* Budapest: CEU Press, Noran Libro, 2017. 181–231.

Kovách Imre – Hajdu Gábor – Gerő Márton – Kristóf Luca – Szabó Andrea: A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei. *Szociológiai Szemle,* 2016/3. 26. 4−27.

Kovács Sándor Zsolt − Koós Bálint − Uzzoli Annamária − Páger Balázs − Egyed Ildikó: Regional effects of the COVID-19 pandemic and policy responses in Hungary. *R-Economy*. 2020/3. 1. 208−221.

Mikecz Dániel – Oross Dániel: Hol a szükség, jön a segítség? Politikai részvétel, önkénteskedés a COVID-19-járvány idején. In: Körösényi András – Szabó Andrea – Böcskei Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika : Világjárvány és politikatudomány*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2020. 185−200.

Neumann Eszter: Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio* 2021/2. 105–129.

Rácz Andrea: *Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény: A korporált szülőség értelmezése a hazai gyakorlatban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.

Scharle Ágota – Szikra Dorottya: Recent Changes Moving Hungary away from the European Social Model. In: Vaughan-Whitehead, Daniel (ed.): *The European Social Model in Crisis: Is Europe Losing Its Soul?* Cheltenham: Edward Elgar, 2015. 229–61.

Schulze, Georg: Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi életesztétizálódása (részlet az 1. fejezetből).*Szociológiai Figyelő*, 2000. 1–2. 135–157

Sik Domonkos – Nyilas Mihály – Rácz Andrea – Szécsi Judit – Takács Erzsébet – Zakariás Ildikó: *Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítési interakciók vizsgálatához I. Esély,* 2019/4. 30. 3−29.

Sik Domonkos − Zakariás Ildikó: A szolidaritási mező – járvány idején. *Socio.hu,* (megjelenés alatt, 2021.)

Standing, G.: *The precaritat. The new dangerous class*. Bloomsbury Academic, 2011.

Sütő Zsuzsa – Feischmidt Margit: Civil kezdeményezések a gondozó, az ápolás és a szociális ellátás területén a korona-járvány első hullámában. *Regio* 2021/2. 156–181.

Szikra Dorottya: Ideology or Pragmatism? Interpreting Social Policy Change under the „System of National Cooperation". In: Kovács János Mátyás – Trencsényi Balázs (eds.): *Brave New Hungary. Mapping the System of National Cooperation.* London: Lexington Books, Rowman and Littlefield, 2019. 225−241.

Utasi Ágnes: *Kötelékben: Szolidaritás-hálók és közélet*. Szeged: Belvedere Meridionale MTA Társadalomkutató Központ, 2013.

Takács Erzsébet: Individuumszociológiák": Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. *Replika*, 2011. 79. 7−21.

Tóth István György – Hudácskó Szilvia: A koronavírus-járvány társadalmi hatásai a közvélemény-kutatások tükrében. In: Kolosi Tamás − Szelényi Iván − Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*. Budapest: TÁRKI, 2020.

Zakariás Ildikó: *Jótékony nemzet – Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: Kalligram, 2018.

Zakariás Ildikó: Adni és elfogadni – Elismerésviszonyok a kisebbségi magyarokra irányuló jótékonyságban. *Socio.hu*, 2017/4. 7. 1−28. DOI: 10.18030/socio.hu.2017.4.1

Zentai Viola: Szolidaritási kezdeményezések a gazdaság és a munka világában. *Regio* 2021/2.

Zsigmond Csilla – Acsády Judit: Szolidaritás és vészhelyzet dialektikája: kultúra és szabadidő a koronavírus-járvány első hullámában. *Regio* 2021/2. 182–207.

Melléklet 1

Problémák száma a járvány óta

	0	1	2	3 vagy 4	Összesen	N	p-érték
Összesen	27,0	29,0	21,1	22,9	100	800	
Korcsoport							
18-29 év közöttiek	25,7	30,6	20,8	22,9	100	800	0
30-39 év közöttiek	21,9	24,1	18,2	35,8	100		
40-49 év közöttiek	31,1	31,1	17,9	19,9	100		
50-59 év közöttiek	26,7	24,2	24,2	25,0	100		
59 év felettiek	28,3	32,0	23,5	16,2	100		
Régió (%)							
Észak-Magyarország	25,8	33,7	16,9	23,6	100	800	0,024
Közép-Magyarország	25,3	32,0	19,1	23,7	100		
Észak-Alföld	26,4	29,8	24,0	19,8	100		
Dél-Alföld	29,5	29,5	25,7	15,2	100		
Dél-Dunántúl	26,0	21,9	21,9	30,1	100		
Közép-Dunántúl	19,8	27,5	16,5	36,3	100		
Nyugat-Dunántúl	40,5	20,3	25,3	13,9	100		
Településtípus (%)							
Budapest	30,4	28,4	22,3	18,9	100	800	0,014
megyeszékhely	32,9	28,5	19,0	19,6	100		
város	29,3	30,5	20,7	19,5	100		
község, falu	18,6	27,5	22,5	31,4	100		
Iskolai végzettség							
legfeljebb általános	17,0	28,2	22,3	32,4	100	800	0,000
szakképzés	19,5	29,0	25,4	26,0	100		
érettségi (szakképzéssel vagy anélkül	30,5	27,9	21,2	20,4	100		
felsőfokú	39,9	31,8	15,6	12,7	100		
Szubjektív jövedelmi helyzet a járvány kezdete óta (%)							
kényelmesen megélünk a jövedelmünkből	47,8	26,9	13,4	11,9	100	800	0,000
kijövünk a jövedelmünkből	46,8	31,8	13,2	8,1	100		
nehezen élünk meg a jövedelmünkből		26,6	34,9	38,5	100		
nagyon nehezen élünk meg a jövedelmünkből		24,4	23,3	52,2	100		

	0	1	2	3 vagy 4	Összesen	N	p-érték
Hány hónapra elegendő a megtakarítás (%)							
0	14,5	26,9	25,1	33,5	100	787	0,000
1	27,9	32,7	23,8	15,6	100		
2	22,9	37,5	24,0	15,6	100		
3 vagy több	39,0	26,4	15,6	19,0	100		
Munkaerőpiaci pozíció	26,4	29,1	21,5	23,0	100		
fizetett munka vagy tanul	29,1	27,0	19,0	24,9	100		
nincs fiz munka vagy tanulás, de aktív munkakeresés	14,7	29,3	29,3	26,7	100		
munkanélküli aki nem keres munkát, tartós beteg/rokkant, nyugdíjas, háztartási munka	27,0	32,2	23,5	17,4	100		
Hol dolgozott (%)							
otthonról	36,5	24,7	14,1	24,7	100	800	0,031
munkahelyéről	31,0	28,8	17,6	22,5	100		
részben otthonról részben munkahelyéről	23,9	26,8	21,1	28,2	100		
nem volt munkája vagy kényszerszabadságon volt	21,7	30,6	26,1	21,7	100		
Ágazat (%)							
leterhelt (egészségügyi, oktatási, szociális, kereskedelmi)	35,2	27,8	10,2	26,9	100	767	0,001
elmosott (szolg, vendeglatas-turizm)	27,6	20,4	21,4	30,6	100		
egyeb (ipar, mezőgazdasági, egyéb)	30,4	30,0	19,2	20,4	100		
nem volt munkaja	22,3	32,2	27,2	18,3	100		
Hátrányos megkülönböztetés éri-e ma Magyarországon? (%)							
igen	11,1	25,8	26,8	36,3	100	800	0,000
nem	32,0	30,0	19,3	18,7	100		
	27,0	29,0	21,1	22,9	100		

Melléklet 2

Problémamegőrzés- 4 kategóriás (%)							
	problé-maőrző	probléma-mentességet őrző vagy problémael-hagyó	új prob-léma a jár-vány hatására	probléma-váltó	Össze-sen	N	p-érték
Összesen	30,3	35,9	18,1	15,8	100		
Korcsoport (%)							
18-29 év közöttiek	24,3	36,1	18,1	21,5	100	800	0,001
30-39 év közöttiek	27,0	27,7	21,9	23,4	100		
40-49 év közöttiek	36,8	28,9	19,7	14,5	100		
50-59 év közöttiek	28,9	38,0	16,5	16,5	100		
59 év felettiek	32,1	43,5	15,9	8,5	100		
Településtípus (%)							
Budapest	26,2	34,2	16,1	23,5	100	800	0,012
megyeszékhely	30,2	35,8	21,4	12,6	100		
város	32,8	35,9	21,5	9,8	100		
község, falu	29,7	36,9	14,0	19,5	100		
Szubjektív jövedelmi helyzet a járvány kezdete óta (%)							
kényelme-sen megélünk a jövedelmünkből	19,4	56,7	14,9	9,0	100	800	0,000
kijövünk a jövedelmünkből	23,0	49,0	16,6	11,5	100		
nehezen élünk meg a jövedelmünkből	36,5	20,2	21,4	21,8	100		
nagyon nehe-zen élünk meg a jövedelmünkből	52,2	6,7	18,9	22,2	100		
Hány hónapra elegendő a háztartás megtakarítása (%)							
0	38,0	25,9	17,9	18,2	100	786	0,000
1	34,0	34,7	20,4	10,9	100		
2	27,4	38,9	11,6	22,1	100		
3 vagy több	20,7	44,8	20,0	14,4	100		

Munkaerőpiaci pozíció (%)							
fizetett munka vagy tanul	30,5	33,6	18,4	17,5	100	782	0,001
nincs fiz munka vagy tanulás, de aktív munkakeresés	37,8	18,9	25,7	17,6	100		
munkanélküli aki nem keres munkát, tartós beteg/rokkant, nyugdíjas, háztartási munka	27,9	45,4	15,7	10,9	100		
Olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon? (%)							
igen	43,7	21,1	14,7	20,5	100	800	0,000
nem	25,9	40,4	19,4	14,3	100		

Melléklet 3

Hány forrásból kapott segítséget (%)							
	0	**1**	**2**	**3+**	**Összesen**	**N**	**p-érték**
Összesen	26,2	24,7	17,1	32,0	100	584	
Régió							
Közép-Magyarország	24,4	23,9	14,4	37,2	100	584	0,029
Észak-Magyarország	34,3	22,4	13,4	29,9	100		
Észak-Alföld	32,6	36,0	13,5	18,0	100		
Dél-Alföld	31,5	23,3	21,9	23,3	100		
Dél-Dunántúl	18,2	16,4	23,6	41,8	100		
Közép-Dunántúl	22,2	25,0	18,1	34,7	100		
Nyugat-Dunántúl	16,7	20,8	22,9	39,6	100		
Szubjektív jövedelmi helyzet a járvány kezdete óta (%)							
kényelmesen megélünk a jövedelmünkből	11,8	35,3	20,6	32,4	100	583	0,009
kijövünk a jövedelmünkből	19,7	31,7	16,3	32,2	100		
nehezen élünk meg a jövedelmünkből	31,5	20,3	15,5	32,7	100		
nagyon nehezen élünk meg a jövedelmünkből	34,4	17,8	20,0	27,8	100		
Hány hónapra elegendő a megtakaritás (%)							
0	36,2	17,4	16,6	29,8	100	580	0,000
1	23,4	34,6	19,6	22,4	100		
2	28,4	21,6	16,2	33,8	100		
3+	12,8	31,1	15,9	40,2	100		

Melléklet 4

Egy problémára jutó átlagos segítség				
	Átlag	**N**	**Szórás**	**p-érték**
Neme				
férfi	1,0783	263	,95379	0,018
nő	,9020	321	,83642	
Összesen	,9815	584	,89478	
Régió (%)				
Közép-Magyarország	1,1221	180	,96794	0,001
Észak-Magyarország	,8169	66	,81305	
Észak-Alföld	,6730	89	,66525	
Dél-Alföld	,8830	74	,84540	
Dél-Dunántúl	1,0177	54	,73539	
Közép-Dunántúl	1,0462	72	1,04356	
Nyugat-Dunántúl	1,2615	48	,91497	
Összesen	,9815	584	,89478	
Szubjektív jövedelmi helyzet a járvány kezdete óta				
kényelmesen megélünk a jövedelmünkből	1,2165	34	,73325	0,000
kijövünk a jövedelmünkből	1,2704	208	,94049	
nehezen élünk meg a jövedelmünkből	,7411	251	,69224	
nagyon nehezen élünk meg a jövedelmünkből	,8961	90	1,11688	
Összesen	,9815	584	0,89478	
Hány hónapra elegendő a megtakarítás				
0	,7727	235	,84648	0,000
1	,9061	106	,75365	
2	1,1346	74	,99196	
3+	1,2679	164	,91448	
Összesen	,9835	579	,89337	
Hol dolgozott az utóbbi 7 napban				
otthonról végezte	1,1160	55	,79441	0,047
munkahelyén végezte	,8726	210	,81986	
részben otthonról, részben a munkahelyén végezte	1,1838	55	,95605	
kényszerszabadságon volt	1,2695	23	,80436	
nem volt fizetett munkája	,9717	240	,95961	
Összesen	,9815	584	,89478	

Melléklet 5

Mennyire volt inadekvát a segítség (5=nagyon)				
Korcsoport	**Átlag**	**N**	**Szórás**	**p-érték**
18-29 év közöttiek	1,7366	60	1,59559	0,004
30-39 év közöttiek	1,2624	67	1,16739	
40-49 év közöttiek	1,1366	60	1,17526	
50-59 év közöttiek	1,4990	45	1,48893	
59 év felettiek	,8750	76	1,31732	
Összesen	1,2706	308	1,37218	
Iskolai végzettség				
Legfeljebb általános	1,6405	66	1,52955	0,006
szakképzés	1,3891	76	1,39146	
érettségi (szakképzéssel vagy anélkül)	1,2298	97	1,35680	
felsőfokú	,8384	68	1,08777	
Összesen	1,2706	308	1,37218	
Olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon?				
igen	1,5184	92	1,55596	0,038
nem	1,1651	216	1,27526	
Összesen	1,2706	308	1,37218	

Melléklet 6

Korcsoport	0	1	2	3	4	Összesen	N	p-érték
Hányféleképpen segíti rendszeresen (legalább hetente) családtagjait (%)								
18-29 év közöttiek	28,3	22,1	26,2	9,7	13,8	100	800	0,005
30-39 év közöttiek	27,7	23,4	16,1	16,1	16,8	100		
40-49 év közöttiek	32,2	19,1	18,4	17,8	12,5	100		
50-59 év közöttiek	32,8	29,5	15,6	13,1	9,0	100		
59 év felettiek	40,9	24,3	18,6	10,9	5,3	100		
Összesen	33,5	23,5	19,1	13,2	10,7	100		
Hányan laknak együtt? (%)								
1	49,0	27,6	11,2	3,1	9,2	100	796	0,0000
2	36,0	25,4	19,5	11,8	7,4	100		
3	30,1	22,6	16,1	17,2	14,0	100		
4+	27,9	20,8	22,9	15,8	12,5	100		
Összesen	33,8	23,6	18,7	13,2	10,7	100		
Munkaerőpiaci pozíció (%)								
fizetett munka vagy tanul	30,3	22,2	21,1	13,8	12,6	100	783	0,01
munkanélküli – aktív munkakeresés	29,7	32,4	9,5	16,2	12,2	100		
munkanélküli aki nem keres munkát, tartós beteg/rokkant, nyugdíjas, háztartási munka	40,3	24,2	17,3	12,1	6,1	100		
Összesen	33,2	23,8	18,9	13,5	10,6	100		
Olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon? (%)								
igen	27,4	20,0	25,8	15,3	11,6	100	800	0,022
nem	35,7	24,6	16,9	12,5	10,3	100		
Összesen	33,8	23,5	19,0	13,1	10,6	100		

Melléklet 7

Korcsoport	0	1	2	3	4	Összesen	N	p-érték
Hányféleképpen segíti rendszeresen (legalább hetente) barátait (%)								
Nem								
férfi	48,9	21,4	8,3	9,9	11,5	100	800	0,008
nő	43,0	25,8	14,3	9,9	7,0	100		
Összesen	45,8	23,8	11,5	9,9	9,1	100		
Korcsoport (%)								
18-29 év közöttiek	35,2	20,0	18,6	15,9	10,3	100		
30-39 év közöttiek	36,8	24,3	8,1	16,9	14,0	100		
40-49 év közöttiek	39,7	25,2	11,9	8,6	14,6	100		
50-59 év közöttiek	46,3	28,9	15,7	3,3	5,8	100		
59 év felettiek	60,6	22,4	7,3	6,1	3,7	100		
Összesen	45,8	23,8	11,6	9,8	9,0	100		
Régió (%)								
Közép-Magyarország	42,4	27,6	9,1	12,3	8,6	100	800	0,032
Észak-Magyarország	40,4	23,6	19,1	5,6	11,2	100		
Észak-Alföld	45,0	20,8	15,0	7,5	11,7	100		
Dél-Alföld	42,3	25,0	13,5	14,4	4,8	100		
Dél-Dunántúl	49,3	17,8	6,8	8,2	17,8	100		
Közép-Dunántúl	52,2	20,0	11,1	7,8	8,9	100		
Nyugat-Dunántúl	56,8	24,7	7,4	8,6	2,5	100		
Összesen	45,8	23,8	11,5	9,9	9,1	100		
Településtípus (%)								
Budapest	42,0	27,3	8,7	10,7	11,3	100	800	0,029
megyeszékhely	50,6	24,1	13,3	4,4	7,6	100		
város	44,9	25,8	14,1	9,0	6,3	100		
község, falu	45,3	19,1	9,7	14,0	11,9	100		
Összesen	45,6	23,8	11,6	9,9	9,1	100		
Hányan laknak a háztartásban (%)								
1	60,2	22,4	8,2	4,1	5,1	100	798	0,000
2	49,6	26,3	10,2	9,5	4,4	100		
3	47,3	18,8	13,4	9,7	10,8	100		
4 vagy több	34,2	24,2	13,3	12,9	15,4	100		
Összesen	45,7	23,4	11,7	9,9	9,3	100		

Korcsoport	0	1	2	3	4	Összesen	N	p-érték
Munkaerőpiaci pozíció (%)								
fizetett munka vagy tanul	41,3	21,1	14,2	10,6	12,7	100	782	0,000
munkanélküli – aktív munkakeresés	37,8	35,1	6,8	12,2	8,1	100		
munkanélküli aki nem keres munkát, tartós beteg/rokkant, nyugdíjas, háztartási munka	56,3	26,6	7,4	7,9	1,7	100		
Összesen	45,4	24,0	11,5	10,0	9,1	100		
Honnan végezte a munkáját az utóbbi 7 napban (%)								
otthonról	44,2	19,8	17,4	9,3	9,3	100	799	0,002
munkahelyéről	45,1	22,7	11,8	7,6	12,8	100		
részben otthonról részben munkahelyéről	30,6	25,0	12,5	16,7	15,3	100		
nem volt munkája vagy kényszerszabadságon	50,1	25,2	9,5	10,7	4,5	100		
Összesen	45,8	23,7	11,5	9,9	9,1	100		
Ágazatát hogyan érintette a járvány (%)								
leterhelt (egészségügy, oktatási, szociális, kereskedelmi)	34,9	22,0	19,3	11,9	11,9	100	768	0,000
elmosott (szolgáltatás, vendéglátás-turizmus)	37,8	25,5	10,2	14,3	12,2	100		
egyéb (ipar, mezőgazdaság, egyéb)	48,5	20,8	10,4	8,1	12,3	100		
nem volt munkája	52,8	26,6	8,0	9,0	3,7	100		
Összesen	46,9	23,8	10,7	9,8	8,9	100		
Olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon? (%)								
igen	37,9	23,2	16,3	13,7	8,9	100	800	0,017
nem	48,2	23,9	10,0	8,7	9,2	100		
Összesen	45,8	23,8	11,5	9,9	9,1	100		

Melléklet 8

Korcsoport	0	1	2	3	4+	Összesen	N	p-érték
Hányféle ügyet támogat tevékenyen, 5 osztatú (%)								
18-29 év közöttiek	38,6	10,3	12,4	8,3	30,3	100	800	0,001
30-39 év közöttiek	47,8	11,8	11,0	8,1	21,3	100		
40-49 év közöttiek	38,8	15,1	7,9	11,2	27,0	100		
50-59 év közöttiek	39,3	16,4	14,8	6,6	23,0	100		
59 év felettiek	51,8	16,2	12,6	9,7	9,7	100		
Összesen	44,4	14,2	11,7	9,0	20,7	100		
Régió (%)								
Közép-Magyarország	43,0	13,2	10,7	8,7	24,4	100	800	0,043
Észak-Magyarország	39,8	11,4	18,2	8,0	22,7	100		
Észak-Alföld	40,8	17,5	8,3	8,3	25,0	100		
Dél-Alföld	52,4	14,3	12,4	5,7	15,2	100		
Dél-Dunántúl	44,6	8,1	13,5	8,1	25,7	100		
Közép-Dunántúl	54,9	11,0	11,0	11,0	12,1	100		
Nyugat-Dunántúl	36,3	25,0	10,0	15,0	13,8	100		
Összesen	44,4	14,3	11,6	9,0	20,8	100		
Szubjektív jövedelmi helyzet a járvány kezdete óta (%)								
kényelmesen megélünk a jövedelmünkből	38,8	7,5	6,0	9,0	38,8	100	800	0,042
kijövünk a jövedelmünkből	43,9	13,8	12,8	8,2	21,4	100		
nehezen élünk meg a jövedelmünkből	45,0	15,5	12,4	10,4	16,7	100		
nagyon nehezen élünk meg a jövedelmünkből	49,5	16,5	8,8	9,9	15,4	100		
Összesen	44,4	14,1	11,6	9,1	20,7	100		
Hány hónapra elegendő a megtakarítás (%)								
0	50,7	15,0	11,7	7,7	15,0	100	786	0,002
1	48,3	18,4	12,2	6,1	15,0	100		
2	42,7	10,4	12,5	12,5	21,9	100		
3+	35,7	13,0	10,8	11,5	29,0	100		
Összesen	44,1	14,4	11,6	9,3	20,6	100		

Korcsoport	0	1	2	3	4+	Összesen	N	p-érték
Hányan laknak együtt? (%)								
1	50,5	17,5	15,5	5,2	11,3	100	797	0,000
2	52,9	13,5	10,9	7,3	15,3	100		
3	38,7	16,1	9,1	11,8	24,2	100		
4+	37,1	11,3	12,9	10,4	28,3	100		
Összesen	44,5	13,9	11,7	9,0	20,8	100		
Munkaerőpiaci pozíció								
fizetett munka vagy tanul	37,2	13,4	11,3	9,6	28,6	100	783	0,000
munkanélküli, aktív munkakeresés	51,4	13,5	12,2	10,8	12,2	100		
munkanélküli aki nem keres munkát, tartós beteg/rokkant, nyugdíjas, háztartási munka	55,2	17,0	13,0	7,4	7,4	100		
Összesen	43,8	14,4	11,9	9,1	20,8	100		
Honnan végezte a munkáját (%)								
otthonról	27,9	14,0	15,1	16,3	26,7	100	800	0,000
munkahelyéről	44,1	14,8	10,5	6,9	23,7	100		
reszben otthonról részben munkahelyéről	30,1	11,0	15,1	8,2	35,6	100		
nem volt munkája vagy kényszerszabadságon	51,9	14,5	11,0	9,2	13,4	100		
Összesen	44,4	14,3	11,6	9,0	20,8	100		
Ágazatát hogyan érintette a járvány (%)								
leterhelt (egészségügy, oktatás, szociális, kereskedelmi)	25,9	6,5	18,5	11,1	38,0	100	767	0,000
elmosott (szolgáltatás, vendéglátás-turizmus)	36,4	15,2	13,1	7,1	28,3	100		
egyéb (ipar, mezőgazdaság, egyéb)	47,1	16,6	8,5	8,9	18,9	100		
nem volt munkája	54,8	15,3	11,0	8,6	10,3	100		
Összesen	45,8	14,5	11,5	8,9	19,4	100		

Melléklet 9

Szervezeti csatorna (%)							
Ágazatát hogyan érintette a járvány	önkormányzati, állami intézmények	civil szervezetek	segélyszervezetek	egyedül, vagy ismerősök laza hálózata	Összesen	N	p-érték
leterhelt (egészségügy, oktatás, szociális, kereskedelmi)	30,4	17,4	15,2	37,0	100	213	0,025
elmosott (szolgáltatás, vendéglátás-turizmus)	11,1	38,9	27,8	22,2	100		
egyéb (ipar, mezőgazdaság, egyéb)	12,3	29,8	15,8	42,1	100		
nem volt munkája	8,1	32,4	18,9	40,5	100		
Összesen	14,6	29,6	18,8	37,1	100		
Hány hónap megtakarítás (%)							
0	7,7	20,0	15,4	56,9	100	231	0,001
1	12,2	22,0	17,1	48,8	100		
2+	19,2	36,0	20,8	24,0	100		
Összesen	14,7	29,0	18,6	37,7	100		

Melléklet 10

Korcsoport	igen	nem	Összesen	N	p-érték
Milyen típusú volt ez a segítségnyújtás? / Önkéntes munka (%)					
18-29 év közöttiek	71,1	28,9	100	258	0,000
30-39 év közöttiek	61,0	39,0	100		
40-49 év közöttiek	64,7	35,3	100		
50-59 év közöttiek	68,2	31,8	100		
59 év felettiek	33,8	66,2	100		
Összesen	56,6	43,4	100		
Munkaerőpiaci pozíció (%)					
fizetett munka vagy tanul	66,1	33,9	100	254	0,000
munkanélküli, aktív munkakeresés	55,6	44,4	100		
munkanélküli aki nem keres munkát, tartós beteg/rokkant, nyugdíjas, háztartási munka	28,6	71,4	100		
Összesen	57,1	42,9	100		
Honnan végezte a munkáját (%)					
otthonról	63,2	36,8	100	258	0,000
munkahelyéről	66,3	33,7	100		
részben otthonról részben munkahelyéről	74,2	25,8	100		
nem volt munkája vagy kényszerszabadságon	38,3	61,7	100		
Összesen	56,6	43,4	100		
Ágazatát hogyan érintette a járvány (%)					
leterhelt (egészségügy, oktatás, szociális, kereskedelmi)	76,9	23,1	100	239	0,000
elmosott (szolgáltatás, vendéglátás-turizmus)	61,4	38,6	100		
egyéb (ipar, mezőgazdaság, egyéb)	59,7	40,3	100		
nem volt munkája	34,2	65,8	100		
Összesen	55,6	44,4	100		

Korcsoport	igen	nem	Összesen	N	p-érték
Olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon? (%)					
igen	67,9	32,1	100	258	0,013
nem	51,4	48,6	100		
Összesen	56,6	43,4	100		
Milyen típusú volt ez a segítségnyújtás? / Segítségnyújtás a nyilvánosságon keresztül (pl. diszkrimináció, egyenlőtlenségek elleni tüntetés, online petíció) (%)					
18-29 év közöttiek	48,9	51,1	100	258	0,002
30-39 év közöttiek	34,1	65,9	100		
40-49 év közöttiek	33,3	66,7	100		
50-59 év közöttiek	20,5	79,5	100		
59 év felettiek	16,9	83,1	100		
Összesen	29,1	70,9	100		
Munkaerőpiaci pozíció (%)					
fizetett munka vagy tanul	31,7	68,3	100	253	0,031
munkanélküli, aktív munkakeresés	44,4	55,6	100		
munkanélküli aki nem keres munkát, tartós beteg/rokkant, nyugdíjas, háztartási munka	16,4	83,6	100		
Összesen	29,2	70,8	100		
Olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon? (%)					
igen	43,2	56,8	100	251	0,001
nem	23,6	76,4	100		
Összesen	29,7	70,3	100		

Az elmúlt hónapokban milyen gyakran végzett Ön ilyen tevékenységet? (%)						
Iskolai végzettség	egyszeri eset	esetlegesen (több, mint egy alkalommal, de nem rendszeresen)	rendszeresen	Összesen	N	p-érték
legfeljebb általános	5,1	71,8	23,1	100	259	0,016
szakképzés	36,2	51,7	12,1	100		
érettségi (szakképzéssel vagy anélkül)	30,2	58,1	11,6	100		
felsőfokú	22,4	67,1	10,5	100		
Összesen	25,5	61,4	13,1	100		

Melléklet 11

	Szám szerint	Százalékban
Minta szocio-demográfiai összetétele		
férfi	373	46.7
nő	426	53.3
Összesen	800	100
Korcsoport		
18-29 év közöttiek	144	18.0
30-39 év közöttiek	136	17.1
40-49 év közöttiek	152	19.0
50-59 év közöttiek	121	15.1
59 év felettiek	246	30.8
Összesen	800	100
Régió		
Közép-Magyarország	242	30.3
Észak-Magyarország	89	11.1
Észak-Alföld	121	15.1
Dél-Alföld	105	13.1
Dél-Dunántúl	73	9.1
Közép-Dunántúl	90	11.3
Nyugat-Dunántúl	80	10.0
Összesen	800	100
Településtípus		
Budapest	149	18.7
megyeszékhely	158	19.8
város	256	32.1
község, falu	236	29.5
Összesen	800	100
Iskolai végzettség		
legf. általános	188	23.5
szakképzés érettségi nélk.	169	21.2
érettségi (szakképzéssel vagy anélkül)	269	33.7
felsőfokú	173	21.7
Összesen	800	100
Háztartás szubjektív jövedelmi helyzete a járvány kezdete óta		
kényelmesen megélünk a jövedelmünkből	66	8.3
kijövünk a jövedelmünkből	392	49.0
nehezen élünk meg a jövedelmünkből	251	31.4
nagyon nehezen élünk meg jövedelmünkből	90	11.3
Összesen	800	100

	Szám szerint	Százalékban
Hány hónapra elegendő megtakarítása van a háztartásnak		
0	275	34.9
1	147	18.7
2	96	12.2
3 vagy több	269	34.2
Összesen	787	100
Hányan laknak a háztartásban		
1	98	12.3
2	273	34.3
3	186	23.4
4 vagy több	240	30.1
Összesen	798	100
Munkaerőpiaci pozíció		
fizetett munka vagy tanul	478	61.2
munaknélküli, aktív munkakeresés	74	9.5
munkanélküli aki nem keres munkát, tartós beteg/rokkant, nyugdíjas, háztartási munka	230	29.3
Összesen	782	100
Amennyiben volt fizetett munkája az utóbbi 7 napban, azt...		
otthonról végezte	86	10.7
munkahelyén végezte	305	38.1
részben otthonról, részben a munkahelyén végezte	72	9.0
kényszerszabadságon volt	27	3.4
nem volt fizetett munkája	310	38.7
Összesen	800	100
Ágazatát hogyan érintette a járvány		
leterhelt (egészségügy, oktatás, szociális, kereskedelmi)	108	14.1
elmosott (szolgáltatás, endéglátás-turizmus)	97	12.7
egyéb (ipar, mezőgazdaság, egyéb)	260	33.9
nem volt munkája	301	39.3
Összesen	766	100
Olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon?		
igen	190	23.7
nem	610	76.3
Összesen	800	100

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.73

Feischmidt Margit*

Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motivációi és vágyott hatásai a COVID-19 járvány idején

Bevezetés

Tanulmányunk célja, hogy feltárja a szolidaritásnak a koronavírus-járvány első hulláma alatt kialakult formáit, motivációit és hatásait. A szolidaritást legfőképpen közvetlen segítségnyújtásként értelmezzük, ugyanakkor vizsgáltuk a segítő cselekvéshez kapcsolódó értelmező narratívákat is, amelyek a felelősség, a válság által megvilágított strukturális problémák és az elérni kívánt változások kérdéseit is érintették. A tanulmány hátterében egy kvalitatív kutatás áll, amely a Társadalomtudományi Kutatóközpontban valósult meg,[1] és kapcsolódott a Kisebbségkutató Intézetben végzett korábbi szolidaritás témájú kutatásokhoz, valamint egy kvantitatív kutatásból, amelyet Sik Domonkos vezetésével az ELTE Társadalomtudományi Karán végeztek.[2] Míg a Regio számára készülő tematikus lapszám mindkét adatfelvételre támaszkodik, addig ez a tanulmány a kvalitatív adatok átfogó elemzésére épül.

Magyarországon[3] a koronavírus-járvány első regisztrált betegét 2020. március 4-én jelentették be. Kevéssel később az országos tisztifőorvos valamennyi fekvőbeteg-ellátó és bentlakásos szociális szolgáltatást nyújtó intézményében látogatási tilalmat rendelt el. A magyar kormány 2020. március 11-én különleges jogrendet, vészhelyzetet hirdetett ki. Március 12-étől intézménylátogatási tilalmat rendeltek el a felsőoktatási intézményekben, március 16-ától pedig a közoktatási intézmények is digitális munkarendre álltak át. Március 28-a és május 4-e között az egész országban, Budapesten és Pest megyében május 18-ig volt kijárási korlátozás.

* A szerző társadalomkutató, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének kutatóprofesszora. E-mail: Feischmidt.Margit@tk.hu

1 https://kisebbsegkutato.tk.hu/a-szolidaritas-mint-a-jarvany-okozta-valsagra-adott-valasz

2 http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=930&num=129138&lang=HU

3 Köszönettel tartozunk Neumann Eszternek és Sütő Zsuzsának, akik a járvány kormányzati kezelésének áttekintését összeállították. A következő két bekezdés az ő összefoglalójukra épül.

A kijárási korlátozás idején a munkahelyek jelentős része leállt, illetve távmunkára állt át. A vészhelyzetet a kormány 2020. június 18-án szüntette meg.

2020. január végén a kormány felállította a Koronavírus-járvány elleni védekezésért felelős Operatív Törzset. Néhány nappal később létrehozták az Önkéntességet és adományokat koordináló akciócsoportot. A szakpolitikusokat, illetve a nagyobb hazai karitatív szervezetek képviselőit tömörítő akciócsoport elsősorban a jótékony felajánlások koordinációját végezte: a Nemzeti Összefogás adományvonalon keresztül pénzbeli, a segitsunkegymasnak.hu honlapon keresztül pedig önkéntes munka, illetve eszközadományok felajánlására tettek közzé felhívást. Az adományvonalon keresztül beérkező állampolgári és vállalati felajánlásokat elsősorban a hat nagy egyházi szeretetszolgálat intézményrendszerén keresztül osztották szét.[4] Az Informatikai és Technológiai Minisztérium által koordinált Digitális Jólét Program[5] keretében a digitális ágazat szereplőinek, elsősorban telekommunikációs vállalatoknak a felajánlásait gyűjtötték össze.

A koronavírus-járvány sok tekintetben okozott fennakadást. A válság először a gyógyítás és gondozás területén jelentkezett, de hatása tovább gyűrűzött a gazdaság és a társadalom más területeire is. Ezzel egyidőben azonban az együttérzés és a szolidaritás is megmutatkozott. A felmerülő problémák jelentős részét nem az állam és szakosodott intézményei, hanem civilek, egyének és közösségek igyekeztek megoldani, részben teljesen új kezdeményezésekkel, részben korábbi működésük átalakításával.

Tanulmányunk célja ezt a működést bemutatni; megérteni, hogy a COVID-19 járvány okozta helyzetben megjelent segítő tevékenységek mit mutatnak meg a szolidaritás magyarországi működéséről; feltárni a segítségnyújtás motivációit, értelmezni az aktorok által elképzelt célokat és hatásokat, legvégül mindezek együttes elemzésével rávilágítani a közvetlen segítő tevékenységek és a társadalmi felelősségvállalás általánosabb és elvontabb szintű működésének összefüggéseire.

Válság és szolidaritás, segítség és felelősség összefüggései a szolidaritás irodalmában

A szolidaritás a társadalmi integrációt magyarázó szociológiai és a közösségek iránti felelősséget értelmező morálfilozófiai fogalmak összekapcsolásából keletkezett a 19. század folyamán. A fogalom eszmetörténeti előzményeinek elemzésében Zygmunt Bauman a közösségi morált hangsúlyozza, aminek alapján egy társadalom tagjai osztoznak abban a felelősségben, hogy segítik rászoruló tagjaikat.[6]

[4] Az akciócsoporttól interjús megkeresésünkre nem kaptunk választ, két résztvevő szeretetszolgálat képviselőjével viszont tudtunk interjút készíteni.

[5] https://felajanlas.digitalisjoletprogram.hu/

[6] Bauman, Zygmunt: Szolidaritás: egy megtestesülni vágyó szó. *2000*, 2016/3, 9–47.

Durkheim ennek premodern formáit a mechanikus szolidaritás fogalmával írta le, és a cselekvésnek a kollektív tudat létrejöttében és fenntartásában betöltött szerepét hangsúlyozta. A modern társadalmakban, amelyeknek kulcseleme Durkheim szerint a munkamegosztás, a szolidaritásnak egy másik formája is kialakul. Az organikus szolidaritás a munka világában megvalósuló együttműködésre és egymásra utaltságra épül, és az egyének funkcionális szerepei révén integrálja a társadalmat.[7]

Szociológusok későbbi generációi sokat gondolkodtak azon, hogy az individualizáció és a verseny milyen hatással van a szolidaritásra. Alig van olyan klasszikus elméletalkotó, aki valamilyen formában ne vetné fel a szolidaritás torzulásának vagy éppen felszámolódásának lehetőségét.[8] A gyökeres átalakulás nyilvánvaló, a szolidaritás a modernizáció során egyre inkább kivonódott a hétköznapi, laikus cselekvők hatásköréből,[9] és egy funkcionálisan differenciált intézményrendszerhez került, amelyet az állam (jóléti állam intézményei), a piac (biztosító társaságok), és a humanitárius szervezetek működtetnek. De mi történik akkor, amikor ezek az intézmények ugyancsak válságba kerülnek, vagyis nem képesek gondoskodni a rászoruló emberekről? És mi történik akkor, ha ezzel egyidejűleg jelentősen megnő azoknak a száma, akik átmenetileg vagy tartósan nem képesek gondoskodni magukról?

Ulrich Beck szerint az új problémák megoldása egyre inkább az egyénekre hárul, ami a gondoskodás és a szolidaritás új formáinak megjelenéséhez is elvezet, amit a reflexív modernitás fogalmi keretén belül maradva, ő és követői reflexív szolidaritásnak neveznek.[10] Vagyis a növekvő individualizáció nem felszámolja a szolidáris viszonyokat, hanem annak új formáit hozza létre. A szolidaritás önkéntessé válik, a társas kapcsolatok és az értelmes élet elképzeléséhez kapcsolódik."[11]

Ugyanennek a változásnak a része, hogy a szolidaritás nem mutatkozik egyenletes intenzitással. Egy csökkenő szintű[12] permanens és intézményes szolidaritás mellett vannak a szolidaritásnak kitüntetett, nagy intenzitású időszakai. Ezek többnyire olyan előreláthatatlan helyzetekhez kötődnek, amelyek a mindennapi életet felforgatják, és jelentős bizonytalanságot teremtenek. Ezt hívjuk a legáltalánosabb értelemben válságnak, krízisnak vagy katasztrófának. Mások kollektív traumát okozó helyzetekről beszélnek. Bauman a szolidaritás robbanása metaforát használja a válságra adott válasz megnevezésére. „Ezt bizonyítják a „»robbanásszerű szolidaritás« sikeres epizódjai, és még inkább a »szolidaritás karneváljai« (hiszen

7 Durkheim, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris, 2001.

8 Sik Domonkos: A hálózati szolidaritás elmélete. ELTE Reader. 2018b, 15.

9 Sik 2018b, 10.

10 Hustinx, L. – Lammertyn, F.: Collective and Reflexive Styles of Volunteering: A Sociological Modernization Perspective. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 2003, 2: 167–187.

11 Zakariás, Ildikó: *Jótékony nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: Kalligram – Regio Könyvek, 2018, 22.

12 Ez a szint bizonyos tényezőkkel összefüggésben országonként és társadalmi csoportokként eltérő lehet.

a karneválok épp azt ünneplik, amit a legvilágosabban és legfájdalmasabban hiányolunk a hétköznapi robot során). Gombamód nőnek ki a földből a helyi kezdeményezések, alkalmi közös vállalkozások – még akkor is, ha ezek általában szerények és tiszavirág életűek."[13]

Példák ugyan vannak az ellenkezőjére is, de több empirikus bizonyítékot találtak arra, hogy a válsághelyzetekben, amikor a segítségre szorulók száma és láthatósága hirtelen megugrik, a segítő szándék is megnő a társadalomban. Ezt többen kollektív érzelmekkel, a bajban erősödő együttérzéssel,[14] a bizalom növekedésével magyarázták. Kutatók továbbá azt is igazolták, hogy a szolidaritási hajlam átfordulása segítő cselekvésbe függ attól, hogy az adott helyzetben a szolidaritás milyen szimbolikus megerősítést kap az államtól és más közvéleményformáló intézményektől.

Miközben kutatók az ezredforduló után az individualizáció és a globalizáció szolidaritásra tett hatásait vizsgálták, az utóbbi években mindinkább a krízis és szolidaritás összefüggései kerültek előtérbe.[15] Kutatók arra az átfogó megállapításra jutottak, hogy a válság-konjunktúra a szolidaritás újrakonfigurálódásához vezetett. Ez egyfelől a diszkurzív környezet változásának következménye. Hofmann és szerzőtársai[16] négy vezető európai napilapban vizsgálták a szolidaritás-téma erősségét, és azt találták, hogy míg a 2008-as pénzügyi válság idején még alacsony szinten volt, 2015-ben már vezető témává vált. Sajnálatos módon ettől eltérő elmozdulást találtak a médiában magyarországi kutatók.[17] Ugyanakkor azt is megállapították, hogy a különböző válsághelyzetekben eltérő mértékű szolidaritási válaszok születtek. Társadalomutatókat az foglalkoztatta, hogy mitől függ, hogy egy válság nagyobb vagy kisebb szolidaritási reakciót vált ki. Rámutattak a válság természetének hatására, arra például, hogy természeti katasztrófák esetén az emberek nagyobb arányban támogatják a segítést, mint gazdasági válság esetén. A gazdaság területén végzett kutatás viszont rávilágított, hogy a szolidaritás termelési és

[13] Bauman 2016: 46

[14] Forno, Francesca – Graziano, Paolo: From global to glocal. Sustainable Community Movement Organisations (SCMOs) in times of crisis. *European Societies* 2019, 5, 729-752. https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616793 és Koos, Sebastian and Siebel, Verena: Solidarity with refugees across Europe. A comparative analysis of public support for helping forced migrants. *European Societies* 2019, 5, 704-728 https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616794

[15] Koos et al 2019:15.

[16] Hofmann et al. Symbolic struggles over solidarity in times of crisis: trade unions, civil society actors and the political far right in Austria. *European Societies,* 2019/5. 649–671. https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616790

[17] Melegh Attila – Vancsó Anna – Hunyadi Márton – Mendly Dorottya: Positional Insecurity and the Hegemony of Radical Nationalism. Migration and Justice in the Hungarian Media. *International Spectator*, 2019/3. 54–71.

fogyasztási láncokra gyakorolt intézményi hatása különösen jelentősen nőtt a gazdasági válságok idején.[18]

Azt is felismerték, hogy az érdemesség történetileg és társadalmilag konstruált keretezése jelentős hatással van a felelősségre, a rászorultakért való mozgósítás mértékére és módjára.[19] Könnyebben jön létre a szolidaritás, ha a rászorultak a segítők mentális csoporthatárain belül helyezkednek el, mintha azon kívül állnának. Koos és Seibel[20] az ún. menekültválság hatásait és a menekültekkel való szolidaritást az attitűdök szintjén vizsgálták, hogy választ adjanak arra a kérdésre, mitől függ, hogy támogatják-e az emberek a szolidaritás (ez esetben a jóléti juttatások) kiterjesztését a politikai közösség határain túlra. Az Eurobarometer adatait használva megállapították, hogy a jóléti szolidaritás univerzalizálását leginkább a migránsok korábbi jelenléte és a jóléti juttatásoknak az adott országra jellemző szintje befolyásolja (nem az újonnan érkező menekültek száma, nem a gazdasági potenciál, sőt még jelentős mértékben a szélsőjobboldali politika erőssége sem).

A 2015-ös ún. menekültválság kapcsán végzett vizsgálatok különös figyelmet fordítottak azokra a konkrét akciókra és segítő tevékenységekre, amelyekkel az úton levők továbbhaladását segítették elő, és megérkezésüket lehetővé tették. Egy, ezeket a helyi kezdeményezéseket leíró és értelmező tanulmánykötet összefoglaló fejezete arra a megállapításra jutott, hogy a segítő csoportok civil, mozgalmi és médiapartnereikkel együtt jelentős hatást gyakoroltak az európai közbeszédre.[21]A kötet szerzői rámutattak az új aktorok, valamint a szervezeti humanitárius logikától eltérő mindennapi humanitarizmus (vernecular humanitarianism)[22] jelentőségére. Szemben a jótékonysággal és önkéntességgel kapcsolatos korábbi kritikai megállapítással, miszerint a közvetlen segítés depolitizálja az adott közeget,[23] a *Refugee Protection and Civil Society* című kötet szerzői arra mutattak rá, hogy a rászorulók közvetlen segítése és a közéleti, politikai cselekvés között egy kétirányú kapcsolat jött létre. Egyeseknél a rászorultság érzékelése és a segítő tevékenység vezetett el a politikai felelősségük felismeréséhez és álláspontjuk nyilvános megfogalmazá-

[18] Forno, Francesca – Graziano, Paolo: From global to glocal. Sustainable Community Movement Organisations (SCMOs) in times of crisis. *European Societies*, 2019/5. 729–752. https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616793

[19] Aschahuer, Wolfgang és Mayerl, Jochen: The dynamics of ethnocentrism in Europe. A comparison of enduring and emerging determinants of solidarity towards immigrants. *European Societies,* 2019/5. 672–703. 2019. https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616791

[20] Koos és Seibel, 2019.

[21] Cantat, Celine – Feischmidt, Margit: Conclusion. Civil involvement in refugee protection: reconfiguring humanitarianism and solidarity in Europe. In: Feischmidt, Margit –Pries, Ludger – Cantat, Celine (Eds.) *Refugee Protection and Civil Society in Europe.* Palgrave Macmillan, 2019. 379–399.

[22] Brncovic, Carna: Decentering Humanitarinism. *AllegraLab. Anhrpology for Radical Optimism* https://allegralaboratory.net/vernacular-humanitarianisms/ 2017.

[23] Ticktin, Myriam: *Casualities of Care. Immigration and the Politics of Humanitarianism in France.* Los Angeles: University of California Press, 2011.

sához, mások a közvetlen segítséget a politikai ellenállás eszközeként, a nyilvános felelősségvállalás aktusaként értelmezték.[24] Vandervoordt és Verschaegen[25] a humanitárius segítségnyújtás átalakító erejét felforgató humanitarizmusnak nevezték, és a fogalom egyre szélesebb körben terjed a szakirodalomban.

A közvetlen segítés és a politikai felelősség kapcsolatának felismerése elmozdulást eredményezett a szolidaritásról való elméleti gondolkodásban is, amely korábban ragaszkodott a szolidaritás három formájának:[26] a társadalmi szolidaritás (rászorulóknak nyújtott közvetlen segítség), az állami vagy jóléti szolidaritás, valamint a szolidaritás politikájának (vagyis a méltányosság és egyenlőség elve melletti közéleti kiállás) elkülönítéséhez. Ezt a megkülönböztetést a szolidaritás politikai szereplői különösen fontosnak tartották, mert a segítés közvetlen formáiról, különösképpen a segélyezésről és adományozásról azt gondolták, hogy azok gyengítik a problémák strukturális okainak felszámolására törekvő politikai harc esélyeit. Rozakou[27] az ajándék tabujának feladásáról beszélt annak leírásakor és értelmezésekor, hogy 2015-ben Görögországban egy erős baloldali mozgalmi szcéna aktorai kapcsolódtak be a menekültek fizikai, mindennapi túlélést szolgáló ellátásába.

Hasonló elmozdulás történt a felelősségről szóló gondolkodásban is, ahol korábban ugyancsak fontosnak tartották a jótékonyságban érvényre jutó közvetlen felelősség megkülönböztetését az intézményekhez, pártokhoz és mozgalmakhoz kötődő politikai felelősségtől. Nina Eliasoph[28] arra hívta fel a figyelmet, hogy a jótékonyság közvetve ugyancsak kollektív javak, értékek érvényességét támasztja alá, ami a segítő cselekvést kísérő értelmezések révén kerül a szűkebb vagy tágabb nyilvánosságba. Vagyis a jótékony cselekvés és a politika a gyakorlatban gyakran összekapcsolódik. A kapcsolódást viszont csak akkor tudjuk feltárni, ha figyelembe vesszük, hogy a cselekvők maguk hogyan gondolkodnak a rászorulókkal kapcsolatos személyes- és közéleti vagy politikai felelősségük viszonyáról. A jótékonyság és a politika kapcsolatát új megközelítésbe helyezi Luc Boltanski is, aki a szenvedésre adott reakciók kétféle narratív keretezését tárgyalja: az együttérzést és a leleplezést.[29] Az együttérzés a jótevőt emeli ki, a szenvedő és a néző érzéseinek nyilvános megfogalmazásán keresztül mozgósít. Ezzel szemben a leleplezés

[24] Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó: Jótékonyság és politika. A menekülteknek nyújtott közvetlen segítség közéleti hatásai *Politikatudományi Szemle* 2018/2. 55–83.

[25] Vandervoordt, Robin – Verschaegen, Gaert: The European Refugee Controversy: Civil Solidarity, Cultural Imaginaries and Political Change. *Social Inclusion*, 2, 48–52 DOI: 10.17645/si.v7i2.2260

[26] Bayertz, Kurt (szerk.): *On Solidarity*. Springer, 1999.

[27] Rozakou, Katherine: Socialities of solidarity: revisiting the gift taboo in times of crises*, Social Anthropology*, 2016/2. 185–199, itt 196.

[28] Eliasoph, Nina: *The Politics of Volunteering*. Cambridge: Polity Press, 2013.

[29] Boltanski, Luc: *Distant Suffering, Morality, Media and Politics.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

a szenvedés okait és felelőseit keresi. A felháborodás, a harag és morális érvek együttes mozgatásával a politikai cselekvéshez szolgál muníciókkal.[30]

2020 tavaszán, majdnem egy időben azzal, hogy a koronavírus első áldozatairól, az emberiségre leselkedő veszélyről, a lezárásokról és a félelemről szóló tudósítások megjelentek, a segítség új formáit is megtapasztalhattuk, és ennek a média is hangot adott. Rebecca Solnit,[31] aki a földrengéseket, hurrikánokat, terrortámadásokat követő civil segítségnyújtásról korábban „A pokolban épülő paradicsom. Hogyan születnek rendkívüli közösségek katasztrófákban?" címmel jelentetett meg nagyhatású könyvet, a *The Guardian*ban most így írt: „A kibontakozó katasztrófa közepette számtalan kedvességet és szolidaritást tapasztaltunk. Az együttérzés/nagylelkűség szelleme fog kivezetni minket ebből a válságból és elvezetni egy jobb jövőbe."[32] A számos folyóirat egyikében, amelyek a rendkívüli helyzetet értelmező azonnali reflexiókat közöltek, korunk egyik vezető antropológusa, Nina Glick Schiller ugyancsak a kölcsönös segítségnyújtás és veszélyeztetett csoportoknak nyújtott segítség intenzitását emelte ki. „A járvány idején számtalan esetet láttunk, amelyekben az embereket a kölcsönös segítségnyújtás vágya hozta összse egymással. Egyesek az egészségügy dolgozóit támogatták védőfelszereléssel, mások önkéntes csoportokat hoztak létre, hogy segítsenek a környezetükben élő időseknek és karanténba helyezett embereknek, megint mások a hajléktalanok és menekültek számára szerveztek támogatást." [33]

Ugyanakkor a járvány idején megjelent segítő tevékenységek tudományos felmérése és értelmezése is elkezdődött. Egy tanulmány szerzői 2020 tavaszán Spanyolországban, Magyarországon és Romániában felvett kérdőíves adatok alapján azt állítják, hogy járvány okozta válság hatására megváltozott a szolidaritás dinamikája. A világjárvány előtt a spanyol társadalmat a szolidaritás magasabb szintje jellemezte. A Magyarországon és Romániában mért alacsonyabb szintet a rendszerváltás után megnőtt egyenlőtlenségekkel és a dezintegrációt erősítő politikákkal magyarázták. Most viszont azt találták, hogy a válság személyes tapasztalata mindhárom országban növelte a mások iránti felelősséget. A hatás, illetve

[30] Boltanski 1998:77–95.; Zakariás Idikó: A menekültek civil segítése: attitűdök és morális érvek, *Regio* 2016, 4, 61-87. DOI: http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.137

[31] Solnit, Rebecca: *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities that Arise in Disaster*. New York: Penguin, 2009

[32] Solnit, Rebecca: The way we get through this is together': the rise of mutual aid under coronavirus. *The Guardian* 14 May 2020 https://www.theguardian.com/world/2020/may/14/mutual-aid-coronavirus-pandemic-rebecca-solnit

[33] Glick-Schiller, Nina: Solidarities of the Dispossessed: Response to Julia Eckert in the Time of Pandemic. *Anthropological Theory Commons*. http://www.at-commons.com/2020/05/20/solidarities-of-the-dispossessed-response-to-julia-eckert-in-the-time-of-pandemic/?fbclid=IwAR2lJEkH7ehdkzWq0XynmQKZSpS7kl_FdQlmcQscs6hCumB33llZf0QdU50

a szolidaritás irányába történt elmozdulás Magyarországon és Romániában erősebb volt, ezzel elérte azt a szintet, amit ugyanakkor Spanyolországban mértek.[34]

Egy spanyolországi esettanulmány szerzője arra mutatott rá, hogy az alulról szerveződő kezdeményezések első körben a legkiszolgáltatottabbra, a hajléktalanokra, a munka nélkül maradtakra, és a túlzsúfolt átmeneti szállások lakóira fókuszáltak. Ez egy hatalmas szolidaritási kampány kezdete volt, amely később az idősekre, a fogyatékkal élőkre és a másképpen veszélyeztetett emberekre is kiterjedt. Új támogatói és gondozó csoportok léptek be a városi közösségek civil életébe, kiegészítve a karitatív szervezetek és a helyi önkormányzatok működését.[35] Egy németországi esettanulmány azt mutatta be, hogy újabb kezdeményezések jelentek meg ott is, ahol egyébként is intenzív civil társadalmi aktivitás volt jellemző. Ennek egyik oka, hogy a rendszeres önkéntesek közül sokan veszélyeztetettekké váltak, a helyükre került fiatalok pedig új ötleteket és lendületet vittek a rendszerbe. Ilyen ötlet volt az a Karlsruhe forgalmas belvárosában kijelölt hely, ahol a rászorulók számára élelmiszert és egyéb adományokat helyeztek el, amelyeket mindenki belátása és szükséglete szerint vihetett el.[36] Ehhez hasonló kezdeményezés Budapesten is létrejött.[37]

A járvány idején Magyarországon megjelenő közvetlen szolidaritást abban a társadalmi kontextusban kell megértenünk, amit – miként korábbi hazai és nemzetközi összehasonlító kutatások jelezték –, a közbizalom, különösen az állami intézmények felé irányuló bizalom alacsony szintje,[38] az önkéntesek relatíve kis száma és az autoriter politikai rendszer által meggyengített civil társadalom határoznak meg.[39] Korábbi kutatások rámutattak azonban arra is, hogy váratlan katasztrófák esetén a magyarországi társadalom is másként viselkedik. A segíteni akarók nagy számban, a bizalmatlanságot félretéve törekszenek a rászorulók megsegíté-

[34] Bogdan Voicu – Edurne Bartolome Peral – Horatiu Rusu – Gergely Rosta – Mircea Comșa – Octavian-Marian Vasile – Lluis Coromina – Claudiu Tufis: COVID-19 and orientations towards solidarity: the cases of Spain, Hungary and Romania. *European Societes,* 2020 DOI: 10.1080/14616696.2020.1852439

[35] Martínez, Miguel A: Mutating mobilisations during the pandemic crisis in Spain. *Interface: a journal for and about social movements 2020,* 1, 15 – 21

[36] Zeller Michael C. (20 April 2020) Karlsruhe's 'giving fences':mobilisation for the needy in times of COVID-19. *Interface: a journal for and about social movements* 2020/1. 292–303.

[37] https://noizz.hu/city-life/budapesten-3-kek-mikro-varja-az-adakozokat-es-a-raszorulokat/km094gp. Köszönet Zsigmond Csillának, hogy felhívta erre a figyelmem.

[38] Erről bővebben olvashatunk a közoktatással kapcsolatos bizalom hiány (Boda és Kopasz 2018) és az oktatáshoz kapcsolódó civil kezdeményezések kapcsán Neumann Eszter által jegyzett tanulmányban.

[39] Takács Erzsébet: *A szolidaritás alakváltozásai. Az együttműködés lehetőségei és gátja a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2018.
Utasi Ágnes: *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. MTA-TK – Belvedere, 2013.
Gerő Márton – Kerényi Szabina: A civil társadalom változó szerepei és a társadalmi integráció. Megjelenés alatt. 2020

sére és a felmerülő problémák megoldására. Ez történt a vörösiszap-katasztrófa, a tiszai árvizek, legutóbb a 2015-ös menekültválság idején, és első megfigyeléseink szerint a koronavírus-járvány első hullámának idején is. Ahogy a korábbiak kapcsán, most is kérdés, hogy mi motiválja a kirobbanó szolidaritást, kik azok, akik aktívak lesznek, és milyen hatása van azoknak az együttműködéseknek, megoldásoknak és reflexióknak, amelyek válság idején kialakult szolidaritással jöttek létre.

Sik és Zakariás[40] azt találták, hogy a járvány mobilizáló hatása elsősorban a személyes viszonyokban (családban, barátok között) nőtt meg, a civil segítségnyújtás kis mértékben mobilizálta a korábban inaktívakat. Kérdőíves vizsgálatukkal rekonstruálták a szolidaritási mező ideáltípusait, és rámutattak arra, hogy a stabil egzisztenciával rendelkező jótékonykodókon kívül van egy alacsonyabb iskolázottsággal, bizonytalan egzisztenciával jellemezhető szolidaritási típus is, akik bizonyos szempontból magukat is segítségre szorulóknak gondolják (a szerzők „szolidaritási brókereknek" hívják őket). Mikecz és Oross[41] a járvány időszakában megfigyelt politikai viselkedés kontextusában az önkéntesség jelentős növekedését ismerték fel, különösen az alacsonyabb státuszú népesség körében, ami inkább informális kapcsolatokon keresztül, mint szervezeteken keresztül szerveződött. Egy másik, kifejezetten a civil szervezetek járvány alatti működését vizsgáló tanulmány a „bajba jutottak megsegítésére irányuló programokat" emelte ki, ami a karitatív tevékenységek, adománygyűjtő és -osztó akciók előtérbe helyezését eredményezte. Több szervezet is az adományozási kedv átmeneti növekedését tapasztalta, elsősorban a magánszemélyek részéről.[42]

Már a járványválság első értelmezései felhívták a figyelmet arra, hogy más katasztrófahelyzetekhez hasonlóan, most is megnőtt az emberek közötti kölcsönös segítségnyújtás; a veszélybe került vagy kiszolgáltatott embereken, jellemzően közvetlen módon más emberek és civil közösségek segítettek. Ez a tanulmány ennek a szolidaritási hullámnak a szisztematikus leírására vállalkozik, továbbá annak a közelebbi vizsgálatára, hogy a cselekvőket milyen szervezeti formák, célok és motivációk jellemzik. Kutatási eredményeinkkel ahhoz a gondolkodáshoz

[40] Sik Domonkos – Zakariás Ildikó: Járvány és válság – rászorultsági és segítési viszonyok a COVID 2019 első hulláma idején. Regio 2021/2. 24–72.

[41] Mikecz Dániel – Oross Dániel: Hol a szükség, jön a segítség? Politikai részvétel, önkénteskedés a COVID-19-járvány idején. In: Körösényi András – Szabó Andrea – Böcskei, Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika: Világjárvány és politikatudomány,* Budapest: Napvilág Kiadó, 2020, 185–200.

[42] NIOK: 200 millió feletti adomány gyűlt össze társadalmi ügyekre – A koronavírus megnyitotta a pénztárcákat. https://www.nonprofit.hu/hirek/200-millio-feletti-adomany-gyult-ossze-tarsadalmi-ugyekre-A-koronavirus-megnyitotta-a-penztarcakat; Ökotárs: Második hullám. Civil szervezeti jó gyakorlatok a koronavírus-járványban. 2020. https://okotars.hu/sites/default/files/downloads/masodik_hullam_jogyakorlatok.pdf
https://civilizacio.net/hu/hirek-jegyzetek/hogyan-reagltak-a-civil-szervezetek-a-koronavrus-okozta-veszlyhelyzetre-gyorselemzs

szeretnénk kapcsolódni, amely a közvetlen segítség és a politikai felelősség viszonyáról a szakirodalomban néhány éve folyik.

Módszerek és adatok

Kutatásunk alapvető módszere a félig strukturált interjú volt. Az interjú vezérfonala négy tematikus egységet tartalmazott: az első a segítés megszervezésével és tapasztalataival, a második a segítségnyújtás előzményeivel, az elbeszélő korábbi önkéntes és fizetett munkájával, a harmadik a szolidaritás motivációival és a felelősség tágabb kérdéseivel, az utolsó a segítői élettörténettel és identitással volt kapcsolatos.

Az interjúalanyok felkutatása és felkérése három hullámban történt. Az első hullámban egy hozzávetőleg kéthetes online megfigyelés során azonosítottuk a közösségi és hírmédiában megjelent kezdeményezéseket, ami kb. 60-70 esetet eredményezett. Második körben célzott google keresésből indultunk ki. (A google keresés alapját az alábbi keresőszavakból képzett párok képezték: ‘covid’, ‘korona’, ‘vírus’, ‘járvány’, ill. ezek mellé ‘segítés’, ‘támogatás’, ‘önkéntes(ség)’, ‘civil’, ‘felajánlás’, ‘gyűjtés’, ‘szolidaritás’ ‘ingyen’. Ezt a munkát Sik Domonkos és munkatársai végezték, akiknek köszönettel tartozunk.) Az ilyen módon bővített adatbázisba 242 segítő kezdeményezés került be. Az első adatbázisban megjelenő személyek és intézmények mindegyikét felkerestük, a másodikból a kvalitatív reprezentativitás igényével válogattunk. Harmadik körben a hólabda-módszerrel beazonosított szereplők közül is célzottan kerestünk fel néhányat. Az interjúk többsége 2020. április és június folyamán, tehát még az első karantén-időszakban, online módon készült, amit 2020 nyara folyamán még néhány személyes interjú egészített ki.

52 félig strukturált interjú készült. Interjúalanyaink közül 27 nő, 25 férfi, 42 interjúalany kisebb- nagyobb csoport vezetője vagy koordinátora, 9 szervezethez kapcsolódó önkéntes, 8 önállóan végezte segítő tevékenységét. A segítés 24 esetben magyarországi országos hatáskörű, 10 esetben kifejezetten hátrányos helyzetű településekre irányul, 15 lokális (8 nem budapesti, 7 budapesti) és 9 esetben globális/transznacionális szervezethez kapcsolódó kezdeményezés. Mintánknak megközelítőleg egyharmadát tették ki nagyvárosi (Pécs, Miskolc, Debrecen) és Pest megyei kisebb településeken élő és működő személyek és intézmények. A minta kétharmadát Budapesten élők alkotják. Ezt az arányt egyrészt a civilek fokozottabb fővárosi aktivitásával, illetve azzal magyarázzuk, hogy a nagyvárosi kezdeményezések inkább kommunikálnak a médiában, ahol a megfigyelést és válogatást végeztük. A kisebb településeken a segítés megszervezése személyes kapcsolatokon és informális csatornákon keresztül történt.

Az interjúkat először egy a megalapozott elmélet szemléletét követő kvalitatív elemzésnek vetettük alá, ennek eredményei alapján kidolgoztunk egy egységes

elemzési szempontrendszert, amivel bekódoltuk az interjúkat. Ennek alapján tudunk a későbbiekben eloszlásokról beszélni. Bizonyos elemzési szempontokhoz tartozó kódok együttjárásait kétváltozós elemzéssel is ellenőriztük.[43]

Tevékenységek és aktorok. A járványválság hatása a szolidaritási mezőre

Első megközelítésben a segítő tevékenységekre fókuszálva mutatjuk be a képet, ami az interjúk alapján a járványhoz kötődő szolidaritásról kirajzolódott előttünk. Ezt követően a koronavírus-járvány idején fellépő segítők szervezeti formáit mutatjuk be, majd arra igyekszünk rámutatni, hogy a járvány hatására milyen változások történtek a szolidaritási mezőben, milyen új aktorok jelentek meg, és mennyire stabilnak látszik ez az átrendeződés. Végül a cselekvők perspektívájából igyekszünk megérteni a válság jelentését és hatását.

Az interjúalanyaink által bemutatott segítő tevékenységeket öt típusba soroltuk, zárójelben az adott tevékenységi forma előfordulási gyakoriságát közöljük.[44] Legtöbben anyagi erőforrások (pénz, adomány) megosztásával a rászorulók speciális csoportjai felé fordultak (26 eset). A járvány idején számos segítség a gyógyításhoz, az ápoláshoz és a szociális ellátáshoz kapcsolódott, részben a betegeket, időseket, fogyatékkal élőket, részben az őket ellátó intézményeket és személyzetet támogatta (19 eset). Az egészségügyön kívül az oktatás területére érkezett sok segítség, ilyen a digitális tanításra való átállás támogatása, a digitális szegénység kezelése, gyerekeknek a tanulásban nyújtott egyéni segítség (17 eset). A termelési és elosztási folyamatokban történt fennakadás a gazdasági tevékenységekhez és a munka világához kötődő szolidaritási formákat tett indokolttá (9 eset). Ennek egy speciális esetét képezik a kulturális ipar, ezzel magyarázhatók a szabadidős tevékenységekkel, kultúra-előállítással és -fogyasztással összefüggő szolidaritási formák (8 eset).

Adatfelvételünk módjából adódóan (az elsődleges adatfelvétel a közösségi és online hírmédiában történt) új, egyéni kezdeményezések kevésbé váltak számunkra láthatóvá, mint a kvantitatív vizsgálatban. Utóbbival egybecsengően azonban, ahol a segítők többsége ugyancsak valamilyen szervezethez kapcsolódott (önkormányzatokhoz 13%, civilekhez 26%, segélyszervezetekhez 16%, egyházakhoz 5%,[45] erősnek mutatkozott a civil szervezetek hatása. A civil szervezetek nagyobb

[43] Az SPSS-ben végzett elemzésben a segítő tevékenységek közéleti hatásainak kétváltozós elemzését végeztük el, megnézve a tevékenységi formával, területével, a szereplők erőforrásokkal való ellátottságával való összefüggését. Az ehhez nyújtott segítségért Zakariás Ildikónak és Kisspál Annának tarozunk köszönettel.

[44] Egy aktor többféle tevékenységről is beszámolhatott.

[45] Sik-Zakariás, 2020.

részt új, a járványválsághoz kapcsolódó tevékenységekbe kezdtek, kisebb részt donorként támogattak ilyen csoportokat (27 eset). Az önálló segítő tevékenységekről beszámoló egyéneket az informális működés jellemzi, de többségük egy idő után korábbi kapcsolatai mentén vagy a közösségi médián egymásra találva, kisebb közösségben végezte a tevékenységét (19 eset). Négy további típus hasonló súllyal jelent meg a mintánkban: önkormányzatok, önkormányzat-közeli civil szervezetek és önkénteseik (7 eset); egyházak és önkénteseik (5 eset); vállalatok és (munkaerő) piaci aktorok vagy hozzájuk kapcsolódó civilek (5 eset); humanitárius szervezetek és önkénteseik (4 eset).

A civilek többsége kellő rugalmassággal rendelkezett a járvány és a leállás miatt keletkezett szükségletek felismeréséhez és a helyzethez alkalmazkodó működésmód kialakításához. Az adományozás, ami a járvány okozta veszélyhelyzetben a segítés domináns módjává vált, sok civil szervezetet rendkívüli pályára állított, vagyis hosszabb vagy rövidebb időre eltávolította rendes működésmódjától. A krízisintervenció ezzel együtt bizonyos helyzetekben olyan tapasztalatokkal járt, amelyek hosszabb távon határozták meg egy-egy segítő csoport működését és identitását. A civilek jelentőségét növelte az is, hogy a segítségre szorulók több csoportjával közvetlen kapcsolatban álltak. Részben ugyanez mondható el a humanitárius szervezetekről is, amelyek ezen túlmenően nagyobb volumenű beavatkozáshoz szükséges eszközökkel és logisztikai tudással is rendelkeztek. Az önkéntesek toborzásában és foglalkoztatásában különösen fontos szerepet játszottak. Ahhoz azonban, hogy tényleges mozgósító erővel bírjanak, jelentős figyelmet és munkát kellett a szervezésbe és az online, illetve közösségi kommunikációba fektetni. Erről beszélt egy széles körben ismert szervezet vezetője:

> „Szerencsére a mi szervezetünk ebből a szempontból jó helyen van, tehát kommunikációban szerepeltetik az emberek, megosztogatják, viszonylag nagy eléréssel dolgozunk, és hiteles a szervezet. Tehát ennek okán szeretnek hozzánk csatlakozni... Ilyen volt az Etesd a Dokit csoport, vagy a Karantén Kantin Szakácskönyv projekt. (…) Tehát úgy dolgozunk, mint egy ilyen klasszikus nagy szervezet..”(30)

A civilek jelentős részben maguk is anyagi nehézségekkel küzdöttek, támogatásért hazai és nemzetközi alapítványokhoz fordultak. Egy donor alapítvány képviselője arról számolt be, hogy egy 4 millió forintos krízispályázatukra 4 nap alatt 50 körüli pályázat érkezett.

Az önkormányzatokra is sok új gondozási és ellátási feladat hárult, és azok bizonyultak eredményesebbnek, amelyek gyakorlattal rendelkező civil szervezeti hátországra és önkéntesek hálózatára tudtak támaszkodni. Budapest sok szociális problémával küzdő kerületében az önkormányzat két válságkezelő rendszert hozott létre: egyrészt a helyi fenntartásban levő szociális ellátórendszert állították át

krízisellátásra. Másrészt a civilek és önkéntesek támogatásával működő „közösségi-részvételi irodának" adtak speciális feladatokat: a tájékoztatás és a kommunikáció (plakátok, feliratok, zöld szám); a rendkívüli népegészségügyi krízis kezelése (pl. a karanténban levők ellátása és ellenőrzése), valamint személyes segítségnyújtás a kijárásban vagy egyéb módon korlátozottaknak (mint bevásárlás, kutyasétáltatás, mentorálás, ügyintézés).

Némely látókörünkbe került vállalat, illetve gazdasági szereplő is hasonló szerepet töltött be, felelős munkáltatóként és civilek támogatójaként egyaránt igyekezett hatást kiváltani és a szolidaritást előmozdítani. A kultúra területén is voltak olyan intézmények, amelyek civil működésük korábbi tapasztalataira építve, most is élen jártak a közönségükkel, sőt a tágabb társadalommal való párbeszédben és a helyzethez alkalmazkodó művészeti tevékenységben.

Emlékeztetnénk arra, hogy a kutatás egyik legfontosabb célja az volt, hogy megtudjuk, történik-e valóban elmozdulás a szolidaritási mezőben a koronavírus-járvánnyal összefüggő válság idején a válságon kívüli működésmódhoz képest. Kvalitatív kutatás révén nem tudunk érvényes megállapítást tenni arra vonatkozóan, hogy abszolút értelemben több lett-e a segítő, azt azonban látjuk, hogy az 52 esetből álló mintánk mutat-e elmozdulást akár az aktorok, akár a tevékenységek területén. Továbbá azt tudtuk megnézni, hogy az interjúkban milyen értelmezések, illetve elbeszélések voltak fellelhetők a válsággal, és annak a segítő szándékkal és a megvalósult segítő cselekvéssel összefüggésben.

A működés kezdetét és a tevékenység tartalmát figyelembe véve három típust azonosítottunk: (a) régi aktorokat, régi tevékenységgel; (b) régi aktorat, új tevékenységgel; (c) új aktorokat, új tevékenységgel. A három típus előfordulási arányai azt mutatják, hogy a segítség legnagyobb részt olyan aktoroktól érkezett, akik már korábban is jelen voltak a szolidaritási mezőben, ebben a helyzetben viszont új tevékenységekkel jelentkeztek (25 eset). Leginkább az előző típushoz kapcsolódnak azok, akiknek tevékenysége változatlan maradt (10 eset). Az előző kettő együttes hatásához képest kisebb, mégis jelentősnek tekinthető az új belépők és új tevékenységek megjelenése a szolidaritási mezőben a vírusjárvány hatására (17 eset).

Az interjúalanyok erőforrásokkal való ellátottságát és a tevékenység szervezeti formáját figyelembe véve azt találtuk, hogy a szolidaritási mező régi aktorai (régi és új tevékenységgel), átlagosan több erőforrással rendelkeznek. A szolidaritási mező új aktoraira, tehát a krízishelyzetben belépőkre ehhez képest inkább jellemző az erőforrások hiánya. A magunk módszertani eszközeivel tehát ugyanazt a jelenséget tudtuk azonosítani, amire a survey elemzés felhívta a figyelmet: a válság hatására segíteni kezdtek olyan emberek is, akiknek a jelenléte nem folyamatos a segítők között, és közöttük nagyobb arányban vannak, akik maguk is erőforráshiánnyal küzdenek. Az újak inkább informálisan szerveződnek, míg – nem meglepő módon – a régi aktorokra inkább a civil szervezetekhez való kapcsolódás jellemző.

A segítők érzékelése szerint jelentős állampolgári összefogás történt a járványválság első időszakában. A közvetlen előzményekre vonatkozóan interjúalanyaink jelentős része a járványhelyzet kivételes voltára helyezte a hangsúlyt. Voltak, akik ezt elsősorban a munkával kapcsolatban érzékelték, mert tevékenységüket szüneteltetni voltak kénytelenek. Továbbá környezetükben is az önkéntes munka terjedését érzékelték. „Az önkéntes munka népszerűbb lett" – ahogyan egy humanitárius szervezet vezetője is érzékelte, majd így folytatta:

> „Volt ott építési vállalkozó, akinek tizenegynéhány embere volt, és nem állt meg, őneki mentek tovább az előre fixen meglévő munkái, de úgy érezte, akkor egy picit szeretné hasznossá tenni magát ilyen módon. Aztán volt egy IT szakember, aki viszont elvesztette a munkáját, és úgy jött el hozzánk segíteni. Volt takarítónő, aki szintén, ő most elsősorban magánházaknál dolgozott, és nem volt munkája, és a felszabaduló idejét ezzel töltötte."(8)

Mások a veszélyérzetet, a magányt és a bizonytalanságot hangsúlyozták, és a közösség iránti igényre helyezték a hangsúlyt. Ez a rendkívüli érzelmi állapot érzékennyé tette őket olyan élethelyzetek iránt, amelyeket máskor nem vesznek észre.

> „Most szerintem mindannyian megéltük azt, a mindannyiunk halandó voltát. Különösen ez a járvány, ez szerintem mindenki átesett ezen a dolgon, hogy ugyanolyan végzetes helyzetbe kerülhetünk bármelyikünk, függetlenül attól, hogy milyen javaink vannak". (40)

A segítés ethoszának terjedését elősegítette, hogy mindenki találhatott segítségre szorulókat a szűkebb környezetében is. A családban, rokoni és baráti körben gyakorolt fizikai és lelki támogatást (amit sok kutatás talált jellemzőnek a magyar társadalomra[46]) ki lehetett terjeszteni távolabbi ismerősökre és ismeretlenekre, pl. a társasházban, szomszédságban vagy a kerületben lakó idősekre. A járvány olyan krízist teremtett, amelyben a rászorulók és a segítők közötti fizikai és társadalmi távolság jelentősen lecsökkent.

Néhányan azt hangsúlyozták, hogy olyan megoldásokat kerestek, amelyek az abnormális hétköznapokkal szemben „a normalitást", a hasznosság tudatát és a társas kapcsolatokat segített fenntartani. Mások közvetlen előzményként egy-egy sokkoló élményre, és a nyomában érkező felismerésre emlékeznek: vannak, akik náluk is kiszolgáltatottabbak, miközben nekik most kivételesen van idejük, lehetőségük segíteni. Egyesek arról számoltak be, hogy a családon kívüli szűkebb környezetükben találták meg azokat, akiknek szükségük volt segítségre. Mások a közösségi

[46] Például Utasi, 2013., Zakariás, 2018.

média segítségével építették fel ezeket a kapcsolatokat. Többen azt mondták, hogy segítői indíttatásukra hallgatva „csak úgy elindultak".

Fontos szempontnak látszik az is, hogy valaki korábbi krízishelyzetekben végzett-e már hasonló tevékenységet. Interjúalanyaink közül többen állandó vagy visszatérő önkéntesek, akik arról számoltak be, hogy más krízishelyzetekben is aktívak voltak. Többen végeztek önkéntes munkát a vörösiszap-katasztrófa, a felsőzsolcai árvíz vagy a 2015-ös menekültválság idején, s ezen események formatív élményt jelentettek az életükben. Az alábbiakban nyilatkozó interjúalanyunk egy nagyobb humanitárius szervezettel áll kapcsolatban, akiknél katasztrófahelyzetben mindig jelentkezik önkéntesként.

> „Akár a vörösiszap, akár árvíz, akár hóhelyzet, a magyaroknak kell valami katasztrófa, hogy picit összekapják magukat és odafigyeljenek egymásra. Én ugyanezt látom most is."(30)

Mások is osztják azt a véleményét, hogy a szolidaritásnak ezek az intenzív időszakai a válsághelyzetekben jelentkeznek, és elmúlnak, amint a krízis után konszolidálódik az élet:

> „el fogjuk felejteni. Tehát már nem tapsoljuk meg a dokikat, már nem utalunk az ….-nak, és a saját életünket próbáljuk egy picit újrarendezni". (30)

A segítők motivációs narratívái

Robert Wuthnow (1991, 1995) a jótékonyság három narratív keretezési módját azonosította a 90-es évek amerikai középosztályi diskurzusaiban: a humanitarizmust, az önfejlesztést és a reciprocitást. A motivációkról szóló beszéd pedig szerinte két forrásból táplálkozik: az egyik a segítő tapasztalat, a másik az értelmes élet (illetve értelmes élettörténet) utáni vágy.

A motivációs narratívákat illetően a mi anyagunkból öt típus rajzolódott ki, amelyek értelmezhetők a fenti viszonylatban is (egy interjúalany esetén több motivációs narratíva is felmerülhet). A legtöbben professzionális keretben, vagyis az általuk végzett segítő tevékenység személyes motivációját munkájukhoz és szakértelmükhöz kapcsolva mondták el (31 eset). Ezt követi egy általánosabb élettörténeti érintettségre való hivatkozás (26 eset), ami szerint a mostani segítést korábbi segítői vagy rászorultként szerzett tapasztalatok motiválják. Ehhez elég közel áll a motivációs narratívák harmadik típusa, amelyben a beszélő a segítés imperatívuszát saját társadalmi pozíciójából, legfőképpen anyagi vagy társadalmi erőforrásokkal való ellátottságából vezeti le (17 eset). Általánosan értékvezérelt cselekedetként mutatja be a segítői tevékenységet a motivációs elbeszéléseknek

negyedik típusa, ahol a beszélő a morálra való hivatkozással különböző világnézeti és politikai kontextusokat von be az az értelmezésbe (25 eset). A rászorulókat állítja a középpontba az ötödik narratíva, a segítést azonban nem a rászorulók személye, hanem a bennük megtestesülő méltatlanság és igazságtalanság motiválja (18 eset). Ez az elbeszélés tartalmaz leginkább strukturális és közéleti vonatkozásokat.

A fenti tipológia legfontosabb eleme a professzionális motiváció, aminek kiemelkedő jelentősége azzal magyarázható, hogy mintánkba sok segítő és gondozó tevékenységre specializálódott szervezet került be. Ezek alkalmazottai, vezetői, sőt önkénteseinek jó része is szakmai kötelességüknek tekintették a járvány miatt bajba kerültek segítését, ami gyakran a fizetett munkájukhoz kapcsolódott, vagy annak önkéntes formában történő folytatása volt. Közöttük nem csak orvosok és ápolók, hanem szociális munkások és tanárok is voltak szép számmal. A foglalkoztatók között első helyen a humanitárius szervezetek és a hátrányos helyzetű, illetve fogyatékkal élő embereket szolgáló civil szervezetek állnak.

A kutatás a szolidaritásnak több olyan terepét is azonosította, ami új jelenségekre mutat rá a hagyományos önkéntesség – adományozás tevékenységeihez képest. Ilyen a szakértői tudások megjelenítése a nyilvánosságban. Az, hogy a járványhelyzetben keletkező rászorultság és a segítés nagyrészt ebben a professzionális keretben értelmeződött, erősítette a racionális, szervezeti és tudásalapú érvelés súlyát. Erre nemcsak a leginkább segítségre szorulóknak, hanem a társadalom szélesebb rétegeinek is szüksége volt a járvánnyal kapcsolatos általános információhiány, félelem és bizonytalanság miatt. Orvos interjúalanyaink egyrészt szakmai partnereik, másrészt a laikusok tájékoztatásával igyekeztek ezt a helyzetet kezelni. A tudásmegosztásban önkéntesek is részt vettek olyan internetes felületekkel, amelyeket szakértők által készített vagy általuk hitelesített tartalmak népszerűsítésére használtak.

A szociális területeken dolgozók a segítés bizonyos módjaihoz is kötötték a professzionalizmust, amit „a jól segítés" koncepciójával fejezték ki. Ezt az elképzelést a súlyos hátrányokkal küzdő csoportoknak segítő civilek, például a digitális eszközöket és kompetenciákat hátrányos helyzetű iskolai csoportoknak átadó információs technológiai szakértők és cégek is átvették. Az online megosztott előadói és művészeti tevékenységek a kulturális szféra dolgozóinak szakmai életét egészítették ki vagy helyettesítették. De a bezárt éttermekben az egészségügy dolgozói számára főző szakácsok, a szállodákban felállított átmeneti szállások tulajdonosai vagy dolgozói ugyancsak munkájukhoz kapcsolták segítő tevékenységüket. E felfogás szerint a kényszerű leállás miatt felszabadult időben olyan értékteremtő tevékenységet folytattak, amelyért nem vártak anyagi ellenszolgáltatást, de amellyel hozzájárultak a közjóhoz, a társadalom egésze vagy bizonyos alcsoportjainak jólétéhez.[47] Többeknél érzékeltük, hogy ebből a perspektívából kritikusan tekintettek

[47] Bérmunka és önkéntes munka viszonyáról bővebb elemzést ad Zentai Violetta a lapszámban megjelenő tanulmányában.

a saját maguk által végzett bérmunka és az önkéntes munka viszonyára, egyikük, egy kerületi programba résztvevő önkéntes erről így beszélt:

> „Az ilyen pénzkereső állássá degradálódott, és valahogy ez a társadalmi hasznosság ez meg áttevődött máshova, aminek én azt gondolom egyébként, hogy ilyen messzemenő következményei lehetnek bennem még." (27)

A segítés élettörténeti motivációi is jelentős hatásúaknak bizonyultak az interjúinkban. Az aktuális segítő munka élettörténeti keretezése gyakran a professzionális keretezés alternatívájaként jelent meg, vagyis valamelyik a kettő közül szinte mindig előfordult. Ez időnként összekapcsolódik a reciprocitás logikájával, mint például annál az interjúalanyunknál, aki korábbi betegsége idején az egészségügy dolgozóitól kapott segítséget igyekezett azzal meghálálni, hogy most védőfelszerelést gyártott és juttatott el ingyen a beteg- és idősellátó intézményekbe. Más esetekben segítségre szorulókkal való azonosulásnak vannak élettörténeti előzményei. A mélyszegénységben élő gyerekek kiszolgáltatottsága, segítségre való rászorultsága iránt jellemzően a gyerekkorból hozott sérelmek, traumák, félelmek, vagy a gyermekkorban megtapasztalt szegénység teszik érzékenyebbé az embereket. Az élettörténeti narratívák fontos elemei az előzmények, amelyek közül a családi minták és a külföldi tapasztalatok a legerősebbek.

Egyik interjúalanyunk tíz évig vezetett egy éttermet, aminek törzsközönségét hajléktalanok és menekültek étkeztetésébe, hátrányos helyzetű gyerekek karácsonyi ajándékozásába és óvodafelújítások támogatásába vonta be.

> „Amióta énszerintem az eszemet tudom, azóta benne vagyok ilyen programokban, főleg… azért mondhatom magam szerencsésnek, mert, hogy azért kaptam egy nagyon klassz nemzetközi képet, és rengeteg lehetőséget, hogy Európában szétnézhessek"

– mondta annak alátámasztására, hogy egész felnőtt életében a kereső és az önkéntes társadalomjobbító munka összehangolására törekedett.

> „A másokról való gondoskodás új lehetőségeket nyit meg a segítők életében is", mondta, majd saját példájára visszatérve folytatta: „De most egy olyan időszakban vagyok, amikor egyébként is egyfajta befelé fordulás van. Ilyen értékelés, hogy merre tovább, mit kellene csináljak ahhoz, hogy mondjuk egy kicsit hasznosnak is érezzem magam. És hogy szerintem ebből a szempontból nem volt rossz az, hogy most lecsendesedett minden körülöttem, de mégis csináltam valamit. Nem úgy éltem meg a bezártságot, hogy ez most, ez most büntetés, ez most… valami kibírhatatlan dolog. Erre mondjuk azért rátett az is, hogy volt egy három hét, amikor így ágyban. Hogy ez koronavírus volt, ezt a mai napig nem tudjuk, de hogy nem voltam jól." (1)

A segítést kondicionáló élettörténeti narratívák egyikét gyakori előfordulása miatt külön kezeltük. Ez a középosztályi pozícióból származó erőforrásokra és előnyökre reflektál, ezeket köti össze a segítettek oldalán álló erőforráshiánnyal, amit a válsághelyzet még akutabbá és láthatóbbá tesz. Az önreflexió a segítői oldalon jelentkező társadalmi és érzelmi igényekre egyaránt kiterjed. Ez a motivációs narratíva különösen fontos mintánk egy részében, a vállalatok, és (munkaerő)piaci aktorok vagy hozzájuk kapcsolódó civilek körében, ahol azzal a szemlélettel társul, hogy a többleterőforrások több felelősséggel is járnak. Ebből a motivációból az általunk megismert vállalatoknál két stratégia következett a koronajárvány idején: az egyik az adományok megemelése, a másik a munkavállalók iránti szolidaritás, megtartásuk akkor is, ha a vállalat maga is nehézségekkel küzd.[48]

Azok, akik a segítést morális keretben mutatták be, alapvető értékeikhez, a jóról és rosszról alkotott elképzeléseikhez rendelték a cselekvési feladatokat a járványválságban. Segítő munkájukat ezzel a világnézetük által meghatározott értékek és kötelességek összefüggésben értelmezték. A következő interjúrészlet szépen szemlélteti, hogy a különböző, fentebb típusokba rendezett motivációk hogyan kapcsolódnak össze konkrét esetekben, az egyes cselekvők gondolkodásában.

> „Én mondjuk a családból hozom azt a fajta viszonyulást (…), hogy olyan dolgokban is részt veszünk, ami mondjuk nem pénzben mérhető, nem egy szigorú piaci hatással bíró valami, hanem azért csinálunk valamit, mert az a helyes dolog, amit csinálni kell, vagy azért csináljuk, mert az emberi kapcsolatainkat bővítjük … hogy az embernek egészséges baráti társasága legyen, vagy egy egészséges társadalom vegye körül, és igenis tenni kell." (36)

Egy interjúalanyunk arról beszélt, hogy értékrendszerének alapját keresztény hite jelenti, ami a munkája iránti elköteleződésében és a krízishelyzetben való helytállásában kiemelten fontos szerepet játszott. Sőt, fordítva, a krízis a hitét is erősítette:

> „Ez a (…) spirituális környezet, amiben én vagyok, az nem fél, tudja, hogy honnan jön, és hova megy, vagy legalábbis hisz benne, és bízik benne. A krízis a lelki életet nagyon jól segítette." (24)

Ötvenkét interjúalanyunk közül öten kötődnek intézményi szálakkal is valamely keresztény felekezethez úgy, hogy annak motivációjuk elbeszélésében is szerepe van. Ennek két nagyon eltérő módját tapasztaltuk. Az egyik a keresztény irgalmasság fogalmával írható le. A rászorulóknak nyújtott materiális segítség egyben lehetőség az Ige terjesztésére, vagyis az igazi változást eredményező térítésre. Egy

[48] Tulajdonosok és menedzserek szolidaritási stratégiáiról bővebben Zentai Violetta tanulmányában olvashatunk.

szegények körében missziós munkát végző, most jelentős mennyiségű adományt eljuttató kisegyház képviselője erről így beszélt:

> „több ezer tonna élelmiszert és ruhát osztottam szét eddigi életemben... és azt látom, hogy az embereknek nem erre van szükségük. Ez egy pillanatnyi segítség lehet. Ettől még senki nem jön ki a gödörből, hogyha az ő gondolkodásmódja nem változik meg. És az... valahol tényleg belül kezdődik el. Az ember elméjében és az embernek a szívében. És azt gondolom, hogy ehhez a legnagyobb segítség Isten... Úgy látom, hogy mondjuk az én számomra is ez lehet a legfontosabb része annak a, nevezzük szolgálatnak, vagy missziónak, vagy teljesen mindegy, hogy hogy mondom, amit én csinálok... Tehát igazából sokszor nekem talán, ne értsen félre, de…, de…, hogy is mondjam, terhemre van, idézőjelben mondom ezt, tehát terhemre van ez a része a munkának, mert annyi civakodást, amennyit én láttam...” (33)

A karitatív munkában jeleskedő kisegyházakat leszámítva, vallási motivációt említő interjúalanyainknál a jótékonyság többnyire személyes hitre épül. A segítés a cselekvő értékrendjén belül nyeri el értelmét, nem foglalkozik a problémák eredetével. Ezzel szemben egy lelkész interjúalanyunk, aki számos segítő tevékenység kezdeményezője volt, egyháza főáramához képest úttörő módon azt vallja, hogy a strukturális problémák strukturális válaszokat sürgetnek, és ezek ugyancsak támaszkodhatnak a keresztény hitre. Hogy miként, arról a következőket mondta:

> „Annak a felismerése lenne nagyon fontos, hogy ne válasszuk szét a személyes meg a közösségi hitünket. Sok esetben megfigyelem, hogy a karitatív tevékenység, az még a fejekben vagy a szívekben összefügg a hitünkkel, de a strukturális változtatásokra való felhívás, az már nem; mert az úgy… a társadalmi igazságosság, vagy a társadalmi változást célzó beszéd kikerül a szakrális szférából, és átkerül pusztán a szekulárisba. Én szeretnék olyan kezdeményezéseket felmutatni, ahol ez megvalósul, és kimozdulni abból, hogy nemcsak a szeretetszolgálat vagy az élelmiszergyűjtés lehet az, ami egy kereszténynek mondható cselekedet lehet, hanem a nagy rendszerek mozdítása is.” (3)

A segítés morális motivációja gyakran nem vallási eredetű, hanem az egyetemes jóról való világi felfogásból és az ebből levezetett univerzális felelősségből következik. A következő interjúrészlet arról a több alanyunknál is felismerhető tapasztalatról szól, hogy a jót cselekvésnek nemcsak morális értéke, hanem haszna is van, különösen érzelmi értelemben:

> „Együtt vagyunk és egy olyan dolgot csinálunk, ami az egyetemes jó. Tehát én azt gondolom, hogy az, amit mi csinálunk, az akár tudományos, akár gazdasági szempontból és pszichológiailag is (…) hasznos... A lényeg az, hogy van egy egyetemes jó. Én ebben hiszek mindenféle vallásmentesen.” (2)

A visszacsatolás a vallási motiváció és a humanista indíttatás esetében egyaránt fontos. Ennek egyik formája a segítségért cserébe kapott hála:

> „Szóval ezek a bevásárlások, ezek mindig nagyon hálás feladatok voltak, mert ők nagyon explicitre jelezték, hogy mennyire jót teszek nekik." (27)

Másik formája a morális elégtétel, ami beépül a cselekvő önképébe. Az imént idézett fiatal önkéntes jelzi, hogy tudja, ebben egy csapda is el van rejtve.

> „Talán egyébként, amilyen érdekes szitu volt az az, amikor az önkénteskedés nyilván ettől olyan baromi jó, mert jó embernek érzi az ember magát. És ezt mondjuk erre így nagyon próbáltam figyelni, de azt hiszem, nem sikerült, hogy ezáltal viszont ne érezzem nem jó embernek azokat, akik nem önkénteskednek."(27)

A motivációk ötödik típusa esetén a segítés a problémák okainak leleplezésével és a strukturális változtatás igényével kapcsolódik össze. A következő interjúalanyunk a gyermekszegénységben ismeri fel a magyar társadalom egyik legnagyobb problémáját, ami a járvány idején jövedelem nélkül maradt családokat még inkább sújtotta. Programjukban a strukturális problémára való figyelemfelhívás, a strukturális változtatások követelése (a családi pótlék megemelése), és az egyéni felelősségvállalás összekapcsolódik, amiről interjúalanyunk így beszélt:

> Mindig is érdekelt, hogy mi a baj a rendszerrel, a rendszerszintű problémák. Itt a gyermekéhezés kapcsán egy másfajta rendszerprobléma, és inkább az, hogy a felnőttek felelőssége…. Hogy egy szerencsés élettel a hátam mögött, egy gyönyörű családdal… és egy nagyon nagy örökséggel, ez akkor felelősség." (6)

A strukturális megközelítés sok esetben egy civil-aktivista narratívával, és némelykor politikai világnézettel is együtt érkezik. A segítő tevékenységekben való részvétel néhány interjúalanyunknál egy baloldali vagy zöld alternatíva melletti elkötelezettségből fakad:

> „Bizonyos baloldaliság végigkísért engem, a (társadalmi) igazságosság vonatkozásában. Tehát az embernek elemi ösztöne az, hogy a segítségre szoruló valahogy meginduljon ebbe az irányba." (40)

Egy másik interjúalanyunk az egészségügy strukturális problémáit a szakmai érdekvédelem perspektívájából fogalmazta meg. Tevékenységében az egészségügyi dolgozók szakszervezeti képviselete és a legnagyobb terhelés alatt dolgozó kollégák közvetlen segítése összekapcsolódott. A válságban megmutatkozó hiányok és az alulról jövő megoldások az egészségügy alternatív (civil) intézményeit,

és a közöttük levő együttműködést erősítik, ilyen például az egészségügy legfontosabb szakmai szervezete, az Orvosi Kamara és bizonyos szakszervezetek (például MOSZ) viszonya.

> „Én személy szerint ebben látom a lehetőséget, … a szolidaritásnak tulajdonképpen ez az alapja, hogy igenis összefogunk, felszólalunk. Szerintem a járvány ezt nagyon jól megmutatta, és a civil szervezetek is összefogtak… adott esetben gazdasági szereplőkkel, ugye itt velünk is volt kapcsolat, mint a szakszervezettel, az Orvosi Kamarával.*"* (38)

Lezárásképpen a segítő tevékenységek motivációit a szolidaritási mező járvány alatti dinamikájának perspektívájából foglaljuk össze. A szolidaritási mező új aktorainál, vagyis azoknál, akiket a járvány idején felismert rászorultságok ösztönöztek cselekvésre, a professzionális motiváció kifejezetten erős és a morális motiváció is számottevő, de alig jelenik meg az igazságtalanságsággal, a strukturális problémákkal kapcsolatos személyes felelősség. Az utóbbi, a Boltanski által leleplezőnek nevezett narratíva, a szolidaritási mező régi aktoraira jellemző, köztük is azokra, akik a járványhelyzetben új tevékenységekkel tudtak előállni. Minden bizonnyal azért, mert strukturális változtatás iránti elköltelezettség szűri a civileket, a kitartás fontos motiváció egy olyan politikai környezetben, amely delegitimálja a civileket. A régi aktorok közül azok, akik fenntartották ugyan működésüket, de nem léptek új irányokba, az egész minta átlagánál jobban hangsúlyozták élettörténeti motivációikat, amivel a személyesség és az érzelmek jelentősége nőtt az elbeszéléseikben.

Gondoskodás és felelősség: a szolidáris cselekvés társadalmi és egyéni szintű hatásainak elbeszélése

Tanulmányunkban a szolidáris cselekvés elbeszélésének két egymással összefüggő aspektusát tárjuk fel. Az előző fejezetben az előzményekre és az ezzel összefüggő motivációkra fókuszáltunk. Ebben a fejezetben pedig a cselekvés céljából kiindulva az érzékelt vagy vágyott, társadalmi és egyéni hatásokat kívánjuk megvilágítani. Az interjúk kvalitatív elemzése alapján a célok és hatások öt típusát azonosítottuk. A segítést a legtöbben úgy értelmezték, hogy a feladatuk egy kézzel fogható, gyakran materiális, némelykor lelki szükséglet kielégítése konkrét cselekvés formájában. A szolidaritási tevékenység itt magára a segítségre szoruló emberre irányul. (43 eset) Többen hangsúlyozták, hogy nem volt szándékuk ennél többet tenni. Ugyanakkor minden társadalmi cselekvés valamilyen értelemmel, jelentéssel ruházódik fel. Amikor erről kérdeztük interjúalanyainkat, gyakran fogalmazódtak meg további vágyak, vagy kerültek szóba meg nem célzott, mégis bekövetkezett hatások.

Ettől a ponttól kezdve a kívánt hatásokat két megközelítésből, a társadalom és a közélet, valamint az egyének szintjén tárgyaljuk. A közéleti vonatkozások említésének leggyakoribb formája a válság kezelésével kapcsolatos felelősségek, azon belül is elsősorban az állam felelősségének kérdése. 52 interjúalanyunkból 31-en fogalmaztak meg kritikát a kormányzat és az illetékes intézmények járvány-kezelésével kapcsolatban. A kritikán túl azonban már kevesebben léptek. Interjúalanyaink valamivel kevesebb mint fele gondolkodott úgy a segítő munkájáról, hogy azzal valami nagyobb, tartósabb változáshoz akart hozzájárulni. Egy részük (20 interjúalany) a társadalmi változást az attitűdök, másik részük (18 interjúalany) a cselekvések, harmadik részük (20 interjúalany) a struktúrák szintjén tartja kívánatosnak.

Mielőtt a Boltanski-féle leleplező beszédmód bemutatásába kezdenénk, szeretnénk leszögezni, hogy interjúalanyaink jelentős részére, és különösen a szolidaritási mező új aktoraira és a nyilvánosságot intenzívebben és tudatosabban használókra az apolitikusság volt jellemző. Ez együtt járt annak elhárításával, hogy tevékenységük strukturális okairól vagy hatásairól véleményt nyilvánítsanak. Azokra, akiket a gazdaság és a munka világában a fősodorba illeszkedőnek nevezünk, különösen jellemző volt, amit egyikőjük így fogalmazott meg: „*Mi nem akarunk politizálni, nem célunk, nem is szeretünk.”* (5.) A rászorulók speciális csoportjain segítők körében ugyancsak találkoztunk azzal a szemlélettel, hogy a szolidaritás univerzálisnak gondolt motivációját „a politikától” igyekeztek távol tartani:

> „És ez az egyetlen, ami számomra fontos, hogy az egyetemes jót ne akarják átpolitizálni, mert nem lehet..., amúgy meg, egyrészről minden politika, másrészről meg egyáltalán nem politizálunk, nem rakjuk le a voksot egyetlen párt mellett sem.” (2)

A politika elutasítása leginkább azt jelenti, hogy közéleti kérdésekben megtagadják a nyilvános állásfoglalást, és visszautasítják a közéleti szereplőkkel, különösen az ellenzéki pártokkal való kapcsolatot. Azt gondolják, hogy ez az elutasítás a konkrét tevékenység és az azt végző csoport kohéziójának védelmében szükséges, ami minden bizonnyal összefügg azzal a közéleti légkörrel, amelyben a politikailag beazonosított civileket stigmatizálják.

A nyilvánosság előtti apolitikus viselkedés ugyanakkor nem jelenti a közpolitikai szereplők felelősségéről való véleménynyilvánítás elutasítását az interjús helyzetben. A kritika különösen erős volt az egészségügyet és az oktatást illetően, ahol a korábban is fennálló erőforráshiány a válságban még több fennakadást és veszteséget okozott. Orvos interjúalanyaink úgy látják, hogy a járványhelyzet kezelésében az állam cserbenhagyta az orvosokat, különösen a nem járványszakmában dolgozókat, azon belül is leginkább a háziorvosokat. „*Önkénteseket toborzott, de a szakma képviselőivel nem tárgyalt érdemben”* – mondta egyikőjük. (6)

A munkaruha, a védőfelszerelés, a fertőtlenítés hiánya a járvány idején láthatóvá tette az egészségügyi intézmények rossz munkakörülményeit, a jutalmazásuk körüli viták pedig az egészségügyi és szociális területen végzett munka erkölcsi és anyagi el nem ismerését. A digitális oktatást támogató kezdeményezések részéről hasonló bírálat hangzott el, helytelenítették, hogy civil szervezeteknek állami feladatot kell ellátniuk, miközben az állam azt kommunikálja, hogy minden a legnagyobb rendben van.[49] Ahol nem dolgozik tanoda vagy más civil szervezet, ott a családok (az iskolán kívül) semmilyen segítségre nem számíthattak. A változás reménye a szolidaritás alulról induló példáihoz kapcsolódóan az egyházak vonatkozásában is megfogalmazódott. Lelkész interjúalanyunk elvárta volna, hogy egyházának vezetése határozottabban kiálljon a gyengék és kiszolgáltatottak mellett

A szolidaritástól az intézmények és a struktúrák szintjén változást váró, magukat rendszerkritikusnak nevező civil szerveződések különálló, másokhoz kevésbé kapcsolódó csoportot alkotnak. Úgy vélik, a járvány egy tágabb, globális gazdasági és politikai válság jele és állomása. Többen osztják ugyanakkor azt az elképzelést, amely a szolidáris cselekvés által megcélzott változást az emberek gondolkodásán keresztül akarja elérni. Egy általunk megkérdezett humanitárius szervezet vezetője abban bízik, hogy a társadalmi szolidaritás és bizalom katalizátora lehetnek. Ennek fényében így fogalmaz a szervezet szerepéről:

> „De valójában az én szerepem és a szervezet szerepe nem az, hogy továbbítsam a társadalom segítségét, mint egy postás, a … rászorulók felé, hanem hogy ezt a kettőt egymással összeillesszem, és ebben valami katalizátor legyen. (...) Tehát valamifajta társadalmi tudatformálás, vagy társadalomformálás, vagy valamilyen szemléletformálás, az legalább nekünk legalább annyira erősen a missziónk része, mint magához, ehhez kapcsolódóan azok az aktivitások, amik ezekben megnyilvánulnak."(7)

Egy kisebb karitatív csoport vezetője az általuk követett célt az előítéletességgel szembeni társadalmi tudatformálásban jelölte ki:

> „Tehát egyidejűleg csinálni a két dolgot. Segíteni is (adományokkal), meg aztán felhasználni a (terepen, adományosztás közben) megszerzett tapasztalatot, a médiát pedig tudatosan használni. … A cél a társadalom két legtávolabbi pontjának, a legkirekesztettebbeknek, generációs mélyszegénységben, szegregált településen élő romáknak és a többségi társadalom felső középrétegének az összekötése adományozáson és szemléletformáló érzékenyítésen keresztül."(40)

A társadalmi cselekvés szintjén változást elérni szándékozók a segítő tevékenységekbe mind több embert be akartak bevonni. Ennek érdekében a humanitárius

[49] Erről bővebben Neumann Eszter elemzésében olvashatunk.

szervezetek egyike olyan kampányt indított, amely a koronavírus-járvány alatt megnőtt segítő vágyat a jótékonyság népszerűsítésére használta, és elsősorban a fiatalokat célozta meg azzal az üzenettel, hogy „segíteni jó" (8). Egy másik, kisebb csoport saját tökéletlenségét és spontaneitását használja a meggyőzés eszközéül.

> „Mi ugye kimegyünk, segítünk, beszélgetünk egy kicsit, és ebben pont ez a jó, hogy ezt bárki meg tudja tenni. Tehát, hogy pontosan ezt kell mutatni az emberek felé, hogy ezt te is, te is, te is meg tudod tenni igazából" (2)

Tudják, hogy a hatékonyabb mozgósítás érdekében magukat a segítő tevékenységeket is meg kell újítani, vagyis innovációt kell vinni a rendszerbe. Erre bizonyos csoportok kifejezetten alkalmasnak látszanak, és a válsághelyzet kihívásai, a fokozott érdeklődés ugyancsak segítette az innovatív formák terjedését.

A hatás elérésének másik módja a nyilvánosságot veszi célba. Interjúalanyaink egy része a médiabeli megjelenését illetően kifejezetten sikeresnek nevezhető, és közöttük nem csak régi civil szervezetek, de új kezdeményezések is vannak. Többen tapasztalták azt, hogy a közösségi média szerepe megnőtt a válság alatt, az önkéntesek és a donorok elérése is többnyire itt történt. De a hírmédia is nagyobb érdeklődést mutatott a civilek iránt, akiknek egy része fel tudta ezt használni arra, hogy az általa képviselt ügy láthatóságát növelje. Egyikőjük ezt így fogalmazta meg:

> „lényegében ez az üzenet, hogy mi ezt most krízisszinten megtesszük, hogy ne éhezzenek az emberek, de ezzel fel is akarjuk hívni arra a figyelmet, hogy hányan vannak kiszolgáltatott helyzetben, és hogy mennyire csalóka az a kép a társadalomról, amit a többség gondol, vagy amit a kormány üzen... ez igazából az állam feladata, hogy erre valamilyen választ adjon." (35)

A civil kezdeményezések, illetve az adománygyűjtés népszerűsítését egy civil szervezet közvetlen online kommunikációval segítette. A szervezet, aminek misszió-ja, hogy a petíciók kihangosítása révén az ügyeket nagyobb nyilvánossághoz juttassa, ebben az esetben is tevékeny volt, három hónap alatt két petícióra erősítettek rá, amivel a szolidaritás politikai véleményformáló hatását kívánták növelni. (23)

Már a tanulmány első fejezetében rámutattunk, hogy a jótékonyság és önkéntesség irodalmában ma már evidenciának számít az a néhány évtizeddel ezelőtti felismerés, hogy a másokért, közösségben végzett munka a cselekvők életére, önképére, társadalmi kapcsolataira is jótékony hatással van. Néhány korábbi kutatással összevetve, tapasztalatunk az volt, hogy ez a hatás a járvány okozta válság idején különösen erős volt. Amikor saját életükről kérdeztük, interjúalanyaink többsége nem számolt be drámai változásokról, megoldhatatlannak tűnő problémákról. (Ez nem jelenti azt, hogy interjúalanyaink között ne lettek voltak jövedelemszerző tevékenységüket kényszerűen szüneteltető emberek.) Az interjú során mégis sokan

beszéltek arról, hogy az általuk végzett segítő tevékenység miként kapcsolódott személyes életükhöz, és miként gazdagította azt. Legtöbben a munkájuk felől érzékelték a hatást (amiként a munkával kapcsolatos volt legtöbbjük motivációja is), a rendkívüli helyzetben másokért végzett munka pozitívan hatott szakmai ismereteikre, munkaerőpiaci helyzetükre (18 eset). Az általunk megkérdezett zenészek például egyfajta továbbképzésnek élték meg a járvány alatti online fellépési lehetőségeket. Mások (14 esetben) a hatást inkább érzelmi, morális vonatkozásban érzékelték. Ugyancsak jelentősnek mondható a társas kapcsolatokra tett hatás, mert gyarapodtak a kapcsolataik, vagy közösségre találtak (még ha ez többnyire online közösség is volt) egy olyan időszakban, amiben a bezártság, elszigeteltség megnehezítette az emberek életét. A közösségépítés kifejezett célként fogalmazódott meg néhány esetben. Egy civil mentorprogramot működtető csoport kezdeményezője, aki büszkén számolt be arról, hogy pályafutásuk kilenc éve alatt hozzávetőleg ezerötszáz ember fordult meg náluk támogatóként vagy önkéntesként, fogalmazott így:

> „építek egy alternatív valóságot. Tehát, hogy miközben így leomlik körülöttünk a demokrácia, meg az ország, meg nem tudom, hogy ez nekem is biztos nagyon fontos, hogy itt épül valami, ami az én értékeimnek megfelel, és ahol nincs rasszizmus, meg nincs homofóbia." (39)

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a társadalmi szolidaritás a járványválság idején leginkább közvetlen segítő tevékenységként jelent meg. Ezzel együtt a segítők jelentős része (több mint fele) tevékenységével társadalmi változást is el akart érni, amelyet többnyire nem strukturális, hanem egyéni szinten tudott elképzelni, ami szolidárisabb attitűdöt vagy szolidáris cselekvésbe való bevonódást jelent. A motivációk és a szervezeti, illetve tevékenységi formák kétváltozós elemzése alapján a víziók társadalmi meghatározottságairól elmondhatjuk, hogy a társadalmi változást attitűdök szintjén elérni akarókat a szolidaritási mező régi aktorai, és azon belül is a változatlan tevékenységet folytatók közt találtuk; sokan támogatnak oktatási tevékenységeket, kapcsolódnak vallási szervezetekhez, és említenek morális értékeket a motivációik között. Akik a társadalmi változást az egyéni cselekvések szintjén, mások közvetlen segítésre való mozgósításával képzelik el, többnyire olyan, erőforrásokkal jól ellátott szervezetekhez kötődnek, amelyek korábbi válságok idején is aktívak voltak, és akkor is voltak önkénteseik. Intézményi szintű változtatást elsősorban a szociális és egészségügyi ágazatot támogatók látnak szükségesnek, és azok, akik a válság által különösen sújtott hátrányos helyzetű csoportokkal állnak közvetlen kapcsolatban. A strukturális megújulás szükségessége ezen belül azoknál fogalmazódik meg, akik a válság politikai aspektusairól is mernek gondolkodni, egy részük ellenzéki önkormányzatokkal, másik részük rendszerkritikusnak nevezett civil szerveződésekkel áll kapcsolatban.

Összegzés és kitekintés

Az összegzés előtt szeretnénk felidézni a tanulmány célját. Mindenekelőtt dokumentálni akartuk a Covid-járvány első hulláma alatt megjelent szolidaritási formákat, a segítők szervezeti kötődéseit és élettörténeti beágyazottságát; megérteni, hogy a válság hatására milyen változás történt a szolidaritási mezőben; a szolidaritási formák elbeszélése milyen motivációs keretekben történt, és milyen elképzelések társultak a közvetlen segítség átfogóbb társadalmi hatásaihoz, amennyiben voltak ilyenek. Mindezek együttes elemzésével a közvetlen segítség, gondoskodás és a társadalmi felelősség összefüggéseire kívántunk rávilágítani.

A járvány hatására az első hullám idején keletkezett krízis enyhítése jelentős részben olyan emberek és szervezetek segítő tevékenysége révén történt, akik máskor is aktívak voltak válsághelyzetekben, intézményként jelentős előzményekkel, személyként stabil és viszonylag magas státusszal, erős formális és informális kapcsolathálóval rendelkeznek. Rajtuk kívül azonban a segítők között megjelentek olyan új szereplők is, akik stabilan vagy aktuálisan kisódróttak, és akik számára a másokért végzett önkéntes munka a társadalmi tagság megőrzésének lehetőségét hordozza. A mintánkba megjelenő segítők jó része azonban erős szervezeti beágyazottsággal rendelkezik. A szervezetek között a civileket különösen fontosnak találtuk az önkéntesek megszervezésében és mozgósításban. Hasonló szándékot rögzítettünk a humanitárius szervezetek esetében is, az ő kapacitásaik jelentős részét azonban az állami feladatok ellátása foglalta le. A segítő tevékenységet folytató különböző aktorok együttműködését sokan hangsúlyozták, de az ezzel kapcsolatos pozitív tapasztalatok ritkábbak voltak, mint az együttműködés hiányáról szóló panaszok. A szolidaritási mezőben tapasztalt dinamikát a résztvevők jelentős részben a különleges helyzettel magyarázták, amiben a segítség iránti szükség láthatóbbá vált számukra.

A motivációk vizsgálata rávilágított arra, hogy a szolidáris cselekvés elbeszélését más esetekben is meghatározó morális és élettörténeti elbeszélések itt is megjelentek. Fontosabbnak látszottak ugyanakkor azok a professzionális narratívák, amelyek sok esetben a konkrét megoldásokra helyezték a hangsúlyt. Az önkéntes segítő munkát és a bérmunkát összekapcsolták, ezzel egyfajta kontinuitást és biztonságérzetet teremtve a járvány által szétzilált hétköznapokban és részben egzisztenciákban is. A célok és hatások vizsgálata rámutatott arra, hogy a segítő tevékenységeket részben öntudatlanul, részben nagyon is tudatosan igyekeznek távol tartani mindenféle közéleti kérdéstől. Ez az a depolitizálás, amelyről a szakirodalom beszél, sok esetben azonban a depolitizálásnak egy sajátos esete, amelyben a politika mentális, fenomenológiai értelemben jelen van ugyan, de a félelem miatt, hogy egy kriminalizált környezetben tönkreteheti a cselekvés és együttműködés lehetőségét, távol tartják a beszédtől, a cselekvés közös értelmezésétől.

A két tendencia együttes hatására a szolidaritásnak egy olyan formája jön létre, amire leginkább a hétköznapi szolidaritás fogalmát találjuk találónak. A hétköznapi

szolidaritás vonatkozásában a munka szerepére hívtuk fel a figyelmet, ami lehet személyközi gondoskodás vagy a segítés áttételes formája, amely a működést akadályozó eszköz- vagy erőforráshiányt igyekszik pótolni. Utóbbi tevékenységek nagy része a járvány idején új digitális technológiák alkalmazásával történt. Más kutatásokhoz hasonlóan, különösen az oktatáshoz és a szabadidőhöz kapcsolódó szolidaritási kezdeményezések elemzésével, a mi munkánk is a digitális megoldások fontosságát hangsúlyozza.

Elsősorban a segítő tevékenységek céljainak és elképzelt hatásainak elemzése vitt minket közelebb annak a szolidaritási típusnak a megértéséhez, amelynek karakterét a társadalom egyéni szinten történő morális jobbulásának vágya hatja át. Az általunk ismertetett szakirodalmi előzményekben átalakító szolidaritásnak nevezett formát a gondoskodás és felelősség összekapcsolása, a szolidaritásnak a konkrét segítségen túlmutató transzformatív erejébe vetett hit jellemzi. A vágyott változások részben az embertársak gondolkodásmódjára, attitűdjére, részben viselkedésükre irányul, és leginkább morális keretekben értelmeződik. A morális változás időnként együtt jár a krízis idején láthatóvá vált strukturális felelőtlenségek, rossz közpolitikai döntések kritikájával. Legalább ennyire erős szándék van ugyanakkor arra, hogy a szolidáris cselekvést a morális változás reményében a politika intézményes formáitól távol tartsák.

Mind a motivációk, mind a hatások felől azonosítható volt a szolidaritás harmadik típusa, amelyikben a segítő tevékenységek, az egyéni és intézményes gondoskodás az állampolgári felelősségből és az intézményi struktúrák átalakításának vágyából születik meg. Ez az, amit mások nyomán közéleti vagy politikai szolidaritásnak hívhatunk. A problémák felismerésétől a segítő cselekvés irányába való elmozdulás kognitív szinten a Boltanski által azonosított leleplező látásmódon keresztül valósul meg. Társadalmi szinten ez azoknak a civil szervezeteknek a mobilizáló erejével függ össze, amelyek az állami ellátásból kimaradt csoportok iránti gondoskodást és a strukturális kritikát válsághelyzeteken kívül is gyakorolják, válságban pedig maguk köré gyűjtik a közéleti felelősség által motivált embereket. A közéleti felelősségtől hajtott szolidaritás gyakorlóira jellemző, hogy a válságra reménnyel tekintettek, a strukturális megújulás lehetőségét látták benne.

A szolidaritás robbanása, amit kutatók és interjúalanyaink egyaránt jellemzőnek érzékeltek a koronavírus-járvány idején, sokkal inkább magyarázható a másokról való gondoskodást a közéletről leválasztó hétköznapi szolidaritással, mint a közéleti felelősségtudattól vezérelt és a célt a struktúra átalakításban kijelölő szolidaritásformákkal. A szolidaritás transzformatív erejébe vetett hit és az ezzel kapcsolatos víziók jelen vannak ugyan, de az egyéni szintű morális változás reménye jellemzőbb, mint a strukturális változásé. A járvány idején tapasztalt gondoskodás és segítés rámutatott, hogy a magyar társadalom rendelkezik civil szolidaritási tartalékkal, amit nagy válsághelyzetekben mozgósítani tud a katasztrófa elhárítására. Ehhez a szolidaritási potenciálhoz azonban, dacára annak, hogy a cselekvők

tudatában vannak az elmulasztott állami felelősségnek, csak kismértékben társul a strukturális változtatás reménye. A legnagyobb hiányosságokra rámutató válsághelyzetek kezelésével a cselekvők csendben helyettesítik a szolidaritási feladatait leépítő államot.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Aschahuer, Wolfgang és Mayerl, Jochen: The dynamics of ethnocentrism in Europe. A comparison of enduring and emerging determinants of solidarity towards immigrants. *European Societies* 2019, 5, 672–703. 2019. https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616791

Bauman, Zygmunt: Szolidaritás: egy megtestesülni vágyó szó. *2000*, 2016, 3, 9–47.

Bayertz, Kurt szerk: On Soldiarity. Springer, 1999.

Beck, Ulich – Beck-Gernsheim, E.: *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences,* London: Sage. 2002

Bernát, Anikó – Kertész, A., & Tóth, F.: Solidarity reloaded: Volunteer and civilian organizations during the migration crisis in Hungary. *Szociológiai Szemle*, 2016/4. 29–52.

Bogdan Voicu – Edurne Bartolome Peral – Horatiu Rusu – Gergely Rosta – Mircea Comșa – Octavian-Marian Vasile – Lluis Coromina – Claudiu Tufis: COVID-19 and orientations towards solidarity: the cases of Spain, Hungary and Romania. *European Societes* 2020 DOI: 10.1080/14616696.2020.1852439

Boltanski, Luc: Distant Suffering, Morality, Media and Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Brncovic, Carna: Decentering Humanitarinism. *AllegraLab. Anhrpology for Radical Optimism* https://allegralaboratory.net/vernacular-humanitarianisms/ 2017

Cantat, Celine: Rethinking Mobilities: Solidarity and Migrant Struggles Beyond Narratives of Crisis. *Intersections.East European Journal on Society and Politics* 2016, 4. http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/286

Cantat, Celine – Feischmidt, Margit: Conclusion. Civil involvement in refugee protection: reconfiguring humanitarianism and solidarity in Europe. In: Feischmidt, Margit –Pries, Ludger – Cantat, Celine (Eds.) *Refugee Protection and Civil Society in Europe.* Palgrave Macmillan, 2019, 379–399.

Civilizáció (2020) Hogyan reagáltak a civil szervezetek a koronavírus okozta veszélyhelyzetre? https://civilizacio.net/hu/hirek-jegyzetek/hogyan-reagaltak-a-civil-szervezetek-a-koronavrus-okozta-veszlyhelyzetre-gyorselemzes

Durkheim, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris, 2001.

Eckert J (2019) The solidarity of concern. *Anthropological Theory Commons*. Url: http://www.at-commons.com/2019/12/17/the-solidarity-of-concern/

Eliasoph, Nina: *The Politics of Volunteering*. Cambridge: Polity Press, 2013.

Fassin, Didier: *Humanitarian reason. A moral history of the present*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2012.

Feischmidt, Margit, Pries, Ludger, Cantat, Celine (szerk.): *Refugee Protection and Civil Society in Europe.* Palgrave Macmillan, 2019.

Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó: Jótékonyság és politika. A menekülteknek nyújtott közvetlen segítség közéleti hatásai *Politikatudományi Szemle* 2018/2. 55–83.

Feischmidt Margit: Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszéléseiben. *Socio.hu* 2018/1.

Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsa – Vajda Júlia: Koronavírus idején. *Replika könyvek*, 2020. http://replika.hu/sites/default/files/attachedfiles/korona-v5.pdf

Forno, Francesca – Graziano, Paolo: From global to glocal. Sustainable Community Movement Organisations (SCMOs) in times of crisis. *European Societies* 2019/5. 729–752. https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616793

Gerő Márton – Kerényi Szabina: A civil társadalom változó szerepei és a társadalmi integráció. Megjelenés alatt. 2020

Grajczjár Iszván – Nagy Zsófia – Örkény Antal: Different Types of Solidarity in Times of Crises. *Intersections. East European Journal on Society and Politics* 2019/1. 5.

Glick-Schiller, Nina: Solidarities of the Dispossessed: Response to Julia Eckert in the Time of Pandemic. *Anthropological Theory Commons*. 2020 http://www.at-commons.com/2020/05/20/solidarities-of-the-dispossessed-response-to-julia-eckert-in-the-time-of-pandemic/

Hofmann et al. Symbolic struggles over solidarity in times of crisis: trade unions, civil society actors and the political far right in Austria. *European Societies* 2019, 5, 649-671. https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616790

Hustinx, L. – Lammertyn, F.: Collective and Reflexive Styles of Volunteering: A Sociological Modernization Perspective. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 2003, 2: 167–187.

Koos, Sebastian Sebastian: Crises and the reconfiguration of solidarities in Europe – origins, scope, variations. *European Socities* 2019/5. 629–648 https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616797

Koos, Sebastian and Siebel, Verena: Solidarity with refugees across Europe. A comparative analysis of public support for helping forced migrants. *European Societies* 2019/5. 704–728 https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616794

Leitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta: Solidarity: Theory and Practice. An Introduction. In: Leitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta szerk. *Solidarity: Theory and Practice*, Lexington books, 2014. 1–29.

Martínez, Miguel A: Mutating mobilisations during the pandemic crisis in Spain. *Interface: a journal for and about social movements* 2020, 1. 15–21.

Melegh Attila – Vancsó Anna – Hunyadi Márton – Mendly Dorottya: Positional Insecurity and the Hegemony of Radical Nationalism. Migration and Justice in the Hungarian Media. *International Spectator*, 2019/3. 54–71

Mikecz Dániel – Oross Dániel: Hol a szükség, jön a segítség? Politikai részvétel, önkénteskedés a COVID-19-járvány idején. In: Körösényi András – Szabó Andrea – Böcskei, Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika: Világjárvány és politikatudomány,* Budapest: Napvilág Kiadó, 2020, 185–200.

Neumann Eszter: Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio* 2021/2. 105–129.

NIOK: 200 millió feletti adomány gyűlt össze társadalmi ügyekre – A koronavírus megnyitotta a pénztárcákat. https://www.nonprofit.hu/hirek/200-millio-feletti-adomany-gyult-ossze-tarsadalmi-ugyekre-A-koronavirus-megnyitotta-a-penztarcakat

Ökotárs: *Második hullám. Civil szervezeti jó gyakorlatok a koronavírus-járványban.* 2020. https://okotars.hu/sites/default/files/downloads/masodik_hullam_jogyakorlatok.pdf

Rozakou, Katherine: Socialities of solidarity: revisiting the gift taboo in times of crises. *Social Anthropology*, 2016/2. 185–199.

Sik Domonkos: Szolidaritás a késő modernitásban. *Szociológiai Szemle* 2018/1. 28. 4–32.

Sik Domonkos: A hálózati szolidaritás elmélete. ELTE Reader. 2018.

Sik Domonkos – Zakariás Ildikó: Járvány és válság – rászorultsági és segítési viszonyok a COVID 2019 első hulláma idején. *Regio* 2021/2. 24–72.

Solnit, Rebecca: *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities that Arise in Disaster*. New York: Penguin, 2009.

Solnit, Rebecca: The way we get through this is together': the rise of mutual aid under coronavirus. The Guardian 14 May 2020 https://www.theguardian.com/world/2020/may/14/mutual-aid-coronavirus-pandemic-rebecca-solnit

Utasi Ágnes: *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. MTA-TK – Belvedere, 2013.

Takács Erzsébet: Szenvedő testek – humanitárius cselekedetek, *2000*, 2014/9:

Takács Erzsébet: *A szolidaritás alakváltozásai. Az együttműködés lehetőségei és gátja a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2018.

Ticktin, Myriam: *Casualities of Care. Immigration and the Politics of Humanitarianism in France.* Los Angeles: University of California Press, 2011.

Vandervoordt, Robin – Verschaegen, Gaert: The European Refugee Controversy: Civil Solidarity, Cultural Imaginaries and Political Change. *Social Inclusion*, 2, 48–52 DOI: 10.17645/si.v7i2.2260

Wuthnow, Robert: *Acts of Compassion: Caring for Others and Helping Ourselves,* Princeton: Princeton University Press, 1991.

Wuthnow, Robert: *Learning to Care: Elementary Kindness in an Age of Indifference.* New York: Oxford University Press, 1995.
Zakariás Idikó: A menekültek civil segítése: attitűdök és morális érvek, *Regio* 2016/4. 61–87. DOI: http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.137
Zakariás Ildikó: *Jótékony nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében.* Budapest: Kalligram – Regio Könyvek, 2018.
Zeller Michael C. (20 April 2020) Karlsruhe's 'giving fences':mobilisation for the needy in times of COVID-19. *Interface: a journal for and about social movements* 2020/1. 292–303.
Zentai Violetta: Szolidaritási kezdeményezések a gazdaság és a munka világában. *Regio* 2021/2. 131–156.

Mellékletek

A tanulmányban hivatkozott egyszerű eloszlások összefoglaló táblázatai

Tevékenység kezdete, elmozdulások a szolidaritási mezőben

Régi aktor, régi tevékenység	10
Régi aktor, új tevékenység	25
Új aktor, új tevékenység	17

Segítő tevékenységek típusai (egy szervezetnek több is lehet)

Anyagi erőforrás	26
Gyógyítás, ápolás	19
Digitalis oktatás	17
Gazdasági tevékenység	9
Szabadidős tevékenység	8

Szervezeti forma

Civil szervezet	27
Informális	19
Önkormányzati	7
Vallási	5
Gazdasági	5
Humanitárius	4

Segítés terepe

Országos	24

HH település	10
Globális	9
Lokális, nem Budapest	8
Lokális, Budapest	7

Társadalmi hatás

A probléma enyhítése	43
Társadalmi változás attitűdök szintjén	20
Társadalmi változás cselekvés szintjén	18
Társadalmi változás strukturális szinten	20
Állásfoglalás állam, kormányzat	31

Motivációk

Professzionális motiváció pl. orvosként, tanárként, szociális munkásként segít	31
Élettörténeti érintettség általánosabb értelemben	26
Morális, általános értékvezérelt	25
Strukturális egyenlőtlenség, igazságtalanság motiválja	18
Társadalmi pozícióból fakadó felelősségvállalás	17
Egyéb vagy egyik sem	5
Élettörténeti érintettség a járvány kapcsán (rászorulóként való azonosulás)	4

Narratívák a szolidaritási munka egyéni hatásairól

Gazdasági, szakmai, munkaerőpiaci helyzetre ható	18
Érzelmi, morális jóllétre ható	12
Az alany nem beszél ilyen hatásokról	11
Társadalmi integrációra, kapcsolatokra ható	9
Hitéleti, világnézeti hatás	2

A második hullám alatt folytatja-e tevékenységét

Folytatja a rendelkezésre álló források szerint	38
Nem folytatja a források szerint	9
Nincsen forrás, aminek alapján meg lehetne állapítani	5

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.105

Neumann Eszter*

Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában

Bevezetés

Tanulmányomban a COVID19 járvány első hullámában az általános és középiskolák fizikai terének bezárása nyomán aktivizálódó civil szervezetekkel, illetve az alulról szerveződő segítségnyújtó kezdeményezésekkel foglalkozom. Az ember által előidézett válsághelyzetekkel, a természeti katasztrófákkal és a járványokkal foglalkozó társadalomtudományi szakirodalom visszatérő megállapítása, hogy ezekben az időszakokban különösen élesen mutatkoznak meg a társadalmak belső feszültségei és ellentmondásai,[1] és új megvilágításba kerülnek a társadalmi egyenlőtlenségek és kirekesztési mechanizmusok.[2] Elemzésemben elsősorban azzal foglalkozom, hogy az iskolák bezárása kapcsán aktivizálódó szereplők narratíváiban hogyan fogalmazódnak meg ezek a feszültségek és ellentmondások. Először azt vizsgálom, hogy kik és milyen típusú szolidaritási akciókat szerveztek a járvány idején, vagyis hogy hogyan alakult át a járvány első hullámában a közoktatási rendszerhez kapcsolódó szolidaritási mező. A segítő kezdeményezések szervezőivel készült interjúkat több szempontból elemzem. Egyfelől arra voltam kíváncsi, hogy volt-e különbség a régebb óta aktív, illetve az újonnan belépő szereplők között abban, hogy miképpen és kiknek segítettek, milyen egyéni motivációkról számoltak be, és hogy miként képzelték el a segítésen keresztül elérhető változásokat. Másfelől abból a szempontból elemzem az interjúkat, hogy hogyan helyezik el a saját tevékenységüket a tágabb strukturális, intézményi és politikai viszonyok kontextusában, és hogyan gondolkodnak a segítő tevékenység közéleti-politikai dimenzióiról.[3]

* A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: neumann.eszter@tk.hu

1 Koselleck, Reinhart: *The practice of conceptual history: timing history, spacing concepts.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2002. 243.

2 Lupton, Deborah: Contextualising COVID-19: Sociocultural Perspectives on Contagion. In: Lupton, Deborah − Willis, Karen (eds): *The Coronavirus Crisis: Social Perspectives*. London: Routledge, 2021.

3 Rakopoulos, Theodoros: Solidarity: The egalitarian tensions of a bridge-concept. *Social Anthropology*, 2016/2. 24. 142–151.; Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó: Jótékonyság és politika. *Politikatudományi Szemle,* 2018/2. 55–83.

Válságok, szolidaritás és az állam iránti bizalom

A váratlanul felmerülő súlyos válsághelyzetek komplex megoldásokat igényelnek az állam részéről, próbára teszik az intézményi kapacitásokat, és felfedik az ellátórendszer gyengeségeit. A koronavírusjárvány esetében természetesen mindenek előtt az állami egyészségügyi kapacitások kerültek mérlegre, de az erősen centralizált iskolarendszer esetében szintén élesen mutatkoztak meg az oktatási kormányzat kapacitásai és prioritásai, illetve a rendszer szereplőinek kompetenciái és kiszolgáltatottságai. A szakirodalom szerint amennyiben az állam nem képes megfelelő gyorsasággal reagálni, nem állami szereplők (például civilek, állampolgárok vagy piaci szereplők) vehetik át a kríziskezeléshez kapcsolódó feladatokat.[4] A krízishelyzetben megjelenő altruista, szolidaritási hullámok kapcsán a horizontális, „proszociális viselkedésekre" összpontosító szerzők[5] kiemelik, hogy az önzetlen, önszerveződő segítségnyújtás rugalmasabban, hatékonyabban és lényegesen hamarabb képes csillapítani a katasztrófa nyomán megjelenő szükségleteket, mint a hivatalos szervek. Az alábbi elemzésben nem az oktatási kormányzat válságkezelésére (ezt remélhetőleg megteszik mások), hanem a civil illetve alulról szerveződő segítségnyújtásra összpontosítok, a segítők perspektívája és működése azonban sajátos fénytörésben világítja meg az állami intézkedéseket, azok hiányosságait és kudarcait is.

Különösen azokban a válsághelyzetekben, amelyek megoldása az egyének csoportos viselkedésének függvénye, a közpolitikai és intézményi kapacitások kérdése szorosan összefügg azzal, hogy mennyire bíznak az emberek az intézményekben, és milyen mértékű a kormány legitimitása. A járvány első hullámának sikeres hongkongi kezeléséről szóló tanulmányukban Hartley és Jarvis[6] amellett érvelnek, hogy leegyszerűsítő a válságkezelés kapcsán csupán az állami kapacitásokkal foglalkozni. Hongkong esetében az egészségügyi válsághelyzet megoldásában a „közösségi kapacitások" (community capacity), vagyis a közpolitikai probléma megoldását célzó kollektív cselekvések kulcsszerepet játszottak. Így a járvány első

[4] Aslomov, Gregory: Natural Disasters and Alternative Modes of Governance: The Role of Social Networks and Crowdsourcing Platforms in Russia. In: Livingston, Steven − Walter-Drop, Gregor (eds.): *Bits and Atoms: Information and Communication Technology in Areas of Limited Statehood*. New York: Oxford University Press, 2014.; Rakopoulos, Theodoros: Solidarity Economy in Contemporary Greece. The solidarity economy in the Greek crisis: Movementality, economic democracy and social reproduction. In: Hart, Keith (ed.): *Economy for and against Democracy*. London and New York: Berghahn, 2015. 161−181.

[5] Solnit, Rebecca: *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities that Arise in Disaster*. New York: Penguin, 2009.; Spear, Roger – Erdi, Gulcin − Parker, Marla A. – Anastasia, Maria: Innovations in citizen response to crises: volunteerism and social mobilization during COVID-19. *Interface*, 2020/1. 21. 383–391.

[6] Hartley, Kris − Jarvis, Darryl S. L.: Policymaking in a low-trust state: legitimacy, state capacity, and responses to COVID-19 in Hong Kong. *Policy and Society*, 2020/3. 39. 403–423.

hullámában az olyan szolidaritási akciók, amelyeknek nem volt szervezett vezetése, formális szervezeti struktúrája vagy hivatalos pénzügyi, illetve koordinációs erőforrásai, képesek voltak kompenzálni a formális állami kapacitások hiányát a járvánnyal szembeni védekezésben. Ahol az állam iránti állampolgári bizalom alacsony, a közösségi kapacitások fontos szerepet játszhatnak nemcsak az állami feladatok ellátásában, hanem olyan problématerületeken is, amelyekkel az állami közpolitika nem foglalkozik. A hongkongi esetben a közösségi alapú válaszok jóval megelőzték a kormányzat lépéseit, és – ellensúlyozva a késlekedőnek, passzívnak és nem hatékonynak bizonyuló kormányzati intézkedéseket – jelentős szerepet játszottak a járványkezelésben.

Aslomov az autoriter rezsimek válságkezelési stratégiáit és az alulról szerveződő szolidaritás dinamikáit vizsgálta a 2010-es nyugat-oroszországi erdőtüzek és a 2012-es krimszki árvíz példáján keresztül.[7] Az orosz kormánynak ezekben az esetekben nem volt megfelelő kapacitása a katasztrófa adekvát kezelésére, ezért a probléma tagadásának stratégiáját választotta. Az állampolgári együttműködések erejét fokozta az a közös tudás, hogy a kormány nemcsak hogy kudarcot vallott a katasztrófa kezelésében, hanem szándékosan hárította a katasztrófakezelés hiányosságai miatti felelősséget. Aslomov szerint az állam akkor játszhat irányító szerepet a válságkezelésben, hogyha képes összefogni és élére állni a civil kezdeményezéseknek, viszont amennyiben az állami szereplők figyelmen kívül hagyják, vagy éppen korlátozzák a nem állami szereplőket, az hosszabb távon alternatív kormányzási formák és társadalmi rend kialakulásához vezethet. Az alacsony bizalommal és kapacitásokkal rendelkező államok esetében tehát lényeges kérdés, hogy a válsághelyzetre adott alulról szerveződő akciók alternatív rendszerekbe szerveződnek-e, kialakítanak-e rendszerszintű megoldásokat érintő víziókat és a szolidaritáson keresztül egyfajta politikai önértelmezést.

A járványhoz kapcsolódó szolidaritási mezőre különösen jellemző az új digitális megoldások előtérbe kerülése.[8] Shachar szerint mindezek következtében eluralkodott a praktikus technológiai megoldások fetisizálása („technological solutionism"), és az a tévhit, hogy a társadalmi szükségletek maradéktalanul kielégíthetőek a legfejlettebb infokommunikációs technológiák használata révén.[9] Szerinte ez a politikai reflexió ellenében hat: a platformosodott szolidaritási hálózatokon sokkal könnyebb a segítőknek reflektálatlanul hagynia a segítő-segített-i viszony politikai vonatkozásait, például olyan súlyos és összetett kérdéseket, mint hogy

[7] Aslomov, 2014.

[8] Az oktatási szektorban ráadásul nemcsak a segítés közvetítését, hanem a tanulás folyamatát is alapjaiban hatották át az oktatástechnológiai termékek. A digitális platformok révén megvalósuló piacosodási, privatizálódási folyamatokra számos szerző felhívta a figyelmet.

[9] Shachar, Itamar: Revisiting solidarity: developing exit strategies from a post-political pandemic. *Society+Space*. July 20th 2020, https://www.societyandspace.org/articles/revisiting-solidarity-developing-exit-strategies-from-a-post-political-pandemic (letöltés ideje: 2020. 12. 27.)

mely csoportok maradnak ki a segítségnyújtásból és miért, és hogy a vállalati szektor milyen befolyásra tesz szert a segítői tevékenységek örvén.

Magyarországon a közoktatási alrendszer iránti bizalom évtizedes mélyponton volt a koronavírusjárvány kezdetén. A közbizalom 2012 óta egyre gyengült, az utóbbi években pedig az európai országok között az egyik legalacsonyabb szintű volt. Az OECD összehasonlító adatai szerint[10] míg 2012-ben az oktatási rendszerrel viszonylag elégedettek voltak a megkérdezettek (60%-uk, miközben a kormánnyal szembeni elégedettség szintje 21%-os volt), addig 2018-ra nőtt a kormánnyal szembeni elégedettség (39%), az oktatási rendszerrel való elégedettség viszont nagyot zuhant (48%). A bizalomvesztésben Kopasz és Boda[11] szerint lényeges szerepe volt a 2012-es központosítási reformfolyamat megvalósítási módjának. Ebben a tanulmányban nincs módom részletesebben elemezni az oktatáspolitikai mező dinamikáit a járvány idején, de az eddigi elemzések[12] arra engednek következtetni, hogy miközben a kormányzati kommunikáció erősen törekedett az állampolgárok bizalmának megnyerésére, az oktatási terület háttérbe szorult[13], és az oktatási rendszer iránti bizalomszint a vizsgált időszakban tovább csökkenhetett. Az alacsony bizalomszint jellemzően az állampolgárok alacsony bizonytalanságtűrésével jár együtt,[14] ugyanakkor – a hongkongi példa szerint – a társadalmi szolidaritás motivációinak és céljainak meghatározó hátteréként a válsághelyzetben katalizálhatja is a közösségi kapacitásokat.

Az elemzett interjúk

A szolidaritás mint a járvány okozta válságra adott válasz: akciók és diskurzusok című kutatás keretében szolidaritási kezdeményezések szervezőivel 52 félig strukturált online interjú készült (a mintaválasztás eljárásról, annak korlátairól lásd Feischmidt Margit bevezető tanulmányát ebben a számban), ebbe a mintába

[10] Government at a Glance 2018-as adatok: http://www.oecd.org/gov/gov-at-a-glance-2019-hungary.pdf

[11] Kopasz Mariann – Boda Zsolt: A közoktatás reformja és az oktatási rendszer iránti bizalom. *Educatio*, 27, 2018/4. 548–564.

[12] Mitescu-Manea, Mihaela – Safta-Zecheria, Leyla – Neumann Eszter – Bodrug-Lungu, Valentina – Milenkova, Valentina – Lendzhova, Vladislava: Inequities in first education policy responses to the COVID-19 crisis: A comparative analysis in four Central and East European countries. European Educational Research Journal. 2021. (online first megjelenés); Jakab György: ISKOLA – járvány idején (1. rész). *Iskolakultúra*, 30, 2020/9. 64–76. PDSZ felmérés: https://nedolgozzingyen.hu/2020/06/22/felmeres-a-digitalis-munkarend-az-oktatasiranyitas-kudarca/

[13] Bartha Attila – Kopasz Mariann – Takács Judit: A populisták jobban csinálják? A koronavírus-járvány közpolitikai tanulságai: járványkezelés az európai liberális és populista demokráciákban. In: In: Körösényi András – Szabó Andrea – Böcskei, Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika: Világjárvány és politikatudomány,* Budapest: Napvilág Kiadó, 2020. 89−108.

[14] Kopasz – Boda, 2018.

tizenöt olyan szerveződés (16 interjú) került be, amelyik az oktatáshoz kapcsolódó tevékenységet végzett. Az alábbiakban azt a tizenhárom interjút elemzem mélyebben, amelyben a szerveződés profiljának lényeges eleme volt a tanulás-tanításhoz kapcsolódó segítő tevékenység (az interjúk listáját lásd a mellékletben). Érdemes megjegyezni, hogy a teljes mintára jellemző a közép- és felső középosztályi, értelmiségi interjúalanyok túlsúlya. A közoktatáshoz kapcsolódó szolidaritási akciók szervezőinek körében még ehhez képest is kiemelkedő a magas kulturális és társadalmi tőkével rendelkezők aránya.

Régi és új aktorok az iskoláztatáshoz kapcsolódó szolidaritási mezőben

A tizenhárom itt elemzett interjú közül kilenc készült a pandémia előtt is aktív civil szervezet programgazdájával: három egyházi humanitárius szervezet vezetőjével, öt olyan civil szervezetek vezetőjével vagy önkéntesével, amelyeknek a fő tevékenysége tanodák működtetése (kettő vidéki nagyvárosban, kettő Budapest agglomerációjában, egy pedig észak-kelet magyarországi falvakban tevékenykedik). Az egyik interjúalany a tanodákat összefogó érdekvédelmi ernyőszervezet tevékenységéről is beszélt. A kilencedik interjú egy közösségszervező alapítvány koordinátorával készült, amely digitális eszközadományokat koordináló kampányt indított, ennek a programnak a kedvezményezettjei részben tanodák voltak.

A válsághelyzetben megjelenő új kezdeményezések közül kettőt a versenyszférában dolgozó magánszemélyek informális csoportja indított, egyet pedig egyetemisták hoztak létre. Egy interjú készült a közösségi médiában a szülők és tanárok számára indított csoport adminisztrátoraival. Ezeknek a programoknak a közös vonása, hogy közvetlenül, informálisan szerveződtek, egymáshoz szakmai szálon is kapcsolódó, azonos generációhoz tartozó baráti társaságok indították őket.[15]

Régi szereplők, új feladatok

Az általunk elért tanodák egymással rendszeres, szoros szakmai kapcsolatban állnak, ezért sem meglepő, hogy nagyon hasonlóan alkalmazkodtak az új helyzethez. A veszélyhelyzet idején az online térben folytatták a munkájukat, jellemzően kibővítették a tevékenységüket adományok (étel, tisztálkodó szer) osztásával, és azzal szembesültek, hogy a szokásosnál intenzívebben kellett a szoros értelemben

[15] Vö. Mikecz Dániel – Oross Dániel: Hol a szükség, jön a segítség? Politikai részvétel, önkénteskedés a COVID-19-járvány idején. In: Körösényi András – Szabó Andrea – Böcskei, Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika: Világjárvány és politikatudomány,* Budapest: Napvilág Kiadó, 2020. 185−200.

vett iskolai feladatokra koncentrálniuk. Az általunk megkeresett tanodák alapelve „békeidőben" az, hogy nem dolgoznak a tanárok keze alá, vagyis nem házi feladatok megoldásával foglalkoznak, hanem készségfejlesztéssel és közösségépítéssel. A karanténidőszakban viszont előtérbe került az iskolai feladatok elvégzésének megtámogatása.

> „Nekünk az az alapelvünk, hogy nem az (…) iskola segédcsapatai vagyunk, tehát nem egy leckegyár vagyunk, régebben használtuk ezt a kifejezést. Tehát proaktívan kommunikáltunk korábban az iskolákkal arról, hogy mi nem arra vagyunk, hogy a házi feladatot elkészítsük, és a dolgozatra felkészítsük őket. Ebben a helyzetben (…) a kollegák… a korábbiakhoz képest így tudatosabban felajánlották az iskolai feladatokban a segítséget, akinek szüksége volt, ezzel élt is, de egyébként a csoportfoglalkozásunkban vittük tovább a saját ügyünket, módszereinket és fókuszainkat, például a szövegértést." (12.)

Egy kettő-négyhetes átállási időszak alatt találtak megoldást arra, hogy a tanodás gyerekeket digitális eszközökhöz segítsék, és 2020. április elejére elindult az online egyéni mentorálás (két helyen a tanoda és az önkéntesek digitális eszközeit adták ki a családoknak, egy másik tanoda helyi adományozóktól szerzett digitális eszközöket, egy harmadik pedig gyűjtést szervezett; két tanoda jutott eszközökhöz országos adománygyűjtő kampányból). Több tanoda vásárolt, vagy vállalati kapcsolatok révén szerzett mobilinternetes kártyát a gyerekeknek, de folyamatosan problémát jelentett, hogy elfogyott a mobilinternet, összességében azok a gyerekek maradtak sokkal inkább elérhetőek, akiknél szélessávú internet volt az otthonában. Mindegyik interjúalanyunk alapélménye volt a túlterheltség, hiszen a kiscsoportos foglalkozásokat egyéniekre szedték szét, és az önkénteseknek minden napszakban készenlétben kellett állniuk a gyerekek megkeresésére. A tanodák ernyőszervezete április elejétől kezdve heti rendszerességgel digitális módszertani csomagot küldött ki a tagok számára. Több tanoda képviselője is említette, hogy azt tervezik, hogy a jövőben többet foglalkoznak majd a digitális kompetenciafejlesztéssel. A karanténidőszak végén a tanodák hamar visszatértek a személyes találkozókhoz, hogy a bukásra álló gyerekekkel intenzíven tudjanak foglalkozni. Az interjús tapasztalataink egybecsengenek a tanodákra fókuszáló kérdőíves kutatás[16] következtetésével, mely szerint a karanténidőszak idején is működő tanodák többségének intenzívebb, rendszeresebb lett a kapcsolata a gyerekekkel és a családokkal, többségüknek megerősödött a szakmai együttműködése az iskolákkal, és közel felük foglalkozott élelmiszeradományok osztásával is.

Egy közösségszervezéssel foglalkozó civilszervezet digitális eszközök beszerzésére szervezett adománygyűjtő kampányt az alapítvány futó programjaiban

[16] Szűcs Norbert – Fejes József Balázs: *Tanodák véleménye a digitális tanrendre való átállásról.* Taodaplatform. Munkaanyag, 2020.

dolgozó közösségi mentor-szakemberek ötlete nyomán. A projekt kezdetén azt tervezték, hogy vállalatoktól szereznek használható, de leselejtezett eszközöket, azonban hamar kiderült, hogy a cégek saját munkatársaik körében osztották szét az eszközeiket. Problémát jelentett az internethozzáférés biztosítása is: amikor nagy telekommunikációs cégekhez fordultak internetes feltöltő kártyáért, akkor a cégek azzal utasították el őket, hogy a kormány szervezésében már segítenek. Visszatekintve a koordinátor elhibázott döntésnek tartja, hogy dologi adománygyűjtésre alapozták a segítő akciót, mert a számítógépadományok átnézése, szoftverekkel való felszerelése rengeteg energiájába került az önkénteseknek. Látva az adományozó kedv általános megugrását, egyszerűbb és hatékonyabb lett volna az adománygyűjtésre koncentrálni. További nehézséget jelentett, hogy a megnövekedett piaci kereslet miatt nagyon nehéz volt beszerezni a digitális eszközöket. Mindezek miatt az adományok kiosztása a vártnál lassabban történt. Az adománygyűjtő kampányt összességében mégis sikeresen zárták, május végére tizenkilenc településen 350 hátrányos helyzetű gyereknek juttattak digitális eszközöket.

A civil szervezetek mellett három egyházi kötődésű karitatív szervezetet is megkerestünk. Két nagy múltú szeretetszolgálat a Humanitárius Koordinációs Tanács tagjaként részt vett az állami csatornákon beérkező adományok koordinálásában.[17] A szeretetszolgálatok kapacitásainak legnagyobb részét az kötötte le, hogy a saját szociális intézményhálózatuk működését a járványhelyzethez igazítsák, de emellett mindkét szervezet létrehozott egy olyan önkénteseket párosító online platformot, ahol a mentorálást igénylő diákok és a kortárs mentorok találhatnak egymásra (az egyik programban közel 300 tanulópár tanult együtt). Emellett az egyik szeretetszolgálat megszervezte a saját iskolahálózatában tanuló középiskolás diákok digitális eszközellátását, valamint az általános iskolások számára a papíralapú feladatok kiosztását, illetve kiscsoportos személyes mentorálásukat. A harmadik szeretetszolgálat, amely lényegesen kisebb kapacitásokkal rendelkezik, a segélycsomagok osztása mellett egy digitális eszközadományozási programot indított el, amelyben összesen kb. 30 laptopot adományoztak iskolának azzal a feltétellel, hogy azokat kölcsönszerződés keretében továbbadják rászoruló családoknak.

[17] Állami kezdeményezésben két felületen indult adománygyűjtés a digitális munkarend támogatására. Egyfelől az operatív törzs által koordinált segitsunkegymasnak.hu oldalon gyűjtötték a pénzbeli és természetbeni felajánlásokat, ezeknek az adományoknak koordinációját a Nemzeti Humanitárius Koordinációs Tanácsban részt vevő karitatív szervezetek végezték. Másfelől az ITM Digitális Összefogás akciójába csatlakoztak be a legnagyobb telekommunikációs cégek. A digitális eszközellátással foglalkozó interjúalanyaink (18. és 38.) szerint a probléma a telekommunikációs cégek bevonódásával az, hogy nem célzottan, hanem univerzálisan terítik a segítséget, például minden felhasználónak juttatnak ingyenes adatmennyiséget, ami a társadalom nagy részének szinte fel se tűnik, a rászoruló családoknak viszont korántsem elégséges.

Új szereplők

Négy új kezdeményezésről készítettünk interjút. Az egyiket egy számítógépek felújításával foglalkozó cég tulajdonosa 5-6 ismerősével összefogva szervezte meg azzal a céllal, hogy iskoláknak asztali számítógépeket juttassanak el, amiket azok kölcsönszerződés keretében adnak tovább családoknak.(38.) „Magánemberekként" egy transznacionális civil szervezet magyarországi szervezetével társultak a projekt megvalósítására, az iskolák kiválasztása a szervezet korábbi kapcsolathálóján keresztül történt. Májusig, a projekt lezárásáig majdnem 40 iskola kapott eszközadományt. A fenti szeretetszolgálat vezetőjéhez hasonlóan a projekt alapítója fontosnak tartotta, hogy az adományozott eszközöknek hosszabb utóélete legyen, és erre az iskolákat, és nem közvetlenül a családokat célzó adományozásban látta a garanciát.

Három olyan program szervezőjével beszéltünk, amelyek elsődleges célja a távoktatás, a digitális átállás tartalmi és technikai támogatása volt. Az egyik projektet (47.) egy magas beosztású, start-up vállalkozásokkal foglalkozó stratégiai tanácsadó hozta létre a karantén első napjaiban, megmozgatva az összeköttetéseit a hazai IT, start-up és telekommunikációs szektor felsővezetői rétegében. Először ez a csapat is digitális szoftverek és eszközadományok gyűjtésére gondolt, de azután úgy döntöttek, hogy megkérik az UX designnal foglalkozó szakember-ismerőseiket, hogy készítsenek igényfelmérést a segítés megalapozására. A 700 iskola bevonásával készített felmérés tanulsága az volt, hogy hiába adnak „halat, hogyha nincs háló" (47.): számítástechnikai szakmai és digitális pedagógiai módszertani támogatásra van a legnagyobb szüksége az iskoláknak, a diákoknak és a szülőknek. Néhány hét leforgása alatt 300 önkéntes csatlakozott a projekthez, kialakítottak egy tudásmegosztó platformot, ahol a digitális átállással kapcsolatos kérdésekre szakemberek válaszoltak, és koordinálták a beérkező felajánlásokat és igényeket az állami csatornák és a telekommunikációs cégek felé. Emellett oktatóvideókat készítettek a legnépszerűbb applikációk és programok használatáról, és digitális tananyagokat állítottak össze sajátos nevelési igényű gyerekek számára. A kezdeti tervek ellenére úgy tűnik, hogy a programnak a pandémia további hullámaiban nem volt folytatása.

A több mint 80 000 tagot számláló Facebook-csoport adminisztrátoraival készült interjú (48.) elsősorban a közösségi platformok működési dinamikájába engedett betekintést. A csoportot egy hirtelen ötlet nyomán egy digitális oktatással foglalkozó pedagógiai szakújságíró hozta létre, de az adminisztráció feladatait hamar továbbadta két ismerősének, egy webshop-üzemeltetéssel foglalkozó tanító-fejlesztőpedagógusnak és egy tudományelmélettel foglalkozó egyetemi oktatónak. Becslésük szerint a csoport tagságának 70%-a szülő és 30%-a tanár, de a tanárok jóval aktívabbak voltak. Hamar rájöttek, hogy a beszélgetéseket úgy lehet fókuszáltan mederben tartani, hogyha minden belépőt és bejegyzést ellenőriznek,

és a beszélgetéseket szigorúan moderálják. Ez az admintevékenység a csúcsidőben napi 6-8 órás elfoglaltságot jelentett. A csoport bölcsességét összegyűjtve tudásbázist készítettek, ahol utána lehet nézni a gyakran felmerülő kérdéseknek, és megosztják egyes tagok írásait is. A csoport továbbra is nagy aktivitással működik, és a digitális oktatással kapcsolatos pedagógiai reflexió egyik fontos színterévé vált.

A negyedik projektet (49.) egyetemisták szervezték, esetükben a szervezői mag már korábban is együtt dolgozott egy általános és középiskolásoknak szervezett tudománynépszerűsítő programsorozaton. Egyikük a fenti Facebook-csoportba írt bejegyzést, hogy megtudakolja, hogy egyetemistákként hogyan tudnának segíteni. A válaszok nyomán egy „online digitális tudástár" létrehozásán (tananyagok, szoftver-tutorialok, számonkérési eszközök és feladatlapok) kezdtek dolgozni. A projektbe hamarosan 3−400 önkéntes kapcsolódott be, akiket egy profi start-up mintájára koordináltak. Később bővült a tevékenységük: az érettségi idején online kibeszélőt tartottak, pályaorientációs videósorozatot készítettek, nyáron pedig táborokat szerveztek. Számos oktatási start-up vállalkozással, illetve telekommunikációs céggel is együttműködtek. Az első hullámot követően tovább bővült a tevékenységi körük és stabil szervezetté nőtte ki magát az ad hoc kezdeményezés.

A szolidaritási akciók mögötti személyes motivációs narratívák[18]

Az interjús narratívákat a segítés motivációi szerint típusokba soroltuk (lásd a mellékletet). Az alacsony elemszám természetesen nem tesz lehetővé messzemenő következtetéseket, viszont a leíró statisztikákból kirajzolódó mintázatok támpontot adhatnak az interjúk elemzéséhez. A szolidaritási akciók szervezőinek személyes motivációs narratíváinak elemzésében elsősorban arra összpontosítok, hogy milyen esetekben és miként kapcsolódik össze a segítés a társadalmi reflexióval.[19]

A segítői motivációk elemzésének legfontosabb eredménye az, hogy a hat régebb óta működő, nem egyházi kötődésű civil szervezet képviselőinek elbeszélésében a *strukturális egyenlőtlenség és igazságtalanság* narratívája volt a meghatározó (4/6 esetben), miközben ez a motiváció sem az egyházi karitatív szervezetek esetében, sem az új oktatási kezdeményezések szervezőinek esetében nem jelent meg. A kilenc régi kezdeményezés esetében a *professzionális segítés* narratívája ugyancsak hangsúlyos (5/9 eset) volt, három narratívában jelent meg az *általános élettörténeti érintettség*, és egy-egy esetben a *társadalmi pozícióból fakadó felelősségvállalás*. Négy esetben a *morális, általános értékvezérelt segítés* keretezte

[18] A jótékonysággal kapcsolatos személyes motivációs narratíváik elméleti hátterét valamint a motivációs narratívákból alkotott kódolási tipológiánkat Feischmidt tanulmánya mutatja be ebben a számban.

[19] Az interjúkódjaink szerint: a *strukturális egyenlőtlenség és igazságtalanság*, valamint a *társadalmi pozícióból fakadó felelősségvállalás* motivációja.

az elbeszélést, talán nem meglepő, hogy mindegyik karitatív szervezet vezetői elbeszélésében megjelent ez a motiváció. Az új oktatási kezdeményezések szervezőinek elbeszélésében az *általános élettörténeti* és a *professzionális* motiváció volt a leginkább jellemző (mindkét típusnál 3/4 esetben), de két-két esetben megjelent a *társadalmi pozícióból fakadó felelősségvállalás* és a *morális, általános értékvezérelt* segítői motiváció is.

A régi, nem egyházi kötődésű civil narratívákban központi szerepet játszott a társadalmi reflexió, a segítő szándék szorosan összekapcsolódott a strukturális egyenlőtlenség észlelésével. Feischmidt Margit a bevezető tanulmányban közéleti vagy politikai szolidaritásnak nevezi ezt a markánsan elkülöníthető motivációs típust.

A szegregátumok számára eszközadományokat gyűjtő kampány koordinátorának narratívájában a strukturális egyenlőtlenségek csökkentése és a társadalmi pozícióból fakadó bűntudat egyszerre jelent meg:

> „…engem úgy alapvetően nagyon zavarnak a társadalmi egyenlőtlenségek, (…) és amikor így ez az egész dolog történt, akkor így éreztem azt, hogy… hogy hát most még jobban, így gyakorlatilag ezek az egyenlőtlenségek felnagyulnak, és nekem tök nagy lelkiismeret-furdalásom az újlipótvárosi lakásomban, békességben üldögélve, hogy nem teszek semmit… (…) gondolkodtam, hogy mihez lehet így csatlakozni, nem nagyon láttam ilyet, és ezért, hát ez gyakorlatilag felmerült a munkahelyemen, ezért igazából ez így adta magát, és amikor elkezdtek róla levelezni, akkor azért nagyon vacilláltam, hogy ebbe beleálljak-e vagy sem, de láttam, hogy végülis nélkülem nem fog összejönni.” (18.)

A tanodai önkéntes a szegregátumban élő gyerekek mentorálását a személyiségét és társadalomismeretét formáló értékes tapasztalatként éli meg:

> „… azt éreztem, hogy ez egy nagyon jó tapasztalat lenne nekem, meg ha tudok visszaadni olyat, amit én kaptam, és mások nem, az tök jó. (…) én szociológiát tanulok, és az, amiről ott tanulok, azt én így láttam a saját szememmel, és ez tényleg nagyon-nagyon jó, és… és ez számomra már természetes, hogy ezekről a dolgokról tudok, de aztán hogy ha beszélgetek akár valamilyen kortársammal, akiknek ez nem evidens, látom azt, hogy az emberek tényleg mennyire nincsenek tisztában a valós körülményekkel ebben az országban. (…) És tényleg, nagyon fontosnak tartom az ilyen első kézből származó tapasztalatokat, mert most tanulhatok a szegregációról, ha tényleg nem láttam még egy… igen. Meg azt érzem, hogy sokkal érzékenyebben tudok ilyen kérdésekre reagálni, és véleményt formálni, mint mondjuk a szüleim. Tehát akár bármilyen etnikai vagy, ha ilyen kérdéseket érintő kérdésekben úgy érzem, hogy kicsit nagyobb rálátásom lett, ezért tök jó.” (44.)

Az egyházi humanitárius szervezetek vezetői viszonylag szűkszavúan beszéltek a személyes motivációikról. Ezekből a narratívákban az intézményfenntartásban és önkéntes koordinálásban tapasztalt szociális szakember professzionális szemlélete és a személyes keresztény elköteleződés motivációja volt meghatározó:

> „…én azt gondolom, hogy az Isten énrám, vagy miránk, mint család bízott feladatokat, lehetőségeket, amikbe nekünk be kell lépnünk. És ez a mostani helyzet abszolút egy ilyen volt. Próbáltunk abszolút ilyen irányba menni, hogy megkeressük, megtaláljuk azokat a lehetőségeket, amikkel segíthetünk." (31.)

A négy új segítői narratívának közös vonása az a meggyőződés, hogy ők valami olyan – a digitális kommunikációval összefüggő – speciális szaktudás, hozzáértés birtokában vannak, amely különösképpen alkalmassá teszi őket a válsághelyzetben felmerülő problémák hatékony csillapítására. A Facebook-csoport adminisztrátora például arról beszélt, hogy ő maga autodidakta módon tanult meg programozni, gyakorlatot szerzett a honlapkészítésben, és a Facebook-csoportok működéséről is nagy tapasztalata van. Számára fontos cél ezeknek az ismereteknek az átadása. Az informatikai eszközök felújításával foglalkozó vállalkozás vezetője szintén a szakmai rátermettségét emelte ki:

> „…én tudtam, hogy vannak kapacitásaink, tudtam, hogy megvan a know-how-nk, megvan a kapcsolatrendszerünk, kicsit magam ellen dolgoztam, mert én nekem nem volt karanténidőszakom, én nem ültem otthon és sütöttem kenyeret, hanem ezen dolgoztunk ezalatt az idő alatt. (…) Itt nekem azért is volt ez kézenfekvő, hogy nem az orvosoknak fogok főzni, vagy… maszkot fogok otthon varrni, mert azt gondoltam, hogy olyanban tudok segíteni leginkább, amihez értek, és ahol én tudok úgy segíteni, hogy tudom, hogy az valóban a lehető leghatékonyabb segítség lesz. Tehát nekem van logisztikai eszközöm, teherautóm, szakembergárdám, raktáram, minden olyanom, ami kellett ahhoz, hogy… hogy ezeket a random adományokat összegyűjtsük, megnézzük, átnézzük, felújítsuk, előkészítsük, aztán kiszállítjuk, úgyhogy én ezt a dolgot adtam, ezt a dolgot tudtam hozzárakni." (38.)

Az új segítői narratívákban központi helyen jelent meg a segítés hatékony megszervezésének kérdése. Három új, hálózatosan szerveződő segítői kezdeményezésben az önkéntesek munkájának megszervezéséhez vállalati menedzsmenteszközöket, a start-up szektorban használt szervezetépítési technológiákat kölcsönöztek, a létrehozott virtuális felületek pedig a kereslet és kínálat között közvetítő platformok logikáját követik.[20] A tudásmegosztó platformot szervező vállalati stra-

[20] A koronavírussal kapcsolatos szolidaritási kezdeményezések hálózatos szerveződéséről és ennek összefonódásairól a picai szektorral bővebben l. Shachar, 2020.

tégiai tanácsadó megfogalmazta azt a várakozását is, hogy ezek a munkaszervezési technológiák a segítés tapasztalatán keresztül átszivároghatnak az állami intézményrendszerbe:

> „Lényegében azalatt a 100 nap alatt, (…) kialakítottunk egy tudásmegosztó felületet, ahol… kérdéseket tehettek fel szülők, tanárok, diákok, és ezekre adtunk szakértőkön keresztül válaszokat. Egy segítőrendszert, ahol minden olyan iskolának, intézménynek, aki… segítséget kért, kijelöltünk egy digitális segítőt, aki egy ilyen, mint ahogy az mondjuk az IT-ben a support feladatot ellátó munkatárs, közvetlenül segített az intézménynek. Ennek az egyik az erőforrás oka volt, ami miatt ezt választottuk, a másik pedig, hogy edukáljuk az intézményeket arra, hogy létezik ilyenfajta megoldás, hogy nem mindenfelé rohangálnak problémák megoldása iránt, hanem egykapus kommunikációban… az ilyen jellegű problémáikat. És erre kialakítottunk egy workflow-t, hogy az a munkatárs, aki nem tudta megadni a választ, az a belső tudástárból hogyan tudja ezt elérni. Több száz ilyen lezajlott segítség után odáig jutottunk, hogy kialakult az a működési mechanizmus, hogy hogyan tudunk így önkéntesként segíteni.” (48.)

A segítés elképzelt társadalmi hatása és az állam problémakezelésének értékelése

A segítés elképzelt társadalmi hatásai között az összes interjúban megemlítették a probléma enyhítésének vagy gyakorlati megoldásának a célját (a teljes korpusz 52 interjújából 43 interjúban jelent meg ez a cél). A régi, nem egyházi civil és az új aktorok nagyon hasonló dimenziókban beszélték el a segítés céljait. Mindkét esetben hangsúlyosan megjelent az állam, a kormány problémakezelésével kapcsolatos állásfoglalás (a régiek esetében 4/6 esetben és az összes új aktor narratívájában), illetve a társadalmi változás célja az intézményekre vagy struktúrára való hatással (a régiek esetében 4/6 eset, az újak esetében 2/4 eset). Az oktatási témájú interjúkban a teljes mintához képest is felülreprezentáltak voltak ezek a témakörök, az állami problémakezeléssel kapcsolatos állásfoglalás az interjúk 8/13 interjúban, a társadalmi változás célja pedig 4/13 interjúban jelent meg. Ezek a szervezeti célok viszont az egyházi karitatív szervezetek esetében egyáltalán nem jelentek meg.[21] Emellett a társadalmi változás elérése mások cselekvésén, önkénteseken keresztül (a régi, nem egyházi civileknél három esetben, az egyházi karitatív szervezeteknél két esetben), illetve attitűdök szintjén (a régi nem egyházi civileknél két esetben, a karitatív szervezetek mindegyikénél, az új aktoroknál egy esetben) jelent meg.

[21] Ez önmagában nem meglepő, hiszen a társadalomtörténet tanúsága szerint a karitatív szervezetek sohasem foglalkoztak a status quo, illetve a hatalmi viszonyok megkérdőjelezésével.

A társadalmi hatással kapcsolatos célkitűzésekben tehát a törésvonal az egyházi karitatív szervezetek és a többi segítő kezdeményezés között húzódik. A szeretetszolgálatok vezetői a járványhelyzetet a humanitárius katasztrófákhoz hasonlították, amelyben a katasztrófahelyzetekről nagy tudással és tapasztalattal rendelkező karitatív szervezetek feladata az, hogy az egyéni szükségleteket kielégítsék, miközben az állam a strukturális megoldásokon dolgozik:

> „…ilyen orbitális katasztrófahelyzetben a karitatív szervezeteknek különleges szerepe van. Egyrészt egy nagyon erős társadalmi bizalom van a karitatív szervezetek felé, és (…) ilyenkor az államnak a figyelme, és ebbe értsünk bele minden állami szervet, nemcsak kormányzatot, hanem önkormányzatot és mindenki mást is, (…) tehát nem tud az egyedi esetekre fókuszálni, tehát ilyenkor inkább az a cél, hogy a tömeges problémákra megoldásokat minél gyorsabban és hatékonyabban megtalálja." (7.)

A két nagy egyházi karitatív szervezet a Humanitárius Koordinációs Tanács tagjaként az állami válságkezelés tevékeny részese volt, az állami adománygyűjtés koordinációjában fontos szerepet vállaltak. Egyik interjúalanyunknak (7.) az volt a tapasztalata, hogy a „megbeszélős szerep"-pel szemben előtérbe került az állam felügyeleti, „utasításos szerepe", ennek ellenére intenzív volt a kommunikáció a tárcákkal, különösen a szociális és egészségügyi szaktárcák kértek tőlük rendszeres visszajelzést, ami alapján korrigálták is a válságkezelést. A szervezeti misszió elbeszélésében a társadalmi attitűdformálás célját hangsúlyozták, amely a segítés nyomán a segítőben és a segítettben egyaránt végbemegy. Magukat közvetítő szerepbe helyezték az adományozók, az önkéntesek és a rászorulók között, miközben a strukturális egyenlőtlenségeket az egyéni felelősségek és az egyének közti szolidaritás szintjén értelmezték:

> „… ezt nem lehet rávarrni a kormányra egyértelműen. Nem lehet rávarrni a civilekre. Itt ebben azt gondolom, hogy mindenkinek része van. Most ezen lehet vitatkozni, hogy ebben a helyzetben a kormány intézkedései mennyire voltak jók, hasznosak… De azt gondolom, hogy alapvetően ez mindenkinek a felelőssége. Ez egy közös felelősségünk, ami valamilyen szinten azért mindenkit érint…" (31.)

A régi, nem egyházi civilek és az új szereplők egyaránt kritikusak voltak az oktatási kormányzat válságkezelésével kapcsolatban. A Facebook-csoport egyik adminisztrátora szerint pontosan azért volt akkora igény a csoportjukra, mert a pedagógusok nem kaptak segítséget az oktatásirányítástól. Mivel „felülről" nem érkezett sem utasítás, sem segítség, az egész oktatási rendszer bizonytalan, tehetetlen állapotba került. Ebbe a vákuumba léptek be az alulról jövő szerveződések:

„…már alapvetően a legelején volt az a probléma, hogy… nem zárjuk be az iskolát, és aztán hirtelen mégiscsak bezárjuk. Ugye ez a bizonytalanság, amikor még saját maguk sem tudják eldönteni, hogy mit akarnak, az… egy rendszernek a tettein, ha már nem tudják, mit akarnak, akkor az összes többi alatta lévő ember, aki a rendszerben van, ott az mind bizonytalan. És ugye ez… alapjában véve, ez így indult. (…) A másik probléma pedig az, hogy az iskolavezetők… (…) néhány… kivétellel nem mertek úgy lépni az első néhány napban, hogy… tehát nem merték a kezdeményezést úgy magukhoz venni, hanem várták ugye a… központoktól a… az utasítást, merthogy nehogy az legyen, hogy valami olyat csinálnak, ami ott feljebb nem tetszik. (…) És akkor… alulról kezdett el ez, ez a pedagógusok szerveződni, hogy akkor hát holnap meg kell tartani az órát, úristen, hogy csinálja, és akkor mindenki elkezdett kapkodni. (47)

A digitális szegénység problémájával foglalkozó szereplők azt hangsúlyozták, hogy néhány helyszínen ugyan átvették az állam feladatát, (és ez nagyon komoly felelősséggel is jár), de a szűk erőforrásokkal rendelkező civil szereplők nem helyettesíthetik az állami közpolitikát és a strukturális beavatkozásokat:

„…lényegében ez az üzenet, hogy mi ezt most krízisszinten megtesszük, hogy ne éhezzenek az emberek, de ezzel fel is akarjuk hívni arra a figyelmet, hogy hányan vannak kiszolgáltatott helyzetben, és hogy mennyire csalóka az a kép a társadalomról, amit a többség gondol, vagy amit a kormány üzen. És, hogy egyik a napról a másikra kerülnek még kiszolgáltatottabb helyzetbe, hogy ha nincsen valamilyen biztos jövedelem, vagy nincsenek jobb anyagi helyzetben ahhoz képest, hogy most voltak, és hogy ez igazából az állam feladata. Hogy erre valamilyen választ adjon.” (4.)

„…amit mi csinálunk, az alapvetően az államnak lenne a feladata. (…) … a Rétvári Bence lenyilatkozta a Magyar Nemzetben, hogy kilencvennégy millió forintnyi eszköz benn van a Klebelsberg Kunóban, tehát hogy mindenkinek juthat eszköz! (…) … nyilvánvalóan ez hazugság. El kellett volna kezdeni, hát erre valamit, mind az internet hozzáférésre kigondolni valamit, mind pedig az, hogy eszközökhöz juttatni a gyerekeket. Tehát hogy ezt nem tudom, az állam feladata, tehát hogy én most itt párszáz dolgot csinálok, meg a másik gyűjtés is mondjuk kétszáz-háromszáz gyerekhez eljuttat, ez igazából nem egy mennyiség.” (18.)

Azok a leszakadó települések viszont teljesen magukra maradtak a bajban, ahova a civil segítők nem voltak már korábban beágyazódva.

A régi, nem egyházi civil szervezetek és az újonnan belépő aktorok narratívái más aspektusban különböznek. Ahogy fentebb említettem, mindkét szereplőtípus kritikus volt a kormányzati felelősségvállalással kapcsolatban, de abban már különböztek, hogy a segítő tevékenységet politikai cselekvésnek gondolták-e el. Az új feladatokat felvállaló régi, nem egyházi aktorok narratíváiban a rendszerszintű

állami segítségnyújtás és a felelősségvállalás hiányának tapasztalata,[22] az oktatási rendszer kritikája, az egyéni motivációk, valamint a segítő tevékenység miléntje és céljai szervesen összekapcsolódnak:[23]

> „…beszélünk arról, hogy digitális oktatás, ami nincs. Még a középosztálybeliek számára se mindig van, de, hogy ezeknek a gyerekeknek ahol nincsen egy bármilyen civil szervezet körülöttük, egy tanodával, esélyük nincsen arra, hogy bármennyire is ebbe bekapcsolódjanak. Ez egy nagyon komoly felelősség és probléma." (32.)

Számukra a segítő cselekvés egyfajta politikai állásfoglalás is.[24] Ezekben az elbeszélésekben a járványhelyzet nem különleges állapotként, hanem olyan eseményként jelenik meg, amelyben a létező egyenlőtlenségek új fénytörésben, hatványozottabban mutatkoznak meg.

> „…ami itt felerősödött, (…) az ugyanaz, ami mindig van. És mondjuk én a falnak mentem attól, hogy egy hónapon keresztül mindenki azt kérdezte tőlem, ugye az újságírók, meg mindenki, hogy tényleg rettenetes és tényleg izé, nem tudom mi, szenvednek az emberek. Mondom, nem. Ugyanaz van, mint mindig. Tehát, hogy ezek az emberek ugyanúgy napról napra éltek most is, mint előtte. A gyerekek ugyanúgy nem jutottak hozzá a minőségi oktatáshoz, mint előtte." (51.)

A hat civil szereplő közül négyen megszólaltak az oktatásügyi nyilvánosságban is, részt vettek egy nyílt levél megfogalmazásában, amiben arra szólították fel az oktatási kormányzatot, hogy dolgozzon ki válságkezelő akciótervet és rendszerszintű megoldásokat a digitális oktatásból kimaradó tanulók támogatására.[25] A válságkezelés hiányosságaiért vagy tévedéseiért elsősorban az oktatási kormányzatot teszik felelőssé.

Miközben az újonnan belépő szereplők is evidenciaként beszélnek az oktatási egyenlőtlenségekről, ezek a projektek nem a hátrányos helyzetű és roma gyerekeket célozzák, hanem egy sokkal általánosabb célcsoport lebeg a szemük előtt. Ennek részben az az oka, hogy magát a problémát is sokkal szélesebb réteget érintő problémának gondolják. A számítógépes adománygyűjtést szervező vállalkozó fogalmazott így:

---

[22] Egy összehasonlító kutatásban (Mitescu-Manea et al., 2021) azt találtuk, hogy a hibrid oktatás kontextusában sérülékennyé váló csoportok közül a magyar kormányzati dokumentumok és intézkedések kizárólag a sajátos nevelési igényű (SNI) tanulók oktatásával foglalkoztak. A digitális szegénység problémakörét civil szervezetek és szakértők fogalmazták meg az oktatásügyi nyilvánosságban.

[23] Ezt a narratív típust nevezi Feischmidt Margit bevezető tanulmányában politikai szolidaritásnak.

[24] A politika jótékonyságba való fordulásáról l. Feischmidt – Zakariás, 2018.

[25] https://szabad.ahang.hu/petitions/tavolrol-sem-tavoktatas-1 (Letöltés ideje: 2021. február 17.)

„…ez a szituáció egyáltalán nem egy három h-s probléma volt, mint sokszor, hanem gyakorlatilag minden egyes budapesti bérházban is találhattunk volna olyan ajtót, ami mögött van egy család, aki küzd ezzel a problémával. Egyáltalán nincs felkészülve a társadalom arra, hogy minden gyereknek legyen otthon egy eszköze, amin ő tud tanulni." (38.)

Másrészt reálisan felmérték, hogy az online platformokhoz, amelyeken módszertani és technikai segítséget nyújtottak az iskolák, a pedagógusok és a szülők széles körének, nem is férhetnek hozzá azok, akiknek nincs internetes hozzáférésük, vagy nem érintettek a digitális oktatásban:

„Azt tapasztaltuk – ez a saját számításunk, és ez biztos, hogy téves, meg biztos, hogy a kormányzat mást kommunikál, de [az iskoláknak] nagyjából a felében vagy semmilyen távoktatás nem történt, vagy csak az adminisztratív része történt meg. A másik fele volt az, akivel mi foglalkozni tudtunk. Tehát a tavaszi időszakban azokkal, akik vagy minket sem kerestek meg, vagy mi nem értük őket el, vagy azt a döntést hozta az intézmény, hogy lényegében nem tudja távoktatás jelleggel oktatni a gyerekeket, ott ugye mi nem tudtunk segíteni, a fennmaradó résznél pedig hát mi úgy voltunk vele, hogy akivel tudunk, azokkal foglalkozunk." (48.)

„… erre mi is viszonylag hamar rájöttünk, hogy sokaknak nagy segítség, amit csinálunk, de hogy ha van olyan háztartás, ahol jó esetben mondjuk áram még van, de mondjuk számítógép vagy tablet már nincs, vagy van három gyerek, és egy számítógép, akkor nekik mi keveset fogunk segíteni." (49.)

Az új szereplők narratíváiban a kormány válságkezelésének kritikája kevésbé hangsúlyos, volt olyan interjúalanyunk is, aki nem kritika, hanem elismerés hangján szólalt meg. Az új szereplőknek az oktatási rendszerrel kapcsolatos konkrét kritikái is más területeket érintenek. Igaz, hogy szóba kerültek a digitális egyenlőtlenségek is, de ennél hangsúlyosabb helyet kapott a pedagógusok anyagi megbecsültségének és a tanárhiány problémája (48.), a digitális stratégia megvalósulásának elmaradása (38. és 47.), illetve a válságkezelés közpolitikai folyamatának kritikája. (47.)

A szolidaritási akciók funkciója kapcsán kiemelték, hogy a lomha és nem hatékony állammal szemben az alulról szerveződő segítség gyorsabban és rugalmasabban tudja csillapítani a problémát[26] addig, amíg a kormányzati segítség a helyszínre ér. Éppen ezért arra készültek, hogy a tudásukra és a tevékenységükre csupán átmenetileg lesz szükség, bíztak benne, hogy idővel megérkezik az államtól a strukturális segítség, vagy hogy az általuk kialakított segítségi forma be tud illeszkedni az átfogó állami megoldások keretébe:

[26] Vö. Solnit, 2009.

„Az önkéntességnek ezen a szintjén, amikor, amikor ilyen… mondjuk azt, hogy válsághelyzet van, akkor azt kétféleképpen lehet kezelni. Példának talán ezt a legutóbbi libanoni robbanást tudom felhozni, ami Bejrútban történt. Voltak azok az önkéntesek, akik odamentek, és embereket mentettek, és nem azt kérdezték, hogy mit kell csinálni, hanem tették, amit tudtak. Mi ezek az emberek vagyunk. És aztán majd jönnek azok a szakemberek, akik elhordják a romokat, nagy gépekkel, ez az állam. Mi nem rendelkeztünk olyan erőforrásokkal, hogy nagy strukturális változásokat érjünk el akár a digitális oktatásban, akár úgy általában a távoktatásban. És nem is volt ez a célunk, feladatunk, és erre oda is figyeltünk, hogy bármilyen nagy ajánlást fogalmaztunk meg, azt mindig az alapján tettük, hogy mik az aktuális lehetőségek, vagy mik az aktuális… elvárások." (48.)

Még ha személyesen állást is foglaltak a kormány problémakezelésével kapcsolatban, ezt élesen elválasztották az általuk szervezett segítő kezdeményezéstől. Többen úgy gondolják, hogy a működőképességük feltétele a tevékenységük „politikainak" tekintett vonatkozásoktól való tisztán tartása:[27]

… szervezetileg elhatárolódunk mindenféle politikától. (…) Azért nehéz bírálni ebben a helyzetben például a politikai szereplőket, mert… ez nekik is ugyanannyira új helyzet volt, mint a civil szférának, csak ők… sokkal kevésbé agilisak, meg sokkal kevésbé flexibilisek, mert nekik sokkal több jogszabály meg előre meghatározott költségvetés, meg protokoll meg ez meg az köti a kezüket, és sokkal tovább tart, míg átmegy egy döntés. De nyilván lehetett volna sok mindent sokkal jobban kezelni." (49.)

A politikai szereplőkkel kapcsolatos további kérdésre válaszolva a fenti interjúalany a nemzetközi összefogást és a segítés koordinációját hiányolta, és csak ezután mondta el, hogy a személyes véleménye szerint sem a tanárok, sem az intézmények nem kaptak megfelelő segítséget és iránymutatást az oktatásirányítástól. A Facebook-csoport moderátorai szakmai közösségként definiálták a csoportot, és a moderáció alapelvévé tették, hogy kizárnak minden politikai és piaci tartalmat:

„…az emberek úgyis mindig politizálnak, tehát mindenkinek mindig, mindenről megvan a véleménye, pro vagy kontra, úgyhogy mi ebben a csoportban nem fogjuk engedni a politikát, és konzekvensen törlünk minden politikai természetű posztot. Mert ezt a fajta hörgést, ezt ki lehet elégíteni 1864 helyen az interneten, ez pontosan azért is szimpatikus másoknak, mert itt nem engedjük a politikát." (47.)

Markáns különbség volt a régi és az új szereplők között, hogy az állami szerepvállalás sokkal kevésbé volt jelen viszonyulási pontként az új szereplők és segítési

[27] Vö. Shachar, Itamar Y. – von Essen, Johan – Hustinx, Lesley: Opening Up the "Black Box" of "Volunteering": On Hybridization and Purification in Volunteering Research and Promotion. *Administrative Theory & Praxis*, 41, 2019/3. 253−257.

akcióik horizontján, ugyanakkor sokkal erősebben kötődtek a piaci szektorhoz. Három interjúalanyunk infokommunikációs területen dolgozik, saját definíciójuk szerint 'pro bono' végezték a segítő munkát. Többen kiemelték, hogy nagyon könnyű volt újabb partnereket behívniuk a szakmai hálójukból, és hogy a segítés hitelességének záloga volt az, hogy sem ők, sem partnereik nem a saját hasznukat keresték:

> K: De akkor ez egy tudatos döntés volt a csapatotok részéről, hogy nem névvel csináljátok ezt elsősorban, hanem… mint érintett szülők?
>
> V: Az volt, hogy… hogy nem szerettük volna semmilyen módon kvázi ellopni a show-t, tehát (…) nem az volt a cél, hogy kvázi a személyes brandünket erősítsük, hanem az, hogy segítsünk a közoktatáson. És ez egy ilyen peremfeltétel volt mindenki számára, aki csatlakozott hozzánk. Ha tényleg az első kutatásoknál olyan UX szakemberek jöttek segíteni, akiknek az órabérét nem tudtuk volna megfizetni, ha piaci alapon akarjuk csinálni. Kutatók jöttek meg segítettek, tehát nem volt egy pillanatig sem előttünk, hogy akár ezredmásodpercig is kommerszen gondolkodjuk. Úgyhogy ennek ez az egyik célja, másik pedig, hogy ezzel tudtuk azt elérni, hogy az összes nagy cég azonnal támogatott minket és nem kellett azon egy másodpercig sem gondolkodni, hogy ebből bárki majd profitot akarna termelni." (48.)

Az új segítő kezdeményezésekben elmosódik a piac és a nonprofit szektor közti határvonal, hibrid együttműködések[28] jöttek létre a két szektor között. Ebből a perspektívából nézve a hathatós segítség megszervezése, illetve az ahhoz szükséges helyi tapasztalatok összegyűjtése nemcsak a kormányzat, hanem a civil és piaci szereplők felelőssége is:

> „…a válságtól függetlenül is így érzem, hogy a piaci szereplők, egyrészt a start-upok, a civil szférában meg a kisebb civil szervezetek, nekik sokkal nagyobb a mozgásterük, és sokkal kisebb szervezetek is, és többször sokkal kevesebb megkötéshez kell tartaniuk magukat, úgyhogy ők sokkal gyorsabban tudnak reagálni mindenféle helyzetre. És a politika első körben inkább iránymutatást tud adni, de… a cselekvő kéz, úgymond, azok kisebb szervezetek, és kisebb, rugalmasabb emberek lesznek, akik olyan gyorsan tudnak reagálni, amilyen tempóra szükség van." (49.)

Noha az új szereplők kiemelték, hogy nem gazdasági haszonszerzés motiválta a segítést, mégis úgy tűnik, hogy a segítés során tanultakat, illetve a segítés keretében létrejött kapcsolatokat és szimbolikus tőkét a jövőben piaci haszonra átfordíthatónak tekintik. Jó példa erre az a vállalkozásokat segítő stratégiai tanácsadó, aki

[28] Shachar et al., 2019.

a járvány idején megismert oktatástechnológiai start-upoknak fejlesztési tanácsokat és induló tőkét adott:

> „Rengeteg olyan oktatási start-uppal ismerkedtünk meg az elmúlt időszakban, akiknek segítünk abban, hogy ők hogyan tudják a működésüket úgy alakítani, hogy ezt a segítést, ezt… akár… egyfelől gazdasági modellként tudják kamatoztatni. De, hát ahol látom ennek értelmét, ott általában el is vittem őket a cégünk irányába, hogy majd mi befektetünk. Ebből a szempontból volt olyan kezdeményezés, ahol azt… az volt a végkifejlet, hogy akkor támogassuk őket, és akkor mint üzleti vállalkozás próbáljanak meg helytállni." (48.)

Összegzés

Elemzésem fókuszában az állt, hogy miként alakult át az iskolázáshoz kapcsolódó szolidaritási mező a járvány első hullámában, és hogy a régebbi és az új belépő aktorok milyen segítői motivációkról számoltak be. Arra is kíváncsi voltam, hogy a szolidaritási mező szereplői hogyan viszonyulnak az állami intézkedésekhez, és hogy a segítői narratívákban miként hozzák összefüggésbe a segítői tevékenységet a tágabb strukturális viszonyokkal és az oktatáspolitikai kontextussal. Az utóbbi kérdésnek az a feltevés állt a hátterében, hogy az alacsony társadalmi bizalommal és elégedettséggel jellemezhető alrendszerekben a kormányzati segítség késlekedésével a közösségi kapacitások válhatnak a károk csillapításának kulcsává. Ebben a kontextusban releváns az a kérdés, hogy az oktatási rendszer iránti alacsony bizalomszint összefüggésbe hozható-e a szolidaritási mezőben megjelenő motivációkkal és célokkal, és hogy a segítők mennyiben tulajdonítanak a tevékenységüknek politikai, rendszerformáló tartalmat.

Úgy tűnik, hogy önmagában az, hogy az oktatás kikerült az iskola merev, bürökratikus rendszerekkel védett falai közül, új szintekre emelte a már létező civil-intézményi együttműködéseket (különösen a tanodák esetében, ahol arról számoltak be, hogy a tanárok és az iskolák sokkal nyitottabbá váltak a tanodák iránt), és megnyitotta a szolidaritási mezőt és a segítés lehetőségét új szereplők számára. A tanulmány elején feltett kérdéseim mögött az az implicit elképzelés húzódott, hogy a segítő tevékenységek az állami intézkedésekhez képest szerveződnek meg és definiálják önmagukat. Ez talán igaz is atekintetben, hogy a segítő aktivitások az állami intézkedések elmaradása vagy kudarca miatt feltáruló hiányokra reagáltak, de mivel az állam nem törekedett a szükségletek felmérésére, illetve a szolidaritási kezdeményezések összefogására és összehangolására, a szolidaritási mező aktivitásai – a szükségletek felmérése, a segítők és a segítettek összekapcsolása, a segítés megszervezése, az együttműködések kialakítása – az állami válságkezeléstől lényegében függetlenül, önálló és önjáró rendszerként működtek.

Az interjúk tanúsága szerint a hátrányos helyzetű csoportokkal foglalkozó régi civil szereplők esetében kulcsfontosságú volt az oktatási rendszerrel szembeni bizalomvesztés, elégedetlenség motivációja, azonban ez már a járványt megelőző tevékenységüket is alapjaiban határozta meg. Az újonnan belépő segítők esetében ugyan a segítés formáinak kiválasztásának hátterében ott húzódott az oktatási rendszer helyzetértékelése és a rendszerszintű problémák felismerése, de ez nem kapcsolódott össze rendszerszintű megoldásokat érintő víziókkal és a strukturális viszonyok megváltoztatása iránti igénnyel. Mindkét esetben úgy látszik, hogy a szolidaritási tevékenység nem változtatta meg gyökeresen a segítők viszonyulását az állami ellátórendszerhez. A nagymúltú karitatív szervezetek képviselői tartózkodtak az ilyen típusú értékelő állásfoglalástól. Noha ez a kérdésfelvetés meghaladja jelen kutatás kereteit, fontos lenne további kutatásokat végezni arról, hogy az otthonoktatás tapasztalata hogyan alakította az oktatási rendszer iránti bizalmat és elégedettséget a magyar társadalomban.

A segítés célcsoportjait és a segítés tematikáját tekintve világosan elkülöníthető a mezőben korábban is aktív, nem egyházi civil kezdeményezések csoportja,[29] amely a segítő tevékenységét a hátrányos helyzetű és roma közösségekre, valamint a digitális szegénység problematikájára összpontosította. Ezek a lokalitásba beágyazott civil szervezetek korábbi mentoráló tevékenységüket az online kommunikációs csatornákhoz adaptálva folytatták, élelmiszer- és tisztítószer-adományokat gyűjtöttek, és kapcsolataikon keresztül megszervezték a digitális eszközellátást. Az online segítés még a korábbinál is egyénre szabottabb, rugalmasabb és erőforrásigényesebb volt, és megszilárdította a tanodák kapcsolatát a családokkal. Ezek a civil szervezetek a koronavírusjárvány idején az állami intézkedések által negligált problématerületeken dolgoztak, és ők fogalmaztak meg leginkább rendszerszintű megoldásokat érintő víziókat. Azonban ezt a szemléletet nem a járványhelyzet hívta elő, hanem a korábbi gyakorlatukban gyökerezett. A nyilvánosságban is érdekérvényesítő és problémaartikuláló szerepkört vállaltak fel, nyílt levélben és petíció indításával szólították fel az oktatási kormányzatot arra, hogy célzottan foglalkozzon a digitális oktatásból kimaradókkal, és készítse fel az iskolákat arra, hogy a távoktatásból kimaradó gyerekek lemaradásait kezelni tudják. Rájuk a személyes narratívák szintjén a strukturális egyenlőtlenség és igazságtalanság motivációja volt jellemző. Ezeket a szereplőket a *politikai szolidaritás*[30] képviselőinek tekinthetjük, hiszen az elbeszélésükben a rendszerszintű állami segítségnyújtás és felelősségvállalás hiánya, az oktatási rendszer kritikája és az intézményrendszerhez kapcsolódó tevékenységük, a segítés mikéntje szervesen összekapcsolódott. Ez a segítői diszpozíció a „politika jótékonyságba való fordulásának”[31] a jelenségével is

[29] A 12., 18., 19., 32., 44., 51. és 14, interjú, és ide sorolható a kisegyházi humanitárius szervezet is. (31.)

[30] L. Feischmidt, ebben a számban.

[31] Feischmidt – Zakariás, (2018).

rokonítható, hiszen az interjúalanyaink többségét a strukturális egyenlőtlenségek és igazságtalanságok, valamint a társadalmi pozícióból fakadó felelősségvállalás vitte a segítés felé. Azonban a civil szervezetekben folytatott munka és a segítés tétjeinek elbeszélésében a segítés és a politika párhuzamossága, egymást kölcsönösen kiegészítő volta válik hangsúlyossá, és az ok-okozati érvelés elhalványul.

Az állammal szorosan együttműködő, az állami csatornákon beérkező adományok koordinációjában oroszlánrészt vállaló nagy múltú egyházi humanitárius szervezetek[32] a járványhelyzetre katasztrófaként reagáltak. Számukra a legnagyobb kihívást a saját szociális intézményrendszerük menedzselése jelentette, az oktatásügy csupán a tevékenységük kis szeletét képezte. A távoktatás kihívásaival az egyházuk által fenntartott iskolák segítésén keresztül találkoztak. Emellett mindkét szervezet országos mentorálási „társkereső" oldalt indított a diákok és az önkéntes mentorok összekötésére. A vezetői narratívákban elsősorban a professzionális szemlélet és a morális, keresztény elköteleződés dominált, és nem formáltak véleményt az állami szociál-, egészség- vagy oktatáspolitika felelősségéről. A szervezeti missziók elbeszélésében a társadalmi attitűdformálás célja – vagyis az *átalakító szolidaritás* elképzelése[33] – fogalmazódott meg a leghangsúlyosabban, a strukturális egyenlőtlenségek pedig az egyéni felelősségek és az egyének közti szolidaritás szintjén értelmeződtek.

A digitális oktatás tartalmi-technikai segítésére vállalkozó új, egyéni kezdeményezések a rászorulók körét tágan értelmezik, iskoláknak, tanároknak, szülőknek, diákoknak igyekeztek technikai, módszertani segítséget adni,[34] illetve egy esetben infrastrukturális adományokkal segítettek néhány tucat iskolát[35]. Ebből a segítetti körből éppen azok maradnak ki, akiknek nincsen hozzáférésük a digitális oktatáshoz. Az újonnan belépő segítőknek fontos motiváló erőt jelentett a szakmai hozzáértésük tudata, hogy olyan, a digitális kommunikációval összefüggő speciális szaktudás birtokában vannak, amely különösképpen alkalmassá teszi őket az online tanulás nehézségeinek hatékony csillapítására. Ezekben a segítői elbeszélésekben a *hétköznapi szolidaritás*[36] motivációs mintázata jelenik meg. A kormány válságkezelésének kritikája kevésbé hangsúlyos, helyette viszont megjelent az, hogy a lomha és nem hatékony állammal szemben az alulról szerveződő segítés gyorsan és rugalmasan tud reagálni, amíg az állami segítségnyújtás a helyszínre nem ér. A megismert kezdeményezések közül kettő folytatta a tevékenységét az első hullámot követően is, a másik két esetben azonban a szervezők egyfajta rövid, katasztrófacsillapító projektként tekintettek a tevékenységükre, és nem hosszútávú,

[32] 7. és 8. interjú
[33] L. Feischmidt, ebben a számban.
[34] 47, 48, 49-es interjú
[35] 38-as interjú
[36] Vö. Feischmidt, ebben a számban

mindennapi elköteleződésként. Jellemzően a tágan értelmezett 'politika', a közéleti kérdések kizárását a szervezeti működőképesség feltételének tekintették.

A másik két szereplőtípushoz képest lényeges újdonság, hogy az újonnan belépők hibrid szerepértelmezésükkel elmossák, és megkérdőjelezik a piac és a nonprofit szektor közti elhatárolást.[37] Igaz, nem előzmények nélküli, mégis figyelemre méltó az a jelenség, hogy a politikától önmagukat elválasztó, piaci ethoszt hordozó szereplők léptek be az iskoláztatáshoz kapcsolható szolidaritási mezőbe. A nem egyházi civil szereplőkhöz képest az állam sokkal kevésbé van jelen az önértelmezésük horizontján, viszont lényegesen erősebb a kötődésük a piaci szektorhoz. Noha az új szereplők kiemelték, hogy nem gazdasági haszonszerzés motiválta a segítést, mégis úgy tűnik, hogy a segítés során tanultakat, illetve a segítés örvén létrejött kapcsolatokat és szimbolikus tőkét a jövőben piaci haszonra átfordíthatónak tekintik. Mindez egybecseng a nyugat-európai szakirodalom azon megállapításával,[38] hogy a járvány hatására hálózatosan szerveződő, jellemzően platformalapú segítői kezdeményezéseket átitatják a neoliberális piaci hatások. Szemben a régi civil kezdeményezésekkel, az új segítő kezdeményezéseket nem járja át a politikai és társadalmi önreflexió, viszont hozzájárulhatnak a közoktatás és a piaci szféra közti határvonal – a távoktatás és a digitalizáció kapcsán amúgy is fokozódó – lebontásához.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Aslomov, Gregory: Natural Disasters and Alternative Modes of Governance: The Role of Social Networks and Crowdsourcing Platforms in Russia. In: Livingston, Steven − Walter-Drop, Gregor (eds.): *Bits and Atoms: Information and Communication Technology in Areas of Limited Statehood*. New York: Oxford University Press, 2014.

Bartha Attila − Kopasz Mariann − Takács Judit: A populisták jobban csinálják? A koronavírus-járvány közpolitikai tanulságai: járványkezelés az európai liberális és populista demokráciákban. In: Körösényi András – Szabó Andrea – Böcskei, Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika: Világjárvány és politikatudomány,* Budapest: Napvilág Kiadó, 2020. 89−108.

Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó: Jótékonyság és politika. *Politikatudományi Szemle,* 2018/2. 55–83.

Hartley, Kris − Jarvis, Darryl S. L.: Policymaking in a low-trust state: legitimacy, state capacity, and responses to COVID-19 in Hong Kong. *Policy and Society*, 39, 2020/3. 403–423.

[37] Shachar et al., 2019.
[38] Shachar, 2020.

Jakab György: ISKOLA – járvány idején (1. rész). *Iskolakultúra*, 30, 2020/9. 64–76.

Kopasz Mariann − Boda Zsolt: A közoktatás reformja és az oktatási rendszer iránti bizalom. *Educatio*, 2018/4. 548–564.

Koselleck, Reinhart: *The practice of conceptual history: timing history, spacing concepts.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2002.

Lupton, Deborah: Contextualising COVID-19: Sociocultural Perspectives on Contagion. In: Lupton, Deborah − Willis, Karen (eds): *The Coronavirus Crisis: Social Perspectives*. London: Routledge, 2021.

Mikecz Dániel – Oross Dániel: Hol a szükség, jön a segítség?: Politikai részvétel, önkénteskedés a COVID-19-járvány idején. In: Körösényi András – Szabó Andrea – Böcskei Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika: Világjárvány és politikatudomány,* Budapest: Napvilág Kiadó, 2020. 185−200.

Mitescu-Manea, Mihaela – Safta-Zecheria, Leyla – Neumann Eszter – Bodrug-Lungu, Valentina – Milenkova, Valentina – Lendzhova, Vladislava: Inequities in first education policy responses to the COVID-19 crisis: A comparative analysis in four Central and East European countries. European Educational Research Journal. 2021. (online first megjelenés)

Rakopoulos, Theodoros: Solidarity Economy in Contemporary Greece. The solidarity economy in the Greek crisis: Movementality, economic democracy and social reproduction. In: Hart, Keith (ed.): *Economy for and against Democracy*. London and New York: Berghahn, 2015. 161−181.

Rakopoulos, Theodoros: Solidarity: The egalitarian tensions of a bridge-concept. *Social Anthropology*, 24, 2016/2. 142–151.

Shachar, Itamar Y. – von Essen, Johan – Hustinx, Lesley: Opening Up the "Black Box" of "Volunteering": On Hybridization and Purification in Volunteering Research and Promotion. *Administrative Theory & Praxis*, 41, 2019/3. 245–265.

Shachar, Itamar Y.: Revisiting solidarity: developing exit strategies from a post-political pandemic. *Society+Space*. July 20th 2020. (Letöltés ideje: 2020. december 27.)

Solnit, Rebecca: *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities that Arise in Disaster*. New York: Penguin. 2009.

Spear, Roger – Erdi, Gulcin – Parker, Marla A. – Anastasia, Maria: Innovations in citizen response to crises: volunteerism and social mobilization during COVID-19. *Interface*, 21, 2020/1. 383−391.

Szűcs Norbert – Fejes József Balázs: *Tanodák véleménye a digitális tanrendre való átállásról.* Taodaplatform. Munkaanyag, 2020.

MELLÉKLET

1. táblázat

Az interjúk jellemzői

No.	Szervezet	Régi/új	Fő tevékenység a járvány idején	Célcsoport	Motiváció[1]	Hatás[2]
Az oktatási program a szervezet profiljának lényeges eleme						
7	egyházi humanitárius szervezet	R	intézményfenntartás, adományosztás és koordináció, szűrési program, online mentorálási program	saját fenntartású bentlakásos intézmények, szegregátumok, idősek, tanulók általában	1, 2	1, 2 ,3
8	egyházi humanitárius szervezet	R	adományosztás és koordináció, maszk és arcpajzs gyártás, online mentorálási program	saját fenntartású szociális intézmények illetve állami egészségügy, tanulók általában	1, 2, 6	1, 2 ,3
12	civil szervezet	R	tanoda, érdekérvényesítés	hátrányos helyzetű gyerekek	2, 3	1, 4, 5
18	civil szervezet kampánya (ld. 4-es interjú)	R	digitális eszközellátás	roma gyerekek	3, 4	1, 4, 5
19	civil szervezet	R	tanoda	roma gyerekek	2, 6	1 , 3, 5
31	egyházi humanitárius szervezet	R	adományozás, digitális eszközellátás	hátrányos helyzetű közösségek	1	1, 2
32	civil szervezet	R	tanoda	roma gyerekek	2, 6	1, 2
38	–	Ú	digitális eszközellátás	iskolák	2, 4	1, 5
44	civil szervezet	R	tanoda	roma gyerekek	3, 4, 6	1, 3
47	–	Ú	technikai és módszertani segítség a digitális oktatáshoz	tanárok, szülők	2, 6, 7	1, 4, 5
48	–	Ú	technikai és módszertani segítség a digitális oktatáshoz	iskolák	2, 4, 6	1, 4, 5
49	–	Ú	technikai és módszertani segítség a digitális oktatáshoz	tanárok, diákok, szülők	1, 2, 6	1, 2, 5
51	civil szervezet	R	tanoda	roma gyerekek	1, 3, 6	1, 2, 3, 5

No.	Szervezet	Régi/új	Fő tevékenység a járvány idején	Célcsoport	Motiváció[1]	Hatás[2]
A szervezet elsődleges tevékenységi köre nem kapcsolódik a közoktatáshoz						
4	civil szervezet	R	adománygyűjtő kampány	szegregátumok, kistelepülések	2, 3, 6	1, 2, 4, 5
14	civil szervezet	R	közösségfejlesztés, tanoda	roma gyerekek	1, 2, 4, 6	2, 3, 4, 5
35	civil szervezet	R	adományozás, online mentorálás	hátrányos helyzetű gyerekek	1, 3, 4	1, 2, 5

1 Egyéni motivációs narratívák: (1) Morális, általános értékvezérelt; (2) Professzionális motiváció például orvosként, tanárként, szociális munkásként segít; (3) Strukturális egyenlőtlenség, igazságtalanság motiválja; (4) Társadalmi pozícióból fakadó felelősségvállalás; (5) Élettörténeti érintettség a járvány kapcsán (rászorulóként való azonosulás); (6) Élettörténeti érintettség általánosabb értelemben; (7) Egyéb, egyik sem.

2 A segítés elképzelt társadalmi hatása: (1) A probléma enyhítése vagy gyakorlati megoldása a cél (például maszkot az egészségügy dolgozóinak); (2) Célja társadalmi változást elérni az attitűdök szintjén; (3) Célja társadalmi változást elérni mások cselekvésén keresztül szintjén, önkénteseken keresztül); (4) Társadalmi változást akar elérni intézményekre (civilek, önkormányzatok stb.) vagy a struktúrára való hatással; (5) Az állam, kormány problémakezelésével kapcsolatos állásfoglalás (akár tettek, akár az elbeszélés szintjén (például oktatásban, egészségügyben).

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.130

Zentai Violetta*

Szolidaritási kezdeményezések a gazdaság és a munka világában

1. A probléma tágabb horizontja

Kutatásunk és ez a tanulmány közeli rokonságot érez azzal a megállapítással, hogy a válságok és katasztrófák megvilágítják a társadalomkutatók számára a rendhagyó és a mindennapi, a szenvedés és a túlélés különbségének és kapcsolatának társadalmi képzeteit.[1] Összetett kutatási együttműködésünk[2] a koronavírus-járvány első hullámában kialakult szolidaritási tevékenységekről olyan szereplőket keresett meg, akik egy hirtelen berobbant járványból kinövő válsághelyzet két tipikus összetevőjére reagáltak. Az egyik ilyen összetevő az élet megszokott és többé-kevésbé kiszámítható körforgásának, a mindennapi élet kereteinek gyors kifordulása és ennek következményei, a másik az emberi kiszolgáltatottság vagy kirekesztettség már meglevő, illetve a válságban felfokozott tapasztalata és kihívásai. A megfigyelt szereplők olyan társadalmi tereket építettek vagy használtak, amelyek túllépnek a család és a magánélet határain, de sokszor össze is kötik e világok szolidaritási mozgatórugóit, útjait, narratíváit.

A 2020. évi koronavírusjárvány okozta válságban kibontakozó szolidaritási kezdeményezések vizsgálata olyan hazai kutatási előzményekre épít, amelyek szélesen merítő olvasatát adták a társadalmi szolidaritás elméleti és kritikai szakirodalmának.[3] A 2015-ös 'menekültválságban' kibontakozó és más irányú segítőakciókat

---

* A szerző kulturális antropológus, a Közép-európai Egyetem Közpolitikai Tanszék mukatársa. E-mail: zentaiv@ceu.edu

1 Povinelli, Elizabeth: *Economies of Abandonment*. Duke University Press, 2011. 14.

2 Köszönetemet fejezem ki kutatótársaimnak, hogy közös kinccsé tettük a különféle altémákban elkészült interjúkat, és közös beszélgetésekben értelmeztük azokat. Köszönöm Feischmidt Margit, Neumann Eszter és Zakariás Ildikó részletes véleményét és éleslátó kritikai megjegyzéseit a cikk első vázlatához. Feischmidt Margit bevezető tanulmánya e tematikus lapszámban bemutatja a kutatás összetevőit, résztvevőit és módszereit.

3 Feischmidt, Margit − Pries, Ludger − Cantat, Celine (eds.): *Refugee Protection and Civil Society in Europe*. Cham: Palgrave/ MacMillan, 2019.; Feischmidt Margit − Zakariás Ildikó: Jótékonyság és politika. A menekülteknek nyújtott közvetlen segítség közéleti hatásai *Politikatudományi Szemle,* 2018/2. 55–83.; Takács Erzsébet: *A szolidaritás alakváltozásai. Az együttműködés lehetőségei és gátja a mai Magyarországon.* Budapest: Napvilág, 2018.;

értelmezve idézik és rendezik a klasszikus és modern társadalomelmélet téziseit az elfogadott és megkérdőjelezett szolidaritásformákról, az egyéni és kollektív segítők mozgatórugóiról, a cselekvők által megfogalmazott értelmezési keretekről, és a szolidaritás politikájáról.[4]

Azok a szolidaritási formák, amelyek kutatásunk tárgyát képezték, a tágabb szakirodalmi és társadalmi viták három alapvető kérdésére különösen élesen világítottak rá, méghozzá úgy, hogy a nagyívű elméleti szétválasztások és kategorizáló rendszerezések általánosító érvényét feszegették. Az első ilyen kérdés az érdekmentes, a mások jólétét előtérbe helyező és a társadalmi státusz és elismerés fenntartását szolgáló szolidaritási tevékenység feszültsége, illetve az érdekmentes szolidaritás puszta lehetősége. A második az önzetlen, a segítők rendszeres szakmai tereitől, munkavégzésétől, jövedelemszerző tevékenységéről elválasztott, tiszta formákat megvalósító segítés problémája. A harmadik pedig a humanitárius és együttérzésorientált és a rendszerkritikus, politikailag motivált cselekedetek szétválasztása.

Az első kérdéskör kapcsán figyeltünk arra, az irodalomban sokat hangoztatott, Bourdieu-ihlette elméletre, miszerint a közjóért való érdekmentes cselekvés, így a szolidaritási tettek a közösség tagjaiból elismerést váltanak ki a cselekvő iránt, amelyet a későbbiekben a cselekvő felhasználhat. Az értékvezérelt cselekvés tehát tőkére váltható, így a szolidaritási mozgatórugó leginkább a társadalmi pozíció és a saját jólét emelése. A szolidaritás tehát, mint minden más fontos társadalmi gyakorlat, a társadalmat szervező klasszifikációs harcok terepe, még ha az egyes cselekvők habitusa ettől olykor el is oldódhat.[5] Eme írás szerzője azonban úgy készítette interjúit és értelmezte a kutatótársaival közösen felépített adatokat, hogy vélelmezte, a Bourdieu-féle szolidaritási mezőre a fentiektől eltérő kapcsolathálók is rátelepülnek, sőt, nem is hagyják azt zavartalanul. Lehet, hogy nem csak zajt csapnak ott, hanem elterelnek és átalakítanak. Ezt a kiinduló megfontolást olyan társadalmi kezdeményezések és világok megismerésére összpontosító szerzők, kutatások és saját megfigyelések táplálják, amelyekben a társadalmi szereplők etikai kapcsolatot alakítanak ki saját magukkal és a világgal. E szereplők a jelen világot értékelő vélekedéseket fogalmaznak meg, és másfajta világokat képzelnek el, különösen a válságok, a szétcsúszások és az igazságtalanságok hatására. Tereket foglalnak el vagy szerveznek meg, amelyek sokszor átmenetiek, inkoherensek és töredezettek, de többrétegű és közös gyakorlatok által összekötöttek.[6] Ezek a terek is részei a szélesebb társadalmi értelmezési vitáknak, küzdelmeknek, de mozgatórugójuk nem feltételen, vagy nem jellemzően a saját társadalmi pozíció megerősítése.

Zakariás Ildikó: *Jótékony nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: Kalligram – Regio Könyvek, 2018.

4 Lásd ennek frissített összefoglalóját Feischmidt Margit bevezető írásában.

5 Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.

6 Povinelli, 2011. 8−10.

A szolidaritás problémájával sok tekintetben összeérő önkéntesség tudományos szakirodalma a második kérdéskör fő mozgatója. E szakirodalom úgy véli, hogy az uralkodó társadalmi normák és elvárások szerint az önkéntesség tiszta formája négy alapismérvvel rendelkezik: elválik a fizetett munkától, szabad akarat irányítja, másokat tesz kedvezményezetté, és a nonprofit és civil szektor tereibe ágyazott.[7] A gyakran idézett (és bírált) francia szociológus, Latour egyszerre ihletője és megzavarója ennek az érvrendszernek, amennyiben kiemeli, hogy a modernitás sokféle gyakorlatát az összevegyítés (hibriditás) logikája szervezi. Ez a logika két, sokszor egymásnak feszülő mozzanatból áll: az összevegyítés és a megtisztítás egymást formáló mozzanatából. Az összevegyített formák rendszerint tiszta részformákból állnak, és a modern társadalmi gyakorlatok igyekeznek a két egymásnak feszülő logikát egységes egészként kezelni.[8] Latour szerint a kritikai elemzés rávilágíthat arra, hogy e két mozzanat sokszor együttesen és egymás mellett működik. Az empirikus társadalomtudomány ilyen tiszta formákat csak kivételes esetekben talál, az általunk megfigyelt önkéntesség jellemzően kilép mind a négy dimenzióból, együtt vagy külön-külön, a megtisztított logikából.

Kutatásunk tárgya sok tekintetben eltér a 2015-ös magyarországi 'menekültválság' nyomán kibontakozó szolidaritási tettektől. A jellemzően jelölt mássággal bíró, látványos és kollektív szenvedéstörténettel érkező, nyilvános terekbe zsúfolt idegeneket a segítők egy ellenséges és közbiztonság elvű közegben vették körül. A segítés térbeli és időbeni összesűrűsödése nem csak megengedte, de szükségessé is tette, hogy az aktív szolidaritást megvalósító állampolgárok és közösségek nagyrészt jövedelemszerző munkájukon kívül, szabadidejükben vagy nyári szabadságuk alatt és az intézményes kereteken túl cselekedjenek. A 2020. év koronvírus-járványának első hulláma sokrétegű, különféle társadalmi szereplőt és világot elérő rendkívüliséget teremtett, amelyben vagy egymásba csúsztak, vagy szétszaladtak a munka, a fizetett hivatás, a munkahely, a család és a nyilvánosság terei és idői. A kiszolgáltatottság közeli és távoli, materiális és nem materiális változata egyaránt hatott a társadalom tagjaira, szemben a korábbi válságközeg meghatározóan humanitárius húzóerejével.

A harmadik szakirodalmi vitakérdésről a gyorsan termelődő járványértelmező irodalom egy jelentős irányzata úgy véli, hogy a járványok és társadalmi válságok közepette a kritikai kiállás marginális helyzetbe kerül. A válságkörülmények gyakorlatias és hatékony válaszokat követelnek, amelyek a szolidaritási cselekedeteket szakszerű irányítással igazgatják. A közszolgáltatások finanszírozásáról, a tőkefelhalmozás és a közegészségügy kapcsolatáról szóló vitákat felváltja az 'együtt cselekszünk a bajban' jelszó ismétlése. E vélemény legélesebb változata azt is állítja,

[7] Shachar, Itamar − Essen, Johan von − Hustinx, Lesley: Opening Up the "Black Box" of "Volunteering": On Hybridization and Purification in Volunteering Research and Promotion, *Administrative Theory & Praxis*, (41) 2019/3. 245−265.

[8] Uo. 249.

hogy a korunkra jellemző neoliberális társadalompolitika megerősödve folytatódik azokban a szolidaritási akciókban, amelyek látszólag megkérdőjelezik ezt a gondolkodást.[9] Mások azt hangsúlyozzák, hogy a növekvő kiszolgáltatottság korában a szubjektivitás új mintázataiban az embereknek az önsegélyezés ideológiájára építő személyes és intézményesített függőségre kell hagyatkozniuk. A rendszeres megalázottság harcokra sarkall az értékek rendjéért, amelyben az emberi életnek értelme és értéke lesz. A szolidaritásra, a kölcsönösségre építő morális gazdaságok kimenekítenek az extraprofit, a kizsákmányolás és a felhalmozás világából, de a karitatív segítség kifogja a politikai szelet az alávetett csoportok lázadásából (depolitizál).[10]

A fentiekkel számos ponton vitázó érvet erősít meg a koronaválság szolidaritási cselekedetei elemzésében Schwiertz és Schwenken egy rangos tematikus folyóiratszám bevezetőjében.[11] Úgy vélik, számos segítő gyakorlat forgatta meg a kizáró, vagyis saját csoporthoz közelieket célzó, és a befogadó, vagyis a közösségek határait átszelő szolidaritás rendjét az összekötő együttműködések által. Minden szolidaritáskutatásnak tehát egyszerre kell figyelnie a status quo és a lehetőségek tereire. Továbbá olyan analitikus szolidaritásdefinícióra van szükség, amely nem jelöli ki a politikai tartalmú és az apolitikus gyakorlatok közegét már a kiinduláskor.[12]

A válságokat elemző társadalomtudományi szerzők közül sokan abból a jól ismert tudásból indulnak ki, hogy a válságok erőssé tehetik a hatalommal bírókat, de megizmosíthatják az 'erősekkel' szembeni ellenállás és szolidaritás szereplőit is. Az előbbiek körébe a késő modern társadalmakban mindenekelőtt az állami, közhivatali szereppel, a tulajdonnal és tőkével rendelkező szereplők tartoznak, de helye van a listán a stabil egzisztenciával, erős munkaerőpiaci pozícióval és személyes vagyonnal rendelkező szak/értelmiségieknek és egyéb közép- vagy felsőközéposztálybelieknek is. Az ellenállás és szolidaritás főszereplői rendszerint azok, akik rendelkeznek valamilyen elhivatottsággal, misszióval, segítő előélettel, infrastruktúrával, tapasztalattal vagy ezek közös csomagjával.[13] Ezen figyelemre méltó előzetes tudásokat is megfontolva, vizsgálatunk megvilágítandó kérdésként

---

9 Shachar, Itamar: Revisiting Solidarity: Developing Exit Strategies from a Post-Political Pandemic. Jul 20. *Politics and Political Theory*, 2020. http://hdl.handle.net/1854/LU-8691856 (Letöltés ideje: 2021. február 1.)

10 Narotzy, Susanna: Introduction. In: Narotzky, Susanna (ed): *Grassroots Economics in Europe.* Pluto Press, 2020. 15−16.

11 Schwiertz, Helge − Schwenken, Helen: Introduction: inclusive solidarity and citizenship along migratory routes in Europe and the Americas. *Citizenship Studies*, 2020. 405−423. DOI: 10.1080/13621025.2020.1755155

12 Uo. 4−6.

13 The RHJ Editorial Collective: Covid-19 and housing struggles: The (re)makings of austerity, disaster capitalism, and the no return to normal. *Radical Housing Journal*, Vol 2(1). 2020. 09−28.; Sik Domonkos – Zakariás Ildikó: *Járvány és válság – rászorultsági és segítési viszonyok a COVID19 első hulláma idején.* Regio 2021/2. 27-–72

vetette fel, hogy a megfigyelt szolidaritási cselekvők milyen értelmezések alapján szervezik meg társadalmi tevékenységüket, a társadalom milyen intézményes és informális tereiben mozognak, és hogyan értékelik munkájuk hasznát és korlátait. A gazdaság és munka világában tevékenykedőket közelebbről is vizsgálva e tanulmány megfogalmaz néhány óvatos megállapítást arról is, hogy a segítők mit gondolnak az értelmes és értéket teremtő munkáról olyan közegekben, amelyet a kiszolgáltatottság sokrétegű viszonyai szőnek át.

2. Járvány, munka, gazdaság

A koronaválság első és második hulláma egész gazdasági ágazatokat állított parkolópályára, vagy egyenesen padlóra küldte a kis- és nagyvállalatok sokaságát a világ minden pontján. Ennek azonnali következményeit a munkahelyek, a jövedelemszerzést biztosító munka világában mindenféle státuszú és 'értékű' munkavállaló megérezte vagy megszenvedte. De a gazdasági megtorpanás vagy leállás hatással volt azokra is, akik nem vesztették el teljesen a munkajövedelem-szerzés lehetőségét, de a rendszeres munkavégzés, annak mindennapi társas kapcsolatokat építő lehetőségeivel, hirtelen megbillent vagy a bizonytalan távolba úszott el. Magyarországon egy állítólagos munkalapú társadalomra tört rá a koronavírus-járvány. E rezsimpropagandában fogant koncepció kritikájával itt nem foglalkozunk, mert kiváló irodalom elemzi a kliensi kapitalizmus és a munkavállalói jogokat szélsőségesen korlátozó munkaerőpiaci szabályozás páros rendszerét és annak társadalmi következményeit.[14] A különféle egyéni és családi válságok átvészelését szolgáló jóléti és szociális rendszer részben valóban és kíméletlenül munkaalapú, miközben a munkához való hozzáférés vaskosan egyenlőtlen.

Sok elemző szerint a koronavírus-válság hosszú távon a munka és a munkavállalók gazdasági és politikai erejének csökkenését, a bizonytalan, átmeneti és törékeny egzisztenciális létet jelentő munkák terjedését eredményezi. Ez a folyamat azonban nem új: a bizonytalan helyzetű munkavállalók arányának növekedése egyes ágazatokban, földrajzi régióban, társadalmi csoportban jól dokumentált.[15] A munkaerő tartalékseregeként is leírt, sokrétegű és sérülékeny csoport számára csak időlegesen és kedvezőtlen feltételek között érhető el a formális és állandó

[14] Szikra, Dorottya: Ideology or Pragmatism? Interpreting Social Policy Change under the „System of National Cooperation". In: Kovács, János Mátyás – Trencsényi, Balázs (eds.): *Brave New Hungary. Mapping the System of National Cooperation.* London: Lexington Books, Rowman and Littlefield, 2019. 225−241.; Köllő János: Toward a "Work-Based Society"? In: Kovács, János Mátyás − Trencsényi, Balázs (eds.): *Brave New Hungary Mapping the "System of National Cooperation.*" London: The Rowman & Littlefield Publishing, 2020a. 139−158.

[15] Kis Miklós: A bizonytalanságalapú társadalom tragédiája. *Új Egyenlőség*, 2020. https://ujegyenloseg.hu/a-bizonytalansagalapu-tarsadalom-tragediaja/Letöltés 2020. (Letöltés ideje: 2021. január 19.)

bérmunka, ezért az önfenntartásához különböző munkaformákat kombinál gazdasági ciklusok között navigálva és egyéni megélhetési stratégiákat váltogatva.[16] Jó okunk van feltételezni, hogy a járvány okozta gazdasági válság beszűkíti a munkaformák közötti mozgáspályákat vagy akár tartósan le is zárja ezeket. A kényszerek újabb megélhetési pályákat fognak rajzolni, de az egyensúly még alacsonyabb szinten áll be, és a tartaléksereg a formalizált és biztosítással ellátott munka világától még messzebbre kerül.

A járvány okozta gazdasági visszaesésről és a munkaerőpiac átalakulásáról a KSH munkanélküliségi adatai csak részleges és a valóságnál optimistább képet mutatnak a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet előírásai szerinti végzett adatgyűjtés szerint. Ha a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (NFSZ) rendszeres jelentéseit vesszük szemügyre a nyilvántartásba vett álláskeresőkről és a már munkáról lemondott inaktívakról, közelebb jutunk az érdemi képhez. 2020 májusában az NFSZ regiszterében 363,3 ezer álláskereső szerepelt, ami közel 110 ezer fős (43,4%-os) növekedés az előző év azonos időszakához képest.[17] A második negyedévben (április–június) azok aránya, akik a kérdezést megelőző héten (legalább egy órát) ténylegesen dolgoztak, 7,6 százalékkal zuhant. Eközben az átlagos munkaidő is heti 3,5 órával csökkent. E számok a 2008–2010-es válságnál is erősebb sokkra utalnak.[18] A munkahelyvesztés mértékét valamelyest csökkentette, hogy jelentősen megemelkedett a távmunkában dolgozók aránya (2,6%-ról 16,5%-ra). Erre mindenekelőtt a diplomásoknak nyílt lehetősége,[19] ami tovább növelte a munkaerőpiaci egyenlőtlenségeket.

Egy másik elemzői közösség (Társadalmi Riport) értékelése szerint az országos átlaghoz képest magasabb volt az elbocsájtottak aránya a dél-alföldi (14 százalék) és a közép-dunántúli (10 százalék) régiókban. A megszokott trendeknek megfelelően a munkahelyvesztés elsősorban a középfokú és annál alacsonyabb iskolai végzettségűeket sújtotta, ezen belül is a fiatal felnőtteket.[20] A gazdasági megtorpanás által leginkább érintett szektorokban a kisvállalkozók, a beszállítók és az általuk sokszor biztosítatlanul, feketén vagy szürke módon foglalkoztatottak

---

16 Kovai Cecília − Vigvári András: Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartalékshereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom,* 2020/3. https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284

17 https://nfsz.munka.hu/nfsz/document/1/0/1/0/doc_url/nfsz_stat_merop_helyzet_2020_05.pdf (Letöltés ideje: 2021. február 19.)

18 Köllő János: Foglalkoztatás a koronavírus-járvány első hullámának idején. In: Fazekas Károly − Elek Péter − Hajdu Tamás (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör. 2019*. Budapest: MTA KTI. 2020b. 220−232.

19 Köllő 2020b, 231.

20 Tóth István György – Hudácskó Szilvia: A koronavírus-járvány társadalmi hatásai a közvélemény-kutatások tükrében. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.) *Társadalmi Riport 2020.* Budapest. 2020.

kerültek a legnehezebb helyzetbe egyik napról a másikra.[21] Nagy részük nem jogosult álláskeresési támogatásra. Egyes becslések szerint a feketefoglalkoztatás révén már a válság előtt is nagyjából 600 ezer ember egyensúlyozhatott a lét peremén szociális védőháló nélkül.[22]

A válság első hullámára gyorsan reagáló elemzések azt mutatják, hogy a járvány hatásait mérséklő intézkedések mélysége markánsan eltért az európai országok között. Egy hat országot térképező összehasonlítás felfedi, hogy a foglalkoztatásvédelem és a munkahelymegtartás érdekében hozott intézkedések középpontjában a rövidített munkaidő és annak jövedelemtámogatása állt. Ezenfelül a megfigyelt országokban jövedelempótló támogatásokat vezettek be különösen az atipikus foglalkoztatási szakmákban, Magyarország kivételével, ahol a munkanélküliekre még ennél is kevesebb figyelem jutott. Az autokratikus populista kormányok törődtek a legkevesebbet a sérülékeny csoportok szociális támogatásával a többségi elvárásokra figyelve, ahogy ezt a válságokon kívüli helyzetekben is teszik.[23]

A hivatalos kormányzati hangok kivételével minden elemző egyetért abban, hogy a magyarországi válságkezelő közpolitika a meglevő munkahelyek védelmére és új munkahelyek létrehozására nagyon szerény erőforrásokat rendelt, szemben az egyes kiemelt szektorok támogatásával. Az utóbbi elsődleges célja a politikai alapon szervezett gazdaság pozícióinak biztosítása az átláthatatlan támogatási rendszerben, amelyben legfeljebb másodlagos vagy járulékos hatás lehet a válság túlélését segítő munkahelyek támogatása.[24] A kormányzat 2020. március 11. és május 4. között az államháztartásból a járványhoz kapcsolódó közvetlen kiadásokra 600 milliárd forintot használt fel, s ezzel a GDP 18–20 százalékát csoportosította át. Ez a valóban jelentős erőforrás csak kis részben szolgálta az egészségügy megerősítését, és alig mozdult rá a bajba került egyének/családok közvetlen és feltétel nélküli megsegítésére, amelyet a fejlett világban sok helyütt alkalmaztak, még az erősen piacbarát rendszerekben is.[25]

A survey-elemzést végző társkutatóink eredményei azt mutatják, hogy már a koronavírusjárvány első hullámában átrendeződtek és megerősödtek a társadalom tagjait sújtó rászorultsági problémák a megkérdezettek értékelése alapján.[26]

---

21 Uo. 561.

22 Kis, 2020.

23 Bartha Attila − Kopasz Marianna − Takács Judit: A populisták jobban csinálják? In: *Körösényi András* − Szabó Andrea − Böcskei Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2020. 89−108.

24 Prinz Dániel: Rossz helyre ad, rossz helyről vesz el a kormány gazdasági csomagja. *Qubit,* 2020. https://qubit.hu/2020/12/23/rossz-helyre-ad-rossz-helyrol-vesz-el-a-kormany-karacsonyi-gazdasagi-csomagja (Letöltés ideje: 2021. február 27.)

25 Váradi Balázs: Magyarországi közpolitikai reakciók a koronavírus-járványra 2020 első felében. In: Fazekas Károly − Elek Péter − Hajdu Tamás (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör. 2019*. Budapest: MTA KTI. 2020. 213−219.

26 Sik − Zakariás, 2021.

A kutatók reprezentatív mintájában a választható négyféle problémacsoport között legtöbben az anyagi (43%) és a lelki (40%) nehézségeket jelölték meg, kevesebben, de még mindig sokan az egészségügyi (36%) és a gondozási (28%) problémákat említették. Sokan egyidejűleg többféle kihívással néztek szembe, és ezek között nem kevesen már a járvány előtt is cipelték ezeket a terheket (30%), illetve újabb kihívásoknak kellett megfelelniük (16%). Az anyagi természetű problémák vezető szerepe az állampolgárok problémahorizontján nem meglepetés, és ebben az összetett változóban a jövedelemszerző munka csak egy tényező. De minden bizonnyal sokak számára meghatározó tényező jelentősebb családi tartalék híján, vagy éppen az eladósodottsággal küzdve. Kutatótársaink hangsúlyozzák a survey-eredmények alapján, hogy a járvány többdimenziós válságot eredményezett, amelyben a társadalom többsége egyszerre néz szembe egészségügyi, mentális, materiális és gondozási feladatokkal.

3. Segítők a felszakadt termelési-ellátási hálók és a munka világában

Az e tanulmányban vizsgált segítő cselekvők közös jellemzője, hogy a járvány során a gazdaság és a munka világában hirtelen jelentkező hiányok, megroppanások és leállások következményeit akarták orvosolni, ugyanakkor a legalapvetőbb emberi szükségletek járványspecifikus dimenzióira mozdultak rá különféle erőforrásaikkal, és azok korábban nem gondolt méretű és irányú megsokszorozásával. Más szóval, munkájuk a felszakadt termelési és társadalmi újratermelési hálókat egyaránt célozta. A munka és a munkahelymegőrzés érdekében, a munkatapasztalatok átmentése, a munka világának védelme miatt kezdtek önkéntes tevékenységekbe, és maguk is új munkaadóvá, munkaszervezővé, vagy munkaerőképzővé váltak. Ugyanakkor a kvalitatív kutatásunkban megfigyelt segítő cselekvések teljes mintája érintette a munka világát valamilyen módon. Ezek közül azokra terjed ki a figyelmünk ebben a tanulmányban, amelyek elsődleges céljuk mellett, legyen az az oktatás, gondozás, az elesettek vagy a kultúra mentése, aktívan segítették, formálták és értékelték a munka formáit és viszonyait is. Segítőinket tehát eme két nagyobb csoportba foglalva értelmezzük az alábbiakban.

A szorosabb értelemben vett gazdasági terek válsághelyzeteiben szolidaritási feladatot felvállalók három típusát találtuk meg a kutatás során, s velük összesen 11 interjút készítettünk. Egyrészt azokkal, akik *piaci szereplőként* beleállnak azokba a formákba, amelyek egy piacgazdaság fősodrát képezik, bár nem kritikátlanul; másrészt azokkal, akik ezeket a formákat az *élet egyes tereiben átalakítani*, felbontani, s más logikájú tevékenységgel felváltani szeretnék. Végül azokkal, akik a piacgazdaság mai uralkodó formáit *radikálisan átalakítani* hirdetik a járványhelyzetet megelőzően kialakított meggyőződésből. A szélesebb társadalmi-gazdasági terekben e három szereplőcsoport között az átjárás sokrétegű, és számos

köztes formát is fellelhetünk, de feltáró kutatásunk ennek finomelemzésére nem alkalmas. (Interjúalanyainkat névazonosítás nélkül a tanulmány végén közölt tábla alapján rendeztük, és az elemzésben az e táblában használt sorszámmal jelöljük.)

A klasszikus piacgazdasági működés szereplői közé mintánkba az egyetem közeli vállalkozásfejlesztő labor vezetője, az alkalmazott mérnökből kinövő vállalkozó és a hazai nagyvállalkozó került (5, 22, 37). Az alternatív elrendeződéseket és csereformákat építők között étteremtulajdonost, sztárszakács-üzletvezetőt, szomszédsági csoport aktivistáját és civil társadalmi aktivistákat, vezetőket találhatunk (10, 16, 17, 28). A piacgazdasági formákat felbontók között rendszerkritikus civilszervezetek hálóját működtető és alternatív gazdálkodási formákkal kísérletező csoportok kerületek figyelmünk középpontjába (15, 21). Két önkormányzati kezdeményezésre is ráláttunk, amelyek munkahelymegőrzési és szociális ellátási feladatok megoldását szőtték össze, és így ott vannak a gazdasági segítők teljes kaleidoszkópjában, de kívül a hármas szereplőtipológián (20, 52). Eme csoportosítást keresztülmetszi a méretek szerinti tagolódás és a megfigyelt segítő szervezet székhelye és hatósugarának földrajza. Az előbbi metszetben a legtöbb megfigyelt szereplő néhány fős kiscsoportot, kisméretű szervezetet jelent folyamatosan épülő vagy bővülő hálózattal, a másik oldalon egy gyorsan megizmosodott, jelenleg középméretű vállalkozással és egyetlen nagyvállalattal. Mintánkba három egyetemi városi, két főváros környéki és számos fővárosi szereplő került, míg többek szolidaritási tevékenysége országos kiterjedésű.

Az ellátási, egészségügyi, szociális és munkaerőpiaci válságban gyorssegítséget nyújtó megkérdezettjeink mindegyike szabadon hozzáférhető, anyagi és nem anyagi szolgáltatásokat nyújtott a fontos ‘ellátó’ szakmákban dolgozóknak a kijárási korlátozások alatt, így egészségügyieknek, illetve mozgásukban korlátozott állampolgároknak, strukturálisan kiszolgáltatott piaci szereplőknek, munkájukat gyorsan elvesztőknek és az átmenetileg vagy rendszeresen rászorulóknak. A fősodorba illeszkedők platformgazdaságos és hálózatalapú tevékenységek támogatását célozták meg, vagy azon keresztül hoztak létre lerövidített idő alatt tömegkészletet egészségügyi hiánytermékből, mások nem létező szolgáltatást teremtettek meg a frontvonalon dolgozó egészségügyiek ellátásában, megint mások összesűrítették a közösségi alapú fogyasztási és a nem piaci alapú, összetett termelési és fogyasztási együttműködések kísérleteit. A gyors, végleges vagy átmeneti állásvesztés (akár piacvesztés következtében) a közvetlen vagy tágabb környezetben minden adatközlőnk számára meghatározó kihívás lett a fő segítő szolgáltatás megszervezése mellett. Egyeseknek tehát a segítő figyelmet az eredeti gazdálkodói környezetben viselt munkaadói szerepükre is ki kellett terjeszteniük (17, 37).

Kivétel nélkül mindenki erőforrásgazdag előtörténettel rendelkezik, ebben elsősorban formális szaktudás, általános műveltség, kapcsolati tőke, majdnem minden esetben nemzetközi tapasztalatok, intézményes háttér és néhol, de csak néhol, jelentős anyagi forrás is található. A segítők úgy érzik, ezeket az erőforrásokat saját

munkájuk, kitartásuk és elszántságuk eredményeképpen birtokolják, erre mindannyian büszkék is. Van, akit meglepetésként ért saját maga innovációs képessége, mások a járvány alatti segítő munkájukat korábbi, hasonló tevékenységük kiteljesedésének látják. A fogyasztói közösség elindulni látszott a gazdálkodói közösség felé, kinyitott a karitatív ellátás felé is, és ezzel tevékenysége túlnőtt az eredeti vízión (16). A magas technikai színvonalú, de először házilag kezelhető technológia segítségével orvosi hiánytermékét gyártót gyorsan elérte a szolgáltatás- és technológiabővítés lehetősége, és egy robbanásszerű gyorsasággal kiépülő, de nem profitalapúnak megmaradó vállalkozás 'kényszere' (5). A sokrétegű vállalati társadalmi felelősségvállalás (CSR)[27] tevékenységet folytató nagyvállalkozó részlegesen kilépett (avagy visszalépett) a fordi munkaadói modellbe, amikor dolgozóinak a családi jólét és biztonságát megtartó erőforráskereteket biztosított (37).

A gazdaság és munka világában segítők közép- vagy ritkán felsőközéposztályi helyzetben lévők, de szövetkeztek sérülékenyebb helyzetű vagy jóval elesettebb állampolgárokkal is. Ez utóbbi elsősorban a fogyasztói és termelői közösségeket szervezőkre és a piaccal párhuzamos világokat építőkre jellemző (16, 15, 21). A vendéglátásban dolgozók gyorsan megtalálták a kapcsolatot a máskor fogyasztóiknak számító művészi és értelmiségi szereplőkkel, akiknek egy része megtapasztalta a gyors munka- és jövedelemvesztést és a mélyülő bizonytalanságot, de másik részük éppen erőforrástartaléka révén tudott gyorsan és intenzíven bekapcsolódni a segítő munkába (17, 28). Kutatásunk nem terjedt ki a profit- és a nem profiorientált szereplők együttműködésének részleteire, de minden tömegesebb szolgáltatást nyújtó szereplő támogatást tudott szerezni anyagi erőforrásai bővítésére nevesített és névtelen üzleti adományozóktól a kezdeti hetekben. A nem piaci gazdálkodási formákat építő civilek az ilyen támogatástól természetesen távol tartják magukat. Számukra külföldi támogatási források nyíltak meg kifejezetten a járványhelyzetre való válaszként. Ezek az erőforrások azonban szerénynek mondhatók, bár a jelen civil támogatási körülmények között említésre érdemesek (15, 21).

A gazdasági válság és a kiszolgáltatottság problémáira összpontosító állampolgári szerveződések egy része a leállások és a korlátozások során is létfontosságú szükséges anyagi javak (kisgépek, közlekedési eszközök tartós élelmiszer) megosztását és megosztott használatát szervezte meg hagyományos közösségi, lakóhelyi önsegítő keretekben. Ezekben megjelent az állásközvetítés kísérlete is másodlagos vagy beágyazott módon. Az önsegélyező közösségi akciókban a társadalom észszerű működési elveit (fenntarthatóság, kisebb fogyasztás, kölcsönösség) látták megerősödni: az urbánus középosztályi környezetben fontos tapasztalat lett a rövidebb munkaidővel kevesebbet kereső és fogyasztó, de közösségi tevékenységre is időt szánó életvezetés és szomszédsági kapcsolatszervezés. A piaci logikán túli kölcsönösséget formáló, jellemzően horizontális viszonyokat tápláló csoportok

[27] C*orporate Social Responsibility / vállalati társadalmi felelősségvállalás*

tagjai különféle múltbéli és jelen idejű minták segítségével tudták megtalálni a fizetetlen, de értelmes munka lehetőségét a különféle segítő kezdeményezésekben. E csoportok tagjai úgy látják, a kiszolgáltatottság érzése vagy veszélye másokban viszont csökkentette az önbecsülést, és távol tartotta őket a kölcsönös segítség logikájától. Bár nem hangsúlyozzák, a reflexió azokra vonatkozik, akik dönthetnek egy válsághelyzetben a munkájuk céljáról, tárgyáról, átmenetileg lemondhatnak annak javadalmazásáról valamiféle anyagi biztonság tudatában.

A gazdaság és a munka világában tevékenykedők egy része több éve működő vagy építkező szolgáltatást és szervezeti formát használt fel a járvány alatti segítő szolgáltatásai kialakításakor (így a vállalkozásfejlesztő labor gyorssegítséget ajánl piaci szereplőknek), mások szervezeti és munkatapasztalataikat új pályára állították (nagyvállalkozó CSR kereteit feszegető támogatási portfóliót épít, sztárséf jótékonysági tömegétkeztetést szervez), illetve néhányan olyasmibe fogtak, amiről korábbi ismereteik sem voltak (például vendéglátós mint általános munkaközvetítő; az alkalmazott mérnök országos non-for-profit termelőhálózatot épít). Egyesek előre szaladtak vagy egyenesen ugrottak korábbi tevékenységükhöz képest, mások kitágították és/vagy sűrűbbé tették a társadalmi és gazdasági teret maguk körül. Minden adatközlőnk innovatív, sokszor ösztönös, de gyakran professzionális közösségi média használó, és eme jártasságára a segítő szolgálat nagy mértékben támaszkodott. Majdnem minden esetben kitapintható vagy egyenesen látványos a nemi szerepek szerinti feladatmegosztás, részvételi hajlandóság és elköteleződés a segítés kialakult mintázataiban. A nők erőteljesebb és kitartóbb részvétele a szolidaritás alapú tevékenységekben ‘evidens’ tapasztalat az interjúalanyok számára, de többen csak explicit kérdésre alkotnak véleményt erről (22, 28).

A gazdasági tereket, ellátási hálókat és a munka világát szervező és segítő tevékenységeken túl a munka világáról releváns tapasztalatokat osztottak meg másfajta segítő szervezetek is, mindenekelőtt a hátrányos helyzetűeket támogató csoportok szószólói, valamint kisebb számban az önkormányzati intézményeket bevonó, az egészségügyi, oktatási és kulturális mezőben mozgó kezdeményezések. Összesen 12 ilyen kezdeményezés interjúinak elemzésére támaszkodunk a már bemutatott 11 másik, a gazdaság és munka világában működő mellett. A legelesettebb csoportokat segítő tevékenységek szereplői jól ismerik a munkaerő-tartaléksereg tagjait, illetve olyan településeket, ahol felülreprezentáltak, avagy a többséget alkotják. Átlátják a segítettek mindennapi túlélésért folytatott küzdelmét, annak reménytelenségét, ‘normálállapotát’. Ezt a társadalmi és gazdasági helyzetet igazságtalannak és elfogadhatatlannak tartják, amelyet súlyosbított a járvány és a járványellenes lezárások, korlátozások. E szervezetek számára a munka világa túlterjeszkedik szervezetük misszióján és erőforrásain, ugyanakkor élesen látják a válság okozta kiszolgáltatottságok és lecsúszások finommozgásait is. Ezeknek a következményeit enyhíteni próbálják, de a munka és jövedelemszerzés közvetlen tereit nem tudják

hathatósan befogni. Erőforrásbevonással, kreativitással és felfokozott munkavégzéssel próbálják a leginkább kiszolgáltatottak túlélését segíteni (2, 13, 29, 30, 39).

Ezen alapítványok és társadalmi szervezetek sokéves múlttal, tapasztalattal rendelkeztek már a járvány megérkezése előtt. Számukra a segítés ethosza már kikristályosodott a felelős beavatkozás határai, a segített és segítő közötti viszonyok alapértékei, és a segítés kitüntetett társadalmi céljai hármasában. A határátlépési dilemmákat jellemzően a mindennapi túléléshez szükséges anyagi javak gyűjtése és célba juttatása jelentette, amely tevékenység hasznosságával és erkölcsi értékével sok szervezetnek erős fenntartása van (13, 39). Az interjúk alapján kézzelfogható elmozdulást láthattunk a leghátrányosabb helyzetűeket támogatók tevékenységében. Egyrészt az alapvető használati javakat eljuttatók, az otthoni oktatást segítők, a közösségfejlesztők is próbálták a munkahely megtartását segíteni akármilyen szerény eszközökkel is. Másrészt a társadalmi vállalkozást és jövedelemtermelést segítők közül is sokan beadták a derekukat az alapvető élelmiszer- és tisztítószergyűjtés és -osztás átmeneti szervezésére vagy befogadására. Ugyanakkor az adománygyűjtést egy kivételes helyzetre adott kivételes válasznak tekintik, mert nem szeretnék az ezzel járó anyagi függőségi viszonyokat erősíteni a támogatott közösségekben: „nem szeretném azt, hogy tartósan ez legyen, ez a segítségosztó vagy segélyosztó szerep, amit a szervezőink felvesznek helyben. Nekik inkább azt kell erősíteni, hogy ez a helyi közösség kevésbé kiszolgáltatott legyen. Abban az értelemben is, hogy meg tudjanak szólalni, és nem tudom, képesek legyenek szerveződni és kiállni az érdekeikért, tehát hogy ebben szeretnénk őket megerősíteni" (4). Adataink egyelőre nem elégségesek annak értékelésére, hogy a fenti határátlépő és missziós sávelhúzó tapasztalatok mennyiben alakítják majd a segítők hosszabb távú elképzeléseit az alapvető közpolitikai beavatkozások és strukturális átalakítások segítésében, követelésében, de a kérdés felvetése a kutatás egyik fontos eredménye is.

4. A szolidaritási munka természete és értéke

A mintánkba kerülő, szerteágazó tevékenységek mozaikszerű képében figyelemre érdemes mintázatok rajzolódnak ki a segítő munka megszervezéséről, a fizetett és önkéntes munka viszonyáról, a segítő munka sajátos problémáiról kialakított elképzelésekben. Interjúalanyaink a 'ki és hogyan segít?' kérdésekre adott válaszaikban értékelték a segítő munka közvetlen és közvetett, társadalmi és szubjektív, anyagi és nem anyagi értékét a munkát végzők, a munkavégzést szervezők, valamint a segítettek között. A munka világának szerveződéseibe való aktív beavatkozás természetéről és értelméről szóló gondolkodás így gyakorta összeolvad a segítés ethoszának megfogalmazásával.

Minden segítőnek legelőször is önmagát és emberi erőforrásait kellett megszerveznie, vagy részlegesen átprogramoznia. A gazdaság és jövedelemszerző munka válságjelenségeit célzó szolidaritási csoportok szervezeti megoldásai egyrészt meglevő adottságokat és infrastruktúrát állítottak új pályára, de gyakran szembesültek az azonnali emberi erőforrásszükséglet és az ezzel párhuzamosan megjelenő munkavesztés válságokat jellemző feszültségével. Már korábban kialakított működési keretek felhasználásával folytatta szolidaritási tevékenységét mind a piaci szereplőként, mind a rendszerkritikus szereplőként azonosított segítők két sajátos csoportja a megkérdezettek között. Ez nem jelenti a mozdulatlan vagy passzív szervezeti gondolkodást. Elsősorban a piaci logikában otthonosan mozgó, de annak részleges átalakítását vagy elterelését célzók lettek a legaktívabb szervezeti kísérletezők. Utóbbiak sokszor ösztönös munkaszervezési döntések és választások mentén gyarapodtak, s alacsony belépési küszöböt hagytak a segíteni szándékozók számára. A száguldó kialakulás és kibontakozás, a sokszor kielégíthetetlennek látszó szükségletek vagy éppen a váratlanul megjelenő 'túltermelés' valamilyen ellátási csatornán nem sok időt hagyott a szervezeti reflexióra, önkorrekcióra. De többen is őszintén rácsodálkoztak arra, hogy a kollektív, puha határokkal bíró, horizontális szerveződésforma mennyire kihívásos (5, 28). Majdnem minden megkérdezettünk, aki újonnan felálló csapatot hozott létre, néhány emberből álló szervezeti magról és a köréje gyűlt segítőkből álló, néhol a segítettek és segítők között kialakult hálóról számolt be. Így a megszervezett segítés majd minden esetben többféle módon értékelt, fizetett és nem fizetett munkák együttes eredménye lett. Miközben sokan megélhették, hogy a sokféleség és a nyitottság koncepcióütközéseket, konfliktusokat, emberi feszültségeket is magával hoz, egyik kollektíva sem robbant fel. (Igaz, a kutatás nem kereste a sikertelen vagy félsikeres szerveződéseket.)

Több olyan segítő tevékenységet is folytató, munkaszervezetként is működő entitás került vizsgálatunkba, amely azonnali és látványos munkazsugorodással szembesült, de piaci vagy állami költségvetésből gazdálkodóként elkerülte a tömeges munkahelybezárást (20, 37, 50, 52). A tulajdonos vagy döntéshozó a leállás ellenére fizette dolgozóit, hogy azok a szakmájukhoz közeli területen, szerződésük szerinti feltételekkel dolgozhassanak, és szolidaritási közjót termeljenek. „Én a saját gárdámat becsülöm és tisztelem annyira, hogy senkit sem küldtünk el, aki nekünk dolgozott adott esetben éveken át, hanem igyekszünk mindenkit megtartani, hogy hasznot termeljenek a társadalom részére…" (17). Több olyan szerveződést is megfigyeltünk, ahol az aktív mag egy üzleti (kis- vagy középméretű) vállalkozás munkaerejéből és az ahhoz kapcsolódó civil barátokból, kényszerszabadságon vagy főmunka után beálló segítőkből állt. Ezeknél a munkaerő mozgósításának költségeit a vállalkozás 'benyelte', tehát az üzleti vállalkozás ellenszolgáltatás nélküli erőforrást adott át a segítő akcióknak. Olyan kulturális nagyintézmény is akadt, amelyik élő online előadásokra szabad választás útján toborozta tagjait.

Ebben a résztvevők a vezetők aktív törődését látták a folyamatos munkalehetőség biztosítására válság idején, és élvezhették a szakmai jelenlét és hivatásközösség megtartását a kulturális közjó előállításán túl. (26) A fősodorban lévő, de az átalakító logikával is ismerkedő piaci szereplők közül kinővő segítők kóstolgatták vagy meg is valósították a platformgazdaság valamiféle egyszerűsített formáját, ki tudatosan, ki pedig inkább a hálózatos mozgósításnak és erőforrásszerzésnek köszönhetően. Lettek a platformgazdaságnak lelkes támogatói a megkérdezettek között, de kritikusai is annak kizsákmányoló gyakorlataira mutatva rá.

A civil szervezetként működő segítők körében jellemző módon az egy-két fős fizetett alkalmazotti mag mellé egész csapatok álltak fel rövid idő alatt. Egy adományszervező szervezetben: „…szerintem havi szinten olyan harminc-negyven fő az, aki rendszeresen segít. Az irodai segítők között nagyon sok a nyugdíjas" (30). Egy budapesti kerület civil kapcsolati irodája arról számolt be, hogy: „nagyon nagy önkéntesbázist építettünk fel, ami kb. 100 ember, és abban nagy részben voltak olyan önkéntesek, akik tényleg önkéntesek, és részben olyan önkormányzati dolgozók, akik máshonnan lettek átirányítva, mert az ő intézményük bezárt…" (20) Egy harmadik adománygyűjtő és elosztó szervezet beszámolója szerint: „…van az a kis önkéntes csapat, aki segít elszállítani, csomagolni, logisztikázni. Jellemzően átlagos polgári és jómódú rétegből jönnek ezek a fiatalok...Több a lány, de vannak fiaink is" (54). A hátrányos helyzetű budapesti negyedben tevékenykedő csoport aktivistája nem érzett erkölcsi problémát a fizetett munka és az önkéntes segítő munka összemosódása miatt. Ebben a körben a szociális munkásokból álló mag a formális napi feladatain túl vállalt az elesettek szélesebb körének azonnali ellátásának segítéséért második vagy harmadik fizetetlen műszakot. A jócskán megnövekedett napi munkaórákban annál inkább zavarta, hogy: „sose érezzük azt, hogy akkor most valamit sikeresen megcsináltunk...folyamatosan szorongunk rajta, és nincs megállás... mivel így nem nagyon sikerül itt átverni, ami szerintünk így az emberi minimum lenne, ezért aztán így a megelégedettség érzése sincs sose" (29).

A vegyes munkavégzési formákat összevegyítő, kihívásos munkaszervezési feladatokkal megküzdő segítő csoportok számára az irodalom által leírt, lelki kényelmet nyújtó megtisztulás és a társadalmi visszaigazolás nem vált általános és evidens tapasztalattá. Egy megvilágító véleményt közlő aktivista értelmezése szerint az önkéntesség többféle formája közti választásban a kulcsmozzanat a 'közösségi munka'. Nem a segítés közvetlen tartalma, a közvetített vagy átadott anyagi és nem anyagi javak, hanem annak lehetősége számít, hogy a segítők és a segítettek „meg tudják beszélni, hogy az utóbbiak miért vannak ilyen helyzetben". Tehát a közös reflexió nyitja a kaput az értelmes segítő munkára, sőt, az ilyen konfiguráció segíthet a 'társadalmi változás beindításában' (29). Az elköteleződés, a bevonódás hagyományosabb, régebbről ismert modellje köszön itt vissza a segítő választását, rugalmas elköteleződését, alkalomszerű jótékonykodását értékelő újabb mintákkal szemben.

Jellemzőnek írja le a szakirodalom, hogy az önkéntesség olyan területek, tevékenységek felé vezeti az abban résztvevőket, amelyekből később szakmai tudás, tőke vagy egyenesen piaci pozíció építhető. De az ezzel ellentétes mozgás is jól ismert, mintánkban is felbukkant, sőt, a munka világát segítők között még talán jellemzőbb is lett. Elsősorban az üzleti világ szereplői éreznek késztetést, hogy főfoglalkozású segítők legyenek hosszabb távon is. Egy sikeres kisvállalkozó, sokéves segítői múlttal, a koronavírus alatt ébredt arra rá, hogy: „most úgy érzem, a vállalkozást abba akarom hagyni és valami mást szeretnék csinálni. Nekem igazából a segítő munka az életem, ez a legfontosabb a számomra" (30). Egy másik életpályaformáló elképzelés pedig két világ stratégiai együttes művelését vázolta fel: „a jövőben lesznek for-profit vállalkozásaim, de mindent annak fogok alárendelni, hogy ebből a pénzből, ami ott keletkezik, biztosan menjen társadalomjobbító feladatokra is" (2).

A válságban való segítés rendszert bontó szereplőket, szervezeti és erőforrás-kiterjesztő kreatív újítókat is kitermelt, illetve láthatóvá tett. „Szóval én ezt úgy láttam, hogy ez egy óriási lehetőség, mert a rendszer így felbomlik, liminalitás lesz … befolyunk a résekbe, nagy mennyiségű embert mozgatunk, nem érdekel a papírmunka minket, hanem csak az érdekel, hogy meg legyen csinálva. Tehát a civil attitűd nagyon sokat segített, és most kivételesen ebben a hivatal egyébként nem akadályozott minket. És szerintem a hivatal látta, hogy neki érdeke, hogy hagyja, hogy mi garázdálkodjunk, tehát hogy neki jobb lesz akkor, ha minket hagy, mi jobban tudunk erre a helyzetre reagálni." – vallotta egy önkormányzati koordinációs irodát vezető civil vezető (20). Egy másik segítő aktivista is lelkesen magyarázta a szolidáris munka azonnali hozadékát és értelmét: „Én nagyjából mindig is a civil szektorban dolgoztam. Környezetbarát és etikus fogyasztással, fenntartható fogyasztással, háztartás zöldítéssel, ilyesmivel foglalkozik a szervezetünk. A járványban megvalósított szolidaritásban az a nagy változás, hogy itt kilóban le lehet mérni az eredményt, nem valami teljesen absztrakt messzi jövőbeli hatásokról beszélhetünk." (54)

Beszélgetőtársaink elbeszélései együttesen bevilágítottak egy olyan sokrétegű, mozgalmas térbe, ahol a szolidáris cselekvők nagy része kapcsolatteremtő és kapcsolaterősítő munkát[28] is végez azon túl, hogy ellátási láncokat, anyagi erőforrásokat, és intézményes kereteket is szervez. Ebben a szolidaritás különféle erkölcsi, szakmai, technikai és politikai kérdései fogalmazódnak meg, és megméretésre kerül a szolidaritási munka haszna és a szolidaritási cselekvők társadalmi értéke is. De tágabb értelemben e kapcsolatteremtő munka segíti akár a piackonform, akár a piaci logikával párhuzamos, vagy a piaccal szemben kibontakozó gazdálkodási

[28] *Phatic labor*, szó szerint fordításban 'beszélgetős' munka, Malinowski nyomán. A fogalom továbbfejlesztett változatát l. Elyachar, Julia: Phatic labor, infrastructure, and the question of empowerment in Cairo. *American Ethnologist*, August, Vol. 37, No. 3. 2010. 452−464.

közeg megerősítését, és az abban elképzelhető értékes és értékteremtő munka kereteinek kialakítását.

A megkérdezettek jó lapokra kerülhettek volna David Graeber, a piacgazdaság és a globális kapitalizmus szenvedélyes (és szellemes) bírálója nemrégiben magyarul is megjelent, nagy hatású művében. Az antropológus szerint társadalmi értéket termelhet sokféle munka, olyan is, amit jól megfizetnek, és olyan is, amit nem. Ám a mai gazdaságokban számtalan olyan munkafajta van, amit megfizetnek, megbecsülnek, de sokszor még a munkát végző is értéktelennek tartja azt. Ezek a munkák Graeber szókimondó értelmezésében haszontalan (szó szerint: 'trágya') munkák, vagyis értelmetlenek, nincs társadalmi értékük, nem járulnak hozzá a közjóhoz, az emberek életének jobbításához.[29] Szolidáris cselekvőink túlnyomó része ennek a megfordítottját hozza létre önértékelése és mikroközösségének narratívái alapján: önkéntes segítő munkájuk kézzel fogható értéket teremtő munka.

5. A segítés jelentősége a megélhetési válságok és a járványválság összeolvadásában

A gazdaság és a munka világában segítő megkérdezettek önképe és a szolidáris cselekvések értelméről megosztott narratívái hasonlóan tagolódnak, mint ahogy ezt a kutatás összefoglaló tanulmánya leírja eme lapszámban.[30] Többen is rendelkeznek korábbi segítői múlttal, tipikusan karitatív jellegű, kiszolgáltatottakat segítő munkában, illetve jól mozognak a civil aktivizmus világában, de nem mindig ezt emelik ki meghatározó inspirációként (16, 17, 21). Többekre jellemző a nyitott láncú kölcsönösség (reciprocitás) mozgatórugója, vagyis abban a hitben cselekszenek, hogy aki segít, később segítséget kap a társadalom előre meg nem határozott tagjától, ha maga is segítségre szorul (17, 28). Így nem is mindenki gondolja magát szolidáris cselekvőnek annak ellenére, hogy saját közvetlen érdekein túlmenve, vagy azt egyértelműen hátrébb tolva, közügyek aktív támogatására saját munkaerejét és szabadidejét használja.

Az alábbiakban azt világítjuk meg, hogy a gazdaság és munka világában a segítők szolidaritási értelmezései hogyan szövődnek bele a járvány hatására kibontakozó gazdasági válság, illetve járványon túlmutató megélhetési szükséghelyzetek értékelésébe. Eme segítők többsége számára a járványhelyzet és az annak nyomán kibontakozó gazdasági válság az azonnali vagy időleges *kiszolgáltatottságot* állította középpontba, amely mellé különféle erősségű és keretezésű válságértelmezések társulnak.

---

[29] Graeber, David: *Bullshit munkák*. Typotex, 2020. 216–18.
[30] Feischmidt, 2021.

A liberális piacgazdaság jelen formáinak normáit legtisztábban megjelenítő szakmai közösség képviselőjének mindenekelőtt a gazdaság szereplőiről van sarkos véleménye. Nem tágít a már kialakított 'teljesítménymetrikájától', vagyis azon méri a sikert, ha valami 'elkészül és használódik' még a válság idején is (22). Ezzel a saját célközönségének állapotát (üzleti és innovációs lehetőséget kereső vállalkozók) és a civil segítőkkel kapcsolatos véleményét fogalmazza meg. Ugyanezen szereplő csalódott a járványhelyzetre adott válaszuk fogadtatásával, azt látja, hogy az információmegosztás nyilvános felületei kisebb hajlandóságot teremtenek az aktív használatra, mint a zárt csoportok. A szélesebb célközönségéről azt gondolja, hogy lehetőségfelismerésben elmarad egy 'nyugati társadalomban tapasztalható' mögött, mert a túlélést az állami és önkormányzati segítségtől várja (22). A tapasztalt CSR-t működtető hazai nagyvállalkozót a járvány megerősítette abban a hitében, hogy egy megosztott társadalomban vitán felül álló ügyeket kell támogatni, vagyis a gyerekek és a kultúra válságügyeit, szükségleteit. A meglátást láttathatjuk a kockázatkerülő CSR modellnek, de akár horizontális és szolidáris erőforrásokat megsokszorozó stratégiának is, illetve általános kiszolgáltatottságcsökkentő cselekvésnek is (37). Az utóbbi példában fontos mozzanat, hogy a szóban forgó nagyvállalkozó egyben az, aki megtartja a dolgozóit az erős keresletkiesés és az üzleti haszonesés mellett is.

Egy eddig a piacgazdasági fősodorba tartozó (vendéglátós) piaci szereplő szerint gondolkodás nélkül kell az alkalmazottait támogatni, ameddig ezt üzleti tartalékai megengedik, és átmenetileg máshol, jelen esetben kékgalléros munkával tud saját túléléséhez szükséges jövedelemhez jutni (17). Másikuk pontosan le tudja írni az átalakulást, ahogy a válság alatt a fenntarthatóság értéke mellett megerősödött a szolidaritás gondolata és azzal egyenértékűvé is vált. A fogyasztói érdek- és értékközösséget a termelői és a fogyasztásban lemaradók felé nyitó szervezet képviselője a korábban nem művelt társadalmi vállalkozás fogalmát érzi hitelesnek munkájuk megjelölésére (16). A generációk és társadalmi csoportok közötti, sőt a városi és vidéki életet élő állampolgárok közötti szolidaritás normája és a fenntartható fejlődés sajátos értékcsokrokban bukkant elő a vizsgált kezdeményezések szószólóinak beszámolóiban.

A nem profitalapú csere-, ellátási, és munkarendszereket a piaci struktúrák mellett építőket, illetve az állami jóléti politika által nem érdemesített rászorulók segítőit a válság fokozott aktivitásra sarkallta a kiszolgáltatottság elmélyülését és kiterjedését látva. Ebben figyelemre méltó mozzanat, hogy a segítők egy része értékelésében a nem privilegizált, de nem is kitaszított társadalmi csoportokban nagyobbat ütött a válság elsőre, mint a kitaszítottak körében. Egy nagyvárosi civil csoportokat összefogó segítő úgy véli: „A félelem megrettentette az átlagembereket, fogalmuk nem volt, hová nyúljanak. Ott az internet mindenki számára adott, mégis azt láttam, hogy egy munkajogi kérdésben, akár más gyakorlati ügyben, nem tudták, hova forduljanak." A szegregátumokban élők (adatközlő szóhasználata)

viszont nem mutattak pánikreakciót, számukra a járvány nem alakította át az élet újratermeléséhez szükséges állandó küzdelem mindennapjait (legalábbis a járvány első hónapjaiban nem). A bizonytalan, átmeneti vagy feketemunkából élők, vagy a munka világából végleg kitaszítottakat kevésbé vagy (már) nem sújtotta a munka- és munkahelyvesztés. Ez a tapasztalat a társadalom tagjai között az erősek, a különféle tőkével rendelkezők és a kiszolgáltatottak közötti határok részleges átrendeződésére, illetve az értelmezési keretek átszerkesztődésére utal. Egyes segítők úgy látják, a kiszolgáltatottak között megjelentek a nem kitaszított tehetetlenek, míg a legelesettebbek válságkezelő képességei felértékelődtek (26).

A közelebbről megfigyelt, már jelentős múlttal rendelkező segítő civil szervezet mindegyike világosan artikulált véleményt formál a társadalmi igazságtalanságok és egyenlőtlenségek strukturális okairól, és összeköti azokat a kibontakozó gazdasági válság következményeivel. Azok, akiket a piacgazdaság fősodrába illeszkedőnek neveztünk, nem akartak 'politizálni' a segítő kezdeményezéseikkel. „Mi nem akarunk politizálni, nem célunk, nem is szeretünk" (22). A megkérdezettek többsége ugyanakkor élesebb vagy óvatosabb kritikát fogalmazott meg a központi állami szereplők teljesítményéről a járványhelyzetben. Van, aki úgy érzi, az állam nem akadályozta a működésüket, de nem is segítette (5). Mások arról számolnak be, hogy elvárták volna, hogy az állam összehangolja a közérdeket szolgáló civil segítők munkáját, amikor azok koordinálatlanul mozogtak egy-egy terepen (28). Az is megfogalmazódott, hogy az állami szereplők 'nem szeretik a civil szervezeteket', mert attól tartanak, hogy onnan nő majd ki valamiféle politikai ellenzék. A legélesebb kritika szerint a nyilvánvaló gazdasági válsághelyzetben a munkájukat és megélhetésüket elvesztők segítését 'néhány stadion árából lehetett volna fedezni' (17).

A gazdaság és munka világában segítők nem említenek érdemi kapcsolatot az önkormányzatokkal, ha csak nem onnan jön a kezdeményezés. A vendéglátós vállalkozók egyike elvárta volna, hogy a kijárási és nyitvatartási korlátozások után az önkormányzatok megengedőbbek legyenek a munkát adó vállalkozásokkal a szabadtéri kitelepülés és a nyitvatartás kérdésében. A piacgazdaságtól élesen eltérő, szövetkezeti és helyi hálózatokban gondolkodók is ambivalens módon gondolkodnak az önkormányzatokról. A fővárosi ellenzéki önkormányzatok közpolitikai elképzeléseivel szimpatizálnak, de úgy érzik, hogy azok keze is megkötött. Ezért e civilek olyan megélhetési formákat keresnek, amelyek nem függnek semmilyen politikai hatalomtól (21). Két megfigyelt önkormányzati kezdeményezés azt mutatta, hogy a munka világában érdemi lehetőség adódott a civil és önkormányzati együttműködésre, legalábbis bizonyos ellátási gondok és a munkavesztés összekapcsolásában. De mindezen tapasztalatok azt mutatják, hogy a városi és kerületi önkormányzatok nem lettek természetes partnerei a civil segítőknek, amelynek sokféle oka lehet: az eredendő bizalomhiányos viszony és az egymásról alkotott kép, a megfigyelt idő rövidsége, de a kutatási interjúkban követett témák hierarchiája is.

A strukturális problémák és lehetőségek megítélésében a magukat rendszerkritikusnak valló civil szerveződések jól megkülönböztethető csoportot alkotnak. E szervezetek a strukturális egyenlőtlenség és kiszolgáltatottság okozta válságot értelmezik, és közös, nem piaci logikájú termelési és újratermelési terek létrehozását hirdetik. Úgy vélik, a járvány egy tágabb globális gazdasági és politikai válság összesűrűsödő jele és állomása. Eltökélten hisznek egy autonóm és szolidáris gazdasági körforgás megteremthetőségében. Az ehhez vezető utat a szövetkezetesítés megerősítésében, a közvetlen fogyasztói és gazdálkodási együttműködésben látják. Mindezt a hasonszőrű szervezetek hálózatosodása és vízióegyeztetése szolgálja, amelyet nem a járvány indított el, de megvilágította a célok helyénvalóságát és erejét, illetve erősebbé tette a hiányzó láncszemek kontúrjait. Az öndefiníció szerint a hálózatosodás motorja egy újbaloldali politikai hullám, amely összekapcsolja a zöld, a feminista és a baloldali mozgalom értékeit (15, 21). A járvány abban hozott még mélyebb elköteleződést és belevetettséget, hogy egyes aktivisták lakhatása, munkaerőpiaci túlélése, anyagi létfeltételei is a közös, alternatív gazdaságszervező tevékenységbe ágyazódtak. Ennek a civil körnek széles szellemi bázisa, társadalomtudományi gyökerei, támogatói és fórumai is vannak, amelyek együtt dolgoznak egy szolidáris gazdaság megteremtésén.[31]

Sok társadalomtudós elsősorban arra kíváncsi, mikor kezdik el az üzletei, kormányzati hatalmat és erőforrást birtoklók kihasználni, majd eltulajdonítani azokat a segítési formákat, tereket és hálókat, amelyeket a civil és állampolgári segítés elindított, megszervezett, vagy megsokszorozott a válságokban. E tanulmány írója éppen ennek ellenkezőjére kíváncsi. Mindenekelőtt, mert máshogy tenni elvékonyította volna a segítők indíttatására, sok értelemben egyszeri és megismételhetetlen kiállására és önreflexióira fordított analitikus figyelmet. A kutatás megvilágította, hogy a segítők nagyobb része abban hisz, hogy a közösségi vagy lazább, de koordinált kollektív cselekvés kölcsönösségi normái alakítják a segítő emberek gondolkodását, azonnali és későbbi vélekedéseit és választásait. Ebbe belefoglaltatik az is, hogy a segítők el akarják kerülni a kiszolgáltatottságot és a kizsákmányolást előidéző és fenntartó rendszerek aktív támogatását. Mások megerősödnek abban a tudatban, hogy bizonyos erőforrásaikat önkéntesen meg kell osztani másokkal, mert az önérdek, az üzleti érdek megfontolásai válság esetében hátrébb szorulnak. Megint mások nem segíteni akarnak, hanem újfajta, a szolidaritás elvén működő gazdaságot építeni. Az, hogy a vázolt szolidáris cselekvéseknek és meggyőződéseknek milyenfajta hosszabb távú és mélyebb rendszeralakító lehetőségei vannak, csak egy követő és elmélyített kutatás tudja majd megvilágítani.

[31] Gagyi Ágnes: Szolidáris gazdaság és kapitalizmus. *Fordulat,* 2020. 27. 6–36.

6. A szolidaritás kihívásai és távlatai

Kutatásunk megmutatta, milyen sokféle intézményes munkaszervezési forma szövi át a segítés gyakorlatát, ezekben hogyan rendeződik össze a fizetett és nem fizetett munka, és hogy az emberi motivációk és közösségi visszaigazolások milyen finoman szövött hálójában mozognak szereplőink. Kutatásunk azt is megvilágította, hogy az önkéntes segítő munka sokszor összekapcsolódik a segítők szakmai érdeklődésével, tudásával, tapasztalatszerző vágyával, így nem válik el, vagy csak időlegesen, fő kenyérkereső munkájától, mindennapi jövedelemszerző tevékenységétől. A tiszta formákat üdvözítő gondolkodással szemben a segítők nem gondolják kényelmetlennek, zavarónak vagy a szolidaritási eszme elértéktelenedésének azt, hogy a létrehozott új szolgáltatás, új (például orvosi) termék hosszabb távon anyagi javakat termel, illetve, hogy a civil szervezet néhány tagja rendszeres javadalmazásban részesül, vagyis a segítés fizetett munka keretében jön létre.

Az általunk megkérdezett segítők ugyanakkor világosan érzékelik, hogy a válság nem egyformán sújtja a társadalom tagjait, és a segítés nem számolja fel a társadalmi hierarchiát és az azt megerősítő határokat. Az önzetlen segítő ideálképéhez csak bizonyos társadalmi rétegeknek van esélye közel kerülni, míg mások a segítésben is megélhetik, hogy nem tudnak felérni az elismerésre méltó polgári vagy középosztályi normarendhez. Vannak, akik segítők lehetnek, és vannak, akik segítettek, mert erre alkalmas erőforrásuk, tudásuk és kapcsolatrendszerük van, még ha ezt a kétosztatú modellt sokféleképpen tördeli is fel a segítés gyakorlata.[32] További vizsgálódásokra lesz szükség ahhoz, hogy megérthessük, milyen köztes szereplők, gyakorlatok és 'kapcsolatépítő' munkák lesznek meghatározói ennek az átalakító folyamatnak, és hogy ebben a vírusválság különleges időszak volt-e.

A kritikai társadalomtudományok számos képviselője szenvedélyesen próbálja a politikai tartalmú, aktív szolidaritási tevékenységeket elválasztani a politikamentes segítéstől. Az utóbbinak lényegesen kevesebb erkölcsi és társadalmi értéket tulajdonítanak, sőt sokszor megállapítják, hogy azok hatékonyan hozzájárulnak a társadalmi egyenlőtlenségek és a hatalmi struktúrák fenntartásához. Abban nincsen egyetértés, hogy mi számít politikainak és politikamentesnek, de bizonyos tevékenységek már állandósult jelöltek ezekben a diskurzusokban: politikamentes segítésnek olvasódnak mindenekelőtt az emberi élet alapvető szükségleteinek ellátását szolgáló segítő formák (például az étel, a ruházat meg/osztása), a szervezett civiltársadalmi keretek között folytatott segítség (NGO szervezeti forma) és az állami szereplőkkel folytatott együttműködés. Ezek közül mintánkba főleg az első és második formába tartozók kerültek. Kutatási eredményeink arra utalnak, hogy a kizsákmányoló felhalmozási folyamatok megtörése és a válságban elszakadt

[32] L. Sik – Zakariás, 2021.

ellátási láncok összekötése minden ízében a társadalmi igazságosság problémáit keresztező kihívás, és ezt nem téveszti szem elől a legtöbb segítő kezdeményezés.

Ez a megfigyelés egybecseng a szakirodalom másik jelentős irányzatának meglátásaival. Schwiertz és Schwenken úgy vizsgálják a 2015-ös és a 2020-as évek nagy szolidaritási hullámait, hogy nem tesznek induló különbséget a politikamentes és a politikai tartalmú gyakorlatok között. Nem meglepő, hogy eképpen többféle köztes szolidaritási formában is megtalálják a kritikai élű, kapcsolat- és közösségépítő, aktív állampolgári cselekvés eredményeit.[33] Karakayali, Sutter, Zakariás és Yates[34] különféle közelmúltbéli szolidaritási mozgalmak és kezdeményezések összehasonlító vizsgálatai nyomán állítják, hogy ezek egy 'előkészítő' (prefigurative) politika megvalósítói: különösen a mindennapi gyakorlatok tereiben kísérleteznek az anyagi folyamatokba és a társadalmi rendbe való beavatkozással, illetve kollektív normákat átalakítanak át, és értelmezési kereteket alkotnak újra. Ehhez hozzátehetjük Jacobsson és Korolczuk tételeit a közép-kelet-európai társadalmak civil és állampolgári aktivizmusáról, amelyek nem ritkán a hétköznapi és 'kis dolgok' megoldására, képviseletére mozgósítanak, és így politikai tartalmukat nem a 'nagypolitikai' állásfoglalások és térfoglalások mentén képzelik el. Társadalomátalakító lehetőségeik és hozzájárulásuk mégis, vagy éppen ezért, empirikus és kritikai figyelmet érdemel.[35]

A társadalomkritikai irodalomnak a bevezetőben hivatkozott terminusait használva ebben a kutatásban nem csak a társadalmi privilégiumok és státusz megtartását szolgáló, megtisztító cselekedeteket és megfogalmazásokat kerestük, hanem vélelmeztük és megtaláltuk a szolidaritás olyan formáit és mozzanatait, amelyek vegyített formájukban is közjót termelnek az egyéni érdeken túl, és reflektálnak a közállapotokra, tehát politikai tartalmúak. Összefoglalóan megállapíthatjuk, a szolidaritás sokféle formája, intézményei, szerveződési módjai közül a gazdaság és munka világában formálódó, vagy arra is ható kezdeményezésekben az

[33] Schwiertz – Schwenken, 2020. 7. és 13.

[34] Karakayali, Serhat: The Welcomers: How Volunteers Frame their Commitment for Refugees. In: Feischmidt, Margit − Pries, Ludger − Celine Cantat (eds.): *Refugee Protection and Civil Society in Europe.* Cham: Palgrave/ MacMillan. 2019. 221–242.; Sutter, Ove: Between Prefigurative Politics and Collaborative Governance: Vernacular Humanitarianism in the Migration Movements of 2015. *Ethnologia Europaea,* 50(2). 2020. 109–124. DOI: https://doi.org/10.16995/ee.1242; Zakariás Ildikó: *Jótékony nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest, Kalligram – Regio Könyvek, 2018.; Yates, Luke: Rethinking Prefiguration: Alternatives, Micropolitics and Goals in Social Movements. *Social Movement Studies*, 14(1). 2015. 1–21. DOI: https://doi.org/10.1 080/14742837.2013.870883

[35] Jacobsson, Kerstin − Korolczuk, Elżbieta: Mobilizing Grassroots in the City: Lessons for Civil Society Research in Central and Eastern Europe. *International Journal of Politics, Culture, and Society*. 2020. 125–142.; Jacobsson, Kerstin – Elżbieta Korolczuk: Mobilizing Grassroots in the City: Lessons for Civil Society Research in Central and Eastern Europe. *International Journal of Politics, Culture, and Society,* 2020. 125–142. https://doi.org/10.1007/s10767-019-9320-7

együttérzés artikulálása, az aktív állampolgári, közösségi, civil avagy az azokkal szövetkező *cselekvőkészség* és valamiféle társadalmi *igazságosság* (legalábbis közjó) elérése együttesen megjelenik.[36] Ha közben társadalmi tőkét is termelnek vagy kamatoztatnak, jövőbeli fizetett vagy más anyagi hasznot is adó tevékenységet is folytatnak, akkor a bevezetőben említett (érték)összevegyítés gyakorlatát valósítják meg. Ettől még nem olvadnak össze, nem porladnak szét a piac, a verseny, az önérdek és más, a szolidaritás gondolatával logikailag szemben álló erők terében, legalábbis nem természeti törvényként vagy eleve elrendelten. Ösztönösen, erkölcsi vagy tapasztalati megfontolásból a kutatásban megtalált szolidáris cselekvők egyetértenek Karl Polányival és követőivel: a vírusválság különösen érzékletesen mutatta meg, hogy a radikális individualizmus szabadsága mennyire erőtlen és illuzórikus a társadalom szolidaritási mechanizmusai nélkül.[37]

A tanulmányban közöltek alapján érvényes és inspiráló értelmezési keretnek látjuk Judith Butler feminista filozófus koncepcióját a kiszolgáltatottságról, amely a közös emberi sebezhetőség egyenlőtlen elosztásán alapul.[38] E sebezhetőség az emberek (emberi testek létezésének) egymásra utaltságából ered. Az egyenlőtlen elosztás egyes életeket értékessé, másokét pedig részvétet nem érdemlővé tesz. Az egyenlőtlenül elosztott kiszolgáltatottság ellen sokféleképpen lehet fellépni, és benne Butler elismerésre méltónak tartja azt a heroizmustól távol álló gesztust is, amely a részvétre nem érdemesek életét is a nyilvánosság részévé teszi, emberhez méltó életet követel nekik is, vagy pusztán csak kimondja, hogy az élet őket is megilleti, mielőtt eltávoznak.[39] Ha valaki tevőlegesen többet tesz ennél, a remény politikáját műveli.

[36] Joó Mária: Embernek lenni sötét időkben: Butler és Arendt nyomán. *TNTeF,* 2019. 9. 1. 1−13.

[37] Somers, Margaret − Block, Fred: Polanyi's Prescience: Covid-19, Market Utopianism, and the Reality of Society. Posted on October 16, 2020. *Economic Sociology & Political Economy. Online.* https://economicsociology.org/2020/10/16/polanyis-prescience-covid-19-market-utopianism-and-the-reality-of-society/ (Letöltés ideje: 2021. február 28.)

[38] Butler, Judith − Gambetti, Zeunep − Sabsay, Leticia (eds.): *Vulnerability in Resistance*. Duke UP, 2016.; Butler, Judith: Precarious Life, Vulnerability, and the Ethics of Cohabitation. *The Journal of Speculative Philosophy*, Vol. 26, No. 2. 2012. 134−151.

[39] Butler, 2016. 217.

A TANULMÁNYBAN HIVATKOZOTT INTERJÚK LISTÁJA

Sorsz.	*Tevékenység*	*A szerveződés jellege*
2.	Hajléktalanok utcai segítése	Civil szervezet
4.	Közösségfejlesztés köztük hátrányos helyzetűek	Civil szervezet
5.	Orvosi védőfelszerelések tömeges gyártása	Önkéntességből kinövő vállalkozás
10.	Lakóhelyi önsegítő tevékenység	Civil csoport
13.	Civil és közösségi szerveződés támogatása mélyszegénység kezelésére	Alapítvány
15.	Alternatív gazdálkodási formákat építő	Civil csoport
16.	Tudatos fogyasztás, demokratikus termelés, átmenti hiányok csökkentése	Társadalmi vállalkozás
17.	Munkaközvetítés, munkahely megtartása vendéglátásban	Civil csoport
20.	Szociális ellátás, hátrányos helyzetűek segítése	Önkormányzati közösségi részvételi iroda
21.	Alternatív gazdálkodási formák erősítése	Civil csoport és szervezeti koalíció
22.	Piaci kereslet és kínálat közvetítése, piacfejlesztő ötletek ‘palántázása’	Egyetemközeli üzletfejlesztési non-profit
26.	Ellátási mozgósítás és hátrányos helyzetűek segítése	Civil aktivista és önkormányzati bizottsági tag
28.	Frontvonalban dolgozók ellátása	Állampolgári csoport
29.	Hátrányos helyzetű városrész segítése	Egyesület
30.	Tisztítószer és élelmiszeradomány hátrányos településeknek	Filantróp civil csoport
37.	Frontvonalban dolgozók ellátása és saját dolgozók segítése	Hazai tulajdonú nagyvállalat
38.	Felújított IT és software iskoláknak	IT vállalkozás magán és civil összefogással
39.	Hátrányos helyzetű gyerekek iskolai és tanodai segítése és élelmiszeradomány	Civil szervezet
50.	Online és kamarakoncertek	Kulturális nagyintézmény
52.	Szociális szféra munkahelyei mentése idősek szolgálatával	Önkormányzat
54.	Hátrányos helyzetűek segítése	Civil szervezet
55	Hátrányos helyzetűek segítése	Civil csoport

ADATKÖZLŐK A SEGÍTÉS FORMÁI SZERINT:

Gazdaság és munka világában segítők: 11, ebből 2 önkormányzat
Hátrányos helyzetűeket segítők: 9
Egészségügyi dolgozókat támogatók: 1
Oktatást segítők: 1
Kulturális nagyintézmény: 1

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bartha Attila − Kopasz Marianna − Takács Judit: A populisták jobban csinálják? In: *Körösényi András* − Szabó Andrea − Böcskei Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2020. 89−108.

Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2002.

Butler, Judith − Gambetti, Zeunep − Sabsay, Leticia (eds.): *Vulnerability in Resistance*. Duke UP, 2016.

Butler, Judith: Precarious Life, Vulnerability, and the Ethics of Cohabitation. *The Journal of Speculative Philosophy*, Vol. 26, No. 2. 2012. 134−151.

Elyachar, Julia: Phatic labor, infrastructure, and the question of empowerment in Cairo. *American Ethnologist*, AUGUST, Vol. 37, No. 3. 2010. 452−464

Feischmidt Margit: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motivációi és vágyott hatásai a COVID-19 járvány idején. Regio 2021/2. 73–104.

Feischmidt Margit − Zakariás Ildikó: Jótékonyság és politika. A menekülteknek nyújtott közvetlen segítség közéleti hatásai *Politikatudományi Szemle,* 2018/2. 55–83.

Feischmidt, Margit − Pries, Ludger − Cantat, Celine (eds.): *Refugee Protection and Civil Society in Europe*. Cham: Palgrave/ MacMillan, 2019. agyi Ágnes: Szolidáris gazdaság és kapitalizmus. *Fordulat,* 2020. 27. 6−36.

Graeber, David: *Bullshit munkák*. Typotex. 2020.

Han, Clara: Precarity, Precariousness, and Vulnerability. *Annual Rev. Anthropology,* 47. 2018. 331–43

Jacobsson, Kerstin − Korolczuk, Elżbieta: Mobilizing Grassroots in the City: Lessons for Civil Society Research in Central and Eastern Europe. *International Journal of Politics, Culture, and Society*. 2020. 125–142.

Joó Mária: Embernek lenni sötét időkben: Butler és Arendt nyomán. *TNTeF,* 2019. 9. 1. 1−13.

Karakayali, Serhat: The Welcomers: How Volunteers Frame their Commitment for Refugees. In: Feischmidt, Margit − Pries, Ludger − Celine Cantat (eds.): *Refugee Protection and Civil Society in Europe.* Cham: Palgrave/ MacMillan. 2019. 221–242.

Kis Miklós: A bizonytalanságalapú társadalom tragédiája. *Új Egyenlőség*, 2020. https://ujegyenloseg.hu/a-bizonytalansagalapu-tarsadalom-tragediaja/ (Letöltés ideje: 2021. február 19.

Kovai Cecília − Vigvári András: Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom,*. 2020/3. https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284

Köllő János: Toward a "Work-Based Society"? In: Kovács, János Mátyás − Trencsényi, Balázs (eds.): *Brave New Hungary Mapping the "System of National Cooperation.*" London: The Rowman & Littlefield Publishing, 2020a. 139−158.

Köllő János: Foglalkoztatás a koronavírus-járvány első hullámának idején. In: Fazekas Károly − Elek Péter − Hajdu Tamás (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör. 2019.* Budapest: MTA KTI. 2020b. 220−232.

Ökotárs: *Második hullám. Civil szervezeti jó gyakorlatok a koronavírus-járványban*. 2020.

Mikecz Dániel − Oross Dániel: Hol a szükség? Jön a segítség? In: *Körösényi András* − Szabó Andrea − Böcskei Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2020. 185−200.

Narotzy, Susanna: Introduction. In: Narotzky, Susanna (ed): *Grassroots Economics in Europe.* Pluto Press, 2020.

Povinelli, Elizabeth: *Economies of Abandonment*. Duke University Press, 2011.

Prinz Dániel: Rossz helyre ad, rossz helyről vesz el a kormány gazdasági csomagja. *Qubit* https://qubit.hu/2020/12/23/rossz-helyre-ad-rossz-helyrol-vesz-el-a-kormany-karacsonyi-gazdasagi-csomagja 2020. (Letöltés ideje: 2021. február 27.)

Schwiertz, Helge − Schwenken, Helen: Introduction: inclusive solidarity and citizenship along migratory routes in Europe and the Americas. *Citizenship Studies*, 2020.

Shachar, Itamar − Essen, Johan von − Hustinx, Lesley: Opening Up the "Black Box" of "Volunteering": On Hybridization and Purification in Volunteering Research and Promotion, *Administrative Theory & Praxis*, 2019. 41:3. 245−265

Shachar, Itamar: Revisiting Solidarity: Developing Exit Strategies from a Post-Political Pandemic. Jul 20. *Politics and Political Theory*, 2020.

Sik Domonkos – Zakariás Ildikó: Járvány és válság – rászorultsági és segítési viszonyok a COVID19 első hulláma idején. Regio 2021/2. 27–72.

Somers, Margaret − Block, Fred: Polanyi's Prescience: Covid-19, Market Utopianism, and the Reality of Society. Posted on October 16, 2020. Economic Sociology & Political Economy. Online. https://economicsociology.org/2020/10/16/polanyis-prescience-covid-19-market-utopianism-and-the-reality-of-society/ (Letöltés ideje: 2021. február 28.)

Sutter, Ove: Between Prefigurative Politics and Collaborative Governance: Vernacular Humanitarianism in the Migration Movements of 2015. *Ethnologia Europaea,* 50. 2020/2. 109–124. DOI: https://doi.org/10.16995/ee.1242

Szikra, Dorottya: Ideology or Pragmatism? Interpreting Social Policy Change under the „System of National Cooperation". In: Kovács, János Mátyás – Trencsényi, Balázs (eds.): *Brave New Hungary. Mapping the System of National Cooperation.* London: Lexington Books, Rowman and Littlefield, 2019. 225−241.

Takács Erzsébet: *A szolidaritás alakváltozásai. Az együttműködés lehetőségei és gátja a mai Magyarországon.* Budapest: Napvilág, 2018.

The RHJ Editorial Collective: Covid-19 and housing struggles: The (re)makings of austerity, disaster capitalism, and the no return to normal. *Radical Housing Journal*, Vol 2(1). 2020. 09−28.

Tóth István György – Hudácskó Szilvia: A koronavírus-járvány társadalmi hatásai a közvélemény-kutatások tükrében. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2020.* Budapest. 2020.

Váradi Balázs: Magyarországi közpolitikai reakciók a koronavírus-járványra 2020 első felében. In: Fazekas Károly − Elek Péter − Hajdu Tamás (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör. 2019*. Budapest: MTA KTI. 2020. 213–219

Yates, Luke: Rethinking Prefiguration: Alternatives, Micropolitics and Goals in Social Movements. *Social Movement Studies*, 14(1). 2015. 1–21. DOI: https://doi.org/10.1 080/14742837.2013.870883

Zakariás, Ildikó: *Jótékony nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: Kalligram – Regio Könyvek, 2018.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.156

Sütő Zsuzsanna* – Feischmidt Margit**

Civilek a gondozás, az ápolás és a szociális ellátás területén a koronavírus-járvány első hullámában

Bevezetés

A 2020-as koronavírus-járvány világszerte az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb krízisét hozta magával. Az egészségügyi válság kétségtelenül a legnagyobb súlypontja a pandémiának.[1] A kialakult krízis viszonylag hamar bizonyította, hogy melyek azok az intézmények és viszonyok, amelyek nélkül nem, vagy csak nagyon nehezen képzelhető el a modern társadalmak működése: felértékelődött az egészségügy és a szociális ellátórendszer és az ezekhez kapcsolódó fizetett és reproduktív munkák jelentősége. Nem meglepő, hogy a válság legelső jelei ezeken a területeken jelentkeztek. Magyarországon a gondozás, az ápolás és a szociális ellátás társadalmi megszervezése a koronavírus-járvány első hulláma előtt is rendszerszintű strukturális problémákkal küszködött, olyannyira, hogy azok nem csupán az ellátás színvonalát, hanem a fenntarthatóságát is veszélyeztették. A járvány hatására a gondoskodási válság tovább nőtt, a strukturális problémák jelei minden eddiginél nagyobb mértékben jelentkeztek. A járvány miatti fokozott terhelés ugyanis újradimenzionálta a rendszer fennálló strukturális problémáit – még inkább láthatóvá tette a szektor hiányosságait.

A válsághelyzetek akut problémáinak kezelésében az állami döntések monopóliuma megkérdőjeleződhet, főként akkor, ha arra egy sürgősségi[2] (lásd a rendkívüli jogrend bevezetését), de „fragmentált" válságkezelő szerepvállalás jellemző. Ilyen esetekben az állampolgárok kollektív fellépése erősödhet, ami megvalósulhat a régi

* A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa. E-mail: suto.zsuzsanna@tk.hu

** A szerző társadalomkutató, a TK Kisebbségkutató Intézet kutatóprofesszora. E-mail: feischmidt.margit@tk.hu

1 Lupton, Deborah: Special on 'Sociology and the Coronavirus (COVID-19) Pandemic'. *Health Sociology Review*, 29 (2), 2020. 111−112.

2 Hattke, Fabian – Martin, Helge: Collective action during the Covid-19 pandemic: The case of Germany's fragmented authority. *Administrative Theory & Praxis,* 42, 2020/4. 614−632.

szereplők, például a civil szervezetek fokozott szerepvállalásával, vagy új aktorok és cselekvési formák megjelenésével,[3] akik képesek feltérképezni a hiányokat, és társadalmi hálózatokban gondolkodva akár nyílt forráskódú megoldásokkal reagálni a megváltozott igényekre (szemben a profitorientált innovációkkal). A válságkezelő szolidaritás képes lehet kritika megfogalmazására a szolidaritás állami intézményeivel szemben, és átírni a meglévő ellátási rendszereket, aminek akár hosszú távú strukturális hatásai is lehetnek.[4]

Tanulmányunkban a gondozás és gyógyítás területein működő professzionális szervezeteket támogató, vagy tőlük függetlenül jelentkező civil segítő kezdeményezéseket vizsgáljuk, olyan akciókat, amelyekkel időseknek, betegeknek, a fogyatékkal élőknek, a hajléktalanoknak, vagyis a szociális és egészségi állapotuk miatt rászorultaknak nyújtottak segítséget a koronavírus-járvány első hullámának idején. Legfontosabb célunk, hogy számba vegyük a veszélyhelyzet alatt született szolidaritási formákat, hogy megértsük a mögöttük meghúzódó személyes és intézményes motivációkat, továbbá az azonnali segítő akciókban felmerülő potenciált az egészségügyi és a szociális szektor megújítására.

Az egészségügyi és szociális szféra helyzete és a civilek jelenléte a szektorban a válságot megelőzően

A következő fejezetben áttekintjük a civileknek az egészségügyi és szociális szektor magyarországi fenntartásában betöltött szerepét, amihez viszonyítva értelmezni tudjuk a koronavírus-járvány első hulláma alatt megjelenő kezdeményezéseket. A megértés feltétele annak az állapotnak a vázlatos feltérképezése is, amely a két szektort a járvány megjelenésekor jellemezte, különös tekintettel azokra a hiányokra, amelyek betöltésére az állampolgári és civil kezdeményezések létrejöttek.

Magyarországon az Alkotmány szerint *„mindenkinek joga van a testi és lelki egészséghez*. (…) A *jog érvényesülését* (az állam, szerzők.) (…) *az egészségügyi ellátás megszervezésével* (…) *segíti elő.*"[5] Ennek értelmében az egészségügyi törvény rendelkezik az ellátás biztosításáról, az ellátásban való részvétel esélyegyenlőségéről, a rendszer működéséhez szükséges erőforrások megteremtéséről, illetve az egészségügy hátterét biztosító tudományok fejlődéséről. Az egészségügyi ellátáshoz tartozik a betegségek terápiás kezelésén túl a prevenció, a rehabilitáció,

[3] Palko, Hannah Catherine – Xiang, Wei-Ning: In fighting common threats, people's deep commitment to taking collective action matters: examples from China's COVID-19 battle and her other combats. *Socio-Ecological Practice Research,* 2020/2. 257–264.

[4] Richterich, Annika: When open source design is vital: critical making of DIY healthcare equipment during the COVID-19 pandemic, *Health Sociology Review*, 29 (2), 158−167.

[5] Magyarország Alaptörvénye: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

illetve a palliatív gondozás is. Az állami egészségügyi ellátórendszer azonban hosszú idő óta nem képes teljes mértékben ellátni vállalt feladatait. Az okok messzire vezetnek, de lényegi szempontként kell számba vennünk az alulfinanszírozást (az egy főre jutó egészségügyi költés az uniós átlag fele) és a hatékonyság hiányát. Az egészségügyi szektor elégtelen működése tetten érhető abban, hogy a lakosság egészségi állapotának alakulásához mindössze 10 százalékban képes hozzájárulnia, a már megbetegedettek gyógyítására összpontosít, az egészség megőrzésében játszott szerepe elenyésző;[6] hogy jelentős különbségek vannak az egyes társadalmi csoportok egészségi állapotában; hogy Magyarországon a várható élettartam évekkel elmarad az uniós átlagtól;[7] hogy az Unióban Magyarországon az ötödik legmagasabb a gyógyítással elkerülhető halálozások arányszáma;[8] hogy számottevő egyenlőtlenségek mutatkoznak az ellátásban résztvevők között korcsoport és betegségtípus alapján; hogy az ellátás megszervezésének területi egyenlőtlenségei is jelentősek;[9] végül, de nem utolsó sorban, Magyarországon viszonylag magas azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek kielégítetlen egészségügyi szükségleteinek adnak hangot.[10] Kutatásunk reprezentatív kvantitatív adatai is megerősítik a fenti állításokat. Összhangban az European Social Survey felmérés eredményeivel, a kutatók azt tapasztalták, hogy a válság idején a magyar lakosság makrotársadalmi kérdésekben kifejezetten elégedetlen, különösen alacsony a társadalom egyes alrendszereibe, köztük az egészségügyi struktúrába vettet bizalom szintje.[11]

A rendszerváltás óta az egészségügyi rendszer minden érintettje egyetért abban, hogy a szektor átfogó reformjára van szükség. Az átalakítás módjáról azonban eltérő vélemények fogalmazódtak meg. Az utóbbi évek kormányzati egészségpolitikájának meghatározó iránya a decentralizáció, az állami feladatkörök átadása más, elsősorban piaci szereplőknek. Ennek azonban súlyos társadalmi következményei lettek, az ellátásban mutatkozó egyenlőtlenségek tovább mélyültek, ami a marginális helyzetben lévő, hátrányos helyzetű csoportokat különösen súlyosan érintette.

---

6 Péntek Eszter: *A civil szervezetek részvételi lehetőségei az egészségügyi szolgáltatások nyújtásában és az egészségpolitikai folyamatok.* PhD-értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2009.

7 Magyarországon 75,7 év, az uniós átlag 80,6 év.

8 State of Health in the EU. Magyarország Egészségügyi országprofil 2017, OECD. https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/state/docs/chp_hu_hungary.pdf (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

9 Belicza Éva: *Egészségügyi ellátórendszer.* NEJ/2004 Szakértői változat. Budapest: Johan Béla Országos Epidemiológiai Központ, 2004.

10 Bajti Petra: A hálapénz, a magánegészségügy igénybevétele és a kielégítetlen egészségügyi szükségletek socioökonómiai státus szerinti eloszlása. In: Fazekas Károly − Elek Péter − Hajdu Tamás: *Munkaerőpiaci tükör* 2019. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 2020. 110−112.

11 Erről bővebben olvashatunk a tematikus lapszám Sik Domonkos és Zakariás Ildikó által jegyzett tanulmányában.

Más országokhoz hasonlóan a nonprofit szféra aktorai is megjelentek a gyógyítási és ápolási feladatok ellátásában.[12] Szerepük társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai és morális szempontok alapján egyaránt értelmezhető. Legfontosabb tulajdonságuk, ami megkülönbözteti őket az állami és piaci szereplőktől: viszonylag alacsony működési költségük, relatíve jelentős forrásteremtő képességük és a váratlan helyzetekhez való gyors alkalmazkodási képességük.[13] Munkájuk jellemzően ott kezdődik, ahol az állami ellátás kapacitása véget ér, vagy az egészségügy határterületének számítanak. Tevékenységeik a betegek érdekképviselete, a prevenció, a szociális helyzetből adódó problémák kezelése, illetve az intézmények működtetését meghatározó kiegészítő forrásteremtési programok mentén írható le.[14] A problémákra adott válaszaik a leginnovatívabbak, mert szakmai potenciáljuk igen magas. Nem ritkán olyan újszerű kezdeményezésekkel állnak elő, amelyek a magyar egészségügyben meghonosodott tradicionális rutinok miatt sokkal ritkábbak.

A tevékenységek statisztikai besorolása alapján két meghatározó funkció körvonalazódik: az egyik a betegek bizonyos csoportjait támogatja, a másik az egészségügy dolgozóit és intézményeit (illetve vannak szervezetek, melyek mindkét tevékenységet végzik). Vannak közöttük forrásteremtő alapítványok, klinikákon belüli szolgáltatást nyújtó szervezetek, állami alapítású nonprofit gazdasági társaságok, illetve érdekképviseleti és szolgáltatást egyszerre nyújtó betegszervezetek. Közös bennük az, hogy az egészségpolitika alakításában nem vesznek részt, pedig minden kétséget kizárólag érzékelik a rendszer anomáliáit. A központi kormányzat még mindig szinte kizárólagos alakítója az egészségpolitikának.[15] A nonprofit szervezetek társadalmi támogatottságát jól jelzi, hogy számuk az utóbbi években folyamatosan növekszik, 2005 és 2019 között 56 694-ról 60 890-ra emelkedett, az egészségügyi területen működő nonprofit szervezet száma 2019-ben 2473 (4,1%) volt, közülük 1782 alapítvány és 691 társas nonprofit szervezet volt. [16]

A járvány alatt az egészségügy területén a legnagyobb problémát a szakképzett munkaerő hiánya jelentette, amit nem csupán a fertőzöttek számának folyamatos emelkedése és a megnövekedett ellátási terhek magyaráznak, hanem ez a rendszerben már több éve fennáll. A szakértők egyetértenek abban, hogy a humánerőforráshiány a szektor pénzügyi, finanszírozási problémáinál is aggasztóbb, és a rendszer

[12] Bocz János − Kmetty Zoltán: Egészségügyi nonprofit szervezetek. *Civil szemle,* 2008/ 1−2. 39−60.

[13] Belicza Éva: *Egészségügyi ellátórendszer*. NEJ/2004 Szakértői változat. Johan Béla Országos Epidemiológiai Központ, Budapest, 2004.

[14] Bocz − Kmetty, 2008.

[15] Gyógyítható-e az egészségügy? *Political capital,* 2017. https://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/PC_FES_egeszsegugy_2017_tanulmany_20170613.pdf (Letöltés ideje: 2021. február. 08.)

[16] https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpg004.html (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

fenntarthatóságát leginkább veszélyeztető tényező. Ennek részben kódolt okai vannak, részben pedig az elégtelen egészségügyi politika következménye.[17] 2019-ban a magyar egészségügyi és szociális ellátásban több mint 9000 dolgozó hiányzott, 100 álláshelyből 4 betöltetlen volt, ezzel a számmal a legnagyobb munkaerőhiánynyal küzdő nemzetgazdasági ágazattá vált az országban.[18] A COVID-járvány alatt az egészségügyi ellátás megkönnyítésére és a humánerőforrás-hiány ellensúlyozására számos technológiai innováció látott ugyan napvilágot (például érintkezési-nyomonkövetési innováció, új nyomtatási technikák stb.[19]), de ezek nem voltak képesek teljesen ellensúlyozni a hiányzó emberi tőkét. További jónéhány infrastrukturális hiányosság is jellemzi a magyar intézményeket, melyek hatása a járvány idején fokozottan jelentkezett. Ezek közül a legfontosabb a betegbiztonságot garantáló környezet. A magyar intézményekben a nem megfelelő kontrollintézkedések és a hiányos infrastrukturális feltételek (nem elegendő kéz- és felületfertőtlenítő szerek és védőfelszerelések, a fertőzöttek elkülönítésére alkalmas kisebb kórtermek kialakításának lehetősége) miatt viszonylag magas a fertőzések száma. 2018-ban 5 151 fertőzést regisztráltak az intézményekben, melyek 10 százaléka (541 eset) halálos kimenetelű volt.[20]

Sok szempontból hasonló a szociális ágazat helyzete, amire a lakosság szociális helyzetének romlása miatt ugyancsak a növekvő igények nehezednek. A 90-es évek eleje óta több mint 30 ezerrel nőtt a bentlakásos szociális intézmények férőhelyeinek száma, 2019-ben elérte a 89 904-et. Legnagyobb igény az idősgondozásra (55 500 foglalt férőhely), a fogyatékosok ellátására (14 465 foglalt férőhely), a pszichiátriai betegek elhelyezésére (8 277 foglalt férőhely), a hajléktalanok éjszakai elhelyezésére (9 776 foglalt férőhely) és a szenvedélybetegek (1 886 foglalt férőhely) ellátására mutatkozik.[21] A fokozódó szükséglet ellenére azonban a szektor jelentős strukturális nehézségekkel küszködik. Problémaként jelentkezik bizonyos szolgáltatási formák hiánya, olyannyira, hogy a szociális ellátáshoz való hozzáférés sajátos egyenlőtlenségi dimenzióként is értelmezhető. A magas szintű szolgáltatásokat (például a lakóotthonok vagy az egyéni rehabilitációs programokat) a társadalom szűk rétege képes csak elérni, a széles tömegek számára

[17] Például: az orvostudomány és az egészségügyi technológiai fejlődése az ellátásban egyre több szakembert igényel, az ágazat irányításnak és a piaci szektornak is számottevő az elszívó hatása, illetve a külföldi elvándorlás.

[18] http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/ures-allashelyek/index.html (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.) https://www.portfolio.hu/gazdasag/20200919/tombol-a-munkaerohiany-a-magyar-egeszsegugyben-a-koronavirus-kozepette-449376; (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

[19] https://www.oki.com/hu/printing/about-us/news-room/blog/2020/COVID-19_Healthcare_Tech/index.html (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

[20] https://www.antsz.hu/data/cms93503/NNSR_2018.pdf (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.) https://www.hrw.org/hu/news/2020/08/05/375919 (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

[21] http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.) https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsi001.html (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

leginkább az alacsony színvonalon működő, rossz körülményeket biztosító intézeti rendszerű szolgáltatások férhetők csak hozzá. A szektor infrastruktúrájának területi különbségei is nagyok, az ellátásra szorulóknak csak a kis része számára érhetők el a lakóhelyéhez közeli megoldások. A fenntartói heterogenitás sem kedvez a hatékony szervezeti kultúra kialakításának és fenntartásának, főként, ha ezzel szorosan összefüggő finanszírozási problémák is akadnak. Az alapellátások biztosítása az önkormányzatok feladata, azonban ez sok esetben erőforrások hiányában nem valósul meg, illetve nehézkesen. Az egyházi irányítás egyre nagyobb szerepet kap a szektorban, számukra az állami támogatás is magasabb, mint a többi fenntartó esetében. A fenntartói heterogenitás a finanszírozási kérdéseken túl a szektor teljes átalakításának és fejlesztésének is gátat szab.[22] A szektor problémáinak sora tovább folytatható. Sem az anyagi, sem pedig a rendszer működését garantáló jogszabályi környezet nem tette lehetővé az ellátási struktúra modernizációját és hatékonyságának növelését. Nem hagyható figyelmen kívül a területen dolgozók anyagi és morális megbecsültségének hiánya, illetve a szektor átláthatatlanságának és társadalmi ellenőrzésének a kérdése sem. Az intézmények zártsága és átláthatatlansága szintén évek óta fennálló probléma. A járvány alatt ezek a stukturális problémák fokozottan éreztették hatásukat.

Csakúgy, mint az egészségügy területén, a szociális ellátások biztosításában és megszervezésében is hosszú időn keresztül az állam volt az egyedüli szereplő. A rendszerváltás hozta magával a civilek részvételét a szociális feladatok ellátásában is, szerepvállalásuk azóta fokozatosan növekszik, 2019-ben a teljes fenntartói spektrum egytizedét tette ki 8491 fő ellátásával.[23] Számos szociális szolgáltatást – például az idősgondozást –, amelynek biztosítását nem vagy csak részlegesen képes az állam biztosítani, egyre növekvő súllyal a szektorban működő civilek látják el.[24] A szektor fokozódó szükségleteit jól mutatja, hogy 1990 és 2000 között a területen működő nonprofit szervezetek száma nyolcszorosára nőtt. 2005 és 2019 között, eltérő ütemben ugyan, de 4991-ről 5423-ra emelkedett, a nonprofit szférán belül arányuk 2019-ben 8,9 százalék volt.[25] A 2000-es évektől a szektor

[22] 2019-ben a bentlakást biztosító szociális intézmények egyharmada (26 698 ellátott) központi költségvetési intézmény volt, 20 százaléka (19 150 ellátott) egyházi intézmény, 13 százaléka (12 565 ellátott) pedig települési önkormányzati fenntartású volt, kisebb részaránnyal a fenntartók között volt még önkormányzati társulás (7 százalék), non-profit gazdasági társaság (9 százalék), alapítvány és egyesület (5−5 százalék), a fővárosi önkormányzat (6 százalék), illetve közalapítvány, egyéni és társas vállalkozás (5 százalék) (forrás: http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp) (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

[23] http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

[24] Nárai Márta: Civil szervezetek szerepvállalása a szociális ellátás, szolgáltatás területén. *Esély*, 2005/1. 111−133.

[25] https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpg004.html (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

növekedését nem pusztán a szervezetek számbeli alakulása, hanem fokozódó szerepvállalása és a szolgáltatások minőségének javulása is jellemzi.

A gondoskodás nem intézményi formája, vagyis az ápolást igénylők (idősek, betegek, gyermekek stb.) otthoni ellátása jelentős többletmunkaként jelenik meg a családok életében, amit gyakrabban nők látnak el, illetve kockázatait és következményeit is ők vállalják. A koronavírus-járvány idején a reproduktív munkák megszaporodtak, az iskolabezárások vagy a kórházakból hazaküldött családtagok ellátása extra feladatot adott a családoknak, a munkákat végzők feladatai látványosabbá és kritikusabbá váltak. A járvány első hullámában az oktatási-nevelési intézmények időszakos bezárása több mint 38 ezer bölcsődés és 330 ezer óvodás, illetve 1,1 millió iskoláskorú gyermek családját érintett.[26] A kórházi osztályok átszervezése, a vírusfertőzött betegek ellátására átalakított kórházi infrastruktúra miatt a becslések szerint a kórházból hazaküldött betegek száma meghaladta a 20 ezret.[27] A korábban jelentős generációk közötti, szívességeken alapuló segítségek korlátozottak lettek, mert a segítő szerepet vállaló aktív idős családtagok most a fertőzésveszély miatt nem tudtak részt vállalni a család feladataiban.

A továbbiakban az egészségügyben és a szociális területen megjelenő állampolgári és civil kezdeményezésekkel foglalkozunk. Kiindulópontunk az ebben a tematikus számban megjelenő kvantitatív és kvalitatív kutatás adataira és az azokat összefoglaló tanulmányokra építve az, hogy a járvány első hullámának idején jelentősen megnőtt a közvetlen segítség. A szolidaritás kedvezményezettjei jelentős részben idősek, betegek, tartós szociális és egészségi hátránnyal küzdő emberek. Mint fentebb láttuk, ez az intenzitás részben az ágazatnak a nagyobb terhelés alatt láthatóbbá vált hiányosságaival magyarázhatók, részben azzal, hogy jelentős előzményei vannak annak, hogy krízis esetén a civilek segítsége érkezik elsőként.

Civil aktivitás az egészségügyi és szociális szektorban a járvány első hullámának idején

Az egészségi állapotuk és szociális helyzetük miatt rászorulóknak nyújtott segítség formáiról, motivációiról és elképzelt hatásáról tanulmányunkban 16 félig strukturált interjú alapján fogunk beszélni. Leginkább, azaz 11 esetben olyan kezdeményezést azonosítottunk, amely a járvány előtt is meglévő intézményes keretek között jött létre, és amelynek a működését a járvány alapvetően megváltoztatta. A 11 interjú közül négy civil szervezet képviselőjével, egy darab az egyik egyházközség

[26] http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/ter_kul_jarvany/index.html (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

[27] http://www.neak.gov.hu/felso_menu/szakmai_oldalak/koronavirus_szakmai_tajekoztatas/koronavirus_kozlemeny_16.html (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.) https://magyarnarancs.hu/belpol/kasler-agyfelszabaditas-rossz-szamok-129159 (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

lelkészével, három humanitárius szervezetek vezetőivel és önkéntesével, kettő önkormányzati munkatárssal készült, egy interjú pedig olyan szereplővel, aki unikálisan kapcsolja össze a városi önkormányzat és a városi civilek munkáját. Ugyanakkor igyekeztünk egyéni szolidáris cselekvési formákat is megfigyelni, melyek kifejezetten a járvány miatt jöttek létre (öt ilyen interjút készítettünk).

Az aktivitások, az aktorok és a hozzájuk kapcsolódó szervezeti formák alapján a tevékenységeknek hat típusát tudtuk azonosítani. Leggyakrabban (1) *a gondoskodás családból ismert módjait terjesztették ki a környezetükben élő idős, beteg, magányos és segítségre szoruló emberekre*. A személytől személyre irányuló gondoskodásnak kialakultak materiálisabb (például bevásárlás, ügyintézés) és inkább érzelmi, lelki formái (például beszélgetés). Interjúalanyaink arról számoltak be, hogy a kiszolgáltatottság és a félelem általános légkörében megérintette őket a gondolat, hogy bizonyos emberek náluk is sérülékenyebbek:

> „Én személy szerint, meg nagyon sok társammal együtt, így egyedüli harcosokként elindultunk, és akkor ki-ki hogy tudott, beöltözve próbálta segíteni ... Nem hivatalosan, hanem teljesen polgári segítségként, nem civil szervezethez kötődve." (26)

> „Gyakorlatilag, ami ilyen önkéntes feladat volt (…) a teljesség igénye nélkül nem ígérem, hogy mindent föl fogok tudni sorolni. Legalapvetőbb az a bevásárlás, volt kutyasétálás, tehát ezek rendszeres szolgáltatások, a bevásárlás, a kutyasétáltatás, postai és gyógyszertári ügyintézés, olyan ügyintézések, amikhez nem kell személyes jelenléte az adott ügyfélnek, hanem mondjuk meghatalmazással intézhető, tehát közüzemi ügyektől kezdve rengeteg ilyen online korrepetálás." (41)

Voltak az aktorok között olyanok, akik a személyes gondoskodást társadalmi szinten gondolták el, és kezdeményezésük rendszerszintű problémákra adott polgári, civil megoldásokként is értelmezhető. Tipikus példák a DIY (Do It Yourself) projektek, az egyéni védőeszközök (maszkok, fertőtlenítők) készítése és megosztása.[28]

A (2) típusba soroltuk azokat *a tevékenységi formákat, melyek önkormányzati vagy állami ösztönzésre jöttek létre, és amelyek a gondozás és az ápolás megnövekedett feladatait hivatottak megoldani elsősorban önkéntesek bevonásával.* Leggyakrabban ezek az akciók is a már meglévő civil kapcsolatrendszerre épültek, és jellemzően olyan területeken valósultak meg, ahol az első típusba sorolt, primerebb szolidaritási hálók nem értek el, ahol szükség volt koordinációra. Az önkormányzat összefogta és összehangolta az önkéntesek egyéni munkáját, ahogyan egyik interjúalanyunk fogalmazott:

[28] Richterich, 2020. 158−167.

„Nagyon nagy önkéntes bázist építettünk fel, ami kb. 100 ember, és akkor abban részben voltak olyan önkéntesek, nagyon nagy részben, akik tényleg önkéntesek, és egy részben olyan önkormányzati dolgozók, akik máshonnan lettek átirányítva, meg mondjuk az ő intézményük bezárt. (…)" (20)

Az egyéni segítői kezdeményezések összekapcsolásának és intézményesülésének voltak azonban korlátai is, erről egy nagyváros civil életében és önkormányzatában aktív interjúalanyunk is beszélt. Városi szintű, az önkormányzat által működtetett telefonos segélyvonalat akartak megszervezni. A hívásokat orvosok, képzett szociális szakemberek, közgazdászok, pszichológusok várták. De nehézségekbe ütköztek, és a segélyvonal végül nem valósult meg, pedig ez egy olyan meghirdetett segítségforma volt, amit az önkormányzat is meghirdetett, így a minimálisan rendelkezésére álló nyomtatott sajtóban is:

„És annak ellenére, hogy mi azt gondoltuk, hogy itt újra égni fognak a vonalak, nem így történt. Nem így történt, egyszerűen azt vettem észre, hogy nem tudott a lakosság reagálni, nem tudott elszakadni a bejáratott problémamegoldó láncán. Egyszerűen be volt véződve. Ha ez a bajom, a családsegítőt kell hívni. Ha nem veszi fel, akkor maradok együtt a bajommal, vagy egyedül a bajommal és kész." (26)

A tevékenységek harmadik típusát adták *(3) a gyógyítás, ápolás és gondozás többnyire állami, részben civil intézményeiben dolgozók tevékenységei, akik a járvány okozta problémákat professzionális feladatként értelmezték*, és azokat a fokozódó erőforráshiánnyal küzdve igyekeztek ellátni.

A gondoskodással kapcsolatos legfontosabb nehézség a hiányzó erőforrások voltak, az anyagiak és emberiek egyaránt. Mozgósításukban fontos szerepet játszottak a humanitárius szervezetek. Az egyikük által indított új program magányos és idős emberek lelki támogatását szolgálta, fiatal önkéntesek bevonásával, amit később egy vállalat is megtámogatott. 70 segítő-segített párral kezdtek, az interjú pillanatában 180 párnál tartottak. A program komolyságát mutatja, hogy a kapcsolatfelvételt minden esetben képzés és kéthetes próbaidő előzte meg. Másik programjukkal a tömeges szűrésbe kapcsolódtak be, amivel az egészségügy terheiből igyekeztek átvenni, valójában állami feladatot láttak el. Számos önkéntesük a védekezés technikai eszközeinek beszerzése és elosztása terén dolgozott, közöttük egyik interjúalanyunk is:

„Én ezt kívülről láttam, hogy ezt, hogy szervezik, mert én ebben a végrehajtó részében voltam. Ők eléggé felkészültek, nem pont erre a helyzetre, hanem nagyon sok ilyen helyzetre. Ott azért megvan az a néhány fős csapat, akik akár menekültekről van szó, akár árvízről van szó, akár járványhelyzetről van szó, meg van az a lista, vagy hogy mondjam, össze van pakolva a vészhelyzeti csomagjuk, és készen állnak ilyesmire." (9)

Az egészségügyi dolgozók munkáját támogatta a másik általunk megkérdezett, egyházközeli karitatív szervezet is maszkok, arcpajzsok gyártásával és kiszállításával. A védőeszközök másik részét egyházi fenntartású gondozási intézményeknek és gyülekezeteknek juttatták el, amivel a hitélet újraindítását támogatták. A programok jól működő rutinokat követtek, de kisebb mozgósítást értek el, mint a korábbi természeti katasztrófák idején. Ennek legfőbb magyarázata az intézményvezető szerint az, hogy a szóban forgó szervezet ugyanakkor az ország egyik legnagyobb szociálisintézmény-fenntartója, 300 intézménnyel 3000 alkalmazottal. A járvány alatt két nagy kihívással kellett szembenézniük: a bentlakásos intézmények működését nagyon rövid idő alatt át kellett szervezni; a karitatív szervezeti működést ugyancsak át kellett alakítani. Az önkénteseknek több mint fele általában a nyugdíjas korosztályból kerül ki, az ő működésüket és ezzel együtt az önkéntes csoportok nagy részét fel kellett függeszteni. Ezzel egy időben újabb önkéntesek érkeztek, főként azok, akiket katasztrófahelyzetben lehet általában mozgósítani (egyik interjúalanyunk is ilyen).

A negyedik típust a (*4) az egyházi és humanitárius szervezetek által kezdeményezett és önkéntesek bevonásával megvalósult tevékenységek* alkotják. Ezek a szervezetek jellemzően az állampolgárok humán és anyagi erőforrásait mozgósították, miközben saját kapacitásuk jelentős részét az alapműködésük fenntartása kötötte le. Ezek a jótékonysági és humanitárius szervezetek a magánemberektől és vállalatoktól kapott adományok közvetítőiként is működtek. Az adományok egy része saját fenntartású intézményeknek, másik része állami intézményeknek ment. A Humanitárius Koordinációs Tanácsnak, amit eddig természeti katasztrófák esetében (például a dunai, tiszai árvizek esetében, vagy a vörösiszap-katasztrófa idején) állítottak fel, és amelynek hat szervezet a tagja: a Máltai Szeretetszolgálat, a Katolikus Karitász, az Ökumenikus Segélyszervezet, a Baptista Szeretetszolgálat, a Református Szeretetszolgálat és a Vöröskereszt. Állami koordinációjuk csúcsszerve államtitkári szinten van. Az egészségügyi intézmények ellátásába a Koordinációs Tanács keretében kapcsolódtak be donorok, a Református Szeretetszolgálat például a Mentőszolgálatnak nyújtott segítséget. Hasonlóképpen az önkéntességnek is volt egy államilag koordinált csúcsszerve, az ún. 11. Akciócsoport, amely a társadalom különböző szegmenseiből érkező felajánlásokat volt hivatott koordinálni, becsatornázni a különböző szervezetek vagy közösségek irányába.[29]

Telefonos kapcsolattartással, új online- és telefonos információs szolgáltatással jelentkeztek a veszélyhelyzetben azok a civil szervezetek is, amelyek az idős és beteg embereket és az őket gondozó, továbbá sérült gyerekeket nevelő családokat támogatják. Tudatában voltak a családok koronavírus alatt megnövekedett gondozási terheinek, humán kapacitásaikat mégsem tudták növelni a megnövekedett

[29] Ezek a szervek sajnálatos módon nem tettek eleget a kutatásban való részvételre szóló felkérésünknek, ezért velük kapcsolatban csak a publikus információkra hagyatkozhatunk.

igényekkel arányosan. Az egyik szervezet moderál egy Facebook-csoportot is, amelyben segítségre szoruló családtagok és ápolók találkozhatnak. A csoport egyfajta közvetítő szerepet tölt be a felek között. Amikor a telefonos vonalon kért segítség meghaladta a szervezet kapacitását, akkor a segítségkérőket erre a platformra irányították. Egy másik szervezet sikerességét egyik vezetője pont azzal magyarázta, hogy ki tudta használni az online tér adta lehetőségeket. Pozitív felismerés volt számukra, hogy bizonyos képzések és a tartalmak átadása online formában hatékonyabban tud végbemenni, mint személyesen, még a családterápia esetében is.

> „Nekik (*a klienseknek, szerk.*) az volt a legnehezebb, hogy bezárva, ez a bezártság, és nagyon nehezen tudtak kapcsolatba kerülni a pedagógusokkal, különösen autisztikus, ADHD-s gyerekekkel, akiknek szörnyű volt ez a bezártság és viselkedés zavaros gyerekek esetében. Ott próbáltuk ezt a telefonos segítségnyújtást." (24)

A járványhelyzetben megmutatkozó kapacitás hiányból eredeztethetők azok a kezdeményezések, amelyekben (5) *a gyógyítás, az ápolás és a gondozás intézményeiben dolgozók egymást segítették* annak érdekében, hogy a megnövekedett feladatokkal képesek legyenek megküzdeni. Az akciókkal az intézmények működését meghatározó strukturális problémákra is ráirányítják a figyelmet. Ezek a kezdeményezések arra a felismerésre épülnek, hogy a járvány az egészségügyre és annak dolgozóira a kapacitásukat meghaladó terheket ró. Az őket támogató felajánlóknak egy része laikus, nagyon eltérő szakmai és élettörténeti háttérrel. Másik részük egészségügyi dolgozó, akik részben a munkatársaiknak, részben pácienseiknek és általuk a társadalom szélesebb rétegeinek akarnak segíteni a járvány által okozott bizonytalanság és félelem csökkentésével.

A segítő tevékenységek utolsó általunk beazonosított csoportjához azok a civil akciók tartoznak, melyek (6) *az egészségügy dolgozóinak támogatására és védelmére jöttek létre, elsősorban védőeszközökkel való ellátás és pro bono szolgáltatások formájában.* Az akciók közül mintaadóvá vált egy mesterszakács kezdeményezése. Szakmai tevékenysége a járvány alatt kényszerűen szünetelt, egy bezárt étteremben felszabaduló emberi és infrastrukturális kapacitásokat használta arra, hogy az egészségügy dolgozóinak főzzön, és azt megfelelő logisztikával a betegellátó intézményekbe szállítsa. A tevékenység szervezeti hátterét egy, a közösségi médiában formálódott csoport alkotta, interjúalanyunk szerint sikerességük titka, hogy megfelelő pillanatban indultak, és nagy hangsúlyt fektettek a kommunikációra.

A járvány alatt ugyancsak hírnévre tett szert az az interjúalanyunk, aki egy kétheles leállás alatt dolgozta ki a fejpajzsok gyártásának technológiáját, és társaival együtt kb. 150 ezer maszk legyártását és az egészségügyi intézményekbe való eljuttatását szervezte meg. A kezdeményezők főállású munka mellett, önkéntesként

dolgoztak, és fontosnak tartották, hogy az egészségügy dolgozói hálájuk kifejezéseképpen adományként kapták a védőfelszelelést.

Háziorvosi praxissal rendelkező másik interjúalanyunk kapcsolatban állt az egészségügy szakmai szervezeteivel és a civilekkel egyaránt. Kezdetben az állami kommunikációt támogatta munkájával, később a közösségi médián keresztül igyekezett betegeit és követőit tájékoztatni. Másik orvos interjúalanyunk szakszervezeti vezető és egy, a jelen helyzetben különösen aktív civil szervezet alapítója. Mindkét intézményi minőségében az egészségügy dolgozói és a társadalom, illetve a gazdaság szolidáris része között közvetített, például orvosoknak szállást szervezett, vagy a szállításukat oldotta meg, továbbá a védőfelszerelés és fertőtlenítő szerek közvetítésében, egészségügyi dolgozók szűrésének, mentális- és, pszichológiai támogatásának megszervezésében. De ennél is fontosabbnak tartja az ágazat problémáit a nyilvánosság elé tárni, és a szükséges változtatásokhoz társadalmi támogatókat találni. A tavaszi hullám idején egy ilyen akciójuk volt, amit később újabbak követtek.

Előzmények és élettörténeti narratívák

A járvány okozta válság olyan kivételes helyzetet teremtett, amiben sokan kezdtek el a szokásostól empatikusabban viselkedni, másokon segíteni.

> „Az *ö*nkéntes munka népszerűbb lett – *ahogyan azt egy humanitárius szervezet vezetője is érzékelte*. – Volt ott építési vállalkozó, akinek tizenegynéhány embere volt, és nem állt meg, őneki mentek tovább az előre fixen meglévő munkái, de úgy érezte, akkor egy picit szeretné hasznossá tenni magát ilyen módon. Aztán volt egy IT szakember, aki viszont elvesztette a munkáját, és úgy jött el hozzánk segíteni. Volt takarítónő, aki szintén ő, most elsősorban magánházaknál dolgozott, és nem volt munkája, és a felszabaduló idejét ezzel töltötte." (8)

Interjúalanyaink közül többen folyamatosan vagy alkalmanként, de végeznek önkéntes munkát. Néhányuk a korábbi krízishelyzetekben is aktív volt (például a vörösiszap-katasztrófa, a felsőzsolcai árvíz vagy a menekültválság idején). Egyik interjúalanyunknak meghatározó gyermekkori élménye a szervezettel való kapcsolata, ugyanis a szülei rendszeres adakozók voltak. Másik interjúalanyunk életében a közvetlen előzmény a pillanatnyi munkanélküliség volt. De hogy ilyen helyzetben az önkéntes munka megoldás lehet, a családban látott előzményekre és saját korábbi tapasztalataira vezette vissza:

„Bennem meg mint személy azért a tenni akarás erősen dolgozott, ugye… egy hónap munkanélküliség után azért bennem volt a tenni akarás, és akkor ez egy ilyen külön jó dolog volt, hogy ennek egy ilyen karitatív célja lett végül, amiben, tehát ez nekem nem egy ismeretlen terep, mert az édesanyám is egy ilyen egyesületben aktívan részt vesz, ahol jótékonysági dolgokat csinálnak." (28.)

Megvizsgáltuk, hogy a szolidáris cselekvés miként épül az a cselekvők élettörténetébe. Legfontosabbnak a társadalmi és földrajzi mobilitást találtuk, ami okként és célként egyaránt megjelent. A jótékony cselekvés mintái részben a családból származnak, részben a nemzetközi mobilitással összefüggésben jelennek meg:

„nívós helyeken dolgoztam, tudatosan végigvándoroltam a világot" (28.)

– mondta egyik interjúalanyunk. Másvalaki a vidéki és az alkalmazotti létből való kitörés lehetőségét látta az új tudást eredményező és új kapcsolatokat lehetővé tevő önkéntes munkában. Interjúalanyaink számára, akik korábban is segítő vagy gyógyító szakmában dolgoztak, a járvány a gondoskodásnak egy újabb dimenzióját nyitotta meg, ami a társadalmi cselekvésre ösztönző kihívást jelentett.

„Amióta én szerintem az eszemet tudom, azóta benne vagyok ilyen programokban, főleg… azért mondhatom magam szerencsésnek, mert, hogy azért kaptam egy nagyon klassz nemzetközi képet, és rengeteg lehetőséget, hogy Európában szétnézhessek." (1.)

– mondta egyik interjúalanyunk, aki egész felnőtt életében a kereső és az önkéntes társadalomjobbító munka összehangolására törekedett.

Interjúalanyaink között többen beszéltek arról, hogy személyes életterükben teremtik meg a rászorulókért való gondoskodás folytonosságát, amire aztán krízishelyzetben támaszkodni lehet. Egy három gyermeket nevelő evangélikus lelkész esetében láttuk, hogy a hivatal, a közösségi és a családi tér összekapcsolódnak:

„Tehát az én személyes életem egyébként ezekben a terekben zajlik. Mi együtt élünk a gyülekezeti tagokkal, és hozzám csöngetnek be, amikor a maszkokat hozzák. A hiteles teológiai irány számomra az, hogy ott élni az emberek között, egy közösségben, és akkor kapcsolatokon keresztül megélni a… hitközösséget. És amiről beszélünk, az valamilyen cselekvés formájában kifejezni. Például, hogy mi itt vagyunk, egy udvarban, egy afgán meg egy iraki családdal, tehát gyerekeim együtt játszanak menekült gyerekekkel, mindennap. Tehát ez egy ilyen személyes történet is. Tehát hogy a mi életünknek konkrétan a részei ők." (3.)

Míg interjúalanyaink korábban idézett többségében a családi minták és az élettörténeti kontinuitás, illetve a mobilitás volt a meghatározó, Árpád a megrázkódtatásokban vált érzékennyé és felelőssé mások sorsával kapcsolatban. Érvelésében a szegények közötti szolidaritás van meghatározó helyen. Életében több traumatikus sorsforduló volt (elhagyta az apja, meghalt az anyja, vállalkozása csődbe ment, a pártja kizárta). Minden esetben nagyon lentről kellett összeszednie magát:

> „És akkor megint megtapasztaltam, hogy milyen a legalján lenni a dolgoknak, és hát ugye utána fokozatosan azért úgy szép lassan, így egy ilyen viszonylagos szintre stabilizálódott az életünk, de még azt mondom, hogy még azt megtapasztalni, hogy milyen, amikor mások segítenek nekem, és milyen szarban lenni." (41.)

A segítés ethosza és narratívái

Az interjús tapasztalataink azt mutatják, hogy a szociális és egészségügyi területen segítő tevékenységet folytató aktorok motivációi széles spektrumot ölelnek fel. Ahogyan a tevékenységi formák osztályozásakor különbséget tettünk egyéni és szervezetekhez köthető aktorok között, úgy a segítő cselekvés mögött meghúzódó motivációs narratívák elemzésekor is igyekszünk érzékeltetni a személyes indíttatásokat és a szervezeti magyarázatokat.

A szervezetekhez köthető, ún. régi aktorok közül hatan a segítő munkájuk motivációit elsősorban *intézményük alapvető működésének missziójából* eredeztették. A humanitárius szervezetek intézményi felelősségéről és kötelességéről az egyik vezetője így vélekedett:

> „Katasztrófahelyzetben az államé a legfontosabb szerep, azután következnek a nagy humanitárius szervezetek. Egyrészt tudás van nálunk a katasztrófahelyzetek kezelésére, másrészt erős társadalmi bizalom van az irányunkba, amivel ilyen helyzetekben élni kell." (7.)

A humanitárius szervezetnek ugyanakkor intézményi előírásai vannak. Akkor lépnek működésbe egy krízis kapcsán, ha ezek teljesülnek. Ha nem teljesülnek, akkor fékezik magukat:

> „Egy humanitárius katasztrófában az első dolog, amit az ember, amit tud, hogy kik a károsultak. Márciusban Magyarországon nem lehetett tudni, hogy kik a károsultak, ebben a katasztrófában." (7)

A humanitárius szervezeteknek ugyanakkor morális vagy világnézeti identitásuk is van, vezetőik legalábbis így szeretnék:

> „Mindig el szoktam mondani, hogy mi nem segélyszervezet vagyunk – *mondta másik intézményvezető interjúalanyunk* –, hanem ténylegesen azt a szeretetet, amit mi is úgy kaptunk Istentől, azt a feladatunk visszatükrözni az emberek felé, és a… felöltő ruha vagy egy kiló kenyér mellé arról is bizonyságot tenni." *(8.)*

De mivel minden rászorulót nem tudnak ellátni, szelektálniuk kell közöttük, amit már nem feltétlenül elvek, hanem racionális érvek, kapacitások mentén tesznek meg:

> „Tehát valahogyan a felelősséget én így tudom meghatározni, egyén vagy szervezeti szinten is. Tehát nyilván nem tudunk felvállalni mondjuk egy afrikai éhezőközösségnek a hosszú távú támogatását, tehát fel kell ismerni azt, hogy mi a mi felelősségünk, és azt viszont akkor végezni kell, és bele kell állni..." (8.)

A segítés motivációja másoknál, a mintánk többségénél egy *humanista értékrenddel* függött össze, vagy a javakkal, státusszal járó felelősségből fakadt. Nyolc régi aktort és három új szereplőt jellemezte ez a narratíva:

> „Az emberben benne van a tenni akarás, szerintem. Mindig. (…) A tenni akarás, meg a segítőszándék, az mindenkiben benne van. És én örülök, tulajdonképpen ezeknek a lehetőségeknek. Tehát ha van nekem időm, energiám, adott esetben pénzem engedi, szerintem csak azért, mert egyszerűen jobban érzi magát tőle az emberek." (9.)

A járvány előtt is tevékenykedő interjúalanyaink közül hárman és egy új szereplő a gondozói és segítő munka motivációit *világnézet*ével, hitével hozta összefüggésbe:

> „Főleg most vagyunk egyébként ramadán időszakban. Ilyenkor különösen fontos a legszegényebbekre fókuszálni. Én ezt meg is tettem. (…) a nemzetközi iskolákban, az iszlám iskolákban vita volt arról, hogy most ebben a covidos időszakban lehet böjtölni, nem lehet, nem tudták eldönteni. Én meg eldöntöttem, hogy nem fogok. Pedig volt már korábban, hogy megtörtént, viszont a böjt kiváltható hatvan szegény ember étkeztetésével. Megtörtént. És akkor ezeken túl még nyilván adható dolgokat is anyagilag is próbáltam." (41.)

Ha a másokon való segítés egy morális ethosz része, azt jelenti, hogy a jócselekedet nem csak egy konkrét személyre irányul, hanem egy *morális értékrend*

fenntartását szolgálja. Egyéni szinten pedig hozzájárul a cselekvő morális önképének fenntartásához. Reflektált interjúalanyaink jelzik, hogy érzik ebben az önmagukkal való megelégedettség kísértését is. A rászorultságról szóló beszédet is jórészt morális perspektívák határozzák meg, ami az önkéntes segítők egy részénél érzelmi megközelítéssel is párosul (két új szereplő és két régi aktor esetében). A rászorultság érzelmi narratívája azoknál erősebb, akik személyes kapcsolatban voltak/vannak elesett vagy kiszolgáltatott emberekkel:

> „Lelkileg azok viseltek meg, amikor olyan helyzettel, olyan élethelyzettel találkoztam, ami megindított. Ma is mentem, most másodjára meleg ételt vinni egy olyan 50-60 körüli embernek full, teljesen egyedül él egy nagyon lepukkant bérházban a földszinten, nincs telefonja, nincs kapcsolata a külvilággal, járni igen nehezen tud, mert hát egy ilyen félhajléktalanszerű." (41.)

Voltak, akik számára a *szakmai elkötelezettség* volt a legerősebb motiváció. Az egészségügyi dolgozók hajlamosak voltak a szakmai érveket a morális és érzelmi motivációk elé helyezni. A szakmaisággal együtt a helyzet tudatos kezelésének fontosságát hangsúlyozták, amit egyikőjük azzal a magyarázattal toldott meg, hogy járvány idején a legnagyobb veszély a tudatlanság és káosz. A gyógyítói ethosz továbbá nem kizárólag a beteg személyekkel kapcsolatos, hanem a társadalom felé való elkötelezettséget is jelent.

A segítő munkának tulajdonított strukturális hatások az egészségügy és a szociális ellátás területén

A segítő cselekvésnek tulajdonított valós vagy elképzelt strukturális hatások közül a leggyakrabban a közvetlen, materiális vagy lelki szükségletek kielégítésének vagy mérséklésének vágya jelent meg. A régi, elsősorban szervezetekhez köthető segítő tevékenységek közül kilenc esetben, az új, egyéni akciók közül pedig négy esetben neveztek meg az interjúalanyok ilyen célt. A tevékenységek ilyen irányú vágyott vagy valós hatása az általános humanista értékrenddel korrelált, egyaránt jellemzi a régi és az új aktorokat is (6/2 arányban). A régi aktorok esetében ezen kívül a vallási indíttatás is meghatározó volt:

> „Szóval ezek a bevásárlások, ezek mindig nagyon hálás feladatok voltak, mert ők nagyon explicitre jelezték, hogy mennyire jót teszek nekik. (…) Amikor először a kerületben kitöltöttem, hogy milyen feladatokat szeretnék ellátni, ott volt egy olyan, hogy nyugdíjasokkal beszélgetni, és én ezt így nem jelöltem be, de nyilván ez így innentől kezdve elkerülhetetlen volt, hogy amikor átadtam a csomagot, akkor ott egy beszélgetés

> alakult ki, ami volt, hogy elnyúlt egy óráig. Merthogy volt olyan nyugdíjas, akinek nincsen családja, nincs kivel beszéljen, és akkor ott elmondta a mindent." (27.)

Ha az interjúalanyaink a gondoskodás civil formáinak tágabb kontextusáról gondolkodtak, többnyire nem az egészségügy, az ápolás, a gondozás intézményeire vonatkozó állításokat fogalmaztak meg. Általánosabb szinten a civil szektorra vonatkozóan volt mondanivalójuk, ami az állampolgárok részvételét ösztönzi a gondoskodásban, és annak az ethosznak a terjedéshez járul hozzá, ami a közösségi, lakóhelyi, állampolgári felelősség részévé teszi az idősekről, betegekről, fogyatékkal élőkről való gondoskodást, vagyis ami egyfajta társadalmi változást indukál az attittűdök és a cselekvések szintjén. A segítő tevékenységnek tulajdonított ilyen irányú hatás elsősorban a régi, szervezeti keretek között tevékenykedő aktorokat jellemzi, akik számára a vágyott impulzus elérésének legfontosabb motivációját szervezetük küldetése adja. Ennek érdekében a nagy szervezetek egyike például olyan kampányt indított, amely a koronavírus alatt megnőtt segítő vágyat fel akarta használni a jótékonyság népszerűsítésére. Ehhez a filozófiához kapcsolódik a „jobb adni" brandnév (jobbadni.hu). A szervezet vezetője a jótékonyság módjainak megújítását is szorgalmazza, a karácsonyi cipősdobozakció helyett a segítéség olyan formáit, amely nem csak ajándékoz, hanem felelősséggel is felruházza a megajándékozottakat. Egy másik humanitárius szervezet vezetője abban bízik, hogy tevékenységük képes fokozni a társadalmi szolidaritás és bizalom szintjét:

> „De valójában az én szerepem és a szervezet szerepe nem az, hogy továbbítsam a társadalom segítségét, mint egy postás a ... rászorulók felé, hanem hogy ezt a kettőt egymással összeillesszem, és ebben valami katalizátor legyen. Tehát a társadalmi szolidaritásnak a felépítése, az építgetése, mindennapi építése, az a mi dolgunk. Ezek a problémák, amikről ma beszéltünk, nem a Szeretetszolgálat problémái, és nem neki a feladata megoldani őket. Ezek a magyar társadalom problémái, és a magyar társadalomnak a feladata megoldani őket. (…) Ami számunka nagyon fontos, hogy a szolidaritás számunkra egy bizalmi kérdés. (…) Tehát nekünk valamilyen módon az a fő célkitűzésünk, hogy azt a fajta bizalmat, ami, és ilyen módon közbizalmat, ami különböző társadalmi csoportok között szükséges, hogy meglegyen az elfogadáshoz, azt valamilyen módon építsük. (…) Tehát valamifajta társadalmi tudatformálás, vagy társadalomformálás, vagy valamilyen szemléletformálás, az legalább nekünk legalább annyira erősen a misszionk része, mint magához, ehhez kapcsolódóan azok az aktivitások, amik ezekben megnyilvánulnak." (7.)

Annak ellenére, hogy az egészségügyet, a gondozás és az ápolás területén működő intézményeket jónéhány – fent részletesen tárgyalt – strukturális probléma sújtja, a területen tevékenykedő civilek hárítják, hogy annak okairól, tehát magukról a problémákról vagy a tevékenység lehetséges strukturális hatásairól véleményt nyilvánítsanak. Általánosan elmondható, hogy kizárólag tevékenységükre

fókuszálnak. Érdeklődésünk az interjú során elutasító reakciót váltott ki, az indoklás pedig egy önként vagy kényszerből felvett hárítás. A „politika" elutasítása, miként a következő interjúrészlet jól mutatja, elsősorban az államhoz való viszonyról szól, más irányokban: „az állampolgárok" és a piaci szereplők irányába általában nyitottabbak az együttműködésre.

> „Mi nem akarunk politizálni, nem célunk, nem is szeretünk. Mi megoldottuk így saját magunk, illetve a magyar polgároknak köszönhetően, az adományoknak köszönhetően, illetve a cégeknek, aki segítettek a gyártásban. Megoldottuk úgymond saját magunk." (5.)

Szorosan ehhez kapcsolódva kérdeztük interjúalanyainkat a válságkezelésben tanúsított felelősségvállalás kérdéséről is. Legtöbben, öt interjúalanyunk (két régi aktor és három új) az állam és a kormányzat felelősségét hangsúlyozta. Egy orvos interjúalanyunk, aki tudatában van az orvosok extra felelősségének, az epidémia alatt mégis, a szakma számára is, az államtól vár segítséget. Vészhelyzetben erős kontroll és centralizált döntések kellenek, a gondoskodás és az ápolás nagy intézményei is csak ilyen működésmóddal tarthatók fenn, mondja az egyik ilyen intézmény vezetője:

> „Ebben a szituációban nincs helye az egyénieskedésnek, ilyenkor egy nagyon erősen centralizált, szabályozott és felügyelt környezetben kezdtünk el dolgozni. Ennek azért az is a következménye, hogy nálunk sehol nem volt bent fertőzés intézményben, idősotthonban. Tehát egyetlenegy igazolt fertőzött idősünk sem volt, és dolgozónk sem. Ennek az a következménye, hogy valójában nálunk nem volt sem megbetegedés, sem haláleset." (7.)

Orvos interjúalanyaink hiányolták a tudásmegosztás és a betegellátás koordinációját az állam részéről. Miközben a járvány betegellátására sok figyelem irányul, a többi beteg és az őket gondozó egészségügyi személyzet különösen a háziorvosok támogatás nélkül maradtak. A kórházak kiürítését lojalitási tesztként értelmezik. Többen a fenntartó intézmények felelős magatartását is hiányolták. Lelkész interjúalanyunk elvárta volna, hogy egyházának vezetése a gyengék és kiszolgáltatottak mellett határozottabban kiálljon, történeti hasonlattal élt:

> „Az eutanáziaprogram jut eszembe, ami a holokauszt egyik első hulláma volt, és akkor volt egy evangélikus lelkész, aki nem engedte, hogy kiürítsék a fogyatékos otthonait, a Bétel-otthonokat. Az jutott eszembe, hogy most sem szabadna engedni, hogy kidobják a kórházból ezeket a rehabilitációra szoruló embereket. Tehát konkrétan ezt a történetet mindig tanítjuk a gyerekeknek, és amikor megismétli a történelem önmagát, akkor meg nem szólunk egy árva kukkot sem." (3.)

Viszonylag kevesen beszéltek a veszélyeztetett csoportokról, és még kevesebben a velük kapcsolatos személyes élményekről. Ez utóbbin belül viszonylag sok szó esett az idősekről, akikkel kapcsolatban új típusú társadalmi problémát is hozott a koronavírus-járvány, amit két új aktor igyekezett segítő tevékenységével mérsékelni. Egyik interjúalanyunk szerint a legfontosabb dolog, ami történt a járvány alatt, az az volt, hogy a figyelmet ráirányította az idősekre és az idősgondozás intézményeire és körülményeire:

> „Szóval az a fajta lelki teher, és nyomás, főleg az időseken meg a fogyatékkal élőkön van, az, azt lehet mondani, hogy szinte elviselhetetlen. Nem a betegség, mert esetleg el sem kapta, be sem ment az intézménybe a betegség. De az, hogy gyakorlatilag börtönbe zártuk az időseket és a fogyatékkal élőket, és közben még magunkra is akasztottuk a legijesztőbb cuccokat, amit lehet látni. Az valójában olyan szinten változtatja meg a mentális állapotukat, amit hogy ha én nem tudok kezelni, akkor most meg tudom mondani, hogy bele fognak halni. Attól függetlenül, hogy elkapják a fertőzést vagy nem." (7.)

Egyik interjúalanyunk ugyanakkor saját terepén azt érzékelte, hogy a kórházakból hazaküldött idős emberek visszakerülése a családokba felkészületlenül érte a családtagokat, bizonytalan és új helyzetek elé állította őket. Más valaki arról beszélt, hogy a kórházakból hazaküldött idős emberek jelenléte a szegény népességben új problémát hozott létre, az idősbántalmazást:

> „A nagyon nagy nehézség az az volt, hogy ott több időskorú beteg hazakerült, és az idős bántalmazás, ami egy új történet volt. Ezekben az apró pici házakba összenyomorodtak a családok. És ide még hazahoztak idős vagy nem idős, de sokszor amputált, rehabilitációra szoruló demens betegeket, akikkel nem tudott a család mit kezdeni." (26.)

Az együttműködést a válságkezelés összefüggésében minden lehetséges szereplővel (önkormányzattal, szakellátóval, üzleti szereplőkkel és magával az állammal) fontosnak vallották. Ezért is gondoltak kerülendőnek minden olyan kérdést, ami megosztottságot eredményezhet, például az egészségügyi intézmények állapotával kapcsolatos nyilvános kritikát. A válságban megmutatkozó hiányosságokra az egészségügyben dolgozó interjúalanyaink mutattak rá leginkább, akik a szakmai szervezetek és civilek szerepét és együttműködését is hangsúlyozták (ilyen például az Orvoskamara és a Magyar Orvosszakszervezet viszonya). Ez az együttműködés interjúalanyunk szerint példaértékű precedensekre támaszkodhatna.[30] Interjúalanyunk a 2015. május 12-ei tüntetésről[31] mondja:

[30] Például Őszintén az Egészségügyről Akciószövetség 2014/15-ben

[31] 2015. május 12-én a Magyar Egészségügyi Szakdolgozói Kamara és más ápolással kapcsolatos szervezetek dolgozói békés demonstrációt tartottak Budapesten, hogy felhívják a figyelmet nehéz helyzetükre és anyagi megbecsülésük hiányára, illetve az egészségügy jövőjére.

„Többtízezer ember megmozdult, tényleg szakmáktól, mindentől függetlenül. Én személy szerint ebben látom a lehetőséget, … a szolidaritásnak tulajdonképpen ez az alapja, hogy igenis összefogunk, felszólalunk. Szerintem a járvány ezt nagyon jól megmutatta, és a civil szervezetek is összefogtak… adott esetben gazdasági szereplőkkel, ugye itt velünk is volt kapcsolat, mint a szakszervezettel, az Orvosi Kamarával." (11.)

Összefoglaló

Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy a civileknek az egészségügyi és szociális szektor fenntartásában betöltött szerepéhez viszonyítva milyen szolidaritási akciók jöttek létre a beteg- és idősgondozás, valamint a szociális ellátás bizonyos területein a koronavírus-járvány első hullámában. Elemzésünkben áttekintettük a két szektor járvány előtti helyzetét, különös tekintettel működésük azon hiányosságait, melyekre válaszul állampolgári és civil kezdeményezések jöttek létre. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy az új akciókat milyen motivációk kísérték, illetve milyen strukturális hatásokat tulajdonítottak nekik az aktorok. Érdekeltek bennünket a régi és a szolidaritási mezőbe újonnan belépő aktorok közti hasonlóságok és különbségek is. A segítő tevékenységek vélt vagy valós strukturális hatásainak vizsgálatakor leginkább azt tartottuk szem előtt, hogy a járvány idején aktív segítő tevékenységet végző nonprofit szektor képviselői milyen tágabb strukturális hatásokat tulajdonítanak aktivitásuknak, hogyan artikulálják tevékenységüket és pozíciójukat a szektorra jellemző strukturális problémák viszonyai között. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy legalább a reflexiók szintjén megjelenik-e a nonprofit szektorra általánosan jellemző politikai és rendszerformáló potenciál lehetősége.

A témával foglalkozó nemzetközi szakirodalom a társadalmi válsághelyzetek megoldásában résztvevő civilek és piaci szereplők, illetve az állam megjelenésének és kapcsolatának négy ideáltípusát ragadja meg. Egyrészt válsághelyzetekben az állam koordináló szerepben léphet fel, vagyis elsősorban a civilek és az önkéntesek összekapcsolását tekinti feladatának, illetve erőforrásaikat azokra a területekre irányítja, ahol maga nem képes a feladatokat ellátni. Másrészt az állam a válsághelyzetekben az állami feladatok és szolgáltatások privatizálásával válaszolhat. Harmadrészt azokon a területeken, ahol az állam nem képes a válságkezelésre, ott a civil szférának lehetősége adódik a nyomásgyakorlásra és az ellenőrzésre. Negyedrészt pedig – leginkább az autoriter rendszerekben – a kooptáció is lehetséges.[32]

Mi úgy találtuk, hogy a kutatás egészére vonatkozóan jellemzőnek gondolt három tendencia érvényesül a szociális és egészségi ágazathoz kapcsolódó szolidaritási formákra is. Különösképpen igaz ez a *hétköznapi szolidaritásra.*

[32] Kövér, 2021. 6.

A gondoskodás kiterjesztését igen fontosnak találtuk egy olyan helyzetben, ahol a családok, a szociális és egészségügyi rendszer sem külön-külön, sem együtt nem tudták ellátni a gondozásra, ápolásra szorulók nagy részét. Hasonlóképpen fontosak voltak a járvány idején túlterhelt, működésében akadályozott egészségügyi szektor számára nyújtott szolgáltatások és technikai eszközök. Tetten értük a szolidaritásnak azt a formáját is, amit az egész kutatás vonatkozásában átalakító szolidaritásnak hívunk: az önkéntesek bevonásával megvalósuló segítségnyújtásnak a morális változással való összekapcsolását. Meglepetésünkre a járvány ugyan sokkal láthatóbbá tette a szociális és egészségügyi szektor hiányosságait, az intézményi struktúrák átalakításának vágya és még inkább egy ennek elkötelezett aktivitás itt sem és most sem jelentkezett erőteljesebben, mint általában. A szociális hátránnyal küzdő embereknek segítő civilek között találtuk meg a közéleti kérdésekben legaktívabbakat. Ugyanez sokkal kevésbé volt elmondható azokról, akik az egészségügyi rendszerhez kötődnek civil tevékenységük révén. A helyzetet átlátó és a civilekkel együttműködő egészségügyi személyzet magára marad, a strukturális változtatáshoz nem kap támogatást azoktól, akik a rendszer erőforráshiányát rövidtávon pótolni igyekeztek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bajti Petra: A hálapénz, a magánegészségügy igénybevétele és a kielégítetlen egészségügyi szükségletek szocioökonómiai státus szerinti eloszlása. In: Fazekas Károly − Elek Péter − Hajdu Tamás: *Munkaerőpiaci tükör 2019.* Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 2020. 110−112.

Belicza Éva: *Egészségügyi ellátórendszer.* NEJ/2004 Szakértői változat. Budapest: Johan Béla Országos Epidemiológiai Központ, 2004.

Bernát Anikó – Kertész Anna – Tóth Fruzsina Márta: A segítségnyújtás evolúciója és a szolidaritás új formái a migrációs válság idején: új önkéntes és régi civil szervezetek 2015-ben. In Kolos Tamás – Tóth György István: (szerk.): *Társadalmi Riport 2016.* Budapest: TÁRKI, 2016. 286−306.

Bocz János − Zoltán Kmetty: Egészségügyi nonprofit szervezetek. *Civil szemle,* 2008/1−2. 39−60.

Gyógyítható-e az egészségügy? Political capital, 2017. https://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/PC_FES_egeszsegugy_2017_tanulmany_20170613.pdf (letöltés ideje: 2021. február 8.)

Hattke, Fabian – Martin, Helge: Collective action during the Covid-19 pandemic: The case of Germany's fragmented authority. *Administrative Theory & Praxis*, 42 (4), 2020. 614−632.

Lupton, Deborah: Special on 'Sociology and the Coronavirus (COVID-19) Pandemic'. *Health Sociology Review*, 29 2020/2. 111−112.

Kövér Till Ágnes: The Relationship between Government and Civil Society in the Era of COVID-19. *Nonprofit Policy Forum,* 2021/1. 1–24. https://doi.org/10.1515/npf-2021-0007

Magyarország Alaptörvénye: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

Nárai Márta: Civil szervezetek szerepvállalása a szociális ellátás, szolgáltatás területén. *Esély*, 2005/1. 111−133.

Palko, Hannah Catherine – Xiang, Wei-Ning: In fighting common threats, people's deep commitment to taking collective action matters: examples from China's COVID-19 battle and her other combats. *Socio-Ecological Practice Research,* 2020/2. 257–264.

Papházi Tibor: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport, 1997

Participation in voluntary work and membership of groups and organisations for young adults. OECD Social Policy Division – Directorate of Employment, Labour and Social Affairs

Péntek Eszter: *A civil szervezetek részvételi lehetőségei az egészségügyi szolgáltatások nyújtásában és az egészségpolitikai folyamatok.* PhD-értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2009.

Richterich, Annika: When open source design is vital: critical making of DIY healthcare equipment during the COVID-19 pandemic. *Health Sociology Review*, 2020/29: 2. 158−167.

State of Health in the EU. Magyarország Egészségügyi országprofil 2017, OECD. https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/state/docs/chp_hu_hungary.pdf (Letöltés ideje: 2021. augusztus 7.)

Takács Erzsébet: Társadalmi szolidaritás vs reflexív szolidaritás.: Durkheim szolidaritáskoncepciója a későmodernitásban. *Socio.hu*, 2019/9. 42−57.

Utasi Ágnes: Kötelékben. Szolidaritási hálók és közélet. Szeged: Belvedere, 2013.

Az interjúk jellemzői

No.	*A cselekvők szervezeti jellemzői*	*Régi/ új aktorok*	*Fő tevékenység a járvány idején*	*Célcsoport*	*Motiváció*	*Hatás*
1.	civil szervezet	R	információszerzés és információgyűjtő portál (honlap és facebook oldal) indítása és működtetése a koronavírusról, a segítésről és a hátrányos helyzetről családok számára	lakosság	morális értékrend fenntartása	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése; társadalmi változás elérése attitűdök szintjén; állami, kormányzati problémakezeléssel való állásfoglalás
3.	egyházközség	R	saját fenntartású intézmények működtetése, kiszolgáltatott társadalmi csoportok anyagi támogatása; közösségépítés; hitalapú szolidaritási tevékenységek: adományozás, élelmiszerosztás maszkvarrás, kríziskezelés	gyülekezeti tagok; menekült családok; gyülekezettel együttműködő civil szervezetek kliensei; hajléktalanok	vallási indíttatás; humanitárius értékrend	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése; civil együttműködés elérése
5.	egyéni akció	Ú	professzionális védőfelszerelés előállítása	egészségügyi dolgozók	humanitárius értékrend; élettörténeti érintettség	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése;
7.	egyházi humanitárius szervezet	R	saját szervezeti működésük fenntartása, saját fenntartású intézmények működtetése; karitatív tevékenység	lakosság	intézményi motiváció; humanitárius értékrend;	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése; társadalmi változás elérése attitűdök szintjén; társadalmi változás elérése cselekvés szintjén;

No.	*A cselekvők szervezeti jellemzői*	*Régi/ új aktorok*	*Fő tevékenység a járvány idején*	*Célcsoport*	*Motiváció*	*Hatás*
8.	egyházi humanitárius szervezet	R	karitatív tevékenység; krízisalap létrehozása; adományozás; bankkártyás támogatás	lakosság	intézményi motiváció; humanitárius értékrend; vallási indíttatás; társadalmi helyzetből fakadó felelősségből eredő	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése; társadalmi változás elérése attitűdök szintjén; társadalmi változás elérése cselekvés szintjén;
9.	egyházi humanitárius szervezet önkéntese	R	higiéniai eszközök beszerzése és logisztikai feladatuk ellátása	lakosság	humanitárius értékrend	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése; társadalmi változás elérése attitűdök szintjén; társadalmi változás elérése cselekvés szintjén;
11.	egyéni akció	Ú	kommunikáció az egészségügyi dolgozókkal, tájékoztatásuk a koronavírusról	egészségügyi dolgozók	professzionális helyzetből eredő;	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése; állami, kormányzati problémakezelésről való állásfoglalás
20.	önkormányzati szervezet	R	saját szervezeti működésük fenntartása; járványügyi veszélyhelyzetből adódó szociális problémák kezelése; segítségkérő (zöld) telefonvonal működtetése; önkéntesek toborzása és megszervezésük a feladatok ellátására, szolidaritási (pénzügyi) alap létrehozása	kerületi lakosság	intézményi motiváció	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése; civil együttműködés elérése; társadalmi változás elérése cselekvés szintjén; társadalmi változás elérése attitűd szintjén;

No.	*A cselekvők szervezeti jellemzői*	*Régi/ új aktorok*	*Fő tevékenység a járvány idején*	*Célcsoport*	*Motiváció*	*Hatás*
21.	önkormányzati szervezet	R	védőfelszerelések gyártása; segítő Facebook-bázisközösség szervezése; pénzügyi alap létrehozása	lakosság, de főleg fővárosiak	humanitárius értékrend	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése;
24.	civil szervezet	R	saját szervezeti működésük fenntartása; sérült gyermekeket nevelő családok segítése (telefonos segítségnyújtás), mentális támogatása; nyílt munkaerőpiaci szolgáltatás felnőtt fogyatékosok részére (érdekképviselete, jogsegély); tananyag kidolgozása	sérült gyermekeket nevelő családok	vallási indíttatás; humanitárius értékrend	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése;
26.	civil önkéntes és önkormányzati szervezet	R	járványügyi veszélyhelyzetből adódó problémák kezelése;	városi lakosság	intézményi motiváció, humanitárius értékrend	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése; új társadalmi problémák enyhítése
27.	egyéni akció	Ú	futárszolgálat, angol nyelvi fordítási feladatok; bevásárlás nyugdíjasoknak	kerületek lakossága	humanitárius értékrend;	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése; állami problémakezelésről való állásfoglalás; válsággal kapcsolatos állami felelősségvállalás; társadalmi változás elérése attitűd szintjén
28.	egyéni akció	Ú	magas minőségű, fine dining meleg étel készítése és szállítása egészségügyi dolgozók részére	egészségügyi dolgozók	morális értékrend fenntartása; humanitárius értékrend	állami problémakezelésről való állásfoglalás;

No.	*A cselekvők szervezeti jellemzői*	*Régi/ új aktorok*	*Fő tevékenység a járvány idején*	*Célcsoport*	*Motiváció*	*Hatás*
36.	civil szervezet	R	saját szervezeti működésük fenntartása; időseket gondozó családok segítése	időseket gondozó családok	intézményi motiváció; társadalmi helyzetből fakadó felelősségből eredő	társadalmi változás elérése attitűd szintjén; társadalmi változás elérése cselekvés szintjén; állami problémakezelésről való állásfoglalás;
41.	önkormányzati szervezet	Ú	bevásárlás, kutyasétáltatás, postai, gyógyszertári ügyintézés; maszkosztás; logisztikai feladatok	kerületi lakosság	élettörténeti érintettség; morális értékrend fenntartása; vallási indíttatás	kézzel fogható materiális vagy lelki szükséglet kielégítése;
43.	civil szervezet	R	saját szervezeti működésük fenntartása; kisgyermeket nevelő családok segítése	kisgyermeket nevelő családok	intézményi motiváció;	társadalmi változás elérése attitűdök szintjén; társadalmi változás elérése cselekvés szintjén;

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.182

Zsigmond Csilla[*] – Acsády Judit[**]

Szolidaritás és vészhelyzet dialektikája: kultúra és szabadidő a koronavírus-járvány első hullámában

1. Bevezetés

„Ha Isten becsuk egy galériaajtót, valahol megnyit egy keresőablakot" – a *The Art Newspaper* folyóirat Instagram-oldalán *A muzsika hangja* népszerű musical verssorát parafrazálva, így fogalmazta meg találóan a pandémia okozta vészhelyzetnek és karanténnak a vizuális kultúrára és örökségre kifejtett hatását,[1] mely általánosítva, a teljes kulturális- és kreatíviparra (továbbiakban: KKI) is kiterjeszthető. Hiszen nem csak a múzeumok és galériák, de a színház- és koncerttermek, a szabadidős lehetőségek ajtajai is így zárultak be, de így nyíltak meg a karanténba zárt emberek keresőablakai, egyrészt átmenekítve a kultúra jelentette kapaszkodókat a vészhelyzet elmagányosító mindennapjaiba, másrészt egy új típusú *közösségiség*et is megteremtve.[2]

Tanulmányunkban a COVID19 járvány első hullámában a KKI területéről érkező önkéntes felajánlásokat – programokat, eseményeket, produkciókat stb. – elemezzük, amelyek bár segítő szándékkal jöttek létre, a kezdeményezőket hagyományos értelemben véve nem sorolhatjuk a szolidaritási mező megszokott aktorai közé. Olyan szereplők – egyének, intézmények, illetve újonnan alakuló kezdeményezések –, akik nem segélyszervezetek tagjaiként vagy a szociális ellátórendszer munkatársaiként léptek föl, illetve korábban (az egyéni életút idevágó mozzanataitól eltekintve) nem végeztek támogató jellegű tevékenységet. Az itt tárgyalt kezdeményezéseket a segítségnyújtás jellege alapján is megkülönböztethetjük

[*] A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: zsigmond.csilla@tk.hu
[**] A szerző szociológus, a TK Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa. E-mail: acsady.judit@tk.hu

[1] Ankush, Arora: Coronavirus Outbreak: Art world braces for pandemic'simpact with online initiatives, socialmediaoutreach. *Firstpost.com*, 2020. március 24. https://www.firstpost.com/living/coronavirus-outbreak-art-world-braces-for-pandemics-impact-with-online-initiatives-social-media-outreach-8180221.html (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

[2] Nyilvánvalóan ez a „menekülés" vagy „kapaszkodó" a „kiváltságosok" sajátja, a legkiszolgáltatottabbak, akiket a válsághelyzet leginkább érintett, depriváltak ezektől a lehetőségektől is.

a járványhelyzet idején önkéntes módon, spontán, lakossági, helyi, civil kezdeményezésekként létrejövő segítő tevékenységektől, amelyek rendszerint a társadalom egy bizonyos rétege, valamilyen szempontból rászoruló, a helyzet kárvallottjaként értelmezhető csoportjának nyújtottak támogatást. Ezekben az esetekben ugyanis nem volt a rászorulóknak meghatározott köre, nem – vagy csak ritkán – volt konkrét célcsoport, a társadalom egészét tekintették érintettnek.

2. Keretezés

2.1. A kulturális- és kreatívipar pandémiás kihívásai – nemzetközi kitekintés

Bár kutatásunk a szolidaritásnak mint segítségnyújtásnak a pandémia első hullámában megjelenő aspektusait igyekezett megragadni, röviden érintenünk kell azt a tágabb kontextust, keretet, amelyben az általunk vizsgált kulturális és szabadidős tevékenységekhez köthető segítségnyújtási felajánlások megjelentek és kibontakoztak.

A KKI-szféra Európa gazdaságának egyik fontos motorja, mely a járvány előtt az EU egyik legnagyobb munkaadója is volt, dinamikusan és gyorsan növekvő ágazatokkal, mely az EU GDP-jéhez is jelentősen hozzájárult. Ez a szektor lett ugyanakkor a koronavírus-járvány egyik legnagyobb vesztese, súlyos anyagi veszteségeket könyvelve el, mely a független foglalkozásúak, a szabadúszók, számos non-profit egyesület, kis- és középvállalkozás számára jelentett súlyos egzisztenciális kihívást vagy ellehetetlenülést.[3] Ugyanakkora a kulturális intézmények fenntartói a KKI-alkalmazottak bérezésének biztosítására, a munkaviszonyok fenntartására, illetve – a lezárások, a karantén, valamint a társadalmi távolságtartás új kihívásai ellenére, vagy pontosabban azokra reagálva – a munkavégzés új, rugalmas módjainak a kitalálására koncentráltak.[4]

Paradox módon, bár a kultúra kulcsfontosságú szerepet játszik a lezárások/elszigeteltség idején a reziliencia fejlesztésében, a KKI-szektor mégis az egyik leginkább érintett ágazat, mely feltételezhetően lassabban fogja kiheverni a világjárvány következményeit.[5] Például az UNESCO a múzeumokra vonatkozó jelentésében

[3] Brown, Alan: Life after COVID: Who Will Survive? *Arts Professional*, 2020. március 26., https://www.artsprofessional. co.uk/magazine/article/life-after-covid-who-will-survive (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

[4] A kulturális intézményeknek a munkatársak bérezésének a biztosítására, a munkafeltételek és -körülmények rugalmas alkalmazására tett erőfeszítéseiről interjúalanyaink is beszámoltak (42,, 46. és 50.), az elemzésben kitérünk ezekre is.

[5] UNESCO: *In moments of crisis, people need culture.* 2020. március 29., https://en.unesco.org/news/moments-crisis-people-need-culture (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

kiemeli, hogy világszinten a múzeumok és galériák 90%-a zárt be legalább időszakosan, és ezeknek hozzávetőlegesen 10%-a nem éli túl a bezárásokat.[6]

Ugyanakkor az EU átfogó stratégiát készül kialakítani a KKI-ágazat megújítására, az EY tanácsadó cég az Európai Szerzői Jogvédő Társaságok Szövetsége (GESAC) megbízásából készített átfogó jelentésben összegezte az iparág elmúlt egy évét, felvázolva a lehetséges kiutakat is, rámutatva, hogy az ágazat hogyan játszhatna kulcsszerepet Európa talpra állításában.[7] Hasonlóan, uniós szinten és összehasonlító módon, a színházak helyzetéről is mélyreható vizsgálatot indított az Európai Bizottság.[8]

Egyre több elemzés foglalkozik az egyes országok szintjén,[9] de EU-n belüli összehasonlításban,[10] illetve világszinten[11] is a válságnak a KKI-szektorra mért kihívásaival, és ezek kezelési módjával.

A megközelítések egy része tágabb kontextusban kapcsolja össze a koronavírus-járványnak a KKI-ágazatban okozott válságát a jóval általánosabban is megmutatkozott politikai, gazdasági, klímaválsági, emberjogi stb. helyzettel, és az ágazati megújítást egy ilyen irányú, szerves, fenntarthatósági szempontokat is

---

6 UNESCO Report: *Museums around the world in the face of COVID-19*. 2020. május https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373530?posInSet=7&queryId=N-b0ed0ac3-17b2-4ff2-8829-40910f877942 (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

7 EY: *Rebuilding Europe. The cultural and creative economy before and after the COVID-19 crisis*. 2021. január https://1761b814-bfb6-43fc-9f9a-775d1abca7ab.filesusr.com/ugd/4b2ba2_1ca8a0803d8b4ced9d2b683db60c18ae.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

8 European Commission: Survey: *The situation of theatres in the EU Member States*. 2021. https://survey.alchemer.eu/s3/90313555/Survey-The-situation-of-theatres-in-the-EU-Member-States (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

9 A németországi helyzetről l. pl. Dümcke, Cornelia: Five months under COVID-19 in the cultural sector: a German perspective. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 19–27. doi: 10.1080/09548963.2020.1854036; a spanyolországiról pl. Escalona-Orcao, Ana et al.: Cultural and Creative Ecosystems in Medium-Sized Cities: Evolution in Times of Economic Crisis and Pandemic. *Sustainability*, 13, 49. 2021. 1–24. https://dx.doi.org/10.3390/su13010049; az Egyesült Királyság KKI-helyzetéről pl. Comunian, Roberta – England, Lauren: Creative and cultural work without filters: Covid-19 and exposed precarity in the creative economy. *Cultural Trends*, 29:2, 2020. 112–128. doi: 10.1080/09548963.2020.1770577.

10 Öt EU-s ország összehasonlító elemzését mutatja be pl. Betzler, Diana – Loots, Ellen – Prokůpek, Marek – Marques, Lénia – Grafenauer, Petja: COVID-19 and the arts and cultural sectors: investigating countries' contextual factors and early policy measures. *International Journal of Cultural Policy*, 2020. doi: 10.1080/10286632.2020.1842383.

11 L. pl. Samaroudi, Myrsini – Rodriguez Echavarria, Karina – Perry, Lara: Heritage in lockdown: digital provision of memory institutions in the UK and US of America during the COVID-19 pandemic. *Museum Management and Curatorship*, 35:4, 2020. 337–361. doi: 10.1080/09647775.2020.1810483; Banks, Mark – O'Connor, Justin: "A plague upon your howling": art and culture in the viral emergency. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 3–18. doi: 10.1080/09548963.2020.1827931.

szem előtt tartó újragondolási és újjáépítési folyamat részeként tételezi,[12] gyakran a fogyasztószempontú megközelítés fontosságát is kihangsúlyozva.[13]

A világjárvány – nem csak a KKI-szektor esetében – felerősítette és megkerülhetetlenné tette az online, digitális jelenlétet, mely ugyanakkor óriási kihívást is jelent, hiszen egyszerre segítség és veszélyforrás, ahogyan a WHO, ENSZ, UNICEF, UNDP, UNESCO, UNAIDS, ITU, UN Global Pulse és IFRC 2020. szeptember 20-i közös állásfoglalásában is megfogalmazta: „A koronavírus-járvány (a COVID19) az első olyan pandémia a történelem során, amelyben a technológiát és a közösségi médiát tömegesen használják az emberek biztonságának, tájékoztatásának, produktivitásának és kapcsolatainak megőrzése érdekében. Ugyanakkor ez a technológia, amelyre a kapcsolattartás és a tájékoztatás fenntartása érdekében támaszkodunk, lehetővé teszi és felerősíti az infodémiát, amely továbbra is aláássa a globális reagálást és veszélyezteti a világjárvány megfékezésére irányuló intézkedéseket".[14]

Amennyiben visszahelyezzük a fókuszt a KKI-terület kihívásaira, akkor is egyértelmű, hogy a korábbi élő kommunikációt, személyes jelenlétet, kontaktust igénylő kulturális és szabadidős tevékenységeknek meg kellett válniuk ezektől a hagyományos platformoktól, és a túléléshez kreatív, innovatív módon kellett

---

[12] L. pl. Golovei, Viktoria – Stoliarchuk, Nataliia – Prigoda, Tamila: Culture, arts and media during and post the COVID-19 panedmic. *European Journal of Transformation Studies*, Vol.8, Supplement 1, 2020. 55−81.; OECD: *Culture Shock: COVID-19 and the Cultural and Creative Sectors*. 2020. szeptember 7. https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/culture-shock-covid-19-and-the-cultural-and-creative-sectors-08da9e0e/ (Letöltés ideje: 2021. március 25.); Gross, Jonathan – Heinonen, Jana – Burlina, Chiara – Comunian, Roberta – Conor, Bridget – Crociata, Alessandro – Dent, Tam – Guardans, Ignasi – Hytti, Ulla –Hytönen, Kaisa – Pica, Valeria – Pukkinen, Tommi – Renders, Mieke – Stenholm, Pekka – Wilson, Nick: *Managing Creative Economies as Cultural Eco-Systems.* DISCE Publications, 2020. https://disce.eu/wp-content/uploads/2020/07/DISCE-Policy-Brief-1.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

[13] L. pl. Radermecker, Anne Sophie V.: Art and culture in the COVID 19 era: for a consumer oriented approach. *SN BusEcon*, 1:4, 2021. https://doi.org/10.1007/s43546-020-00003-y (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

[14] *Managing the COVID-19 infodemic: Promoting healthy behaviours and mitigating the harm from misinformation and disinformation.* Joint statement by WHO, UN, UNICEF, UNDP, UNESCO, UNAIDS, ITU, UN Global Pulse, and IFRC, 2020. https://www.who.int/ru/news-room/detail/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation (Letöltés ideje: 2021. március 25.) Az álhírek a járvány harmadik hullámában is komoly nehézségeket jelentenek például az oltásellenesség „kezelésében". De nyilván a koronavírus-járványon túlmutatóan is egyre akutabb probléma és kérdés, gondoljunk csak a közelmúltban eszkalálódott politikai következményekre, például az USA elnökválasztása után Trump fakenews-cunamijára, amely a Capitolium ostromáig vezetett. Az újmédia és a közösségi médiafelületek megfelelő szabályozásának kérdése a régió országaiban is felmerült, de az EU-s szintű szabályozás szükségessége, illetve a globális szintű rendezés igénye is egyre gyakrabban fogalmazódik meg.

alkalmazkodniuk, gyakran improvizálniuk az újmédia online és digitális világában. Erről a kihívásról és folyamatról interjúalanyaink is gyakran beszámoltak, ahogyan majd azt az elemzésben látni fogjuk.

A kulturális örökség megváltozása, digitalizálása, interaktívvá tétele múzeumok, galériák esetében, és a közösségi médiában való professzionális és innovatív kommunikáció szükségessége és fontossága hirtelen felértékelődött, számos népszerű médiakampány zajlott a lezárások alatt – például a #museumfromhome –, illetve 2021 tavaszára a világ legrangosabb múzeumai elkezdték a teljes digitalizált gyűjteményüket online hozzáférhetővé tenni – így például a Louvre.[15] De a minőségi technológia innovatív használatával a többi kulturális területen is találkozhatunk, most érdekességként csupán a Bajor Állami Operaház „újítását" említjük meg, amely az online koncertek szünetében ún. zajgenerátor használatával teszi lehetővé a koncerttermekre jellemző hangok – zacskózörgés, moraj, köhögés stb. – otthoni megidézését.[16]

A teljes KKI-ágazat esetében is hasonló folyamatok zajlanak, a hatékony – és a tartalmilag/technikailag minőségi – digitális és online jelenlét létfeltétellé vált a pandémia időszakában. De ez a folyamat ugyanakkor tágabb perspektívában annak kérdését is felveti, hogy a gyakran használt, népszerű internetes platformok hogyan erősítenek rá, vagy rajzolják át globális viszonylatban az egyes államok technológiai dominanciáját és erőviszonyait.[17]

A járvány lezárásokkal, karanténnal nehezített időszakában az online platformok és lehetőségek nem csak az egyéni (magányos) „fogyasztású" kulturális és szabadidős tartalmakat tették elérhetővé, hanem a – zenei, színházi stb. – élő közvetítések által megteremtették a *közösségiség*nek – a közös/közösségi együttlétnek, kollektív tudatnak – egy új formáját. A rítusok közösségteremtő fontosságáról Durkheimig is visszanyulhatunk,[18] pszichológusok, szociológusok számos szempontból közelítették és elemezték ezt a jelenséget.[19]A közelmúlt kutatásai megerősítették, hogy a közösségi média felületei „harmadik dimenzióként/térként"

[15] 2021. március 28-tól a Louvre teljes gyűjteménye online elérhető: https://collections.louvre.fr/en/page/apropos. Az erről szóló híradás: Elassar, Alaa: Miss art museums? The Louvre just put its entire art collection online. *CNN.com,* 2021. március 28. https://edition.cnn.com/style/article/louvre-art-collection-free-museum-trnd/ (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

[16] Zacskózörgés, köhécselés, nyikorgó székek – Zajgenerátorral lesz teljes a koncertélmény, Papageno, 2021. március 20., https://papageno.hu/intermezzo/2021/03/zacskozorges-kohecseles-nyikorgo-szekek-zajgeneratorral-lesz-teljes-a-koncertelmeny/ (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

[17] Vlassis, Antonios: Global online platforms, COVID-19, and culture: The global pandemic, an accelerator towards which direction? *Media, Culture& Society*, 1–13., 2021. doi: 10.1177/0163443721994537

[18] Durkheim, Emile: *A vallási élet elemi formái.* Budapest : L'Harmattan, 2004. [1912.]

[19] L. pl. Goffman, Ervin: *Interaction Ritual*. New York: Doubleday, 1967.; Cohen, Antony P.: *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge, 1985.; Collins, Randall: *Interaction Rituals.* New Jersey: Princeton University Press, 2004.

(„thirdspace") megteremtik ennek a közösségiségnek a lehetőségét az interakció rituáléján keresztül, valaki(k)kel interakcióba kerülni, akik hasonló hangulatban/lelkiállapotban ugyanarra (az előadásra/performanszra stb.) figyelnek.[20] A zenei élő közvetítések esetében több kutatás is igazolta ennek az újfajta közösségiségnek a megteremtődését.[21]

Azt feltételezzük, hogy az általunk vizsgált szolidaritási kezdeményezések esetében is találkozunk hasonló jellemzőkkel.

Bár kutatásunk a szolidaritás és segítségnyújtási formák elemzését célozza, tanulmányunkban a kulturális- és kreatívipari mezőből érkező szolidaritási kezdeményezéseket vizsgáljuk, ezért tartottuk fontosnak tágabb kontextusként érinteni a COVID19 járványhelyzetben a kulturális ágazatot sújtó kihívásokat.

2.2. Járványhelyzet és szolidaritási, segítési szempontok, előzmények – magyarországi vonatkozások

A szolidaritás megnyilvánulásai felerősödtek a járvány idején a magyar társadalom tagjaiban is, hasonlóan más krízishelyzetekhez.[22] Ezekben az esetekben megfigyelhető, hogy az új adaptációs gyakorlatok mellett egyben korábbi, „generációkon keresztül átadott kulturális tapasztalatokat" is mozgósít a társadalom.[23] A járványügyi korlátozások bevezetését követően, rövid időn belül megjelentek a szolidaritás régi és új formái, a társadalmi kezdeményezések, segítő akciók, amelyek a járvány következményeit igyekeztek enyhíteni.[24] Ezek a lakosság nagy részét érintették: a válaszadók 33%-a vett igénybe valamilyen segítséget a környezetétől, 52%-uk pedig segítséget nyújtott másoknak az adott időszakban egy online felmérés szerint. Az összes megkérdezett 30%-a nyújtott is és kapott is segítséget. A segítség formái: bevásárlás, ügyintézés, ápolás, lelki támogatás, ingyenes professzionális segítségnyújtás (jogi tanács, netes edzés, zenélés stb.) és egyebek.

---

[20] Bartholomew, D. E. – Manson, M. J.: Facebook rituals: Identifying rituals of social networking sites using structural ritualization theory. *Journal of Consumer Behaviour*, 19. 2020. 142–150.

[21] Vandenberg, Femke − Berghman, Michaël – Schaap, Julian: The 'lonely raver': music live streams during COVID-19 as a hotline to collective consciousness?, European Societies, 23:sup1, 2021., 141−152. doi; Gu, Xin – Domer, Nevin – O'Connor, Justin: The next normal: Chinese indie music in a post-COVID China. *Cultural Trends,* 30:1, 2021. 63−74. doi: 10.1080/09548963.2020.1846122.

[22] Feischmidt Margit: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motivációi és vágyott hatásai a COVID19 járvány idején. *Regio,* 2021/2. 73–104.

[23] Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor, Túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok működése a járványhelyzetben. Budapest, 2020 áprilisa. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/Kapitany_TulelesiStrategiakJarvanyhelyzetben-F.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 10.)

[24] Feischmidt, 2021.

Az igénybe vett segítség 29%-a ingyenes professzionális segítség volt.[25]A kényszerű otthonlét, a betegségtől való fenyegetettség, az elmagányosodás, a szorongás, a bezártságérzés, a létbizonytalanság, a munkahely elvesztése, a közösségi lét hiánya, az új helyzet miatt fellépő partnerkapcsolati nehézségek, a digitális oktatás otthoni formáival, megoldásaival kapcsolatos problémák csak néhány példa arra, hogy a lakosság nagy részének mi mindennel kellett megküzdenie a bezártság következtében. A legmagasabb stresszfaktor a felmérés szerint az aktivitásuktól, korábbi életformájukat feladni kényszerülők esetében lépett fel (köztük az egyetemi hallgatóknál, a munkájukat elveszítőknél, a kényszerű szabadságon levőknél).[26] A pedagógusok és a felsőoktatásban tanítók számára is rengeteg nehézséggel, gyakorlati és sok esetben lelki teherrel járt együtt ez az időszak: *„A jelenlegi helyzetet intenzíven és nehezen éljük meg. (…) Új rutinokat kell kialakítanunk. Ami korábban rutin volt, mára az a kivételes helyzet."*[27] Az otthoni munkavégzés új időbeosztást, új rutint és új életmód kialakítását követelte meg. Az egy háztartásban élők számára az együtt töltött idő gyakorlatilag korlátlanná vált, de ezzel együtt megnövekedett az otthonról ellátandó feladatok mennyisége is. Mindez az együtt élők, illetve a családtagok között egy újfajta munkamegosztást, a felelősségek újbóli, pragmatikus alapú átszervezését igényelte, amelynek hiánya feszültségekhez, konfliktusokhoz vezethetett.[28] Bár a tömegessé váló online munkavégzés ugyan előhozta a távmunkában rejlő lehetőségeket, ugyanakkor felerősítette mindazt, ami a munka és a magánélet egyensúlyának megteremtésében nehézségként jelentkezhet.[29] Az adatok szerint ezek a nehézségek leginkább az öt évnél kisebb gyermeket nevelőket nyomasztották. A nőkre, és az egyedül nevelő szülőkre különösen sok teher hárult. A pandémia sok esetben felerősítette a már meglévő válság egyes mozzanatait, így például a gondoskodás társadalmi hiányát, illetve a gondoskodói

[25] L. Tóth Olga (TK Szociológiai Intézet) internetes önkitöltéses módszerrel végzett nem reprezentatív felmérése. Minta: 950 fő, 50-50% budapesti és vidéki válaszadó; 82% nő; 70% diplomás, az eredmények tehát elsősorban erre a csoportra jellemzőek. L. Tóth Olga: *Szorongók és türelmetlenek. Élet a koronavírus első hulláma idején.* 2020. (Kézirat). A szerzőnek külön köszönjük, hogy az adatokat a megjelenés előtt a rendelkezésünkre bocsájtotta.

[26] A vizsgálat a PPS (Percieved Stress Scale − Észlelt Stressz Skála) validált tesztet is használta. L. Tóth, 2020.

[27] Horváth Dóra − Komár Zita − Csordás Tamás − Cosovan Attila − Faludi Julianna − Markos-Kujbus Éva − Simay Attila − Ásványi Katalin: Együtt, egymástól távol – távolsági munkakapcsolat, avagy egy tanszék naplóbejegyzései. In: Fokasz Nikosz − Kiss Zsuzsanna − Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején.* Replika e-könyv, 2020. 39−51. 41. https://replika.hu/sites/default/files/attachedfiles/korona-v5_1.pdf (Utolsó letöltés: 2021 március 1.)

[28] Fejős Anna: „*Gyorselemzés" a járvány hatásairól*. *Hagyományos értékek, közösség és szolidaritás. Nő- és családszervezetek válaszai a válsághelyzetre.* Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020. 2. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/FINAL_Koronakutatas_Fejos_Anna-FF-0920.pdf. (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

[29] https://eige.europa.eu/topics/health/covid-19-and-gender-equality Letöltés: 2021. március 5.

feladatok ellátásával kapcsolatos ellentmondásokat, egyenlőtlenségeket.[30] A korlátozások ideje alatt alig maradt néhány kültéri sportolási lehetőség (futás, séta, biciklizés), így megnőtt az online tartalmak jelentősége és az online foglalkozásokra (kurzusok, edzések stb.) fordított idő.[31] A megváltozott életmód romló pszichés közérzetet eredményezett.[32] Kiscsoportos foglalkozásokat vezető interjúalanyunk korábbi kliensei között észlelte mindezt:

> „…amikor megindult ez az egész kijárási korlátozás, megindultak a nehézségek, online élet, satöbbi (…) többeknek voltak szorongásai, alvászavarokkal küszködtek, kattogtak, vibráltak, idegesek voltak, féltek. Eleve ott volt a félelem a vírustól rengeteg emberben."(24.)

Ez az odafigyelés mások nehézségeire a járvány ideje alatt azt mutatja, hogy az ő esetében a személyes szolidaritás mély empátián alapult, amely a felelősségérzettől vezérelt gondoskodó, ellátó tevékenység kezdeményezésére indította.

3. Elemzés

Elemzésünk *A szolidaritás mint a járvány okozta válságra adott válasz: akciók és diskurzusok* című kutatáshoz kapcsolódik, amely keretében 52 félig strukturált online interjú készült a szolidaritási és a segítési kezdeményezések szervezőivel.[33] Ennek részeként, a többi részterülettől talán markánsabban elkülönülve, a kulturális mezőből érkező szolidaritási akciókat sem szerettük volna kutatásunkból kihagyni, így ezen a területen hét félig struktúrált (ebből öt online, kettő élőben, személyesen felvett) interjút készítettünk. Ezek alapján próbáljuk kiegészíteni a COVID 19 járvány első hullámában érkezett segítő felajánlásokról kirajzolódó képet a kulturális felajánlások nem reprezentatív – de az összképet gazdagító – elemzésével.

---

[30] Gregor Anikó – Kováts Eszter: In: Fokasz Nikosz − Kiss Zsuzsanna − Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején.* Replika e-könyv, 2020.127−133. https://replika.hu/koronavirus A gondoskodás társadalmi helyzetéről, az egyenlőtlenségekről, és a nemi meghatározottságokról l. még: Acsády Judit: *A gondoskodás társadalmi konstrukciója. Replika*, 2014/1−2. 147−167.

[31] Gősi Zsuzsanna: Rekreáció a korlátozások alatt. In: Fokasz Nikosz − Kiss Zsuzsanna − Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején.* Replika e-könyv, 2020. 29−35. 34. https://replika.hu/koronavirus

[32] Gösi, 2020. 30.

[33] A kutatás céljáról, a mintavételről, ennek limitációiról lásd Feischmidt Margit: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motivációi és vágyott hatásai a COVID19 járvány idején. *Regio,* 2021/2. 73–104.

3.1. Aktorok és akciók a kulturális és szabadidős mezőben – a segítés ethosza és narratívái

Interjúalanyaink, akik hagyományos értelemben véve nem sorolhatók a szolidaritási mező klasszikus aktorai közé, a kulturális- és kreatívipari területről is elsősorban a nagyobb nyilvánosságot kapó szolidarítási felajánlások kezdeményezői közül kerültek ki – a kiválasztási kritériumoknak megfelelően[34] –, de hólabdamódszerrel elért aktorokkal is készítettünk interjút. Két interjú készült a színház világából érkező akciók kezdeményezőivel – egy színházrendezővel, illetve egy neves budapesti kőszínház színészével –, amelyekben nem csak a többi típusú színházi felajánlásokról, hanem egy innovatív, a digitális tanulás/tanítás kihívásaira született önkéntes segítségnyújtási kezdeményezésről is kérdezni tudtuk az ötletgazdát. Két interjú kötődött egy rangos budapesti zenekar több típusú és sikeres kezdeményezéseihez (interjúalanyaink voltak a zenekar menedzser-igazgatója, illetve egy zenész tagja). Két interjút készítettünk olyan KKI-szereplőkkel (egy jelentős budapesti kulturális intézmény klasszikus zenei szerkesztőjével, illetve egy Bécsben élő zeneszerzővel), akik egy – rövid idő alatt nagy taglétszámot elérő – online platformot hoztak létre és működtetnek, ahol az élő(live/stream) előadások/performanszok/programok stb. széles választéka folyamatosan, rendszerezett információkkal elérhető. A szabadidő és a rekreáció területéről egy meditációs alkalmakat online formában, bárki számára ingyenesen hozzáférhetővé tevő jógaoktatóval interjúztunk.

Az aktorokat elsősorban morális és professzionális motivációk, illetve a társadalmi felelősségvállalás mozgatták szolidaritási akcióik kezdeményezésében. Az ágazati sajátosságokból adódóan sokkal kevésbé jellemző rájuk az élettörténeti beágyazottság, mint amennyire ez meghatározó volt a szolidaritáskutatásunk más részterületeiről érkező szereplők esetében.[35] Kivétel volt ez alól jógaoktató interjúalanyunk, aki már korábban is nagyobb szerepet vállalt segítő tevékenységekben, több alapítványnál is önkénteskedett; szociális otthonokban, vagy hátrányos helyzetben élő gyerekeknek különleges programok szervezésével. Az 1990-es évek elején az egyik kezdeményezője és megszervezője volt az első hazai ökológiai és alternatív életszemléletű tábornak. Több alkalommal hosszabb időt töltött tanulmányúton, jóga ashramban[36] élt Indiában, ahol szintén végzett önkéntes munkát.

---

[34] L. Feischmidt, ebben a számban.

[35] Egyéni motivációs narratívák: (1) Morális, általános értékvezérelt; (2) Professzionális motiváció; (3) Strukturális egyenlőtlenség, igazságtalanság motiválja; (4) Társadalmi pozícióból fakadó felelősségvállalás; (5) Élettörténeti érintettség a járvány kapcsán; (6) Élettörténeti érintettség általánosabb értelemben; (7) Egyéb, egyik sem. A kutatás egészére jellemző motivációkról l. Feischmidt, ebben a számban.

[36] Hagyományos, vallási alapon nyugvó jógát gyakorló hindu szerzetesek és világiak lakhelye és közösségi tere, amelyekben időről időre európaiak is megfordulnak hónapokat, akár éveket töltve el a szerzetesekkel.

Tevékenységével − már korábban is és a járvány ideje alatt is − megtestesítője volt a felelős állampolgárnak, aki a tudatos fogyasztástól kezdve az egészséges életmódon keresztül a másokra való odafigyelés és a másokért való cselekvő egyén példáját mutatja. Kutatásunk során a járvány ideje alatt, más indíttatású – ettől a klasszikus segítő egyén modelljétől eltérő motivációjú − kezdeményezőket is találtunk.

A KKI-szektor sajátosságainak (is) köszönhetően interjúalanyaink gazdag társadalmi tőkével, kapcsolathálóval rendelkező, magas iskolai végzettségű (értelmiségi), többségében Budapesten élő aktorok, akik nem – vagy csak részben − veszítették el a munkájukat/megélhetésüket a válság alatt, és az interjúkban reflektálnak saját „kiváltságos" helyzetükre, illetve a kulturális és kreatívipari ágazatot érintő számos nehézségre és kihívásra is.

A kiváltságos helyzetnek megjelentek a magán vonatkozásai:

> „Nekem most van egy nagyon jó és nagyon biztos munkám, itt vagyok [az egyetemen] professzor, ami hát egy rettenetesen biztonságos és jól fizetett állás. Tehát egy pillanatig fel sem merült bennem, hogy ha ez a világjárvány, ha évekig is tartana, akkor sem veszélyezteti a megélhetésemet és az állásomat. Szerintem ezt elég kevés ember tudja így kijelenteni a környezetemben, tehát rettenetesen szerencsésnek érzem magam emiatt." (45.)

> „Nekem nagyon jól változott meg az életem, mert baromi jó volt itthonról dolgozni, ugyanolyan hatékonyan lehetett… és… úgy, hogy én osztottam be az időmet az én… érzésem szerint. (…) Tudom, hogy nagyon sok embernek ez rémes volt, tehát nem akarom…" (40.)

De megvoltak a szerencsés intézményi vonatkozásai is:

> „Tehát [a színházban]… mindenki partner és egyenrangú fél. (…) az összes számlás embert bevették alkalmazottnak, hogy ne veszítsék el a jövedelmüket, hogy ne pusztuljanak éhen. Ez egy teljesen törvényes eljárás volt. Ez volt az első húzásuk, ami szerintem igencsak… hogy mondjam, hát becsülendő, nem mindenki viselkedett így, nem minden igazgató." (42.)

> „Az egyik szempont az az volt, hogy a muzsikusok nem maradhatnak munka nélkül." (50.)

És reflektáltak a kevésbé szerencsés helyzetű pályatársakra is:

> „És akkor csak a komolyzenészekről beszéltünk, akkor jönnek a könnyűzenészek, akik aztán végképp szabadúszók, ugyanúgy, mint a színészek nagy része, és semmilyen… (…) szóval nekik semmilyen bevételük nem volt." (46.)

A felajánlások/akciók közös jellemzője, hogy a pandémia lezárásokkal, korlátozásokkal, karanténnal nehezített mindennapjaiban kapaszkodót, segítséget, kikapcsolódást jelentsen, ingyenesen, bárki számára (vagy egyes kezdeményezések esetében egy szűkebb célcsoport számára), akinek igénye és szüksége van erre (amennyiben adottak számára az ehhez szükséges IT-eszközök és életfeltételek). A közösségiségnek, szolidaritásnak, segítésnek a rendkívüli helyzetre adott rendkívüli válaszai ezek:

„Ami nekem a legfontosabb, és most végre meg tudom fogalmazni, az első perctől kezdve, mert ez volt az ellenvetése bizonyos embereknek: Na de hát fent van minden a neten, hát miért akarod te felmondani a Radnóti Nem tudhatom-ot, hát ott van hatvanhárom változatban a Youtube-on, és mondtam, hogy igen… de ebben a helyzetben… azt fogják látni a diákok, hogy ugyanolyan szarban vagyunk, mint ők, ebben a helyzetben, itt és most nekik olvasunk, mert pandémia van, mert járvány van, és mi is ugyanúgy be vagyunk szorulva ebbe a helyzetbe, mint ők. (…) és ez szerintem nagyon fontos, hogy ez erre a helyzetre született válaszként." (42.)

„(…) igazából azért tettem bele ennyi energiát, mert én azt gondoltam és azt gondolom, vagy hát azok, akik olyan helyzetben vannak, hogy tudtak dolgozni és kaptak fizetést, hogy mindenki a maga módján tud segíteni egy ilyen helyzetben. (…) szerintem sokkal többet tud tenni egy ember, mint gondolnánk, csak energia…" (40.)

„(…) azt érzem, hogy én adtam teret arra, hogy egyrészt a színház, mint társadalmi igény, az életben maradjon, másrészt, hogy a nyughatatlansága a művészetnek, az valamilyen teret nyerjen." (39.)

„És hát nem lehet kimenni, ugye játszóterek is le voltak zárva, minden olyan terület, ahol egy gyerek mozoghatna, és jól érezhetné magát, ezért második lépésként gyerekeknek kezdtünk el fejleszteni online koncerteket." (50.)

„És konkrétan, egyszerűen féltettem az embereket. (…) Szóval azt éreztem, valamit kell csinálni, ami leveszi a szorongást, a stresszt, a frusztrációt az emberekről (…) Fontos, hogy valahogy mentálisan és lelkileg letisztítsuk magunkat. Ez mindenkinek megerőltető időszak valamilyen módon. Ebből senki nem jött ki érintetlenül." (24.)

"Alapvetően azt gondolom, hogy a színház tévén vagy számítógépen nem él meg, tehát én nem akartam konzervelőadásokat adogatni, mert azoknak nincs több értéke, minthogy egy dokumentációja egy kornak, vagy egy előadásnak, én ezt nem tartom élvezetesnek, tehát elkezdtünk gondolkodni azon, hogy mik legyenek. Illetve elkezdtünk gondolkodni azon, hogy mik azok a témák, amik valamilyen szinten megszólalnak

valamilyen helyzetben (…) Folyamatosan alakult ki ez az egész rendszer, és folyamatosan alakult ki az, hogy mi ennek az egésznek a stílusa, és én azt kerestem, hogy mi az, ami a színház és a film között van, és akkor erre azt a választ adtam, hogy az, hogy a kamera egy nézőnek a szeme." (39.)

A kezdeményezéseket, szolidaritási akciókat három típusba sorolhatjuk:

(1) Kulturális intézmények (például színház, zenekar) *kétirányú szolidaritási akció*ja, mely egyrészt saját munkatársai számára hivatott biztosítani a (folyamatos) alkotói munkát, másrészt haszonélvezője lehetett bárki, aki az online térben erre igényt tartott, azaz külső szolidaritási felajánlásként értelmezhető, amelynek – harmadsorban – marketinges hozadékai is lehettek/lehetnek a későbbiekben.

(2) A KKI-mező szereplőinek *innovatív, önkéntes munkán alapuló, a járványhelyzeten túlmutató, hosszabb távú szolidaritási kezdeményezései*.

(3) *A korábbi kulturális és szabadidős tevékenységek online verziója*, önkéntes munkában, bárki számára hozzáférhetően.

(1) A *kétirányú szolidaritási akciók* köréhez soroltuk annak a híres budapesti zenekarnak a tevékenységét, amely több pillérű programokat (koncerteket) tartott a karanténidőszak alatt, mindenki számára hozzáférhető módon, amellyel ugyanakkor saját zenészeinek folyamatos munkát – és a megszokottól eltérő –, de szakmai kihívást is biztosított.

„Ugye nyilván mindenki az online térbe menekült, ami úgy gondolom, hogy a mi esetünkben egy nagy siker, hogy gyakorlatilag a karantén másnapjától elkezdtük a [koncert] sorozatunkat, tehát nagyon gyorsan reagáltunk a folyamatokra és a kényszerhelyzetünkre. És akkor az első nagy projektünk, ez a [koncert]sorozat volt, amit minden este 19 óra 45 perckor, a (…) zenekar próbatermében sugároztunk." (50.)

„(…) minőségi ugrás, hogy mindenkinek egyedül kell játszania, arra sokkal intenzívebben kell tulajdonképpen felkészülni, nem mintha a zenekari játék nem kívánná meg a gyakorlást, meg a teljes odaszánást, de azt, hogy egyedül játszik mindenki egy szólamot mint kamarazenész, és ott van egy kamera meg vannak mikrofonok, ez egy fantasztikus lehetőség, és természetesen nem volt kötelező. (…) tulajdonképpen ezt fel lehet fogni úgy, mint egy szakmai továbbképzést." (46.)

„Olyan zenészeink, akik mondjuk még soha nem játszottak együtt, nem kamarazenéltek még együtt, azok együtt kezdtek el próbálni, illetve nagyon sok különleges, vagy akár elfeledett művet vettek elő a kottatárból, és ezeket gyakorolták, tehát hogy… miközben

ez egy kényszerhelyzet volt, és egy szomorú folyamat, egyben nagyon sok újat is tanulhattak belőle ők is." (50.)

A felnőtteknek és gyerekeknek szánt online zenei programok mellett, a karantén enyhülésével tovább bővítették az akciók körét, és ezek marketingszempontból is fontosnak minősülhetnek.

„(…) az ő fejéből pattant ki, hogy menjünk szerenádozni budapesti bérházaknak az udvaraira, és június folyamán 224 házba jutottunk így el, összesen 14 kamaracsoporttal (…) tehát vártak minket, fogadtak minket, megkínáltak minket, sokan nem is tudtak a fesztiválról egyáltalán, tehát óriási marketingtevékenység is volt ez egyben, hogy olyanok is megtudták… olyanok is értesültek a zenekar létezéséről, akik az elmúlt harminchét évben sajnos nem tudtak róla. Én bízom benne, hogy a bérleteladásokat és a jegyeladásokat is sikerül ezzel növelni (…)" (46.)

Ebbe a tevékenységi kategóriába soroltuk annak a budapesti kőszínháznak a költészetnapi akcióját is, amely szintén nagy népszerűségnek és médiavisszhangnak örvendett,[37] és amely során telefonon hívták fel a regisztráltakat, és verset olvastak fel nekik a színház színészei. Interjúalanyunk erről szóló beszámolójából szépen kirajzolódik ez a kettősség – munkát jelent a színészeknek, de egyértelműen szolidaritási akció is –, amely kiegészül egy önsegítéssel, a mások segítése okozta jóérzéssel.

„(…) aminek az alapja, ennek az ötletnek az, hogy ugye van a Színházak éjszakája nevű rendezvénysorozat, és évek óta csináljuk azt a Színházak éjszakáján, hogy fél órás forgókban váltjuk egymást, mi színészek a… jegypénztárban vagy a… szervezésen. És… olyan embereknek olvastunk verset, akik egyedül bejönnek, hogy ők szeretnének egy verset meghallgatni, és mondta [az igazgató], hogy akkor ezt adaptáljuk telefonra. Regisztrálni lehetett a színház holnapján, hogy… azt megmondták, hogy csak szerzőt lehet választani, színészt és művet nem, illetve, hogy… lehetett alkalomra kérni, születésnapra, házassági évforduló, oda lehetett írni egy indoklást, de azt is oda lehetett írni, hogy magamnak, mert én szeretem a verseket, van, aki, egy csomóan maguknak kértek. (…) már nem emlékszem melyik nap, azt hiszem március 19. volt, azt hiszem, este hétkor kezdődött a regisztráció [a színház] honlapján, addig hirdették, és fél óra múlva lefagyott a szerver, és másnap délig 2500 megkeresés lett, ami iszonyatosan sok. (…) Az történt, hogy… egyszer csak, nem egyszer csak, tulajdonképpen azonnal kiderült, hogy sokkal fontosabb a beszélgetés, mint a vers. Illetve ez, így ebben a formában nem teljesen igaz, mert persze nagyon fontos a vers, de hogy emberek milyen elképesztően reagáltak

[37] Szakmai berkekben is népszerű volt, olyannyira, hogy egy évvel később, 2021 április 11-én egy szomszédos országban működő kisebbségi magyar színház is megvalósította ezt a költészetnapi programot.

arra, hogy felhívja őket személyesen valaki, történetesen egy színész (…) És ezek a beszélgetések… én mindig megkérdeztem, hogy Budapesten van-e vagy vidéken, mindig megkérdeztem, hogy mi a foglalkozása, és mindig megkérdeztem, hogy hogy bírja a karantént. Ezt a három kérdést, ezt mindenképp feltettem, és egyébként vezettem egy naplót. Most van egy negyven oldalas naplóm (…) Minden egyes ember megvan, akivel én beszéltem, hogy ő hogy reagált, mint reagált. Ez nem egy szépirodalmi szöveg, ahol nagyon megérintette a lelkemet, ott azért átmentem egy kicsit szépirodalomba, mert én szeretek írni." (42.)

A kétirányú szolidaritási akciók közé sorolható annak a színházi rendezőnek a kezdeményezése is, aki korábbi szakmai tapasztalataiból és kapcsolati hálójára alapozva szervezett meg egy új, stream-előadásokat közvetítő színházi formációt, azzal a céllal, hogy a járvány miatt elmaradó előadásokért kárpótolja mind a színházlátogató közönséget, mind a színészeket. Drámapályázatot hirdetett, amely a karanténhelyzet tematikájára irányult. Az előadásokba bevonta színész ismerőseit a legkülönbözőbb színházakból, akik vállalták, hogy önkéntes alapon lépnek fel, és segítenek a produkciók létrehozásában. A színházi közvetítéshez szükséges technikai háttér felépítésében is önkéntes segítséget kapott. Közönségüket online platformok segítségével találták meg, és több tízezres nézőszámot értek el rövid idő alatt.

„elkezdtem hívogatni a művészbarátaimat (…) egy-két napon belül 50 ember volt az első (…) színház társulatában, és akkor, de lehet, hogy csak egy (?), de néhány nappal később be is hívtam ezeket az embereket, (…) és akkor körbeültünk nagy távolságra. Itt ült ötven ember a panorámateremben, (…), és akkor elkezdtünk beszélgetni, hogy kinek mi lenne az ambíciója vagy mit csinálna, és akkor ezzel a munícióval én elkezdtem gondolkozni, hogy hogy legyen (…) Mert nekem az a dolgom, hogy csináljak egy színházat, és mondom, ezt tényleg komolyan gondolom, hogy százhetvennek vagy huszonötezernek csinálok, meg kell találni a formát, hozzá meg a felületet vagy a témát vagy a gondolatot. Nehéz darabokat írni a jólétben, mert maximum csak arról írunk, hogy fásult-e a spárga. Könnyű darabokat írni egy nagyon kiélezett helyzetben, mert nagyon elemiek a reflexiók." (39.)

(2) Az *innovatív, önkéntes munkán alapuló, a járványhelyzeten túlmutató, hosszabb távú szolidaritási kezdeményezések* körébe sorolható az a közösségi média-platformon létrehozott, a kutatás időszakában közel százhúszezer tagot számláló csoport, amelyben szabályozott módon, a kulturális live/stream események/programok/előadások/performanszok széles választéka vált elérhetővé. A szolidaritási akció megmaradt magánkezdeményezésnek, önkéntes munkában, elutasítva az ebben rejlő profitszerzési lehetőségeket, és hosszú távon gondolkodva.

„(…) azért volt jó, mert ő teljesen független, tehát én is ezt a munkámtól teljesen függetlenül csináltam és nem akartam összemosni azzal (…) nem is jöhetett volna senki, aki ezt nem lett volna hajlandó így csinálni, tehát ez egy fajta önkéntesség volt, igen. (…) az emberekhez eljuttatni ezeket a tartalmakat (…) mindenki válogathasson kedve szerint (…) elkezdtünk szelektálni, és a végén már csak, tényleg már csak a kulturális eseményeket meg a gyerekprogramokat engedtük be, azt meg azért, mert annyian szorultak be a négy fal közé a gyerekükkel vagy gyerekeikkel, hogy… hogy azt úgy gondoltuk, hogy ezzel tartozunk a gyerekeseknek. (…) és akkor persze nagyon érdekes volt, vagy hát mindenki rögtön elkezdett keresni, hogy hát ebből hogy lehetne pénzt csinálni, mert hát természetesen százezer ember, az hihetetlenül sok adat, rengeteg, és azért százezer embert mozgósítani, a Facebook-csoport működése sokkal intenzívebb, mint egy oldal. Ha én egy oldalra posztolok valamit, akkor azt látja a követőknek egy nagyon kis százaléka, egy csoportba viszont nagyon sokan…”(40)

„Én azt hiszem, hogy különböző okokból szálltunk be mindketten, de mindketten ugyanolyan aktívan fogyasztjuk a kultúrát, meg szervezzük is. Ugye más oldalról, de mégiscsak kultúra köré van építve az életünk. (…) És akkor jött ez az ötlet, illetve én már rögtön mondtam, hogy hát nagyon jó lenne, hogy ha valami jó lesz ebből a pandémiából, akkor az az lesz, hogy a livestreaming elindulhat, hogy kaphat egy ilyen löketet.” (45.)

Szintén ebbe a kategóriába sorolható az a szolidaritási akció, mely az otthontanulást hivatott segíteni, tanárok és diákok számára egyaránt hasznos háziolvasmány-részletek felolvasásával, amelyet önkéntes alapon művészek vállaltak. A kezdeményezés túlmutat a járvány okozta helyzet kihívásain és időszakán, az olvasásélményt szeretné hosszú távon (is) propagálni. Az erre a célra létrehozott honlap (YouTube-csatorna és Facebook-oldal) látogatottsága nagyon gyorsan berobbant, a megtekintések száma a kutatás időszakában elérte a kétszázezret.[38]

„(…) azt nem tudtam, hogy mi lesz, csak azt éreztem, hogy így ki kell állni, itt muszáj… igazi, klasszikus összefogást létrehozni, mert egy csomó csoport a társadalmon belül olyan helyzetbe került, ami, számukra ez végzetes, vagy nagyon-nagyon, még az enyémnél is sokkal jobban felborul az életük, és hát ugye ott volt az oktatás, ami ugye minket közelről érint, hiszen négy gyerekről van szó… és… és akkor bejelentették, hogy hétfőtől online oktatás van, és egyszerűen bevillant az ötlet, de szerintem ez egy faék egyszerűségű ötlet, hogy hát az a sok munka nélkül maradt, boldogtalan, tevékenységtelen színész miért ne olvashatna fel kötelező olvasmányokból részleteket az online oktatásban résztvevő diákoknak, ebben az is benne volt persze, hogy bennem van egy kis pedagógiai furor, ez kétségtelen, tehát nekem nagyon fontos az, hogy egy gyerek olvasson. (…) és akkor ugye van a Facebook nevű közösségi portál, én ott fent vagyok, és kiírtam,

[38] Amely azóta is folyamatosan növekszik.

hogy hát én arra gondolok, hogy ezzel tudhatnánk mi most segíteni, és akinek van kedve velem tartani ebben, még nem tudom hogyan, de nosza. (…) és akkor [színész ismerős] az én ötletemet kimásolta az én oldalamról, és betettek a csoportba, és az történt, hogy körülbelül tíz perc alatt ezer kedvelést kapott, ami azt jelentette, hogy erre van igény.

(…) nekem van egy barátnőm, (…) ő projektmenedzser, ez a foglalkozása, és kultúrával foglalkozik alapvetően, csodálatos ember (…). És akkor összetelefonáltunk messengeren, hogy akkor nosza, csináljuk (…) de közben meg már felhívott telefonon [egy] fotóművész, aki szintén ismerősünk, de életünkben nem találkoztunk, hogy ő viszont adná ehhez az egészhez, ugye itt az önkéntesség nagyon fontos, ez egy önkéntes alapon induló történet, hogy ő adna hozzá a technikát, mert ugye ő ért hozzá, hogy megcsinál, csinál ennek Youtube csatornát… legyen neki egy Facebook-os felülete, és egyszer csak ott álltam, 36 óra elteltével, hogy egy mozgalomnak vagyok a megalapítója. (…) Vagyunk… hatan vagyunk, ebből a hat emberből többen úgy vannak, hogy még soha nem találkozott a másikkal. (…)

Onnantól kezdve már volt egy csomószor olyan, hogy nem nekünk kellett megkérni valakit, aki mondjuk, hogy mondjam, tekintélyesebb kollega, hanem ő maga jelentkezett. Vagy hogy csinálná… (…)

És ez nagyon fontos lenne, hogy ez közkincs, hogy ez legyen ott, ápolva legyen, gondozva. Bizony itt már azért nem csak a kötelező anyagokról van szó. Hanem azért elkezdtük már azt, hogy valaki… egyrészt kértünk egy úgynevezett ajánlott irodalom listát, hogy most már az is van, abból is olvasnak fel emberek. És olvasnak eredeti nyelven, Petrarcát olaszul, Shakespeare-t angolul, nem is tudom, franciául talán még nincsen fent, de célunk. Illetve most már az is van, hogy ott van például Závada Pál Jadviga párnája regénye, ami ugyan magyarul íródott, de egy tót környezetben, tehát ezt már ’99-ben lefordították szlovákra, (…) és én megkérdtem egy két anyanyelvű kollegát, (…), aki Komáromban van és Pozsonyban végzett, hogy tegye már meg, hogy szlovákul felolvassa az első fejezetet, mert Magyarországon elég komoly a szlovák kisebbség, van iskolájuk, tehát nyilván nem mindegy, hogy van-e nekik ilyen felvételük, és hát szerintem ilyenből még lesz.” (42.)

(3) A szolidaritási akciók harmadik csoportjába a *korábbi kulturális és szabadidős tevékenységek online verziója* került, mint például az online meditációs alkalmak közvetítése.

Jógaoktató interjúalanyunk (aki egyben ismert előadóművésznő is) a rövid, élő közvetítések alkalmával az erre a helyzetre kidolgozott,[39] vezetett meditációt közvetített, amely egyrészt légzőgyakorlatokból állt, másrészt az elmélyülést

[39] Hasonló, ingyenesen hozzáférhető online foglalkozásokat és előadásokat közvetítettek a járvány első hullámának idején például a Satyananda jóga iskola, vagy a Tan Kapuja Buddhista főiskola oktatói is.

segítő instrukciókból. „*(…) teljesen tradicionális dolgot csinálok. Persze a közvetítés, az mindig egyéni.”*(24) Az alkalmak híre hólabdaszerűen terjedt, elsősorban ismeretségi körökön keresztül. A meditációk rövid ideig még a közvetítés után is elérhetőek voltak azok számára, akik épp akkor nem tudtak részt venni.

> „Hát, amit én kezdeményeztem, az tulajdonképpen egy heti háromszori esti meditáció volt. (…) nyilvános és ingyenes, tehát hogy mindenki csatlakozhasson. (…) nagyon lelkes lettem, azt gondoltam, muszáj csinálni. (…) a résztvevőknek egy jó részét nem tudom, hogy kik /de sokan közülük/ (…) hozzám valamilyen értelemben közel álló emberek. (…) Tulajdonképpen csak szétküldtem, tehát eseményt csináltam a Facebook-oldalon, és meghívtam rá az embereket. Nagyon egyszerű volt, és aztán nyilvánossá tettem, tehát többen kapcsolódhattak, mint akik meg voltak hívva. Egy kicsit az ember ugye légüres térben tapogat (…) És nagyon jó, hogy elért új embereket magától egyébként.” (24.)

3.2. Közös jellemzők, rövid- és hosszútávú hatások

Az első közös vonása az elemzésünkbe bekerült szolidaritási akcióknak a *gyorsaság*, a március 12-től érvénybe lépő korlátozásokra szinte azonnali válaszok érkeztek: a zenekar már másnaptól elkezdte a karantén időszaka alatt napi rendszerességű, élőben közvetített koncertjeit; beindult a kulturális live/stream programok közvetítésére (és népszerűsítésére) vállalkozó oldal/csoport; elindult az ötletelés és a megvalósítása az otthontanulás megsegítésére[40] kitalált háziolvasmány-kedvcsináló felolvasó projektnek; elkezdődtek az online meditációk.

Ezek az ötletek robbanásszerű, exponenciálisan növekedő ismertséget/kedveltséget generáltak, sikerült olyan rést találniuk a karanténos élethelyzetben, amely sokaknak jelentett segítséget. Ugyanakkor, feltételezhetően szintén a gyorsaságnak és azonnali sikerességnek köszönhetően, erős médiavisszhangja is lett ezeknek a kezdeményezéseknek, a karanténhelyzetben működő média is szívesen tudósított pozitív példákról, és ez a maga során tovább növelte a projektek ismertségét, népszerűségét.

> „A kezdetek kezdetén, amikor elindítottuk a sorozatot, akkor írtunk is sajtóközleményt erről, hogy mik a terveink. De az volt a tapasztalat, hogy a média inkább már akkor kezdte felkapni, amikor elmúlt egy pár koncert és beigazolódott a sikere, vagy hogy ez egy jó kezdeményezés volt. És… ennek köszönhetően… az Egyesült Államokban például nagyon sok cikk jelent meg, amit hát, úgymond maguktól írtak az újságírók, tehát nem a mi kérésünkre, Angliában is sok cikk jelent meg. És vannak adataink, hát

[40] Az otthontanulás kihívásairól a pandémia időszakában lásd Neumann Eszter: Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio* 2021/2. 105–129.

százötven országból nézték a koncerteket, és többszázezer főt, hogy ha összesen számoljuk, hogy összesen hányan néztek. Ugye több, mint hetven (…) estet játszottunk márciustól június végéig, és ezalatt többszázezer embert értünk el." (50.)

„Az (…) esteknek óriási nemzetközi visszhangja volt, tehát a New York Times is írt róla, szerte a világon nagyon nagy érdeklődéssel figyelték a sajtóorgánumok, igen, mert egyedülálló kezdeményezés volt. Tulajdonképpen borzasztó egyszerű dolog, de mégsem jutott másnak az eszébe, úgyhogy… nagyon hálásak vagyunk, hogy ebben részt vehetünk." (46.)

„A média talált ránk, szerintem azért lettek ennyire sokan, mert egyszerűen az történt, hogy én nagyon gyorsan találtam ezt a rést, és utána megkerestek többen, … a média nagyon felfigyelt rá (…)." (40.)

„Megtanultunk sajtóközleményt írni. (…) láthatóan egyébként a médiának is kapóra jött ez, mert hiszen ők is beszorultak ebbe a térbe, és akkor azonnal, nyilván, ez logikus, lecsaptak arra, hogy na, és akkor ki mit csinál ebben a helyzetben." (42)

„…megjelent a Reuters, akkor egyszer csak a világon mindenhol írtak rólunk, szám szerint negyvenvalahány országban. (…) És akkor egyszer csak az derült ki, hogy már nem tizenháromezren nézik meg, hanem nyolcvannégyezren néznek meg egy részletet a (…) /stream-elt sorozat/-ból." (…) És akkor azt láttuk, hogy nem csak a Reuters meg a New York Times, már Afganisztánban is írtak rólunk, nézik ezt meg, hanem egyszer csak megjelent a kínai tévé, aminek százmilliós a nézettsége, és csinált velünk egy interjút meg egy riportot az egészről." (39.)

Újabb közös vonás az itt és most-helyzetben nyújtott kapaszkodónak, segítésnek a mentálhigiénés vonatkozása – adja magát a terápiás analógia –, mind az elért célcsoport, mind a kezdeményezők számára, ahogyan ez az interjúkból is felsejlett.

„[a versfelolvasás során] én ilyen tíz és húsz perc között beszélgettem emberekkel. Aki nem akart beszélgetni, mert zavarba jött, azzal mondjuk hat percig, ez volt az átlag. De a [másik színész] negyven perceket beszélt emberekkel, és volt olyan, hogy azt mondta neki az xy, akit fel kellett hívnia, hogy jaj, drága (…) nem tenné meg, hogy holnap felhívja az unokatestvéremet, ő már nem tudott regisztrálni. És akkor (…), hihetetlen volt, dehogynem, azt is felhívta, és mindenkit felhívott, én is hívtam olyat, aki nem regisztrált egyébként. Bár nem engem kért személyesen, hogy tegyen már meg, hogy az anyukájának születésnapjára mondok egy verset. Úgyhogy így, ez a [versfelolvasás]."(42.)

„Kifejezetten kaptam olyan visszajelzéseket, hogy ezek a meditációk nagyon sokat segítenek"(…) Sokan megcsinálják (…) visszaírnak, vagy visszajeleznek, küldenek egy szívecskét privátba, és akkor tudom, hogy megcsinálták, vagy írják, hogy köszönöm." (24.)

A másik fontos jellemzője ezeknek a kezdeményezéseknek, akcióknak a tágabb társadalmi kontextus felvázolásakor is érintett *közösségiség*.

„Nagyon pozitív visszajelzéseket kaptunk, tényleg azt igazolták vissza, akár a Facebook-kommentárok, akár a levelek, amik emailen érkeztek hozzánk, hogy… a zenével mi… elviselhetővé tettük a… karanténidőszakot, és nagyon sok családnak az volt a napi elfoglaltsága, hogy várták az este háromnegyed nyolcat, és ott az egész család beült [az estekre]." (50.)

„Hát nagyon pozitívnak ítéltem meg a csoportban a hangulatot. Nagyon… nagyon megható megjegyzések, üzenetek is voltak, tehát nyilván az, hogy nagyon köszönik ezt a hatalmas művészeti tartalmat, de ezen felül az emberit is. Tehát hogy ez menti meg őket a magánytól, vagy hogy itt vannak nálunk egy héten öt este, és hogy ez mennyit jelent számukra, tehát… ilyen, tényleg elképesztően megható üzeneteket kaptunk, nagyon személyeseket is. (…) ami engem a legjobban meglepett, hogy rengeteg ember arra használta a csoprotot, hogy ne legyen annyira magányos, és ne legyen annyira bezártságérzése. Tehát hogy sokaknak nem is annyira az volt a vonzó a csoportban, hogy kulturális tartalom, ugye ami miatt én ezt izgalmasnak találtam volt, hanem hogy annak mentén van egy ilyen szociális élete, és egyébként ebbe aztán semmi meglepő nincsen, mert szerintem a koncert, a normális koncertre járó közönségnek egy nagy része, az ilyen szocializálódási okokból jár oda. Tehát igazából ugyanaz történt a digitális térben, mint amihez szokva vagyunk a normális térben." (45.)

„És az volt a felemelő ebben a dologban, ha itt most beszélünk a szövetségről meg a kollegialitásról, szolgálatról meg segítségről, ugye mindenki mindent ingyen csinált, hiszen nem volt emögött egy hirtelen pénzforrás, és egy nemet sem kaptam, tehát bárkit, akit felhívtam, az igent mondott rám, és a Nyíregyházi Színházból, a Nemzeti Színházból, a Radnóti Színházból, a Katona József Színházból, Örkényből, Stúdió K-ból, mit tudom én honnan. Egyszer csak egy olyan virtuális összefogás született meg, ami szerintem egyedi, és gondolom nem csak azért, mert hogy irtózatos mennyiségű gázsit fizettünk, mert nem fizettünk semmit." (39.)

„ (…) azt látom, hogy a kultúrát ezen a médiumon keresztül könnyebb lesz eljuttatni, tehát ebből a szempontból sokkal demokratikusabb lesz a kultúra, sokkal szabadabb lesz az elérése a kultúrának, és sokkal gyorsabban és könnyebben tud majd elmenni a világ

minden részére, (…) mert a platform megvan, azt nem használták, az a kérdés, hogy ki találja ki azt a jó történetet, ami adott esetben mindenkit érdekel." (39.)

Gyakran említett kihívás a tematikus keretezésben is taglalt technológiai (bele) tanulási folyamat, amely a felerősödött digitális és online jelenlétben megkerülhetetlenné vált.

„Ott ugye az volt a kihívás, hogy hát ha egy gyerek csak azt látja, hogy négy széken ül négy muzsikus, és zenél, az nem biztos, hogy leköti. Itt is a kollegáim olyan technikákat sajátítottak el, amit előtte még nem tudtak, mint például hogy lehet animációt bevinni ezekbe a koncertekbe, tehát azt mind házilag állítottuk elő. Hogy lehet azt megoldani, hogy művészeti vezetőnk, (…), aki ugye Berlinben rekedt a karantén alatt, hogy ő narrátorként bekapcsolódhasson azokba a koncertekbe, amit egyébként itt Budapesten vettünk fel. Ugye a technikai újításokra volt szükség. (…) szintén gyerekeknek, voltak a hangszerkóstoló foglalkozásaink." (50.)

De megjelentek a kontextuális keretezésben érintett – a digitális forradalom hosszabb távú következményeivel foglalkozó – gondolatok is.

„Ez a digitális forradalom nem feltartóztatható, és hogy biztos, hogy áldozatokat fog hozni, igen, mint ahogy a némafilmből lett a hangosfilm, akkor is volt egy nagyon nagy ellenállás, hogy ne már, az összes némafilmszínész munkanélküli lett, az is lett. Az ilyen paradigmaváltások mindig azzal járnak, hogy hát bizony, komoly áldozatokat követelnek. De ezek sokszor nem feltartóztathatóak. És én azt gondolom, hogy ebben rengeteg izgalmas lehetőség is van, csak meg kell találni, hogy új művészeti tartalmak fognak létrejönni, amik a digitális világra, a livestreamingre vannak kitalálva, amik nem egy színpadon működnek, hanem az interneten (…).

Azt is gondoltam egyébként, még így vissza a digitálisra, hogy sok olyan forradalom, ami eddig azért nem ment végbe, mert hát új dolgokat mindig nehéz. Tehát a forradalom vagy gyorsan és vérrel megy végbe, vagy pedig borzasztó lassan, és kicsit lekési saját magát, és azt gondoltam volna, hogy ez a világjárvány segít, például egy homeschoolingnak vagy egy távoktatásnak. Tehát hogy mindenféle távtartalmakat jobban a digitális térbe tudjuk helyezni, ez még megvalósulhat, talán ez meg fog valósulni. (…)

Élő közvetítések, ezek ilyen kicsit ugyanennyire improvizált, rögtönzött, kényszermegoldások voltak, mint ahogy mi vezettük a csoportot, senki nem volt rá felkészülni, és egyik napról a másikra kellett felépíteni a szervereket és készre vágni a digitális anyagot. És működtek, jók voltak, de hát azért ez nem volt az a fajta tartalom, amire az ember azt mondja, hogy hú, zseniális, hát emiatt eltöltöm az egész estémet a kompjúter előtt. (…) Nincsenek

igazából erre a formátumra, nagy mennyiségben rendelkezésünkre álló kitalált anyagok. Ez az a kérdés, hogy akkor… ez a három hónapos kényszerlétezés, ez elindít-e koncertszervezők, a művészek fejében valamit, ami által ez hosszabb folyamat, mondjuk, hogy egy év múlva aztán lesznek ilyen anyagok. Tehát hogy egyfajta ilyen gondolati, gondolkozási fordulat létrejön-e, ezt nem tudom, én nagyon örülnék neki." (45.)

„Ha azt mondom, hogy ezzel létrehoztunk egy új műfajt, akkor annak a műfajnak két nagyon fontos eleme van, az egyik a pillanatnyiság, a másik pedig a személyes nézőpont, és akkor ettől gondolom azt, hogy egy picit érdekesebb lett a dolog, mintha egy filmet csináltunk volna, vagy mintha szimplán egy színházi előadást közvetítenénk.*"* (39.)

Az, hogy milyen hosszabb távú következményei lehetnek a járvány/karantén utáni világnak például a zenei ágazatokra, koncertszervezésekre stb., szintén visszatérő motívum több interjúban.

„Én leginkább a komolyzenéről tudok beszélni, számunkra biztos, hogy nagy változást hoz a turnézásban, ez a pandémiás időszak, azt már most látjuk, hogy teljesen átrendeződik ez a turnéipar. Tehát az, hogy eddig három, négy évre előre tárgyaltuk le a meghívásokat. Én azt gondolom, hogy ez is most változni fog, és rövid távra fognak tervezni a fesztiválszervezők és a koncerttermek." (50.)

A pandémia állami kezeléséről és a politikai felelősségről az interjúalanyaink többségének markáns (negatív) véleménye volt, és kisebb részben tartózkodtak a politikai véleménynyilvánítástól – mely attitűd a kutatás egészét tekintve jellemzőbb volt.[41]

„Az volt számomra érdekes, hogy Ausztriában egy pillanatig sem kételkedtem abban, hogy a lehető legjobban fogják kezelni, de ez valószínű a kommunikáció miatt is volt. Tehát itt volt egy ilyen nagyon pozitív kommunikáció, nagyon szigorú, ezt-és-ezt kell betartani, és akkor ez-és-ez lesz, és az is lett. Tehát hogy ez szerintem nagyon jól sikerült itt kommunikálni és meglépni. Az, hogy Magyarországon mi történt, az számomra sokkal kaotikusabb volt. Én hetekig rettegtem, hogy Magyarország fel fog robbanni és rettenetes lesz a járványhelyzet, és úgy tűnik, hogy mégsem lett, bár nem vagyok benne biztos, hogy ismerjük a számokat, és hát azért, mindegy, nem tudom. És hát ott voltak nagyon komoly áldozatok, amikor ez a kórházi ágyak kiürítése történt, azt gondolom, hogy ott azért nagyon komoly vér folyt a járványleküzdés során, amire nem tudom, hogy szükség lett volna-e. Szerintem nem." (45.)

[41] L. Feischmidt ebben a számban.

„(…) én tisztában vagyok a realitásokkal, próbáltam én is, volt olyan, hogy én is utaltam pénzt olyanoknak, akik gyűjtöttek laptopokat meg Ipad-eket gyerekeknek Kelet-Magyarországra. Tehát azért, ha már itt tartunk, akkor nevetséges, hogy nem az állam. Gyakorlatilag a szociális háló nincs, nem az, hogy kicsi, vagy kevésbé van, nincs szociális háló Magyarországon. Semmilyen, gyakorlatilag. Lehet, hogy a kerete megvan, amire a hálót fel lehetne fűzni, de hát azzal nem lehet halat fogni. És… hát hogy, láttam, hogy a… ahogyan megpróbálták élelmiszerrel ellátni, meg tankönyvvel meg Ipaddel, és ezt mint civilek csinálták. És nem az állam. És nagyon fontos, szerintem, hogy egy civilnek legyen olyan… öntudata, hogy politizáljon, ne pártpolitizáljon, hanem vegyen részt az életben, a környezete életében, vállaljon felelősséget, legyen benne empátia, ez nagyon fontos. De hogy ha a hatalom ezt nem segíti, akkor egy csomó emberben pont az ellenkezőjét fogja megszülni ez a helyzet, mert megrémül, elkezdi azt a kicsit is félteni, amije van, és a szolidaritásnak a szikráját sem tudja mutatni, és tulajdonképpen, ha belegondolok, akkor még értem is, mert retteg. És na mondom, nagyon fontos a civil jelenlét, ilyen helyzetben, de az létezhetetlen, hogy az állam ebben nincsen benne, tehát ezt nem alulról kéne felépíteni, hanem fölülről kéne úgy, olyan társadalmi berendezkedésben élni, ahol a… tényleg nem engedik el a legkiszolgáltatottabbak kezét, mert az is nagyon fájdalmas tud lenni, hogy ha az ember ilyen nagy elánnal elindul segíteni, és segít egy embernek meg kettőnek, de a harmadiknak már nem tud…” (42.)

4. Összegzés és kitekintés

Tanulmányunkban a COVID 19 járvány első hulláma alatt a KKI-mezőből érkező szolidaritási aktorokat és akciókat elemeztük a motivációk, narratívák, a felajánlások típusa, jellemzői és a feltételezett hatások mentén. Interjúalanyaink – elsősorban a szektor sajátosságainak köszönhetően – értelmiségi, gazdag társadalmi és kulturális tőkével rendelkező, morális, professzionális és társadalmi felelősségvállalási motivációkból cselekvő szereplők voltak, akik élettörténetükben kevésbé kötődnek a szolidaritási mezőhöz, így ebben az értelemben nem sorolhatók a hagyományos szolidaritási aktorok körébe. Az általuk kezdeményezett, működtetett, vagy részvételükkel zajló akciók ugyanakkor segítési tevékenységként (is) értelmezhetők, így fontosnak gondoltuk beemelni szolidaritáskutatásunkba az összkép árnyalása és gazdagítása érdekében.

A kutatás fókuszába kerülő kezdeményezések egy része kétirányú szolidaritást szolgál, tükrözi a kulturális intézményeknek a saját munkatársaik foglalkoztatására tett erőfeszítéseit – az elméleti keretezésben jelzettekkel összhangban –,[42] és a járványhelyzet elviselhetőbbé tétele irányába tett segítő felajánlást. Másik része korábbi kulturális és szabadidős tevékenységeknek az online, karanténhoz igazí-

[42] Brown, 2020.

tott, ingyenes és bárki számára hozzáférhető adaptált formáit jelenti. Harmadrészt pedig innovatív, a járvány időszakán túlmutató, önkéntes munkában végzett magánkezdeményezéseket tartalmaz.

Ezeknek a szolidaritási akcióknak, az ingyenesen elérhető kulturális és szabadidős tartalmak mellett, gyakran egy újtípusú *közösségiség*et[43] is sikerült megteremteniük az online karanténvilág *itt és most*-jában. Ezek alakulását és sorsát utánkövetéses vizsgálatok tárhatják fel, arra keresve a választ, hogy van-e tartós összekötő kapocs ezekben a terekben a járványhelyzet miatti korlátozások megszűnése után? Működnek-e az ebben az időszakban megszervezett tevékenységek, folytatódnak-e a kezdeményezések, és összefogják-e a követők hatalmas táborát? Megfogalmazható az a feltevés, hogy ezek az új típusú közösségiség jegyeit hordozó kapcsolatok, laza hálózatok jellemzően a pandémia idejéig maradtak fenn. Azok a tevékenységek folytatódnak, és tudják fenntartani a közösségiség jegyeit, amelyek a járvány előtt már meglévő kezdeményezéseken, segítő hálózatokon, képzéseken és szolgáltatásokon alapultak.

A munkájukról történő beszámolóikban interjúalanyaink is kitértek a KKI-ágazatra is fokozottan érvényes digitális forradalom/technológiai változások jelentette kihívásokra.[44]

A bevezetőben hivatkozott idézetet tovább parafrazálva, konklúzióként azt mondhatjuk, hogy a válság első hullámában, bár fizikailag becsukódtak a kulturális és szabadidős programok ajtajai, a karanténmagányban megnyíló keresőablakok mögött olykor megmutatkozott a közösségiség és a szolidaritás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Acsády Judit: *A gondoskodás társadalmi konstrukciója. Replika*, 2014/1−2. 147−167.

Ankush, Arora: Coronavirus Outbreak: Art world braces for pandemic's impact with online initiatives, social media outreach. *Firstpost.com*, 2020. március 24., https://www.firstpost.com/living/coronavirus-outbreak-art-world-braces-for-pandemics -impact-with-online-initiatives-social-media-outreach-8180221.html (letöltés ideje: 2021. március 25.)

Banks, Mark –O'Connor, Justin: "A plague upon your howling": art and culture in the viral emergency. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 3−18. doi: 10.1080/09548963.2020.1827931.

[43] Bartholomew – Manson, 2020.; Vandenberg et al., 2021.
[44] Vlassis, 2021.

Bartholomew, D. E. – Manson, M. J.: Facebook rituals: Identifying rituals of social networking sites using structural ritualization theory. *Journal of Consumer Behaviour*, 19. 2020. 142–150.

Betzler, Diana – Loots, Ellen – Prokůpek, Marek –Marques, Lénia – Grafenauer, Petja: COVID-19 and the arts and cultural sectors: investigating countries' contextual factors and early policy measures. *International Journal of Cultural Policy*, 2020. doi: 10.1080/10286632.2020.1842383.

Brown, Alan: Life after COVID: Who Will Survive? *Arts Professional*, 2020. március 26., https://www.artsprofessional. co.uk/magazine/article/life-after-covid-who-will-survive (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

Cohen, Antony P.: *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge, 1985.

Collins, Randall: *Interaction Rituals.* New Jersey: Princeton University Press, 2004.

Comunian, Roberta – England, Lauren: Creative and cultural work without filters: Covid-19 and exposed precarity in the creative economy. *Cultural Trends*, 29:2, 2020. 112−128. doi: 10.1080/09548963.2020.1770577.

Durkheim, Emile: *A vallási élet elemi formái.* Budapest : L'Harmattan, 2004. [1912.]

Dümcke, Cornelia: Five months under COVID-19 in the cultural sector: a German perspective. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 19−27. doi: 10.1080/09548963.2020.1854036

Elassar, Alaa: Miss art museums? The Louvre just put its entire art collection online. *CNN.com,* 2021. március 28. https://edition.cnn.com/style/article/louvre-art-collection-free-museum-trnd/ (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

European Commission: Survey: *The situation of theatres in the EU Member States*. 2021. https://survey.alchemer.eu/s3/90313555/Survey-The-situation-of-theatres-in-the-EU-Member-States (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

Escalona-Orcao, Ana et al.: Cultural and Creative Ecosystems in Medium-Sized Cities: Evolution in Times of Economic Crisis and Pandemic. *Sustainability*, 13, 49. 2021. 1−24. https://dx.doi.org/10.3390/su13010049

EY: *Rebuilding Europe. The cultural and creative economy before and after the COVID-19 crisis.* 2021. január, https://1761b814-bfb6-43fc-9f9a-775d1abca-7ab.filesusr.com/ugd/4b2ba2_1ca8a0803d8b4ced9d2b683db60c18ae.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

Feischmidt Margit: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motivációi és vágyott hatásai a COVID19 járvány idején. *Regio,* 2021/2. 73–104.

Fokasz Nikosz − Kiss Zsuzsanna − Vajda Júlia (szerk.) : *Koronavírus idején* . Replika e-könyv, 2020. https://replika.hu/koronavirus

Goffman, Ervin: *Interaction Ritual*. New York: Doubleday, 1967.

Golovei, Viktoria – Stoliarchuk, Nataliia – Prigoda, Tamila: Culture, arts and media during and post the COVID-19 panedmic. *European Journal of Transformation Studies*, Vol.8, Supplement 1, 2020. 55−81.

Gősi Zsuzsanna: Rekreáció a korlátozások alatt. In: Fokasz Nikosz − Kiss Zsuzsanna − Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején.* Replika e-könyv, 2020. 29−35. https://replika.hu/koronavirus

Gregor Anikó – Kováts Eszter: In: Fokasz Nikosz − Kiss Zsuzsanna − Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején.* Replika e-könyv, 2020.127−133. https://replika.hu/koronavirus

Gross, Jonathan – Heinonen, Jana – Burlina, Chiara – Comunian, Roberta – Conor, Bridget – Crociata, Alessandro – Dent, Tam – Guardans, Ignasi – Hytti, Ulla –Hytönen, Kaisa – Pica, Valeria – Pukkinen, Tommi – Renders, Mieke – Stenholm, Pekka – Wilson, Nick: *Managing Creative Economies as Cultural Eco-Systems.* DISCE Publications, 2020., https://disce.eu/wp-content/uploads/2020/07/DISCE-Policy-Brief-1.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

Fejős Anna: „*Gyorselemzés" a járvány hatásairól*. *Hagyományos értékek, közösség és szolidaritás. Nő- és családszervezetek válaszai a válsághelyzetre.* Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020. 2. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/FINAL_Koronakutatas_Fejos_Anna-FF-0920.pdf. (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

Gu, Xin – Domer, Nevin – O'Connor, Justin: The next normal: Chinese indie music in a post-COVID China. *Cultural Trends,* 30:1, 2021. 63−74. doi: 10.1080/09548963.2020.1846122.

Held, Virginia: *The Ethics of Care. Personal, Political, Global. O*xford University Press. 2006.

Horváth Dóra − Komár Zita − Csordás Tamás − Cosovan Attila − Faludi Julianna − Markos-Kujbus Éva − Simay Attila − Ásványi Katalin: Együtt, egymástól távol – távolsági munkakapcsolat, avagy egy tanszék naplóbejegyzései. In: Fokasz Nikosz − Kiss Zsuzsanna − Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején.* Replika e-könyv, 2020. 39−51.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor, Túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok működése a járványhelyzetben. Budapest, 2020 áprilisa. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/Kapitany_TulelesiStrategiakJarvanyhelyzetben-F.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 10.)

Managing the COVID-19 infodemic: Promoting healthy behaviours and mitigating the harm from misinformation and disinformation. Joint statement by WHO, UN, UNICEF, UNDP, UNESCO, UNAIDS, ITU, UN Global Pulse, and IFRC, 2020. https://www.who.int/ru/news-room/detail/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

Neumann Eszter: Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio* 2021/2. 105–129.

OECD: *Culture Shock: COVID-19 and the Cultural and Creative Sectors*. 2020. szeptember 7., https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/culture-shock-covid-19-and-the-cultural-and-creative-sectors-08da9e0e/ (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

Radermecker, Anne Sophie V.: Art and culture in the COVID 19 era: for a consumer oriented approach. *SN BusEcon*, 1:4, 2021. https://doi.org/10.1007/s43546-020-00003-y (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

Samaroudi, Myrsini – Rodriguez Echavarria, Karina – Perry, Lara: Heritage in lockdown: digital provision of memory institutions in the UK and US of America during the COVID-19 pandemic. *Museum Management and Curatorship*, 35:4, 2020. 337−361, doi: 10.1080/09647775.2020.1810483

Szolidaritás a válságban: https://merce.hu/tag/szolidaritas-a-valsagban/?fbclid=IwAR3fdZB0YBSlB-sA22kQlX0EAKsk-5R0LFz6FI_89xxxl2SnUaGfjwEHEUs

UNESCO: *In moments of crisis, people need culture.* 2020. március 29., https://en.unesco.org/news/moments-crisis-people-need-culture (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

UNESCO Report: *Museums around the world in the face of COVID-19.* 2020. május https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373530?posInSet=7&queryId=N-b0ed0ac3-17b2-4ff2-8829-40910f877942 (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

Vandenberg, Femke − Berghman, Michaël – Schaap, Julian: The 'lonely raver': music live streams during COVID-19 as a hotline to collective consciousness? *European Societies*, 23:sup1, 2021., 141−152, doi: 10.1080/14616696.2020.1818271.

Vlassis, Antonios: Global online platforms, COVID-19, and culture: The global pandemic, an accelerator towards which direction? *Media, Culture& Society*, 1–13. 2021. doi: 10.1177/0163443721994537

Zacskózörgés, köhécselés, nyikorgó székek – Zajgenerátorral lesz teljes a koncertélmény. *Papageno*, 2021. március 20., https://papageno.hu/intermezzo/2021/03/zacskozorges-kohecseles-nyikorgo-szekek-zajgeneratorral-lesz-teljes-a-koncertelmeny/ (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.208

Kollai István*

Sörissza tudósok a borisszák ellen

Az etnikai konfliktusok spirális jellege a 18. századi magyar-szlovák identitásviták példáján

Jelen tanulmány a szlovák nacionalizmusnak – és ezzel együtt a modern szlovák nemzeti identitásnak – a legkezdetibb szakaszát kísérli meg áttekinteni, de ennek célja nem az, hogy eseménytörténeti vagy eszmetörténeti szempontból járuljon hozzá eddigi ismereteink bővítéséhez, hanem a cél annak a jelenségnek a feltárása, hogy az etnikai és nemzeti törésvonalak kiéleződésében milyen szerepet játszhatnak a racionalitáson túlmutató, öngerjesztő, spirálisan önmagukat erősítő folyamatok. Ez a kutatási fókusz abból a premisszából indul ki, hogy léteznek ilyen folyamatok a kulturális konfliktusok kialakulásakor és a kulturálisan önazonos csoportok kifejlődésekor. A nacionalizmusra vonatkozó teoretizáló szakirodalomból azonban nem adódik egyértelműen egy ilyen feltételezés, hiszen a konstruktivista (modernista) koncepciók alapvetően érdekeket – sokszor kifejezetten elitérdekeket és általuk instruált intézményi érdekérvényesítést, mint például intézményesített identitáspolitikát, oktatáspolitikát, emlékezetpolitikát – láttatnak a nemzeti mozgalmaknak vagy a nemzeti identitásnak a kialakulása és tömeges erejűvé válása mögött.[1] E megközelítésben a nemzetté válásnak – és az abból máig fakadó kulturális konfliktusoknak – nincsen az érintett felek érdekein általánosságban túlmutató vagy azokkal szembemenő jellege.

Miután azonban az 1980-as évekhez köthető konstruktivista-modernista iskola magyarázó ereje egyfelől kétségtelenné vált, másfelől viszont teljes magyarázatot mégsem adott a nemzethez tartozásnak (*nationhood, nation-ness, national*

* A szerző történész, a Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének adjunktusa. E-mail: istvan.kollai@uni-corvinus.hu

1 Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London–New York: Revised Edition, 1991. [Az 1983-as kiadás bővített változata.]; Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism. New Perspectives on the Past*. Oxford: Basil Blackwell, 1983.; Hanák Péter: A nemzeti identitás konstrukciója és problémái. *Múlt és jövő*, 1997/2. 4–7.; Hobsbawm, Eric: Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric − Ranger, Terence (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. 1–14.

belonging) mint szociálpszichológiai attitűdnek a kialakulására, erőteljesebbé váltak az akadémiai diskurzusban az olyan elméletek, amelyek nem unilineáris ok-okozati összefüggéseket igyekeztek feltárni az utóbbi évszázadok társadalmi átalakulása mögött, hanem különböző mozgatórugók közötti – például érdekek és érzelmek közötti – folyamatos hatások és kölcsönhatások eredményeként próbálták a modern nemzeti identitást leírni.[2] Ez az eltolódás az egydimenziós oksági magyarázatok felől a folyamatos kölcsönhatásosságok (*process-relationalism*) felé meglehetősen jellemző az interdiszciplinarizálódó társadalomtudományokra általánosságban.[3] A történettudományban erre a módszertani kihívásra többek között az „entangled history" kutatási programja reagált, ami szerint a történelem egy kusza, hömpölygő folyam, változatos egybefonódása szellemi áramlatoknak, viselkedési attitűdöknek és beszédmódoknak, amiben nehezen vizsgálható egy-egy történés térbeli és időbeli hatása.[4] Ez nem jelent teljes kutathatatlanságot, de óvatosságra int az általánosítások és összehasonlítások kapcsán.[5]

Így érkeztünk el e cikk tárgyához, a 18. századi magyar-szlovák identitásviták-hoz, ami mintha tartogatna érdekes adalékokat a nacionalizmusnak és nemzeti identitásnak a teoretizálása szempontjából. Ugyanis ezek a 18. századi identitásviták meglehetősen zárt körben, egy jól meghatározható közegen belül folytak – az írástudók

---

2 Calhoun, Craig: *Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream*. London: Routledge, 2007.; Özkirimli, Umut: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Second Edition. New York: Palgrave–Macmillan, 2010.

3 Bosserman, Phillip: The Twentieth Century's Saint-Simon: Georges Gurvitch's Dialectical Sociology and the New Physics. *Sociological Theory,* Vol. 13. (1995.) No. 1. 48–57. A relacionista tudományfilozófiának szellemi hátszelet adott a természettudományok fejlődése is, hiszen az ok-okozati összefüggésekkel szolgáló fizikát is felváltotta a bizonytalan és csak valószínűsíthető összefüggések világa, az „új fizika", a kvantumfizika.

4 Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. *History and Theory*, Vol. 45. (2005.) No. 1. 30–50.; Livingstone, David N.: *Putting science in its place: geographies of scientific knowledge.* Chicago: The University of Chicago Press, 2003.; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Budapest: Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2011.; Török Borbála Zsuzsanna: *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories of a Multiethnic Province, 1790–1914.* Leiden – Boston: Brill, 2015. Ennek recenzióját l. Izsák Anikó-Borbála: Versengő haza-tablók Erdélyből. *Regio*, 2017/3. 301–308.

5 Burson, Jeffrey D.: Entangled History and the Scholarly Concept of Enlightenment. *Contributions to the History of Concepts*, Vol. 8, No. 2. (Winter 2013.) 1–24.; Geary, Patrick J. − Klaniczay, Gábor (ed.): *Manufacturing Middle Ages: entangled history of medievalism in nineteenth-century Europe*. Leiden − Boston: Brill, 2013. Bár az „entangled history" megközelítése pár évtizedes múltra tekint vissza, de maga a szemlélet, illetve a mögötte lévő felismerés kitapintható már az unilinearitást pellengérre állító Karl Poppernél, illetve annál a tudományfilozófiai iránynál, ami a történelmet egy végtelen vitafolyamként értelmezte. L. Popper, Karl: *A historicizmus nyomorúsága.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.; Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje.* Budapest: Gondolat, 1987.; Winch, Peter: *A társadalomtudományok eszméje és viszonya a filozófiához.* Budapest: Akadémiai, 1988.

között, az egyházi értelmiségiek között – , ahol közvetlen hatalmi irányítástól és külső érdekektől relatíve mentesen, személyes és egyéni intuíciók és ambíciók mentén bontakozhattak ki az álláspontok. Ez annyiban érdekes alaphelyzet a nacionalizmuskoncepciók felől nézve, hogy mint fentebb már utaltunk rá, az e koncepciókról folyó diskurzus egyik állandó kérdése: a modern nemzetépítések mennyiben vezethetők vissza érdekekre – egyéni, csoport-, elitérdekekre vagy akár tágabb közösségek érdekeire –, vagy mennyiben gyökereztethetők másban, például szociokulturális attitűdökben (érzelmekben) vagy kognitív (értelmi) motívumokban. E kérdés kutatásában játszhatnak szerepet a tömegnacionalizmus előtti korba visszanyúló, 18. századi folyamatokat tanulmányozó kutatások:[6] a vitákban részt vevők zárt köre, kiscsoportos jellege és saját tudásába történő „bezártsága" alkalmassá teheti ezt a közeget arra, hogy felfigyelhessünk a nacionalizált tömegtársadalmakban már nehezen kimutatható érzelmi és értelmi mozgatórugókra. Természetesen a modern tömegtársadalmakban is rengeteg emocionális attitűd tárható fel, sőt, a tömegtársadalmak retorikáját gyakran uralja a „nemzeti érzelem" sokszor túlfűtött jelenléte. Mégis, e modern és strukturált társadalmak érzelemvilágára könnyen mondható az, hogy azt végső soron egyéni és elitérdekek, illetve az érdekeket érvényre juttató struktúrák keltették életre. A 18. században még nincsen erősen nyoma sem a nacionalizáló eliteknek, sem a modern nemzetépítő struktúráknak, így az ekkor folyó viták talán alkalmasak lehetnek arra, hogy feltáruljon valami a nemzeti identitásnak és a nacionalizmusnak az érdekeken kívüli motívumaiból.

Kiindulópontunk az, hogy az érdekeken kívül még két motívum határolható el a nemzethez tartozás attitűdjének kialakulásában: az érzelmi és az értelmi motívumok. Ezeknek a nyomait keressük majd alább a 18. századi identitásvitákban. Az érdekek, érzelmek és értelem fogalomtriója az ehhez a tanulmányhoz köthető konceptualizálási igyekezet eredménye, de valójában egyáltalán nem előzmény nélküli, hogy a nacionalizmusok kapcsán érdekeken kívül érzelmi és értelmi mozgatórugókról is beszéljünk.[7] Hiszen például az ún. primordialista iskola maga is arra utal, hogy a hasonló kinézetű vagy hasonló nyelven beszélő emberek között

[6] L. erre az észak-amerikai függetlenségi háborút megelőző időszak kutatását (Eustace, Nicole: *The Passion is the Gale. Emotion, Power, and the Coming of the American Revolution*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2012.) vagy a 18. századi magyar országgyűlések lassan átalakuló érzelemvilágának kutatását (Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől" az „alkotmányos rendiségig". *Történelmi Szemle,* 2012/1. 37–62.)

[7] Az ezredforduló utáni szakmai diskurzusban az érzelmi motívum kutatása iránti megnövekedett érdeklődést összegzi Andreas Stynen, Maarten Van Ginderachter és Xosé M. Núñez Seixas: *Emotions and Everyday Nationalism in Modern European History.* Routledge, 2020. Eszerint a történelmi kutatásban egy érzelem-fókuszú fordulatról (emotional turn) lehet beszélni. Az érzelmi és értelmi motívum egyidejű jelenlétéről, e kettő összefonódottságáról l. pl. Plamper, Jan: The History of Emotions: An introduction. Oxford: Oxford University Press, 2015. Az érzelem és értelem kölcsönhatásosságára utal a szakirodalomban a 'hot cognition' vagy a 'cogmotion' kifejezések.

érzelmi kapcsolódás, összetartozásérzés tud kialakulni; az etnoszimbolista iskola pedig a történelmi szimbólumok – és a szimbólumrendszereket olvasni tudó történelmi tudásnak, értelmi képességnek – csoportalakító szerepét hangsúlyozza. Az érzelmi és értelmi motívumok jelentősége mégis megkérdőjelezhető, ha azt feltételezzük, hogy mind az összetartozásérzést meghatározó attribútumokat – mint az anyanyelv tudását –, mind a történelmi tudásanyagot elitérdekek irányította struktúrák biztosítják. Azonban a 18. században még ilyen nacionalizáló struktúrák nincsenek; így az akkor zajló magyar-szlovák viták alkalmasak lehetnek az érzelmi és értelmi motívumok feltárására.

Mindez nem azt jelenti, hogy e tanulmány az érzelmi és értelmi motívumok elsődlegessége mellett érvelve, inkább csak azok puszta jelenlétét próbálja kimutatni.

Módszertanilag viszont a tanulmány egy ponton szeretne túllépni a történelem „kuszaságáról" vallott teóriákon, és azt feltételezi, hogy a sokfajta kölcsönhatások között lehetnek olyan helyzetek, amikor ezek a kölcsönhatások egymást egy irányba erősítik. Ez a gondolat a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájában rendre előkerül az etnikai, nemzetiségi konfliktusok kialakulásának kutatásakor, és többek között a konfliktusok spirális kialakulásának, „konfilktusspirálnak" szokás nevezni. Eszerint a konfliktusok kezdetén még nincsenek is szembenálló felek, és éppen az tekinthető a konfliktus forrásának, hogy létrejön egy csoportosulás, amelyet saját szemszögünkből valamiért „outgroup"-nak ítélünk meg, nem tekintünk sajátunknak. Ekkor nem is szükséges rosszindulatú hozzáállás (*malign intentions*) a konfliktus kialakulásához:[8] egyszerűen a saját csoporton belüli egyre erősebb kooperáció és összetartás (*ingroup cooperation, ingroup favoritism*) már önmagában, minden rossz szándék nélkül is a depriválódás, a kirekesztettség vagy a lemaradás érzetét kelti az (immár) kívülállóban.[9] Sokatmondó e folyamat angol elnevezése: *fraternalistic relative deprivation*, azaz felebaráti eredetű, a hozzánk közel állókkal való összehasonlításból eredő depriváció.[10]

E konfliktusok tehát eszerint a csoporttudatnak, illetve az új csoporttudatok kialakulási folyamatának velejárói. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy e konfliktusok belső dinamikáját jobban feltárjuk a spirálisan erősödő kölcsönhatási folyamatokra fókuszálva, és ezáltal a csoportidentitások – jelen esetben nemzeti identitások – természetét is jobban megértsük.

---

8 Tang, Shiping: The security dilemma and ethnic conflict: toward a dynamic and integrative theory ofethnic conflict. *Review of International Studies*, Vol. 37. (2011.), No. 2. 511–536

9 Halevy, Nir − Bornstein, Gary − Sagiv, Lilach: „In-group love" and „out-group hate" as motives for individual participation in intergroup conflict: a new game paradigm. *Psychological Science*, Vol. 19. (2008.) No. 4. 405–411.

10 Runciman, Walter Garrison: *Relative deprivation and social justice: a study of attitudes to social inequality in twentieth-century England.* Routledge & Kegan Paul, 1966.

Az alább így felépített konfliktusmodell a spiralitásnak két dimenzióját próbálja leírni: a konfliktusnak a *társadalmi térben* való spirális erősödését, és a konfliktusra kész attitűdnek az *egyéni magatartáson belüli* öngerjesztő erősödését.

A konfliktusok társadalmi térben megfigyelhető spirális strukturálódása többek közt azt jelenti, hogy egy szűk csoporton belüli konfliktus könnyen átterjedhet másokra is a csoport hovatartozásokhoz kapcsolt hitrendszer és percepciók révén: ha az A csoportba tartozó egyén a B csoportba tartozót bünteti, akkor a B csoport többi tagja hasonló magatartásra számít az A csoport e tagjától, sőt, feltételezheti ezt a magatartást az A csoport összes tagjáról is. Mindeközben az A csoportba tartozók is már azt gondolhatják, hogy mostantól a B csoportba tartozók velük szemben bizalmatlanok.[11]

A konfliktusok spirális erősödése a cselekvő egyén magatartásán belül is értelmezhető, amikor a racionális önérdekkövetés, a szociokulturálisan beágyazott attitűdök (érzelmek) és a világot megmagyarázni igyekvő értelem egymást erősítik egy konfliktusos attitűd kialakulásának irányába. Úgy is mondhatjuk, hogy mindenkinek van egy önérdekkövető *homo economicus* énje, valamint egy társadalmilag beágyazott *homo sociologicus* és egy világmagyarázatokra törekvő *homo philosophicus* énje is, amelyek egymásra hatnak.[12] Ez a hatás pedig lehet egymást gyengítő, kioltó – ekkor nem indul be spirális konfliktus –, vagy lehet egymást spirálisan erősítő. Ez utóbbi esetben a másokkal szemben meglévő-lappangó kulturális távolságérzetet (mint érzelmi motívumot) felerősítheti az érdekek ütközése, amit tovább erősíthet az, hogyha e helyzet kialakulása igazságtalanként vagy immorálisként lesz értelmezve (értelmi motívum).

Önmagukat erősítő konfliktusok a társadalmi térben

Mint fentebb említettük, a korai magyar-szlovák identitásvitákat mind szlovák, mind magyar történészek már jelentős mértékben kutatták.[13] Így az alábbi áttekintés

[11] Jervis, Robert: *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton: Princeton University Press, 1976.

[12] Kollai István: Nemzeti identitás: felülről épített vagy alulról épülő? A nacionalizmusok kialakulásának társadalmi kölcsönhatásokra alapuló modellezése. *Politikatudományi Szemle*, 2020/3. 31–50.

[13] A teljesség igénye nélkül Ján Tibenský, Branislav Varsík, Anton Augustin Baník vagy Eva Kowalská történészek nevét érdemes megemlíteni szlovák részről, többük munkáit alább is idézzük. A magyarországi történész szakma is ismeri és kutatja a 18. századi magyar-szlovák identitásvitákat. L. Ábrahám Barna: Történelmi csomópontok és folyamatok értelmezése ezeregyszáz év kölcsönhatásaiban. In: Illés Pál Attila (szerk.): *Hungaro-szlovakológia.* Budapest: Szent István Társulat, 2007. 63–140. Itt is hangsúlyos helyet kap az, hogy a korábbi (középkori) tudásanyag miképpen hatott a későbbi korok etnikai konfliktusaira: a német jövevényekkel szemben megszülető középkori krónikák egy olyan múltképet vázoltak a hódító magyarokról,

nem az eseménytörténeti ismeretanyagot próbálja bővíteni, hanem azokat a momentumokat szeretné kiemelni, amelyek rámutathatnak a kulturális konfliktusok spirális erősödésére, „fertőző" jellegére;[14] ehhez a már ismert források újraolvasása szükséges e sajátos szempont szerint. Az alábbiakban három olyan vitát vázolunk fel, amelyekben ez a fajta spirális jelleg megfigyelhető.

Az első esetben egy majdnem kétszáz oldalas könyv mindössze egyoldalas eszmefuttatása sarkall négy szerzőt is komoly terjedelmű viszontválaszra, nagyobb hangvételű reakcióra. A vita elindítója a tekintélyes méretű latin nyelvű jogi könyv, mely rövidített címén mint a *Diaeta* [*Az Országgyűlésnek*] vált ismeretessé.[15] Szerzője Bencsik Mihály jezsuita jogtudós volt, akiben a magyar büntetőjog egyik megalkotóját tiszteli a jogi szakma, és aki ekkor már évtizedek óta tanulmányozta a jogot, első ilyen témájú könyvét még 1691-ben adta ki. Bencsik Mihály jászberényi születésű volt, de Nagyszombathoz számos módon kötődött: ide járt egyetemre, majd ezután húsz évig a nagyszombati egyetem tanári karát erősítette, felesége is városbéli volt. Sőt, Nagyszombat városának tanácsosi tisztjét is betöltötte, és a várost képviselte az 1712., illetve az 1714−1715. évi országgyűléseken.[16] Címe szerint is az országgyűlésnek szánt 1722-es könyve élete főművének tekinthető: ebben 190 oldalon, huszonhárom fejezetre (*propositio*-ra) bontva tárgyalja a magyar közjogot. A munkát a római- és kánonjog illetve a magyar corpus figyelembevétele mellett áthatja a „történelmi jog" is, így a nemesség előjogainak forrását „mindig az erényben találja, minthogy a természet és nemzetek joga szerint igazságos, az erényességnek kitüntetésben való részesítése".[17] A könyvet nem egy száraz jogtárként kell elképzelni, hanem a leírt jog mögötti szellemiség magyarázatára való törekvésnek, a korabeli országgal kapcsolatos rengeteg történelmi, politikai és néprajzi ismeret felvonultatásával.

E nagy országáttekintés tizenkilencedik cikkelyében, ami a szabad királyi városok helyzetét taglalja, Trencsén városa kapcsán kifejt egy nem túl hosszú

amely a 18−19. században a nemzetiségekkel szemben új értelmezést nyert. A krónikák tudásanyaga így – Ábrahám Barna megfogalmazásában – a nacionalista vitákat könnyen kiélező gyújtóanyaggá vált, az ebből eredő viták „voltaképp járulékos, bár igen sajnálatos hatások". L. Kiss László: *A szlovák nemzeti tudat születése*. Eger: Eszterházy Károly Főiskola, 2005. Kiadatlan latin nyelvű források értelmezése felől kapcsolódik a magyar-szlovák vitákhoz: Tóth Gergely: Őslakos-vita vagy közös őstörténet? Perlekedő és megegyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században. In: Papp Ingrid (szerk.): *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*. Budapest: Reciti–BTK Irodalomtudományi Intézet, 2020. 93–108.

14 A tömegérzelmek terjedésének fertőzéshez való hasonlításához l. Le Bon, Gustave: *The Crowd. A Study of the Popular Mind.* London: The Gresham Press, 1914.

15 Bencsik, Michaelis: *Novissima Diaeta nobilissima. Principis, Statutumque & Ordinum Inclyti Regni Hungariae, Partiumque Eidem Annexarum.* Tyrnavia, 1722.

16 Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* Budapest: A MTA Könyvkiadó-hivatala, 1878. 44−52.

17 Pauler 1878. 46.

gondolatot – a könyv robusztus méretéhez képest igen röviden, egy oldalt sem kitöltve –, miszerint a Kárpát-medencei szlávok „meghódított népek", akiket a magyarok a honfoglaláskor legyőztek, földjeiket pedig formálisan átvették tőlük, és ez alapján kétségbe vonható az államéletben (azaz a trencséni városvezetésben) való részvételi joguk. A jezsuita jogtudós itt a Szvatopluk (*Svatheplugh*) országának magyarok általi megvásárlásáról szóló, Anonymus által lejegyzett legendára utal hivatkozási alapként.[18] Az országvásárlás mondája mellett még megemlíti a trencséniek sörivó szokását, mint alacsonyabb rendűségükre utaló jelet, vagy hogy Kálmán király egy törvényében a szlávok mint „vendégek" szerepelnek, ami bizonyítja jövevény, nem államalkotó mivoltukat.

Talán maga Bencsik Mihály sem gondolta, hogy munkájának e terjedelmileg meglehetősen jelentéktelen, még ha sarkos állításával is, milyen jelentős válaszra késztet egyeseket. A magyar-szlovák kapcsolattörténet számára jól ismert, hogy egy szlovák anyanyelvű katolikus pap – rövid ideig maga is a jezsuita rend tagja –, Ján Baltazár Magin (1681−1735) nagyszabású latin nyelvű munkával válaszolt, melyet röviden Apológiának szoktak nevezni,[19] és aminek fő kérdése:

> „Vajon igaz, hogy a szlávok, akik máig Pannónia roppant nagy területeit lakják, örökre alávetettek és a földnek csak bérlői?"

A szlovák pap erre nemleges választ ad:

> „[H]a végső soron a mai szlávok nemzedéke… a velünk lakó németekkel és magyarokkal együtt elismeri ugyanazt a királyi jogart, ugyanazokra a törvényekre hallgat és azok szerint él, életét ugyanazon szabadságban tölti, ugyanazzal a joggal védi meg a vagyonát, ugyanazt a tüzet és ugyanazt a vizet használja, ugyanazt a levegőt szívja: Milyen jogon vette a fejébe egy jövevény [prosyletus] a nagyszombati szlávok között, hogy ily vakmerően pocskondiázza a szláv törzseket?"[20]

Mai szóval azt mondhatnánk, hogy az alanyi jogon, „természetes jogon" járó állampolgársági nemzetfogalom mellett érvel:

> „Mondom, a magyarországi szlávok ugyanannak a nemzetnek a tagjai, mint a magyarok." [21]

---

[18] Bencsik, 1722. 151−152.

[19] Magin, Ján Baltazár: *Obrana slávnej župy Trenčianskej a mesta tohože mena.* Ed. Vincent Sedlák. Matica Slovenská, 2002. [*Murices* nobilissimae et novissimae diaetae Posoniensis scriptori sparsi, sive *Apologia* pro inclyto comitatu Trenchiniensi]. Magin munkáját nem csak saját indíttatásból írta, hanem a trencséni nemesség megbízásából is.

[20] Magin, 2002. 110.

[21] Magin, 2002. 110.

A „természetes jogra" való hivatkozás mellett Magin mégis elfogadja azt a feudális normakeretet, melyet Bencsik relevánsként határoz meg – azaz azt, hogy a múltbéli tettekből mai jogok fakadhatnak –, és a történelem minden forrását a maga oldalára állítva érvel a szlovákok történelmi jogai mellett. A monda mögött, miszerint Szvatopluk egy lóért eladta a földjét, igazából a magyarok szimbolikus befogadását látja, amiért Szvatopluknak dicséret jár, még akkor is, hogy utána a magyarokban csalódnia kellett, mert őt megtámadták és királyságát elvették. A lovon vett föld mondáját azért vonja kétségbe, mert a cseh, morva és lengyel források hallgatnak erről. Kálmán király törvényét, amelyben a szlávokat vendégnek nevezi, a szlavóniai délszlávokra értelmezi. Magin mindezek során a létező korabeli forrásanyagok óriási tárházát vonultatja fel, a középkori és ókori krónikák, évkönyvek tömege kerül idézésre a történelmi párhuzamok és magyarázatok kedvéért, de végső soron a szláv-magyar szövetségkötésre vonatkozó elméletét inkább logikai alapon vezeti le.

A disputa szálait a szlovák szerző hosszan és sokfelé elviszi, külön oldalakon keresztül védve a trencséni szlovákokat azért is, amiért sörisszák, és nem borisszák – merthogy Bencsiknél egy homályos, mégis félreérthetetlen hangsúlyú félmondat erejéig ez is összekapcsolódik a szlávok alacsonyabb rendűségével. Ján Baltazár Magin csak erre az egyetlen kijelentésre egy bő fejezetnyi válaszszöveget szentel, komoly mennyiségű hivatkozással – a sör presztízsét alátámasztandó – ókori és középkori szerzőkre, valamint erős személyeskedő kiszólással Bencsik Mihály felé. A szlovák pap például vitriolosan afelett töpreng, hogy jezsuita hittársa e sorokat nem délutáni részegségében írta-e.[22] Magin emellett kivesézi Bencsik feleségeinek származását, közli egy gúnyvers átiratát, ami szerint a magyar jogtudor az iszaplakó halfajták (csík) nemzetségéhez tartozik, majd azon is filozofál, hogy nem kizárt, Bencsik cigány származású. Nem különbözik ez a stílus a korabeli felekezeti viták személyeskedő hangnemétől vagy az ekkoriban divatos gúnyversek maró stílusától; mindenesetre ez biztosan nem hozta egymáshoz közelebb sem a szerzőket, sem az olvasótáboraik lelkivilágát.

A kétszáz évvel ezelőtti Bencsik-Magin szóváltás minőségi váltást jelentett abban az értelemben, hogy azelőttről egyáltalán nem ismeretes hasonló kidolgozottságú ideológiai vita magyarok és szlovákok között. Ráadásul mindez nem bizonyult valamiféle történelmi közjátéknak, hanem a hasonló tudóspárbajok, duellumok és üzengetések, tételek és cáfolatok ettől kezdve immár végigkísérik a 18. századot, hogy végül ezek az identitásviták a 19. századi nemzetépítő programokba és tömegnacionalizmusokba torkolljanak. Hogy az egy „szellemi akolból" való, főként jezsuita (és korábban egy közös ügyért, a vallásuk terjesztéséért dolgozó) írástudók hogy váltak a köröttük folytatott viták hatására maguk is saját népnyelvük szószólóivá, arra jó példának tűnik Bencsik Mihály egyik jezsuita társának,

[22] Magin, 2002, 127-134.

Samuel Timon történésznek (1675−1736) az életútja. Timon Bencsikhez hasonlóan nemes volt, de nem kifejezetten előkelő vagy befolyásos családból.[23] Ő is nagyszombati kötődésű volt műveltségét és munkásságát tekintve: 1708-ig között tíz évet élt Nagyszombatban, majd 1712−1719 között még hét évet.[24] Származását tekintve viszont szláv volt: a trencséni gimnáziumban 1685-ben mint „Slavus"-t jegyezték be.[25] Mégis, szláv származása vagy szláv nyelvűsége sokáig nem hagyott semmilyen nyomot munkásságán. Tanulmányai végeztével tanítani és írni kezdett; komoly életművet tett le az asztalra, amelyből most két munkát emelnénk ki. Munkássága kezdetén, 1702-ben adta ki Magyarország városainak részletes leírását (*Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum topographia*. Nagyszombat, 1702.); amit aztán 1733−1734-ben újra megjelentetett két kötetben átdolgozva, a korábbiakhoz képest néhol egész komoly változtatásokkal.[26] Így például a korábbi szövegekhez hozzáillesztette saját elképzelését a szlávok, illetve a szlovákok őstörténetéről, ami addig még korábbi életművében nem került elő. Ebben részletesen kibontja a magyarok és szlovákok közötti szerződéses (befogadási) teóriát. Eszerint a magyarok

> „szövetséget kötöttek a szlávokkal, akik a Morava, Vág, Nyitra folyók és más folyók vidékét lakták egészen a Tiszáig, és nekik adták, ahogy mindjárt mutatom, használatra, Magyarország Duna menti síkságait…".

A szlovákok örökségeként mutatja be részletesen a Cirill-Metód tradíciót, de Szvatoplukot és a morva fejedelmeket mint a szlovákokat fenyegető külső hódítókat jeleníti meg, akik ellen a magyarok a szlovákokkal összefogtak. [27]

Timon történelmi érdeklődésének és történelemmagyarázatának 1702 és 1733 közötti változása azt tárhatja fel, ahogy egy életúton belül válik a nyelvi hovatartozás egyre fajsúlyosabb kérdésé, hiszen Timon először még nem foglalkozott írásban a szlávok kérdésével, de két évtizeddel később mégis fontosnak tartotta ezt beilleszteni új művébe. Ha pillanatkép nem is, de egy olyan folyamat mérföldkövei talán rekonstruálhatók, ahogyan a patrióta (azaz Magyarország iránt elkötelezett) történetírásokban megjelennek szlovák nemzeti szempontok. Talán a Bencsik-féle

[23] Apja a királysági közigazgatás tisztviselője volt, anyja egy felföldi szláv nemescsaládnak, a Hrabovszkiaknak a leszármazotta. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* XIV. kötet. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1914. 180−182.; Marsina, Richard: Uhorský aj slovenský historik Samuel Timon S.J. In: *Slovenský historik Samuel Timon 1675–1736*. Trenčianska Turná: Obecný úrad, 1995, 19–39. 34.

[24] Marsina, Richard: Samuel Timon a trnavská univerzita. In: Šimončič, Jozef (red.): *Trnavská univerzita 1635−1777*. Trnava, 1996. 209–216.

[25] Marsina, 1995. 34. „*Samuel Timon Turnensis, catholicus nobilis Slavus, annorum 10*".

[26] Timon, Samuel: *Imago antiquae Hungariae.* Academicis Soc. Jesu. 1733. ill. Timon, Samuel: *Imago novae Hungariae.* Academicis Soc. Jesu. 1734.

[27] Tibenský, 1965. 98.

„magyaros" álláspontok mozgatták meg őt is, amelyeket ő sem akart szó nélkül hagyni, és rájött: szlovák származása fontos és valamilyen ok miatt „megvédendő" számára. A forrásokból egyébként rekonstruálható, hogy Timon ismerte Bencsik Mihályt; sőt, egy anekdota szerint a magyarok bibliai eredeztetése kapcsán állítólag azt üzente Bencsiknek, hogy „menj az ördögbe az ilyen dajkamesékkel".[28] Samuel Timonról viszont állítólag rendtársai mondogatták – legalábbis utólagos visszaemlékezés szerint –, hogy Jupiterről is be tudná bizonyítani, hogy szlovák volt.[29] Még ha ez nem is pontosan így történt, és ez csak egy utólagosan színezett anekdota, akkor is sokat elárul a korabeli írástudók közötti konfliktusos és forrongó hangulatról. Timon egyébként minden művét latinul írta, és mind Magyarország történetének kutatásával, mind a szlovák eredetmítoszokkal foglalkozott. Nevét így a magyar történetírás Timon Sámuelként őrizte meg, akiben a magyarországi szakma a modern történetírás egyik hazai megteremtőjét tiszteli, tudományos igényessége, illetve forráskritikai szemlélete miatt, és mert a Magyar Királyság történetét ilyen forráskritikai szempontokat is figyelembe véve új fejezetekkel (például a melléktartományokéval) bővítette.[30] A szlovák történetírás viszont Samuel Timonként emlékszik rá, mint a történészre, aki az ősmagyarok és a szlovákok ősei közötti „szerződéses teóriát" elsőként fejti ki részletesebben. Ez a korszakhatárokon élő tudós így vált a 21. századra „kettős állampolgárrá".

Bencsik Mihály Trencsén város elleni támadását Bél Mátyás sem hagyta szó nélkül vármegyeleírásainak elkészítésekor. Trencsén vármegye leírásának XXV. paragrafusában Trencsén városát mint legszámosabban szlovákok (*Sclavi*) által lakott várost írja le, ahol a csehek és morvák leszármazottai is megtalálhatók, de fontosnak tartja kiemelni, hogy itt a magyarok jogait is tiszteletben tartják. A sörkészítésről – aminek megyén belüli jelentőségére vármegyeleírásában korábban is kitér – azt mondja: vannak, akiknek a sörfőzés (*coctura cerevisiae*) itt engedélyezett, ami nagy hírnevet hozó tevékenység nekik; az itteni sör nemcsak a zsolnai és zólyomi söröket múlja felül, hanem sokan jobban kívánják a tokaji bornál, és

[28] Tibenský, v: *Prednáška pri príležitosti odhalenia* pamätnej tabule slovenskému historikovi Samuelovi *Timonovi* v Trenčianskej Turnej 10.8.1969. In: *Slovenský historik Samuel Timon 1675–1736*. Trenčianska Turná: Obecný úrad, 1995, 10–18. 15. Sajnos itt Tibenský nem ököröl pontosabb forrást.

[29] Katona István magyar történész (1732–1811) közli ezt az anekdotát, aki már nem volt kortársa Timonnak. Stephanus Katona: *Examen vetustissimi M. Moraviae situs: cum vindicus anonymi Belae notarii, institutum.* Pest, Buda, Kassa, 1786. 58.: „*etiam Iouem inter Slauos retulerit"*. Idézi szlovákul Marsina, 1995.

[30] Szinnyei, 1914. A család külföldi származását említi, Timon Sámuel szlovák kötődését nem. Kenyeres Ágnes (főszerkesztő): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Második kötet, L-Z. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. 866. Érdemes megemlíteni, hogy ugyanennek a Timon családnak a tagjaként tartják számon az 1925-ben elhunyt Timon Ákos jogtörténészt; a két Timonról a család leszármazottja, Timon Kálmán közös cikkben emlékezett meg 2000-ben. Tehát máig van a családnak egy magyar ága. L. Timon Kálmán: Az első hazai histográfus*. Magyar Nemzet*, 2000. április 5. 13.

versenyre kel a német sörökkel is.[31] Kereskednek is vele, messze szállítják a Vágon Komárom, Pest, Buda és dél felé. Bél nem hagy kétséget afelől, hogy minderre Bencsik Mihály írása miatt tartotta fontosnak ilyen részletességgel kitérni, mert név szerint említi őt: mint mondja, e tényekből látszik, hogy Bencsik jogtalanul és hiába próbálta a sörük révén a trencsénieket szégyenbe hozni.[32]

Magin, Timon és Bél írásán kívül született még egy negyedik Bencsiknek címzett munka. Ez végül kéziratban maradt, de már elő volt készítve nyomdára. Szövegezése kevésbé tudományos és tömörebb, mint Magin *Apologia*-ja, de még annál is személyeskedőbb, durvább. Tartalmáról Ján Tibenský szlovák történész közölt beszámolót, aki az írást a Timonnal együtt dolgozó Kaprinai István jezsuita tudós hagyatékában találta meg a budapesti Egyetemi Könyvtárban.[33]

A Bencsik által keltett hullámok ennél tovább nem gyűrűztek; legalábbis az 1780-as években kialakuló újabb magyar-szlovák identitásviták közvetlenül nem eredeztethetők ezekből a legkorábbi írásokból. Mégis, e korai viták feltárásával plasztikus képet lehet kapni arról, hogyan terjed el egy vitatéma a társadalmi térben, és milyen reakciókat váltott ki egy mindössze 28 soros írás.

A második példánk az etnikai konfliktusok spiralitására egészen röviden csak arra próbál rámutatni, hogy az interetnikus konfliktusok eszmeisége, valamint tudás- és szókészlete külföldről is begyűrűzhetett, külföldi hatásra is felerősödhetett. A göttingai egyetem professzorának, August Ludwig Schlözernek volt egy teóriája a dunai szlávok őshonossága mellett, amit Johann Thunmann – 1772-től a hallei egyetem tanára – vetett alapos tudományos kritika alá.[34] Mindkét egyetem divatos volt a magyarországi diákok körében, Schlözernek sok tanítványa később jelentős közéleti szerepet játszott itthon,[35] így az ott folyó viták a magyarországi diákok körében is érdeklődést válthattak ki: Kollár Ádám Ferenc (Adam František Kollár), a szlovák nyelvi öntudatát Hungarus patriotizmusával összeillesztő művelt írástudó 1773-ban megvédte Schlözer álláspontját (és a szláv őshonosság ideáját),

[31] Bél Mátyás az akkoriban divatos, majd később a bajor sörök által háttérbe szorított braunschweigi Mumme sört (Mumma Brunsvicensium) említi. A Pallas nagy lexikona, 12. kötet: Magyar-Nemes, 1896.

[32] NOTITIA HUNGARIAE NOVAE HISTORICO GEOGRAPHICA ELABORAVIT MATTHIAS BEL. COMITATUUM IN EDITORUM TOMUS PRIMUS IN QUO CONTINENTUR COMITATUS ARVENSIS ET TRENTSINIENSIS. Szerk.: Tóth Gergely. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2011. 281.–282. Bél Mátyás trencséni forrásgyűjtéséről l. Ratkoš, Peter: Maginova Apológia Slovákov a Belove rukopisy o Trenčianskej stolici. *Historický časopis*, Vol. 25. (1977.) No 3. 419–432.

[33] *Tibenský,* Ján*: Chvály a obrany slovenského národa*. Slovenské vydav. krásnej literatúry, 1965. 91–95. Egész pontosan Kaprinai István hagyatékában, feltehetőleg a Timontól megörökölt anyagok részeként került elő az anonim írás.

[34] Thunmann, Johann: *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker*. Buchhandlung der Realschule, 1772.

[35] Poór János: A. L. Schlözer történetszemléletéről. *Történelmi Szemle*, Vol 21. (1978.) No 3-4. 557–569.

majd gondolatait 1783-ban egységes könyvbe rendezve is kiadta.[36] Ebben Kollár nem csak az autochton narratíva mellett száll síkra, hanem a magyarokkal már a 9. századtól kialakult sorsközösség ideája (Kollárnál: történelmi ténye) mellett is. Kollárnál is elmondható az, ami Timonnál: életművét korábban kevésbé jellemezte az, hogy a szlovák nyelv jelenlétének történelmi távlatait kutassa, ez csak a németországi professzorok eredetvitáit követően, 1773-tól mutatható ki. Hogy munkásságának viszonylag késői szakaszában fordult érdeklődése ilyen erősen a szláv őshonosság kérdése felé, abban nyilván szerepet játszottak a számára támadásként megélt viták.

A konfliktusspirált bemutatni hivatott harmadik példa alább arra próbál rámutatni, hogy a semlegesnek és tudományosnak szánt megszólalások hogyan válhatnak maguk is gyúanyaggá, konfliktust erősítő impulzussá.[37] Egy korabeli magyar egyháztudós, Szalágyi István például elsők között állapította meg – Procopiusra hivatkozva –, hogy a szlávok a 6. században érkezhettek észak felől a Kárpát-medencébe, az előtte itt élő kvádok pedig a gótok rokonai voltak, tehát germánok. Pannónia őslakosai szerinte nem voltak „*sem szlávok, sem görögök és főképp nem horvátok, hanem kelták*". Eközben nem célja a szláv öntudatba gázolni, Szvatoplukról például mint a népét felvirágoztató dicső királyról ír.[38] Hogy ennek ellenére Szalágyi milyen komoly feszültséget keltett szlovák és horvát körökben, arról maga számol be második könyvében, meghökkenve és mondhatni kicsit bocsánatkérően, de kitartva tudományos álláspontja mellett. Továbbra is a dunai szlávok 6. századi megjelenését látja bizonyítottnak, az írását ért kritikákban nem talál tudományos ellenérvet; annál inkább tudatosul benne, hogy a témával milyen érzelmek és vélt érdekek sérelmét okozta.

> „Csak azt kívánhatom, hogy a szlovákok dicsőségüket ne mesékből áradó köd terjesztésével keltsék; fennmaradt a régi morváknak olyan kiterjedt és dicső emlékezete, amiből valódi dicsőség fakadhat."

Emellett szabadkozik, hogy a fehér ló mondáját csupán megemlítette, azt igaznak nem gondolja, és mesének (*fabula de alba equa*) nevezi. Szalágyi értetlenségét fokozza, hogy saját történetírói munkásságának egyik lényegét az ómorva egyházi tradíciók kutatásában és hirdetésében látja:

---

[36] Kollarius, Adam Franciscus: *Historiae Iurisque Publici Regni Ungariae Amoenitates*. *Volumen I.* Vindobona, 1783.

[37] A latin munkáit Stephanus Salagiusként jegyző egyháztörténész neve a szakirodalomban néha Salagiusként, néha Szalágyiként szerepel; itt most a Szalágyi névvariánst követjük. Szlovák vitapartnere, Papánek is egy helyütt Salagyi-ként hivatkozik rá (Papánek, 2018. 87.), így nem tűnik pontatlannak ez a fajta megfeleltetése a családnévnek.

[38] Salagius, Stephanus: *De Statu Ecclesiae Pannonicae. Liber Primus*. Engel, Quinque-Ecclesiis, 1777. 160. oldaltól

„remélhetem, hogy a mi szlávjaink megbocsátására lelek, mikor nekik előtárom a morva egyház minden dicsőségét".[39]

Valóban, Szalágyi egyháztörténeti sorozatának negyedik kötetében a szvatopluki államalakulatot lényegében a történelmi Felső-Magyarországra szűkíti le, és az akkori lakosság illetve a 18. századi szlávok között folyamatosságot feltételez; eszerint tehát egyedül a szlovákokhoz tartozik az ómorva kultúra öröksége. Így viszont Szalágyi a cseh-morva tudományos világ felé nyitott újabb vitafrontot, miközben a szlovák öntudatú olvasói „kicsinyelték" az általa szlovák őshazaként körberajzolt területet, a magyarok pedig Szalágyinak állítólag a szlovákok felé megengedő történetírói konklúziót rótták fel…[40]

Szalágyi kiváló példa arra, hogy a történelmi kutatás szekularizálódásával és professzionalizálódásával a történetírás lassan-lassan racionalizálódott, miközben nyilvánvalóvá vált az is, hogy az esetleg jól alátámasztott történelmi tényeknek és narratíváknak – mint „történelmi igazságoknak" – mekkora hatása lehet a jelenbeli presztízsre vagy a történelmi jogból fakadó jussra, ezért aztán a történetírás mindeközben nacionalizálódott is.[41] Sőt, ha a racionalizálódó történetírást a korábbi korok vallásos világmagyarázataival próbáljuk összevetni, akkor talán az az állítás is megkockáztatható, hogy a történelemben rejlő meggyőzőerő – egyes állítások alapos bizonyíthatósága esetén – még nagyobbnak is tűnhetett a vallásokénál.

Szalágyi bármennyire is azt remélte, hogy a szláv írástudókkal el tudja magát fogadtatni, az ómorva kultúrát időben és térben behatároló főbb állításait szlovák irányból cáfolni és felülírni igyekeztek. Ez az igyekezet érződik Juraj Papánek 1780-ban kiadott munkáján (*Historia gentis Slavae*), amiben a szláv történelmet a teremtéstörténettől vezeti le,[42] akik eszerint már az antik időkben elfoglalták mostani lakhelyüket, és már 396-ban püspökük volt Nyitrán. Papánek az tt uralkodó királyok nevét és hőstetteiket is felsorolja ekkortól kezdve egészen Szvatoplukig. Szvatopluk birodalmának összeomlását pedig számos nép együttes támadásának tudja be, amiből csak egy volt a magyar, így a magyarok hódításáról szóló mondákat felettébb túlzónak tartja.

---

39 Salagius, Stephanus: *De Statu Ecclesiae Pannonicae. Liber Quartus*. Engel, Quinque-Ecclesiis, 1783. 436–438.

40 1782-ben a cseh Gelasius Dobner írt Salagiusnak válaszképp egy könyvet a nagymorva birodalom általa feltételezett kiterjedéséről, Szalágyi (Salagius) szemére vetve, hogy csak azon magyarországi szlávoknak akart kedvezni a szvatopluki birodalom kiterjedésének leszűkítésével, akiket első könyvében megsértett. Tibenský (1958) pedig arra utal, hogy Szalágyit saját bevallása szerint magyarok a „szlovákok dicsőítőjeként" támadták, de nem közöl pontos forrásmegjelölést.

41 Niederhauser Emil: A dicső múlt – mítosz és realitás. *Világtörténet*, 1984/1.

42 Tibenský megállapítása szerint Papánek könyvének megszületése mögötti fő motiváció Szalágyi cáfolása. Tibenský, 1958. 96.

Papánek nem foglalkozott történelmi forrásgyűjtéssel, a kor tudományos színvonalától elmarad az írása, inkább a barokk szlávizmus meseszerű túlzásokkal teli hajtásának tekinthetjük, mint a kritikai történetírást építő munkának (bár nyelvészeti fejtegetései és nyelvtani táblázatai érdekesek és előremutatóak).[43]

Végül 1784-ben született még egy válasz Szalágyi írására, egy Papáneknél kidolgozottabb, célzatosabb, és személyeskedőbb könyv, egy olyan, amit Szalágyi bizonyosan nem remélt: ez Juraj Sklenár munkája a „Nagymorva Birodalom legrégibb kiterjedéséről".[44] Jelen tanulmánynak nem célja az e munkában leírt szláv eredettörténet részletes bemutatása és elemzése, inkább azt próbáljuk megvizsgálni, Sklenár milyen hatások alatt jegyezte le könyvét, és az milyen hatást váltott ki. Sklenár kapcsán is érdemesnek tűnik kiemelni azt, ami a kor identitásvitáinak olyan sok szereplőjéről elmondható: munkásságának első évtizedeiben még nem érzett késztetést megnyilatkozni etnikumok vagy nációk közötti vitákban, szláv származásának nincsen nyoma korábbi írásaiban: alkalmi verseket és ódákat írt, meg könyvet Magyarország természeti különlegességeiről, és amikor történelmi témákkal foglalkozott, akkor is csak az őt patronáló Batthyány család genealógiáját próbálta összeállítani.[45]

Sklenár 1784-ben mégis tollat ragadott, és így többek között Szalágyival is vitába szállt. A szlovákok magyarok általi legyőzetésének teóriája helyett írásában azt képviselte, miszerint a szvatopluki állam központja valahol Belgrád környékén volt, amit a magyarok valójában a szlovákokkal szövetségben igáztak le. Sklenár tagadta tehát a szlovákok ómorva eredetét, és azt állította, hogy a „szlávok már a hunokkal, a magyarok őseivel szövetséget alkottak".[46]

Miközben Szalágyi a kor magyar írástudóitól eltérően figyelmet fordított arra, hogy legalább formális gesztusokkal szimpátiát keltsen szlovák olvasóiban, Sklenárt ez nem hatotta meg. Írásában ironizál Szalágyi több megállapításán, energiát fektet a magyar szerző hitelességének lerombolásába.[47] Később pedig még nyíltabban azzal vádolja meg Szalágyit, hogy a szlovákokat és horvátokat akarja különös szégyenbe és rossz hírbe hozni.[48] A szlovák író Szalágyin kívül a lovon szerzett

[43] Ezt már a kor legnagyobb tiszteletnek örvendő szláv tudósa, Josef Dobrovský is így látta, aki rendre Katona István és Szalágyi István forráskritikai szemléletének adott hitelt a barokkos túlzásokkal szemben. *Pražák,* Richard: Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól. *Filológiai Közlöny*, 1968. 1–2.

[44] Szklenar, Georgius: *Vetustissimus Magnae Moraviae situes et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus*. 1784.

[45] Életrajzi összefoglalását l. Világirodalmi Lexikon, 13. 1992.

[46] Szklenar, 1784. 94. *Slaui iam Hunnis Hungarorum maioribus iuncti fuere*.

[47] Szklenar, 1784. 94–104. L. pl. Szalágyi sorozatos retorikai megszólítását és kérdőrevonását, vagy hogy állításait egyszerű kitalációként (*de Slauis opinationes*) idézi.

[48] Szklenar, Georgius: *Hypercriticon*. Posonium: Landerer, 1788. 58−59.: „*Studium eius magna ex parte in eo versabatur, ut loca quaedam scriptorum gentibus Slavicis et Croatis* praecipue infamia excitet."

ország mondáját és Szvatopluk legyőzését megíró Anonymus teljes történetíró hitelességét is igyekszik lerombolni, és tévedésnek nevezi egy akkoriban tevékeny és elismert magyar történetírónak, Katona Istvánnak a munkásságát is, aki Anonymust is forrásként használva írta ekkor saját Magyarország-történetét.[49] Ez utóbbi készteti 1786-ban kritikai és ironikus hangvételű válaszkönyv megírására az addig szláv történettel kifejezetten nem foglalkozó Katona Istvánt. Amire Sklenár 1788-ban ugyancsak éles hangú, gúnyos és súlyos állításokkal teli könyvet ad ki; amire Katona még abban az évben, majd következő évben is válaszkiadvánnyal jelentkezik…

Az etnikai konfliktusok társadalmi térben történő spirális erősödését példázza az, hogy Szalágyi írására Sklenár úgy reagál, hogy eközben a vitába bevon újabb szereplőket, mint például Katona Istvánt. A Sklenár-Katona vitát Tibenský „erős nacionalista hátterű tudományos polémiának" titulálja. Jellemző, hogy miközben Sklenár kifogásolja Katona ironizáló stílusát, ezt a stílust a szlovák történész maga is űzi, vitapartnerének teljes hiteltelenítéséig próbálja azt fokozni. Minden apróságba belekötve igyekszik nevetségessé tenni ellenfelét, például olyan megjegyzésekkel, miszerint Katona nyelvezete valamiféle „huszárlatein", és jaj azoknak a diákoknak, akinek ilyen tanártól kellene megtanulnia a tiszta latin beszédet.[50] Végül nyílt vádat fogalmaz meg, miszerint Katona könyvének minden lapját átitatja az idegen nemzetekkel szembeni különös dölyf, és a szlávokkal szembeni gyűlölet.[51] Mindeközben Sklenár – feltehetően érzékelve a vita iránti érdeklődést, amire Katona is utal – változatlan formában újra kiadja 1784-es munkáját, ezzel is üzenve Katonának, hogy nem sokat gondol kritikai észrevételeinek hasznosságáról.

A heves vita itt ebben a formában véget ért: Sklenár 1789-ben megbetegedett, majd meghalt. És bár más formában, más szereplőkkel e konfliktusok tovább gyűrűznek, ezt tovább mégsem követjük most, vizsgálódásunk ugyanis tudatosan a francia forradalom előtti prenacionalista időszakra korlátozódik.

Az érzelmi, érdek- és értelmi motívumok egymást erősítő jellege

Mint a bevezetőben már kifejtettük, a kulturális konfliktusok spirális volta nemcsak a társadalmi térben értelmezhető, hanem az egyéni magatartás szintjén is: ez a konfliktusos magatartás kialakulásában ölt testet, amikor egymást erősíti az

[49] Szklenar, 1784. 125-126, 211-212 (*scriptores … aberrant*)

[50] Szklenar, 1788. XVIII. *...haec est illa latinitas, quam exteris* Huszarlatein *vocitare placuit*. Sklenár saját gyilkos stílusát azzal indokolja, hogy hát ki nem nevetné ki azt, aki arra büszke, hogy tollát a szlávok ereje ellen (*contra potentiam Slauicae gentis*) használja? Szklenar, 1788. XXXII.

[51] Szklenar, 1788. XXXII. „*Permiscuit his omnibus* singularem, et sibi peculiarem alienarum nationum intolerantiam*, et promicans in omnibus sere paginis* in Slauicas gentes odium."

önérdekből fakadó (másokkal szemben privilegizált) elkülönülés igénye, a másoktól való kulturális távolság érzete, és egy univerzálisnak gondolt igazság alapján hozott értelmi alapú ítéletek.[52] Az alábbiakban ezt a folyamatot próbáljuk feltérképezni a 18. századi magyar-szlovák identitásvitákban, már amennyire ezt a szűkös forrásanyag lehetővé teszi.

A kulturális távolságérzetnek és az ebből kialakuló esetleges „népi ellenségképeknek" a meglétét egyesek szerint akár a civilizáció velejárójának is tekinthetjük.[53] Hogy a magyarországi szláv népnyelvi csoportokkal szemben is munkálhatott a kulturális távolságtartás és elkülönülés érzete, azt a tót szóhoz kapcsolódó néhány, már a középkor végétől kimutatható negatív konnotáció mutatja; de a 18. századig kevés példát találunk arra, hogy a felső-magyarországi szlávok és magyarok közti valós vagy vélt kulturális különbségeket komolyabb *érdekkonfliktusok* vagy a világot *értelmező* ideológiák, narratívák erősítették volna fel. Inkább ellenkező következtetésre juthatunk a koraújkori írásművek alapján – akár szlovák, akár magyar nyelvű írótól származtak – amelyek ellenségképei sokszor lényegében azonosak – jellemzően a németek vagy a törökök –, és ez inkább a kulturális összetartozás érzetét erősíthette.[54] A kulturális távolságérzet ettől függetlenül magyar-szlovák relációban is, szituációtól függően megmutatkozhatott, kirajzolódhatott. A középkori és koraújkori városi érdekellentétek például könnyen etnicizálódtak – azaz a szegény-gazdag, plebejus-patrícius ellentétek vagy a céhek közötti piacszerzési harcok etnikai törésvonalak mentén alakultak –, de azok megmaradtak

[52] A „nemzeti habitusnak" mint magatartásnak az egyén szintjén való vizsgálatával az akadémiai szakirodalomban olyan címszavak mentén foglalkoznak, mint „*personal nationalism*" vagy „*embedded nationalism*". Ezek az kutatások, bár sokszor más korszakkal foglalkoznak, módszertanilag hasznosnak bizonyultak ezen alfejezet kidolgozásához. L. Cohen, Anthony P.: Personal Nationalism: A Scottish View of Some Rites, Rights, and Wrongs. *American Ethnologist*, Vol. 23. 1996/4. 802–815. Heaney, Jonathan: Emotions and Nationalism: A Reappraisal. In: Demertzis, Nicolas (ed.): *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*. Palgrave − Macmillan, 2013. 243–263.

[53] Umberto Eco *Ellenséget alkotni* c. tanulmányában számos példát hoz föl arra, hogy az idegent, az ismeretlent egyben taszítónak is vélte a történelem embere. Ahogyan a nyugat-európai látogató a bizánci császárt mint monstrumszerű lényt írja le – „*akivel nem akarnál az éj közepén összefutni*" –, Eco szerint a cigányokkal vagy zsidókkal szemben, de a betegekkel – például a leprásokkal – szemben hasonlóképp könnyen forrtak ki ellenséges érzületek. Sőt, igazából Eco továbbmegy, és azt mondja: ellenséges érzület – a mi mostani szóhasználatunkban: a kulturális távolságérzet – nélkül nincsen önmeghatározás sem. „*Úgy tűnik, nem tudunk meglenni ellenség nélkül. Az ellenség képe nem törölhető ki a civilizációs folyamatokból.*" (Eco, Umberto Eco *Ellenséget alkotni és más alkalmi írások.* Budapest: Európa Kiadó, 2011.) Hasonlóképp látta a másikkal szembeni ellenérzés csoportalkotó szerepét Gilbert Keith Chesterton is. Ker, Ian: *G. K. Chesterton: A Biography*. Oxford University Press, 2011. 534.

[54] Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962. L. a historizáló énekeket: „*Magyar földünket a török rabolgatja, / Sokkal rosszabb, ha a német sanyargatja*" vagy a népieskedő nemesi költészetet (*Písne Rákócziho pluku* – Rákóczi ezredének dala).

lokális konfliktusnak, és nem rendeződtek valamilyen nagyobb országos mintázatba, nem formálódtak a két népnyelvi csoport közti ideológiai törésvonallá.[55]

Hogy a magyar és szlovák népnyelvi csoportok közötti kulturális (nyelvi vagy szokásbeli) különbségek érzete miért válhatott egyre fajsúlyosabbá, abban nyilvánvalóan vezető szerepe volt a vernakuláris írásbeliség terjedésének, és ezzel párhuzamosan a korábban vulgárisnak számító népnyelvek lassú kodifikálásának. Ennek folyományaként egy nyelv birtoklása előnyt jelenthetett, nem tudása pedig hátrányt; és egy közösségen vagy intézményen belül az egyik nyelvi csoport többségi jelenléte ugyancsak előnnyé válhatott a beszélőik számára. Mint azt a nemzethez tartozás történeti kutatása már sokszor megfogalmazta,[56] a középkori latinság kultúrájában és a tömeges írásbeliség előtti korban a vernakuláris nyelvek birtoklásának még nem volt kiemelkedő hatása a presztízshierachiában elfoglalt pozícióra, de ez a reformáció és a könyvnyomtatás hatására megváltozott: a népnyelvek jelentőségének növekedésével és az írásbeliség szekularizációjával egyre fontosabb kérdéssé vált, hogy mi a tömegek nyelve, ez egyre jobban befolyásolta a népnyelvek „szószólóinak" – tanítóknak, papoknak, kántoroknak, írástudóknak, városi képviselőségre törekvő polgároknak – a pozícióit is. Nem véletlen, hogy egyre nagyobb figyelem juthatott annak, egy-egy népnyelv jelentősége hogyan alakult egy régión belül; talán így kelthette fel Bencsik Mihály figyelmét is a szlovák nyelv erőteljes jelenléte Trencsénben. Nem ismerjük az északnyugati vármegyék városainak pontos demográfiai adatait ebből a korból, de az feltételezhető, hogy a szláv elem erősödése szembetűnhetett mind a csehek és morvák 17. századi beköltözése miatt – 1620 után előbb a protestánsok érkeztek, majd 1642-től regisztrálható az olomouci tanárok és diákok Nagyszombatba áramlása, a morva város svéd megszállásának következményeként[57] –, mind pedig a török kiűzése után a magyarok délebbre költözésével.[58] E koraújkori folyamatok, a népnyelvi megoszlás dinamikus változása önmagában is erősíthette a csoportok közötti kulturális különbségek tudatosulását, egyfajta „kulturális súrlódást" okozva. Ezt az érzelmi motívumot pedig tovább erősíthette az, ha a másik jelenlétét vagy térnyerését *igazságtalanként*,

[55] Kollai István: Értelmetlen viták. Miben különböznek a premodern népnyelvi konfliktusok a nacionalizmusoktól? Kézirat. Megjelenés alatt, 2020.

[56] Anderson, 1991.

[57] Kouril, Miloš: Olomoucká a Trnavska univerzita jako příklad kooperace 1996. In: *Trnavská univerzita 1635-1777. 1. Referáty zo seminára k 360. výročiu založenia. 2. Príspevky z cirkevných dejín Slovenska*. Trnava: Trnavská univerzita, 1996. 55−60. EZ alapján a csehek beköltözéséről biztosan tudunk, de ennek pontos mértékéről nehéz képet alkotnunk. A polgári és írástudó elemek, tanárok és diákok megjelenése bizonyítható.

[58] A csehek és morvák beköltözésének relatív jelentőségét mutatja, hogy a pozsonyi gimnázium diákjainak a 17. században a 14 százaléka szláv anyanyelvű, de ennek fele cseh vagy morva származású volt. A 17. században a pozsonyi jezsuiták között a magyarok aránya 30% volt, míg a szlovákok és a cseh-morva származásúak 7−7%-ot tettek ki. Mindet felülmúlta viszont a németajkúak számaránya. (Kádár, 2018. 250.)

illegitimként lehetett értelmezni. A magyar-szlovák identitáskonfliktusoknak ez az értelmi motívuma abban látszik megtestesülni, amikor a másik térnyerését vagy pozícióját a „történelmi joggal", a történelmi igazsággal ellentétesnek lehetett megítélni – és ehhez a középkori krónikák igen jó alapot biztosítottak.[59]

A 18. századot az egyre tudományosabb alapú, de ideológiai célzatú historizálás korszelleme uralta, és a szekularizálódó társadalom mind fogékonyabbá vált arra, hogy történelmi világmagyarázatokkal váltsa le a biblikus világmagyarázatokat.[60] Szlovák részről mégis volt egy kimutatható törekvés arra, hogy a viták értelmi motívumát az ősiség és a dicső múlt érvrendszere helyett máshová helyezze: például a nyelvet beszélők *számosságából* fakadó „természetes jogra", vagy a szláv nyelvek *hasznosságának* megideologizálására. E hasznosság alatt azt értve, hogy a szlovák, illetve a szláv nyelvvel végső soron Európa nagy részén, de akár Ázsiában is boldogulni lehet. Ez a fajta érvelés – ami a szláv nyelv legitimációját annak hasznossága felől próbálja felépíteni – előfordul másutt is; például a Hungarus-tudatú, de a szláv nyelviséggel is rokonszenvező Révay Péter a legnagyobb dicsőséget (*linguarum gloria*) a latin és szláv nyelveknek tulajdonítja.[61] Ez az argumentáció ekkor, a 17. században még a német (esetleg latin, vagy cseh) nyelvvel szembeni védekezést és önmeghatározást szolgálja; a magyarság vagy a magyar nyelv még nem a fő viszonyítási pont.

A 18. században a magyarokkal szemben kialakuló új konfliktushelyzetekben végül a domináns értelmi motívummá a „történelmi igazság" kérdése vált, amire a szlovák diskurzus reagálni kényszerült. Az ősök által szerzett jog mai utódokra való továbbszármaztatása a feudális jogfilozófiának az alapelve volt, és így visszatérően hivatkozási alappá vált Bencsik Mihály 1722-es könyvében is: történelmi, múltbeli „tények" alapján kérdőjelezi meg évszázadokkal később élő szlovákok jogait egy város vezetésére. (De ezen kívül is jelen van a könyv egészében a „történelmi jogok" érvényességének feudális filozófiája.) Mint Magin esetében láttuk, szlovák részről még ekkor is voltak kísérletek arra, hogy a vitának ezt a részét

[59] L. Ábrahám, 2007, fentebb idézett kitételét e krónikák narratívájának járulékos, de sajnálatos hatásáról.

[60] A „kinyilatkoztatás biblikus világképétől és a klasszikus példáktól a racionális kritikán át a felvilágosodás felé haladt, ha persze nem is lineárisan, egyenletesen, sokféle árnyalaton és fokozaton át ment végbe." Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. *Irodalomtörténet*, 1984/4. 795−816. Az őstörténet iránti érdeklődés magyarországi megjelenésére l. Tóth Gergely: „Civilizált" őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. *Történelmi Szemle,* 2012/2 219−246. Tóth kiemeli a külföldi, európai hatást e folyamatban.

[61] „Ha a nyelvek dicsőségét a hasznavehetőségük, ismertségük és elterjedtségük szerint kutatjuk (vagy: a nyelvek dicsősége ... kerestetik, állapíttatik meg), akkor eme szláv (szlavóniai) nyelv a latinnal együtt a győzelmet mások elől elragadja, aminek támaszával bejárható majdnem fél Európa, és Ázsiának is jónéhány része." Rewa, Petrus de: *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae Septem*. Francofurt, 1659. 146−147.

értelmetlenné nyilvánítsák, és a nyelvek jogát azok hasznossága és jelenléte alapján – úgy is mondhatnánk, „természetes joga" alapján – ítéltessék meg; de végül maga a szlovák diskurzus is kiépítette a maga historizáló argumentációját. A historizáló versengésre való hajlam jelének vehetjük azt is, amikor a szlovákok a magyarokkal szemben magukat latinul nem „Sclavus"-nak, hanem „Pannonus"-nak nevezték, és így a római korra visszavezető ősi nép leszármazottjaként értelmezték magukat. Ez a 18. században egy meglehetősen elterjedt gyakorlat volt, aminek eredete még a 17. századhoz köthető.[62]

Nem lehet alábecsülni a saját nemzet létezésének értelmet és igazolást adó historizálás konfliktuserősítő hatását sem. Hiszen sokan, akik egyébként a másik nyelvi csoporttal nem érintkeztek, és nem volt irányukba kiforrott jó-rossz viszonyulásuk vagy érdekkonfliktusuk, azok könnyen lehet, hogy így kezdték érzékelni a „másik" csoport létezését: a magyar történetírást kétségbe vonó vagy a „hivatalos" magyar történetírásból gúnyt űző írások révén. Így amikor Juraj Sklenár a pozsonyi gimnázium igazgatói posztjára pályázott 1788-ban a Helytartótanácshoz, azt báró Prónay Gábor elutasította, hivatkozva egyrészt gyengének titulált német nyelvtudására, de arra is, hogy őt nem a szeretetteli békesség és összetartás jellemzi, mint azt szerinte tanult ellenfelével szembeni vitairatai felfedték.[63] Úgy tűnik, báró Prónay kemény álláspontjára nem feltétlenül szlovákokkal kapcsolatos személyes élményei hatottak, hanem hogy olvasott egy – számára ellenségesnek értelmezett – szlovák narratívát.

Egy-egy érdekes szlovák forrás bepillantást enged abba is, hogy historizáló érvrendszerüket esetleg maguk a szlovákok is kényszeredettnek és túlzónak érezték, amit az identitásviták során mégis magukra kellett erőltetniük. Ilyen gondolatok kerülnek elő rögtön az első szlovák nyelven írott regényben Jozef Ignác Bajza tollából. A regény a világutazó ifjú René kalandjairól szól, aki a szlovákok lakta Felső-Magyarországra is eljut, ahol aztán René útitársa egy meglehetősen szkeptikus monológot ad elő a szlovák eredetmondákat illetően. Bajza szerint – hadd tulajdonítsuk a hosszú monológokból előtörő és ellenvetések nélkül maradó véleményeket a szerző sajátjának – igazából alig létezik írott forrás szlovákokról, így „a sötét ködben" kell ma tapogatózniuk a múlt iránt érdeklődőknek. Emiatt aztán erőltetett bibliai és antik eredeztetések születnek; ezeken Bajza élcelődik is egy kicsit. „*Nagyon bizonytalan, hogy mikor érkeztek ide a szlovákok*" – állapítja meg a szlovák regényműfaj első képviselője, egy olyan hangot megütve, ami teljesen ismeretlen az akkoriban megjelenő latin történetírásokban. Bajza külön megkérdőjelezi az antik illetve koraközépkori források használhatóságát – amikből oly

[62] Varsik, Branislav: *Národnostné problémy trnavskej univerzity*, 1938. 149−153. 157. „*A szlovákok tehát meg akarták mutatni, hogy nem történelem nélküli nép*". A Pannonus szlovákként való azonosítására l. még Kádár, 2018. 262−263.

[63] *Vyvijalová,* Mária*: Ďalšia neznáma báseň na Juraja* Sklenára*. Bratislava: spisy Mestského múzea v Bratislave*. Vol 5. (1970.) No 5. 115−140.

kitartóan próbált Magin, Papánek és Sklenár is építkezni –, mert szerinte a népneveket akkoriban gyűjtőfogalomként használták, egy név alatt tehát egyszerre több népet és nyelvcsoportot értettek.[64]

És mégis, amikor Bajza ugyanitt Papánek könyvére utal, arról dicsérőleg szól. Úgy emlegeti, mint „dicséretre méltó" munkát, amelynek szerzője „*megtette, amit lehetett, sőt még többet is mint mások*" – pedig Papánek éppen e homályos eredetmondákból próbált antik korba nyúló ingatag szlovák néptörténetet építeni. Sokatmondónak tűnik tehát, hogy saját nyelvén, saját közönségéhez szólva Bajza jóval több kételyt enged meg, mint bármelyik korabeli szlovák szerző, amelyik a nyelvi presztízsharcok nemzetközi terepére lépve latinul szólt a nagyvilághoz. Bajza kettős, ellentmondásos értékeléséből az is kiviláglik, hogy e latin könyvek nem csak történetírásról szólnak, hanem presztízsharcról is, és e téren – Bajza szerint – Papánek megtette, amit tudott.

Az identitáskonfliktusok eszkalálódása: racionális lépések mentén az irracionális felé

A konfliktusok spiralitásának teóriája egy lehetséges magyarázatot kínál arra, hogy az emberi viszonyok és diskurzusok kusza világából hogyan emelkednek ki konfliktusok, és hogy a racionális lépések mentén erősödő konfliktusok hogyan eszkalálódhatnak irracionális – mindkét félnek veszteséget okozó, negatív összegű játszmát eredményező – szintre, az erőszakmentességből az erőszak szintjére.[65] Az identitáskonfliktusoknak effajta, erőszakosság felé haladó eszkalálódására a 18. századi magyar-szlovák vitákból jó példa az az olvasói levél, amit egy pozsonyi magyar olvasó küldött Katona Istvánnak; a levél írója Sklenár történetírásával szemben tör ki erős dühvel. Az olvasói levél annak köszönhetően maradt fent, hogy azt Sklenár vitapartnere, Katona István saját (latin) könyvében pontosan idézi (de eredeti, magyar szövegezéssel):[66]

> „Tele vagyon az egész könyv olly motskosító ,s más hirét gyalázó szavakkal, hogy szégyenlettük tsak olvasni is. Sok kissebbítő szavai között azt is okádja motskosan, hogy Béla királyunk író deákjának könyve merő költemény. Már a' kik T. Úrnak azon könyvét, mellyet Szklenár ellen írt, az előtt nem olvasták, ,s azt a' dögleteset pedig olvasni fogják; a' Magyarok történetérül írt könyveit el-útálják ,s másokkal el-útáltatják. Meg

[64] Bajza, Jozef Ignác: *Príhody a skúsenosti mladíka Reného. Tatran, Bratislava 1970. 222–224.*

[65] Ennek korai és szemléletes leírását l. Le Bon, 1914. Eszerint a tömegérzelmek fertőzésszerű erősödése nem az ésszerű érvelés mentén zajlik, ellentmond sokszor az egyéni érdeknek, és nem feltétlenül a társadalom legfelsőbb rétegeitől indul.

[66] Katona, Stephanus: *Amicum responsum Stephani Katona presbyteri Strigoniensis ad Hypercriticon Georgii Szklenar*. Budae, 1788. 4.

kell tehát az illyen ártalmas párát fojtani, az illyen rókáknak fogait ki kell verni, hogy mások is tanúljanak emberül beszélleni."

Ebből a fenyegető üzenetből is kiolvasható, hogy a konfliktus spirálját erősen hajtotta felfele a félelem: mi lesz, ha a „másik" üzenete célba talál? Ha nekik jobban és többen hisznek? Ez a félelem végig kitapintható a fent bemutatott identitásvitákban. Tisztán kimondva ott van Ján Baltazár Magin könyvének előszavában is, amit a trencséni ispánnak címez:

„eluralkodott rajtunk a félelem, hogy Te, legtisztább tudású ispán úr, és a Te legelőkelőbb és legmagasabb rangú feleséged … nehogy elijedjetek tőlünk vagy barátságtalanná váljatok felénk, vagy hogy tőlünk nehogy teljességgel eltávolodjatok, ha titeket tán a hazug beszéd mélyen a szíveteken talált volna".

Higgadtabban, de hasonlóan beszél Papánek magáról saját könyvének előszavában, mint olyan emberről, aki csak a szlávokról fámákat és fabulákat terjesztők (*de Slavis fabulose scribentibus*) miatt sodródott a történetírás terepére és emiatt érezte szükségesnek újra feleleveníteni az emlékét néhány történésnek.[67]

„Sosem gondoltam volna, hogy a következő oldalakon megírom az emlékét mindannak, ami az előző évszázadokban a szlovák nemzettel történt."

A történelmi igazság iránti szeretet és a kitalációkkal szembeni gyűlölet (*odium fabularum*) hajtotta tehát, legalábbis saját elmondása szerint. Bél Mátyás is hasonlókról ír, amikor 1720-ban Pozsony vármegyének küldött levelében kifejti, hogy milyen mozgatórugók állnak Magyarország földrajzi és történelmi „feltérképezését" célzó nagyszabású terve mögött. Ő is kiemeli a külföldi szerzők „rágalmazásait", a külföldi szerzők tudatlanságból vagy tudatosan elkövetett sokfajta becsmérlő, ellenszenvet vagy felháborodást keltő kitalációit, melyek miatt Bél szerint Magyarországról mint egészről kellene írni, és így megcáfolni a külföldi szerzők rágalmazásait.[68] És mint a fent idézett magyar olvasói levélből is láttuk, a Sklenár-Katona vitát figyelemmel követő pozsonyi magyar olvasó is a rágalmazások és kitalációk elterjedésétől tartott, illetve attól, hogy a Kárpát-medence történetének csak a „szláv olvasata" jut el a külvilághoz.

A konfliktusok így egyre magasabb szinten „tekeredtek" tovább, egyre erősebb kölcsönhatásos folyamat mentén távolítva el egymástól magyarokat és szlovákokat. A 18. századi szövegek törésvonalakat erősítő hatását például tovább növelte,

[67] Papánek, Juraj: *Historia gentis Slavae / Dejiny slovenského národa*. Preklad: Katarína Karabová Perfekt, Bratislava, 2018. 397.

[68] *Listy Mateja Bela.* Na vydanie pripravil a preložil Juraj Pavelek. Martin: Matica Slovenská, 1990.

hogy a század vége felé megjelent ezek korábbinál olvasmányosabb összefoglalása: 1794-ben Juraj Fándly átírta és kiadta Papánek szlovákokról írt történelmét, amit több kiegészítéssel toldott meg, így átvett Magintól is részleteket, valamint közli Sklenár könyvének előszavát is.[69] Egy kondenzátuma volt ez a 18. században formálódó narratíváknak, a szlovákság későbbi öndefiniálását segítendő. De a fent már idézett első szlovák regény is további távolodást jelez a közös haza érzetétől azzal, hogy immár kemény hangon szól a földesurakról – a „földesúri despotizmusról" –, akiknek a kegyeiért Ján Baltazár Magin még küzdött 1728-ban. Bár Magin az 1720-as években még attól félt, hogy a szlávok ügyétől eltávolodik a földesúri elit, szellemi utódai a század végén mintha lassan már e réteggel szemben kezdték magukat meghatározni.

A fentiekből az rajzolódik ki, hogy a nemzeti identitás kialakulása mind időben, mind térben meglehetősen összefonódik a korábbi korokkal és a szomszédos népekkel, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ne próbálhatnánk megközelítő pontosságú képet alkotni e korai folyamatokról. A 18. századi identitáskonfliktusok – melyeknek még kevés szereplője akad, és amelyekben hatalmi érdekek még nem árnyékolják le erősen az érzelmi és értelmi motívumokat – spirális fejlődésének feltárása hasznosan egészítheti ki azokat a teóriákat, amelyek a nacionalizmusok funkcionalista és elitek által vezérelt, fentről épített jellegét domborítják ki, vagy amelyek a nacionalizmusok elterjedését a kapitalista, illetve a polgárjogi egalitárius szellemiség velejárójának tartják. A magyar és szlovák tudósok 18. századi identitásvitái azt mutatják, hogy ezek a konfliktusok fokozatosan is erjedhettek és terjedhettek egy olyan lassan szekularizálódó világban, ahol a vallási ellentétek helyett és mellett felerősödtek a nyelvi ellentétek, és a korábban vallási kérdésekkel foglalkozó írástudói réteg lassan saját népnyelveik szószólójává vált.[70] A lassan intézményesedő modern nemzeti identitás önjelölt szószólóinak nem kifejezetten magasrangú származása és az írásbeliség terjedéséért leginkább felelős értelmiségi körök ugyancsak vegyes társadalmi háttere pedig arra mutat rá, hogy az is nehézségekbe ütközik, ha a nemzeti identitás születését elit-értelmiség-köznép kategorizáció alapján, ezen társadalmi osztályok közötti interakciók alapján próbáljuk magyarázni. Ehelyett, a társadalmak osztályszempontú tagolása helyett talán megfelelőbb – bár absztraktabb – a társadalmi folyamatokat befolyásoló érdekbeli, értelmi és érzelmi motívumokról (azaz materiális, kognitív és szocio-kulturális motívumokról), illetve az ezek közötti kölcsönhatásokról beszélni a modern nemzeti identitások megszületése kapcsán.

---

69 Fándly, Georgius et al.: *Compendiata historia gentis Slavae*. Tyrnavia, 1793.

70 Mint azt Bencsik Mihály, Jan Baltazár Magin, Samuel Timon vagy Katona István életútjából látszik, a lassan bontakozó magyar-szlovák identitáskonfliktusoknak ilyen közös intézményi keretet adott a nagyszombati egyetem és a jezsuita rend. Tibenský, Ján: Trnavská univerzita v slovenskych dejinách. In: Čičaj, Viliam (red.): Trnavská univerzita v slovenskych dejinách. Bratislava: Veda, 1987. 19. és 21.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Pallas nagy lexikona, 12. kötet: Magyar-Nemes, 1896.

Ábrahám Barna: Történelmi csomópontok és folyamatok értelmezése ezeregyszáz év kölcsönhatásaiban. In: Illés Pál Attila (szerk.): *Hungaro-szlovakológia.* Budapest: Szent István Társulat, 2007. 63–140.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London–New York: Revised Edition, 1991.

Bajza, Jozef Ignác: *Príhody a skúsenosti mladíka Reného. Tatran, Bratislava 1970. 222−224.*

Bencsik, Michaelis: *Novissima Diaeta nobilissima. Principis, Statutumque & Ordinum Inclyti Regni Hungariae, Partiumque Eidem Annexarum.* Tyrnavia, 1722.

Bosserman, Phillip: The Twentieth Century's Saint-Simon: Georges Gurvitch's Dialectical Sociology and the New Physics. *Sociological Theory,* Vol. 13. (1995.) No. 1. 48–57.

Burson, Jeffrey D.: Entangled History and the Scholarly Concept of Enlightenment. *Contributions to the History of Concepts*, Vol. 8, No. 2. (Winter 2013.) 1–24.

Calhoun, Craig: *Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream*. London: Routledge, 2007.

Cohen, Anthony P.: Personal Nationalism: A Scottish View of Some Rites, Rights, and Wrongs. *American Ethnologist*, Vol. 23. 1996/4. 802–815.

Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje.* Budapest: Gondolat, 1987.

Eco, Umberto Eco *Ellenséget alkotni és más alkalmi írások.* Budapest: Európa Kiadó, 2011.

Eustace, Nicole: *The Passion is the Gale. Emotion, Power, and the Coming of the American Revolution*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2012.

Fándly, Georgius et al.: *Compendiata historia gentis Slavae*. Tyrnavia, 1793.

Geary, Patrick J. − Klaniczay, Gábor (ed.): *Manufacturing Middle Ages: entangled history of medievalism in nineteenth-century Europe*. Leiden − Boston: Brill, 2013.

Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism. New Perspectives on the Past*. Oxford: Basil Blackwell, 1983.

Halevy, Nir − Bornstein, Gary − Sagiv, Lilach: „In-group love" and „out-group hate" as motives for individual participation in intergroup conflict: a new game paradigm. *Psychological Science*, Vol. 19. (2008.) No. 4. 405–411.

Hanák Péter: A nemzeti identitás konstrukciója és problémái. *Múlt és jövő*, 1997/2. 4–7.

Heaney, Jonathan: Emotions and Nationalism: A Reappraisal. In: Demertzis, Nicolas (ed.): *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*. Palgrave − Macmillan, 2013. 243–263.

Hobsbawm, Eric: Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric − Ranger, Terence (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. 1–14.

Izsák Anikó-Borbála: Versengő haza-tablók Erdélyből. *Regio*, 2017/3. 301–308.

Jervis, Robert: *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton: Princeton University Press, 1976.

Katona, Stephanus: *Amicum responsum Stephani Katona presbyteri Strigoniensis ad Hypercriticon Georgii Szklenar*. Budae, 1788.

Katona, Stephanus: *Examen vetustissimi M. Moraviae situs: cum vindicus anonymi Belae notarii, institutum.* Pest, Buda, Kassa, 1786.

Kenyeres Ágnes (főszerkesztő): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Második kötet, L-Z. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

Ker, Ian: *G. K. Chesterton: A Biography*. Oxford University Press, 2011.

Kiss László: *A szlovák nemzeti tudat születése*. Eger: Eszterházy Károly Főiskola, 2005.

Kollai István: Értelmetlen viták. Miben különböznek a premodern népnyelvi konfliktusok a nacionalizmusoktól? Kézirat. Megjelenés alatt, 2020.

Kollai István: Nemzeti identitás: felülről épített vagy alulról épülő? A nacionalizmusok kialakulásának társadalmi kölcsönhatásokra alapuló modellezése. *Politikatudományi Szemle*, 2020/3. 31–50.

Kollarius, Adam Franciscus: *Historiae Iurisque Publici Regni Ungariae Amoenitates*. *Volumen I.* Vindobona, 1783.

Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. *Irodalomtörténet*, 1984/4. 795−816.

Kouril, Miloš: Olomoucká a Trnavska univerzita jako příklad kooperace 1996. In: *Trnavská univerzita 1635−1777. 1. Referáty zo seminára k 360. výročiu založenia. 2. Príspevky z cirkevných dejín Slovenska*. Trnava: Trnavská univerzita, 1996. 55−60.

Le Bon, Gustave: *The Crowd. A Study of the Popular Mind.* London: The Gresham Press, 1914.

Listy Mateja Bela. Na vydanie pripravil a preložil Juraj Pavelek. Martin: Matica Slovenská, 1990.

Livingstone, David N.: *Putting science in its place: geographies of scientific knowledge.* Chicago: The University of Chicago Press, 2003.

Magin, Ján Baltazár: *Obrana slávnej župy Trenčianskej a mesta tohože mena.* Ed. Vincent Sedlák. Matica Slovenská, 2002.

Marsina, Richard: Uhorský aj slovenský historik Samuel Timon S.J. In: Slovenský historik Samuel Timon 1675–1736. Trenčianska Turná: Obecný úrad, 1995. 19–39.

Marsina, Richard: Samuel Timon a trnavská univerzita. In: Šimončič, Jozef (red.): *Trnavská univerzita 1635−1777*. Trnava, 1996. 209–216.

Niederhauser Emil: A dicső múlt – mítosz és realitás. *Világtörténet*, 1984/1.
NOTITIA HUNGARIAE NOVAE HISTORICO GEOGRAPHICA ELABORAVIT MATTHIAS BEL. COMITATUUM IN EDITORUM TOMUS PRIMUS IN QUO CONTINENTUR COMITATUS ARVENSIS ET TRENTSINIENSIS. Szerk.: Tóth Gergely. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2011.
Özkirimli, Umut: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Second Edition. New York: Palgrave–Macmillan, 2010.
Papánek, Juraj: *Historia gentis Slavae / Dejiny slovenského národa*. Preklad: Katarína Karabová
Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* Budapest: A MTA Könyvkiadó-hivatala, 1878.
Papánek, Juraj: *Historia gentis Slavae / Dejiny slovenského národa*. Preklad: Katarína Karabová Perfekt, Bratislava, 2018.
Plamper, Jan: The History of Emotions: An introduction. Oxford: Oxford University Press, 2015.
Poór János: A. L. Schlözer történetszemléletéről. *Történelmi Szemle*, Vol 21. (1978.) No 3−4. 557−569.
Popper, Karl: *A historicizmus nyomorúsága.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
Pražák, Richard: Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól. *Filológiai Közlöny*, 1968. 1–2.
Ratkoš, Peter: Maginova Apológia Slovákov a Belove rukopisy o Trenčianskej stolici. *Historický časopis*, Vol. 25. (1977.) No 3. 419−432.
Rewa, Petrus de: *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae Septem*. Francofurt, 1659. 146−147.
Runciman, Walter Garrison: *Relative deprivation and social justice: a study of attitudes to social inequality in twentieth-century England. Routledge & Kegan Paul, 1966.*
Salagius, Stephanus: *De Statu Ecclesiae Pannonicae. Liber Primus*. Engel, Quinque-Ecclesiis, 1777. 160. oldaltól
Salagius, Stephanus: *De Statu Ecclesiae Pannonicae. Liber Quartus*. Engel, Quinque-Ecclesiis, 1783.
Stynen, Andreas − Van Ginderachter, Maarten − *Núñez Seixas,* Xosé M.*: Emotions and Everyday Nationalism in Modern European History. Routledge, 2020.*
Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől" az „alkotmányos rendiségig". *Történelmi Szemle,* 2012/1. 37–62.)
Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* XIV. kötet. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1914. 180−182.
Szklenar, Georgius: *Hypercriticon*. Posonium: Landerer, 1788. 58−59

Szklenar, Georgius: *Vetustissimus Magnae Moraviae situes et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus*. 1784.

Tang, Shiping: The security dilemma and ethnic conflict: toward a dynamic and integrative theory ofethnic conflict. *Review of International Studies*, Vol. 37. (2011.), No. 2. 511–536

Thunmann, Johann: *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker*. Buchhandlung der Realschule, 1772.

Tibenský, Ján*: Chvály a obrany slovenského národa*. Slovenské vydav. krásnej literatúry, 1965.

Tibenský, Jan: *Prednáška pri príležitosti odhalenia* pamätnej tabule slovenskému historikovi Samuelovi *Timonovi* v Trenčianskej Turnej 10.8.1969. In: *Slovenský historik Samuel Timon 1675–1736*. Trenčianska Turná: Obecný úrad, 1995. 10–18.

Tibenský, Ján: Trnavská univerzita v slovenskych dejinách. In: Čičaj, Viliam (red.): *Trnavská univerzita v slovenskych dejinách*. Bratislava: Veda, 1987. 19. és 21.

Timon Kálmán: Az első hazai histográfus*. Magyar Nemzet*, 2000. április 5. 13.

Timon, Samuel: *Imago antiquae Hungariae.* Academicis Soc. Jesu. 1733.

Timon, Samuel: *Imago novae Hungariae.* Academicis Soc. Jesu. 1734.

Tóth Gergely: „Civilizált" őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. *Történelmi Szemle,* 2012/2 219−246.

Tóth Gergely: Őslakos-vita vagy közös őstörténet? Perlekedő és megegyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században. In: Papp Ingrid (szerk.): *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*. Budapest: Reciti–BTK Irodalomtudományi Intézet, 2020. 93–108.

Török Borbála Zsuzsanna: *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories of a Multiethnic Province, 1790–1914.* Leiden – Boston: Brill, 2015.

Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Budapest: Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

Varsik, Branislav: *Národnostné problémy trnavskej univerzity*, 1938. 149−153.

Vyvijalová, Mária*: Ďalšia neznáma báseň na Juraja* Sklenára*. Bratislava: spisy Mestského múzea v Bratislave*. Vol 5. (1970.) No 5. 115−140.

Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. *History and Theory*, Vol. 45. (2005.) No. 1. 30–50.

Winch, Peter: *A társadalomtudományok eszméje és viszonya a filozófiához.* Budapest: Akadémiai, 1988.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.234

Soňa Gabzdilová* – Milan Olejník**

A kommunista rendszer és a magyar nyelvű oktatás Szlovákiában 1948 és 1950 között

Az 1948. évi februári események döntő és radikális változást hoztak a Csehszlovák Köztársaság (CSSZK) művelődési életében, amikor Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) átvette a politikai hatalmat, és az állam politikai, gazdasági és társadalmi működését – beleértve a művelődést és oktatást is – fokozatosan teljhatalmú irányítása alá vonta. Ezek a változások az iskolák összes típusát és fokozatát érintették a tanítási nyelvre való tekintet nélkül. Tanulmányunkban annak elemzésére teszünk kísérletet, hogy az új hatalom miképpen viszonyult a Szlovákiában élő magyar nemzetiségű gyerekek oktatásához az 1948–1950 közötti évek a társadalmi-politikai kontextusában, és igyekszünk bemutatni a magyar tanítási nyelvű iskolák újbóli megnyitását.[1]

A kisebbség helyzete a Csehszlovák Köztársaságban 1948 februárja után is bonyolult kérdésnek számított. A potsdami konferencia utolsó napján és a tárgyalások végkimenetelének nyilvánosságra hozatalát követően, 1945. augusztus 2-án Edvard Beneš köztársasági elnök aláírta a 33/1945. számú alkotmányos dekrétumot, mely szerint a magyarok és a németek elveszítik állampolgárságukat, az aktív antifasisztákat és a vegyes házasságban élőket leszámítva.[2] Idegenekként éltek a Csehszlovák Köztársaságban bármilyen polgári, politikai vagy egyéb jogok nélkül, az anyanyelvi oktatás lehetőségétől is megfosztva.[3] A csehszlovák kormány szándéka

* A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi és Pszichológiai Központ, illetve a kassai Társadalomtudományi Központ tudományos munkatársa. E-mail: gabzdil@saske.sk

** A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi és Pszichológiai Központ, illetve a kassai Társadalomtudományi Intézet tudományos munkatársa. E-mail: olejnik@saske.sk

1 Ez a tanulmány a Szlovák Köztársaság oktatásügyi minisztériumához (MŠVVaŠ SR) és a Szlovák Tudományos Akadémiához (SAV) tartozó Tudományos Támogatási Ügynökség (VEGA) *Elemi és középfokú iskolák Szlovákiában Csehszlovákia Kommunista Pártja politikájának kontextusában 1948–1953 között* (2/0057/20) nevű projektjének keretében íródott, és a Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság központi levéltáraiban végzett kutatásokon alapul.

2 *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé (A Csehszlovák Köztársaság törvényeinek és rendeleteinek tára).* 1945. 17. rész, kiadva: 1945. augusztus 10-én, 57–58.

3 Az első világháború után a csehszlovák kormány nemzetközi szerződésekben többek között garantálta, hogy a kisebbségek számára biztosítják az anyanyelven történő oktatás jogát, amit az

az volt, hogy a magyar lakosság lélekszámát minimálisra csökkentse. Az említett cél elérését a CSSZK és Magyarország közötti lakosságcserével, a szlovákiai magyarok Cseh- és Morvaországba deportálásával, reszlovakizációval[4] és egyéb intézkedésekkel igyekezett megvalósítani.

A II. világháború után a csehszlovák állam magyarokkal szembeni politikáját a CSKP és Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) is támogatta. A Magyar Kommunista Párt (MKP) bírálta azt a magatartást, amelyet a cseh és a szlovák kommunisták a magyar kisebbség iránt tanúsítottak. 1947 szeptemberében a kommunista pártok Informbürójának lengyelországi alakuló ülésén Szklarska Porębában az MKP képviselői éles kritikával illették mind a CSKP, mind az SZLKP magatartását a magyar kisebbséggel szemben, s a cseh és szlovák kommunistákat nacionalizmussal vádolták meg. A romániai delegáción kívül a megjelent képviselők közül

ország húszéves fennállása alatt lényegében be is tartott. Szlovenszkón a legalsó szinttől a középfokúig volt magyar nyelvű oktatás. Azonban Dél-Szlovákia agrárjellege ellenére, ahol a magyar lakosság jelentős hányada élt, hiányoztak a mezőgazdasági szakiskolák, ipari szakiskolákat sem hoztak létre. 1918–1938 között a főiskolákon és egyetemeken nem volt lehetőség magyarul tanulni. A magyar kisebbség politikai képviselői több ízben rámutattak saját iskolai önigazgatásuk hiányára. Az említett körülmények miatt a csehszlovák oktatásigazgatás, illetve a kormány és a magyar kisebbség közötti viszony konfliktusokkal terhelt volt. Az első Szlovák Köztársaságban (1938–1945) a magyar nemzetiségűek csoportjából származó állampolgárok száma az első bécsi döntést követően nem egész 58 000-re csökkent. Anyanyelvi oktatásban népiskolák (8 állami, 28 magánintézmény), polgári (1 állami, 2 nem állami, az általános szintű oktatás felső tagozatáról van szó), illetve középiskolák szintjén részesülhettek, beleértve a szakközépiskolákat is. A szlovák kormány az oktatáspolitikában is érvényesítette a reciprocitás elvét. Bővebben az első CSSZK-ban és az első Szlovák Köztársaságban lévő magyar tannyelvű iskolákról l. Popély Gyula: *A magyar iskolaügy kálváriája Csehszlovákiában 1918 –1945*. In: Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. II. Budapest: Ister Kiadó, 1998. 5–93. Szintén az első köztársaságbeli magyar tanítási nyelvű iskolákról ír: Gabzdilová, Soňa: *Možnosti a obmedzenia. Vzdelávanie v jazyku maďarskom na Slovensku 1918–1938.* Košice: Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Spoločenskovedný ústav, 2017. Az első Szlovák Köztársaság magyar iskoláiról l. Csicsay, Alajos: *Iskolatörténet*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2002. 120–123.

[4] A reszlovakizáció 1946–1948 között lebonyolított állami akció volt, melynek lehetőséget kellett biztosítania arra, hogy a múltban elmagyarosított szlovákok eredeti nemzetiségüket felvállalhassák. Az adott társadalmi-politikai helyzetben mindenekelőtt a magyar lakosságot azonosították szlovák nemzetiségűként. A magyarság bizonytalansággal, félelemmel és fenntartásokkal fogadta mindezt. A reszlovakizáltak mentesülhettek a lakosságcsere alól, nem veszítették el az állampolgárságukat, nem veszélyeztette őket a csehországi kitoloncolás és egyebek. Bővebben a reszlovakizációról l. Šutaj, Štefan: *Reslovakizácia. (Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne.)* Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991. Vadkerty, Katalin: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu.* Bratislav: Kalligram, 2002. 371–480.

senki nem nyilatkozott a kérdés kapcsán: azt magyar–csehszlovák ellentétként könyvelték el.[5]

Csehszlovákia 1948 februárja után annak a közép-kelet-európai országokat alkotó hatalmi tömbnek lett a tagja, amelyben a kommunista pártok kormányoztak, és ennek Magyarország is része volt. Ezen országok politikáját a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége (SZSZKSZ) határozta meg, amely az országok újonnan létrejött tömörülésén belül nem tűrte az ellentéteket. A csehszlovákiai magyarság oktatásügye konfliktusveszélyt jelentett, és a kommunista vezetők tudatosították, hogy a magyar kérdés megoldásának eredeti koncepcióját a köztársaságon belül legalábbis korrigálniuk kell. A hatalomátvételt követő néhány hónapban viszont a CSKP vezetése érdektelenséget tanúsított a köztársaságban élő magyarok iránt, a csehszlovákiai magyar lakosság helyzete pedig változatlan maradt.

Közben a magyar kormány és az MKP intenzív nyomást gyakorolt a cseh és szlovák kommunisták vezetőire, hogy a magyar kisebbséggel szemben változtassák meg politikájukat. A prágai vezetők tudatosították az Európában kialakult új geopolitikai helyzet realitását és annak tényét, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártjától (SZKP) nem számíthatnak támogatásra, fokozatosan meghátráltak.

A váltásról a CSKP Központi Bizottságának (KB) ülésén határoztak 1948. június 9-én, az SZLKP képviselőinek és a Megbízottak Testülete (MT) tagjainak jelenlétében. Klement Gottwald, a CSKP elnöke a tárgyaláson felvetette a Csehszlovákiában élő magyarokkal szembeni új politika kérdését, és felvázolta a párt új irányvonalát. Megemlítette, hogy a magyar kisebbség kitelepítését nem sikerült úgy megvalósítani, ahogy ezt a német lakosság esetében kivitelezték. A Csehszlovák Köztársaságnak ezért a jövőben számolnia kell több százezer magyarral, s az államnak jogokat kell biztosítania számukra:

> „olyan jogokat, amelyekkel a lengyelek és az ukránok is rendelkeznek, tehát polgárjogokat, választójogot, valamilyen iskolákat, valamilyen egyesületeket, de politikai pártokról, szakszervezetekről, különleges státusról stb. persze szó sem lehet".[6]

A továbbiakban megállapította, hogy az említett jogokat

> „úgy kell megadnunk, hogy nyugalom és béke legyen… Az egész rendszerben van egy lyuk. Egy nyílt seb, amit feltétlenül be kell gyógyítanunk."[7]

[5] Bővebben l. Barnovský, Michal: *Sovietsky zväz, komunisti a riešenie maďarskej otázky na Slovensku v rokoch 1945–1950.* In: Kárnik, Zdeněk – Kopeček, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu.* Svazek III. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Dokořán, 2004. 164–165.

[6] Vartíková, Marta: *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944 – 1948*. Bratislava: Pravda, 1971. 699.

[7] Vartíková, 1971. 699.

A CSKP KB ülésén elfogadott irányvonal a következő időszakra nézve meghatározta a magyar kisebbség problémáival kapcsolatos felfogást. Mindemellett elvetette az egyéni kisebbségi jogokat és a kisebbségi közösség sérelmeinek orvoslását, illetve a magyarságot mint jogi-politikai entitást nem ismerte el. A magyar lakosság mint etnikai kisebbség szükségleteit a kulturális-művelődési és az oktatási tevékenységre redukálták.[8] Az állami szervek ezen a síkon igyekeztek a szóban forgó tevékenység feltételeit megteremteni. A magyar kisebbség államjogi és politikai helyzetének kezelését Csehszlovákiában viszont figyelmen kívül hagyták.

A csehszlovákiai magyarsággal kapcsolatos kérdésekkel – ideértve a magyar nemzetiségű gyerekek oktatását is – a CSKP KB szűk körű elnöksége is foglalkozott 1948. július 8-án. Tagjai négy posztulátumot fogadtak el, amelyek a tervezett változások alappilléreiként szolgáltak volna. Ezek egyike az volt, hogy az oktatás összes fokán

> „párhuzamosan a szlovák intézményekkel magyar oktatási nyelvű osztályokat nyitnak. A reszlovakizáltak gyerekeinek magyar osztályokba való jelentkezését nem fogják elfogadni".[9]

A reszlovakizált magyarok többsége nem beszélte jól a szlovák nyelvet, ahogyan gyerekeik sem. Az elfogadott határozat szerint azonban szlovákul, azaz egy olyan nyelven kellett volna tanulniuk, amelyen nem tudtak kommunikálni.

A CSKP KB szűk körű elnöksége 1948. július 19-én is a magyar kérdés megvitatásával foglalkozott. A téma többszöri tárgyalása közötti rövid időszak arra utalt, hogy a magyar lakosság helyzetének megoldása sürgős volt. Jelen esetben többek között megerősítették a július 8-án elfogadott határozatot, amely a magyar nemzetiségű gyerekek anyanyelvi oktatásának lehetőségeivel foglalkozott általános és középiskolai szinten. Az iskolakérdés vitájában az SZLKP elnöke, Viliam Široký is felszólalt. Kifejtette: a reszlovakizáció elvének megtartása mellett problematikus lesz meghatározni, hány gyerek látogathatja a magyar tannyelvű iskolák osztályait.[10]

---

[8] Bővebben az 1948 utáni szlovákiai magyar iskolákról l. László Béla: A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után. In: Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. II. Budapest: Ister Kiadó, 1998. 94–178.

[9] Národní archiv (NA / Nemzeti Levéltár, NL) Prága, fond (f.) CSKP KB, elnökség, 2. kötet (k.), 126. levéltári egység (l. e.) További döntések: biztosítani a magyarok számára minden állampolgári jogot, nem engedélyezni a különleges nemzetiségi statútum életbe léptetését, valamint etnikai alapelvű politikai szubjektum létrehozását, de azzal, hogy a magyar kommunistákat felveszik a CSKP-be.

[10] Popély Árpád: *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez I. Spisy k dejinám Maďarov v Československu v rokoch 1948–1956 I.* Somorja/Šamorín: Fórum Kisebbségkutató Intézet/Fórum inštitút pre výskum národnostných menšín, 2008. 52.

A cseh és szlovák kommunisták a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP)[11] küldöttségét az 1948. július 23–24-i pozsonyi találkozón tájékoztatták a magyar kisebbséget érintő, előkészületben lévő változásokról. Viliam Široký a csehszlovák küldöttség nevében többek között kijelentette, hogy az egységes állami iskolahálózat keretein belül az iskolaköteles gyerekek számára

> „magyar tannyelvű iskolákat hoznak létre (alsó és középfokon). A szükséges tanerőről, tankönyvekről és épületekről az állam gondoskodik".[12]

A vitát követően kompromisszum született. A csehszlovák fél engedett, amikor beleegyezett abba, a reszlovakizáltak is korlátozás nélkül jogot kaphassanak arra, hogy magyar iskolákba írassák a gyerekeiket, miközben se az ügy mellett, se ellene szóló propagandát nem volt kívánatos kifejteni. Az a kötelezettségvállalás is fontos volt, amely szerint az állampolgárságot vissza nem kapó magyarok száma nem haladhatja meg a 2000 főt.[13]

A CSKP központi szervei által hozott döntések alapján1948 őszén több olyan jogszabályt és intézkedést fogadtak el, amelyeknek a magyar nemzetiségű személyek helyzetén kellett változtatniuk.[14] A csehszlovák kormány 1948. szeptember 30-i ülésén a magyar kérdés különböző szempontjairól tárgyalt, s többek között arról rendelkezett, hogy a magyar nemzetiségű gyerekeknek biztosítani kell az anyanyelven való tanulás jogát. E kormányrendelet alapján Szlovákiában először a szlovák iskolákban indítottak magyar tanítási nyelvű osztályokat (tagozatokat), majd önálló magyar iskolákat is.

Az egységes iskolarendszer rendezéséről szóló törvényt (a Törvénytár 95/1948. sz. törvénye) az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1948. április 21-én fogadta el,[15] azaz

---

[11] A párt nevét a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt egyesülését deklaráló gyűlésen fogadták el 1948. június 11–13. között.

[12] Popély, 2008. 55.

[13] Magyarország engedménye abban állt, hogy akceptálta a csehszlovák–magyar lakosságcsere folytatását.

[14] A csehszlovákiai magyarság egyenjogúságának alapvető előfeltétele az állampolgársági jogok visszaadása volt. A 245/1948. sz. törvény rögzítette 1948. október 25-én. Az 1. paragrafus 1. bekezdése leszögezte, hogy állampolgárságukat visszakaphatják a magukat magyar nemzetiségűnek vallók közül azok, akik 1938. november 1-jén csehszlovák állampolgárok voltak, és a törvény elfogadásának időpontjában a CSSZK területén rendelkeztek állandó lakhellyel, illetve nem voltak más ország állampolgárai. Feltételként szabták meg a CSSZK iránti hűségesküt, melyet a törvény hatályba lépésétől számítva 90 napon belül kellett az illetőnek letennie, vagyis 1949. február 14-ig. A 3. bekezdés konkretizálta, hogy kik nem szerezhették vissza az állampolgárságukat. Olyan magyarokat érintett ez, akiket megvádoltak a CSSZK és népi demokratikus berendezkedése elleni tevékenységgel. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé.* 1948. 93. rész, kiadva: 1948. november 17-én. 1529.

[15] *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé.* 1948. 38. rész, kiadva: 1948. május 10-én. 829-838.

még mielőtt az említett intézkedéseket a CSKP legfelsőbb vezetése meghozta volna. A törvényi szabályozás a gyerekek és az ifjúság magyar nyelven való oktatásának problémájával nem közvetlenül foglalkozik. Az oktatásügyi törvény meghatározta, hogy Csehországban, Morvaországban és Sziléziában az oktatási nyelv a cseh, Szlovákiában pedig a szlovák legyen. A 3. paragrafus 2. bekezdése viszont engedélyezte, hogy a csehszlovák kormány az oktatási nyelv kérdésében kivételeket is meghatározhasson.

A törvény bevezető rendelkezésében definiálták az ifjúság egységes nevelését célzó alapelveket mind az általános oktatás, mind a szakoktatás terén, az iskoláknak belső, homogén rendszert kellett alkotniuk. Az említett törvényhozói intézkedés az összes oktatási és nevelési intézményt az állam felügyelete alá helyezte. Az iskolakötelezettséget a 15. év betöltéséig hosszabbították meg, továbbá Csehszlovákia egész területén egységesítették az oktatási rendszert és az iskolai előírásokat. A cél a nevelés és az oktatás egységének megteremtése volt nemre, vallásra vagy társadalmi rétegre való tekintet nélkül. A kötelező iskolába járás kilenc, egymást követő évfolyamot jelentett, melyeket a törvényi szabályozás két fokozatra osztott: az 1–5. osztályok alkották a nemzeti iskolákat (alsó tagozat), a 6–9. osztályok pedig a középiskolákat (felső tagozat). Az oktatási intézmények harmadik fokát kötelezőre (alapfokú szakiskolák) és választhatóra (felsőfokú szakiskolák és gimnáziumok) osztották fel. Az oktatás és nevelés közös célon alapult – az iskolák feladata az volt, hogy kinevelje

> „a népi demokratikus állam nemzetileg és politikailag öntudatos polgárait, a dolgozó nép és a szocializmus bátor védelmezőit és odaadó képviselőit”[16]

képezze ki. Azonos elvek vonatkoztak a magyar tannyelvű oktatási intézményekre is.

A szlovákiai magyar nyelvű oktatás megújításának folyamatáért az Oktatási Tudományos és Művészeti Megbízotti Hivatal (OTMMH, szlovákul PŠVU) felelt. A hivatal hatáskörét azonban már 1946-ban, a központi kormány által június 28-án jóváhagyott harmadik prágai egyezmény elfogadását követően megnyirbálták. Az egyezmény radikális beavatkozást jelentett a szlovák nemzeti szervek munkájába – a Szlovák Nemzeti Tanácsot (mint törvényhozó szervet) és a Megbízottak Testületét (mint végrehajtó szervet) a központi prágai kormány alá rendelte.[17] Az OTMMH pozíciója másodlagos volt, egyfelől a prágai oktatásügyi minisztériumhoz (illetve az egész Megbízottak Testületének a központi kormányhoz) fűződő

[16] *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*. 1948. 38. rész, kiadva: 1948. május 10-én. 829.

[17] A prágai kormány oktatásügyi miniszterének jogában állt, hogy Szlovákiában a hivatala vagy megbízottjai útján gyakorolja hatalmát. A iskolaügyi megbízottat az oktatásügyi miniszter alá rendelték. Bővebben a prágai egyezményekről l. Barnovský, Michal: *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava: Archa, 1993. 100–118.

viszonyából adódóan, mindenekelőtt azonban azért, mert alárendelték a CSKP vezetésének. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a megbízotti hivatal egész tevékenysége a CSKP által meghatározott politikai irányvonal érvényesítésére korlátozódott az oktatási és nevelési szférában, és ennek az irányvonalnak feltétlenül alá kellett magát rendelnie.

A magyar kisebbség ifjabb nemzedéke oktatását illetően a felmerülő problémákat csak fokozatosan lehetett megoldani, ennek dacára kezdettől fogva törekedtek a folyamatok felgyorsítására, hogy az 1945 utáni hibákat mielőbb megszüntessék. 1948. október 12-én került sor az OTMMH első tanácskozására – Ladislav Novomeský oktatásügyi megbízott, a hivatal több munkatársa és a dél-szlovákiai járások felügyelőinek részvételével –, ahol a magyar tannyelvű oktatás újraindításának legfontosabb gyakorlati kérdéseiről tárgyaltak.[18] Ebben az időben egy elvi jelentőségű kérdést kellett megoldani: önálló magyar iskolákat hozzanak-e létre, vagy magyar osztályokat indítsanak a szlovák iskolákban. Az oktatásiigazgatás végül az osztályokat, az ún. tagozatokat találta megfelelőknek. Novomeský az OTMMH döntését elsősorban azzal a ténnyel indokolta, hogy a szülők körében abban az időben hiányzott a kellő érdeklődés gyerekeik anyanyelvi oktatása iránt, továbbá a magyar tanárok és az iskolai helyiségek hiányával és az oktatás reszortjának kezdeti felkészületlenségével. Negatívan befolyásolta a helyzetet a reszlovakizáltakkal szembeni hozzáállás, mivel a már említett, 1948. júliusi pozsonyi egyezmény dacára nekik a szlovák tannyelvű osztályokba kellett járniuk.

A szóban forgó tárgyaláson arról határoztak, hogy magyar tagozatok olyan településeken fognak nyílni, ahol két vagy három osztály működik. Feltételként szabták továbbá, hogy az oktatásra minimum 30 magyar nemzetiségű diák jelentkezzen, ahogyan azt is, hogy a szülők kifejezetten kérjék: gyerekeik a magyar tannyelvű tagozatra járjanak, s ezt egy aláírt, írásos kérvénnyel tanúsítsák. Az OTMMH – Ladislav Novomeský nyilatkozata szerint – arra kényszerült, hogy a tagozatokat személyzeti, elhelyezési és szervezési okokból szakaszosan nyissa meg. A tagozatok megnyitásának kezdeti időszakát négy fázisban képzelték el. A tanácskozáson 31 olyan települést jelöltek ki, ahol legelőször kell magyar tagozatokat létrehozni.[19]

Az MDP vezetősége a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdésének az oktatás problémáival együtt nagy figyelmet szentelt. Úgy tűnik, hogy a csehszlovák szervek eljárását általánosságban nem tartották elegendőnek. Rákosi Mátyás 1948.

[18] Slovenský národný archív (SNA /Szlovák Nemzeti Levéltár, SZNL) Pozsony, f. Oktatási Megbízotti Hivatal (OMH), 89. doboz (d.), leltári szám (lelt. sz.) 90.

[19] Ebben az időben a dunaszerdahelyi járásban 8, a somorjaiban 5, a komáromiban és a feledíben 4-4, az ógyallaiban 3, a párkányiban és a tornaljaiban 2-2 és az érsekújvári, kékkői és rozsnyói járásban 1-1 magyar tagozatot indítottak. A járási központok mai és korabeli hivatalos megnevezései: Dunaszerdahely/Dunajská Streda, Somorja/Šamorín, Komárom/Komárno, Feled/Jesenské, Párkány/Štúrovo, Tornalja/Tornaľa, Érsekújvár/Nové Zámky, Kékkő/Modrý Kameň, Rozsnyó/Rožňava.

december 14-én Klement Gottwaldnak írt levelében a magyar nyelvű oktatás kapcsán a csehszlovák kormány szemére vetette, hogy Szlovákiában

> „csak néhány magyar iskolát nyitottak meg és az előkészületek lassúságából ítélve feltételezhető ... hogy a jövő év szeptemberében is csak jelentéktelen számú magyar iskola fog megnyílni".[20]

Gottwald nagy jelentőséget tulajdonított a levélnek, amiről az is tanúskodik, hogy tartalmát és válaszának a vázlatát a CSKP KB Elnöksége elé terjesztette. A CSKP elnökének válaszával 1949. január 9-én a kibővített elnökség foglalkozott. A csehszlovák állami szervek eljárását Gottwald védelmébe vette. A levél tartalma szerint az oktatásügy pontos tervet készített elő, amely biztosította a magyar nemzetiségű gyerekek anyanyelven való tanulásának jogát. A magyar osztályokban először csak az alsó tagozatok nyíltak meg, az 1949/1950-es tanévben pedig működniük kellett volna a felső tagozatoknak is. A CSKP elnöke hangsúlyozta, hogy az oktatásügy

> „nem alkalmaz semmiféle diszkriminációt, és messzemenő megértéssel fordul a magyar kisebbség felé."[21]

Rákosi Mátyás egyetértett Gottwald azon javaslatával, hogy a CSKP és az MDP vezetői vitassák meg egy közös találkozón a felmerülő problémás kérdéseket, s erre Prágában került sor 1949. február 28-án.[22] A jelenlévők a problémák széles körét tárgyalták meg, beleértve a magyar nyelven történő oktatás kérdését is. Az MDP álláspontját Rajk László tolmácsolta. Felszólalása elején megállapította, hogy a legutóbbi megbeszélések és az egyezmény elfogadása óta elért eredményeket a magyar fél pozitívan értékeli. Mindemellett vannak olyan területek, ahol a kelleténél lassabban folynak a munkálatok, és hangsúlyozta, hogy sok probléma még mindig a reszlovakizációból származik. Rajk szerint a reszlovakizációval kapcsolatos magatartás negatív következményekkel járt a magyar nyelvű oktatás újraindítása terén. Rámutatott, hogy

> „a magyar iskolák megnyitása a magyar szülők számától függ. Ha nem számoljuk bele a reszlovakizáltakat, akkor nincs elegendő szülő arra, hogy magyar iskolát hozzanak létre.

[20] NA, f. CSKP KB, K. Gottwald, 96. k., 1126. l. e.
[21] NA, f. CSKP KB, K. Gottwald, 96. k., 1126. l. e.
[22] Az MDP részéről Gerő Ernő, Rajk László, Révay József, Farkas Mihály és Bolgár Elek voltak jelen. A CSKP-t Rudolf Slánský, Viliam Široký, Václav Kopecký, Vladimír Clementis, Antonín Gregor és Ivan Horváth képviselte.

A másik gyakorlati következmény – iskolákat az adott igény szerint alapíthatnak. Azon szülők száma, akiknek jogukban áll iskolát igényelniük, így fokozatosan csökken.“ [23]

A magyar iskolák létesítésének ütemét lassúnak találta. Tudomása szerint ebben az időben csak 15-17 magyar iskola volt Szlovákiában. Komoly hiányosságnak tartotta, hogy egyes településeken 10-12 éves magyar nemzetiségű gyerekek nem tudtak sem írni, sem olvasni. Ilyen esetekben, jelentette ki Rajk, a csehszlovák kormány és a CSKP KB köteles közbenjárni. Nem kerülte ki a magyar iskolákat érintő tanerőhiány kérdését sem. Szóvá tette, hogy Szlovákiában 3 500 magyar tanár volt, akikből 400-500 maradt, a többi a II. világháború végét követően Magyarországra távozott. Rajk László szerint azok a magyar tanárok, akik ebben az időben Szlovákiában éltek, alapos ellenőrzésen estek át, ezért „meg kellett felelniük” az új elvárásoknak és kritériumoknak.[24] Figyelmeztetett arra is, hogy néhány magyar osztályban szlovák tanárok tanítanak. Rajk kiemelte, hogy a legutóbbi találkozón a csehszlovák fél jelezte, hogy megkezdi azon magyar dolgozók képesítését, akik pedagógusokként lépnének munkába a magyar tannyelvű osztályokban. Ezen a téren azonban nem történt semmi. Rajk László felszólalására Viliam Široký reagált, aki rögtön az elején figyelmeztetett arra, hogy a magyar elvtársak tájékozatlansága nagy probléma. A reszlovakizációról szóló kérdés kapcsán elmondta, hogy a csehszlovák állampolgársági törvény elfogadását követően a reszlovakizált személyeknek lehetőségük nyílt az 1946–1948-as években kiadott reszlovakizációs dekrétumok visszaadására. Ezt a lépést követően a magyar kisebbség tagjainak számítottak. Az SZLKP elnöke ezután az oktatásügy helyzetéről szólt, és megjegyezte, hogy Szlovákiában abban az időben 53 település 73 osztályában tanítottak magyarul és a következő hetekben újabb iskoláknak kell megnyílniuk. Široký szerint azok a szlovák tanárok, akikről Rajk beszélt, valójában magyarok, akik szlovákul is tudnak. A pozsonyi egyetem tanfolyamairól is beszélt, amelyekre a magyar dolgozók jártak, hogy elvégzésük után a magyar iskolákban tanári munkát végezhessenek.[25] Majd a vitában ismét Rajk szólalt fel, és leszögezte, hogy az MDP és a magyar kormány a reszlovakizáció és az iskolák kérdésébe nem fog beavatkozni, mivel azt a CSKP és a CSSZK ügyének tekinti. Amennyiben a magyar fél foglalkozik ezzel a problémával, akkor azzal a joggal él, amely minden testvéri és kommunista pártot megillet. Hangsúlyozta, hogy „*nem az önkéntes reszlovakizációval vagy asszimilációval van gond. Az erőszakos reszlovakizáció a lenini elvekkel ütközik.*”[26] Megismételte, hogy a magyar osztályok megnyitása lassú tempóban zajlik, ami nemcsak az objektív nehézségeknek tudható be, hanem annak is, hogy a CSKP helyes irányvonalát az alsóbb szinteken szabotálják.

[23] NA, f. CSKP KB, K. Gottwald, 95. k., 1125, l. e.
[24] NA, f. CSKP KB, K. Gottwald, 95. k., 1125. l. e.
[25] NA, f. CSKP KB, K. Gottwald, 95. k., 1125. l. e.
[26] NA, f. CSKP KB, K. Gottwald, 95. k., 1125. l. e.

Az OTMMH a magyar tagozatok megnyitásának második fázisát 1949. február végére jelölte ki. Az adott határidőn belül 53 településen 79 magyar osztályt nyitottak meg.[27] Az OTMMH-ban a magyar tagozatok létrehozásával megbízott munkatársak döntése nyomán az 1948/1949-es tanév végéig a tagozatok megnyitását le kellett állítani. A következő fázis kezdetét 1949. szeptember 1-jére jelölték ki. Döntésüket a tanárhiánnyal indokolták, továbbá azzal, hogy nem előnyös áthelyezni a gyerekeket a tanév közben. Rámutattak a magyar nyelvű oktatási segédletek alapvető hiányára, de elsősorban arra a tényre, hogy a dél-szlovákiai járások tanfelügyelőitől egyetlen javaslatot sem kaptak valamelyik konkrét községre nézve, ahol kellő számban kérvényeznék a tagozat létrehozását.

Miként a dél-szlovákiai járások tanfelügyelőinek az OTMMH részére küldött jelentéseiből látszik, a magyar lakosság abban az időben még meglehetősen bizalmatlan volt az állami szervek új eljárása iránt. A magyar kisebbség tagjainak tartózkodó magatartása az 1945–1948 közötti években tapasztalt hozzáállásból és gyakorlatból fakadt. A viszonyokat az iskolaügyben a reszlovakizáció miatt előállt helyzet is bonyolította. Az OTMMH jelentése szerint a királyhelmeci (Kráľovský Chlmec), a verebélyi (Vráble), a nagykaposi (Veľké Kapušany), a zselízi (Želiezovce), a szepsi (Moldava Nad Bodvou) és a rozsnyói (Rožňava) járásban egyetlen magyar tannyelvű tagozatot sem lehetett megnyitni, mert az említett járások egyes településein a reszlovakizáció után a magyarságukat vállalók csak minimális lélekszámban maradtak jelen, s számuk kicsi volt ahhoz, hogy a magyar nemzetiségű gyerekek akár csak egyetlen tagozatot is megtöltsenek.

A magyar tagozat létrehozását gyakran igényelték olyan magyar szülők, akiknek nem voltak iskolaköteles gyerekeik. Az OTMMH döntése alapján azonban ez a jog kizárólag az iskolaköteles gyerekek szüleit illette meg. Az osztályok megnyitása tekintetében Dél-Szlovákiában számottevő akadályt jelentett a tájékozatlanság. A Belügyi Megbízotti Hivatal beavatkozása negatívan befolyásolta ezt a folyamatot. Előfordult, hogy a magyar tagozat létrehozását kérvényezők jogosultságát a Nemzetbiztonsági Testület szervei vizsgálták felül. Ezért számos szülő döntött úgy, hogy továbbra is a szlovák osztályokban hagyja a gyerekeit. Az OTMMH 1950 májusából származó jelentése alapján a magyar oktatás újraindítása olyan állapotba került, hogy:

> „az iskolai kérdés ahelyett, hogy a déli határ mentén konszolidálná a viszonyokat, ellentéteket szült a magyarok és a szlovákok között."[28]

1949 elejére a helyzet odáig fajult, hogy az OTMMH-n a magyar tagozatok megnyitásának második fázisát követően, a magyar iskolahálózat felújítását célzó

[27] SNA, f. OMH, 12. d., let. sz. 78.
[28] SNA, f. OMH, 17. d.

bizottság kénytelen volt a déli járások összes tanfelügyelőjét összehívni, és 82 olyan községet kijelölni, amelyekben fokozatosan meg kellett nyitni a magyar tagozatokat. 1949. szeptember 1-jén 146 településen 267 magyar osztály volt.[29]

A szlovákok és magyarok által vegyesen lakott járások szlovák tannyelvű iskoláiban is voltak problémák. Abban az időben sok olyan gyerek tanult ilyen intézményben, akik csak részben vagy semennyire sem bírták a szlovák nyelvet. Ezek a reszlovakizáltak gyerekei voltak, akiket ekkor szlovákokként tartottak számon, mivel a reszlovakizáció keretében a szülők szlovák nemzetiségűekként íratták be őket. Az OTMMH ezért ideiglenesen engedélyezte, hogy azokban a szlovák nemzeti iskolákban (az alsó tagozaton), amelyek egy osztállyal rendelkeztek, az első és második évfolyamon a tanár a magyar nyelvet is használhassa az oktatásban.

Az 1949/1950. évi tanévben már a középfokú iskolákban (felső tagozat) is sorra alakultak meg a magyar tagozatok, 1950 júniusára hét ilyenről tudunk.[30]

A magyar tagozatok szükségleteinek kielégítésére kiadták az alapvető anyagok kétnyelvű változatát: az osztálykönyvet, osztálynaplót, bizonyítványokat, az iskolát és az iskolába járást érintő, a szülőknek szóló felhívásokat. Az OTMMH 1951. március 31-én határozatot hozott arról, hogy az összes magyar tanítási nyelvű iskolának a külső megjelölésén – a táblákon – két nyelven fog szerepelni az intézmény neve: szlovákul és magyarul. Ugyanez vonatkozott a hivatalos bélyegzőkre is.

Nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvű oktatás újraindításának legnagyobb akadálya a reszlovakizációval kapcsolatos hozzáállás volt. Klement Gottwald, illetve a CSKP további magas rangú cseh funkcionáriusai és kormányzati szervei a reszlovakizáció kérdésében is fokozatosan változtattak az álláspontjukon, és a szlovákokat igyekeztek meggyőzni egy új hozzáállás elkerülhetetlenségéről. A SZLKP vezetésében és a pártapparátus alsóbb szintjein ugyan többnyire úgy vélték, hogy a magyarsággal szembeni politikán változtatni kell, viszont sokaknak még mindig az volt a meggyőződése, hogy a reszlovakizáltakat továbbra is szlovákoknak kell tekinteni.

1949 folyamán éles ellentétek alakultak ki az SZLKP legfelsőbb irányításában az említett kérdés kapcsán, miként a magyar nemzetiséggel kapcsolatos további problémák tekintetében is. A magyar kisebbség akkori helyzetéről az SZLKP KB elnöksége 1949. február 5-én tanácskozott. A vitát megnyító előadást Viliam Široký tartotta, aki a jelenlévőkkel a magyar kormány tanárcserével kapcsolatos javaslatát is ismertette. A csehszlovák kormánnyal olyan megállapodásra szerettek volna jutni, amely megoldaná a szlovákiai magyar iskolák tanárhiányát. A magyar fél képzett oktatókat ajánlott fel, akik Szlovákiában taníthattak volna. Másrészt szlovák pedagógusok mentek volna Magyarországra a helyi szlovák iskolákba dolgozni. Široký tájékoztatta az SZLKP KB elnökségének tagjait Klement Gottwald elutasító álláspontjáról a magyar fél javaslata kapcsán, és kijelentette, hogy

[29] SNA, f. OMH, 14. d., inv. sz. 78.
[30] SNA, f. SZLKP KB – titkárság, 7. d.

a csehszlovákiai magyar osztályokban lévő tanárprobléma kizárólag a CSSZK belügyének tekintendő. Figyelmeztetett arra is, hogy a magyarországi tanárok érkezésével:

> „problémák sora keletkezne. Budapestre írogatnának, információkat adnának, és így további."[31]

Viliam Široký ezért az SZLKP KB elnökségének azt ajánlotta, hogy csatlakozzanak a CSKP elnökének elutasító álláspontjához, amit el is fogadtak. Az elnökség ezen túl a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének (Csemadok) tervezett megalakításáról is tanácskozott.[32] Leginkább annak a kérdése váltott ki vitát, hogy reszlovakizált személy lehet-e egy magyar egyesület tagja. A jelenlévők közül többen is nemleges választ adtak. Az SZLKP elnöke, Viliam Široký is úgy vélte, hogy aki reszlovakizált, nem lehet a Csemadok tagja. A magyar iskoláknak is figyelmet szenteltek, melyekről az okatásügyi megbízott, Ladislav Novomeský szolgált alapvető információkkal. Elmondta, hogy 1949 elején 32 település 47 osztályában folyt magyar tannyelvű oktatás, melyekben 28 olyan szlovák nemzetiségű tanár tanított, aki a magyar nyelvnek is birtokában volt. Rajtuk kívül hat magyar nemzetiségű pedagógus is tevékenykedett, akikkel 1945-ben kivételt tettek, és 13 fiatal kommunista, akik politikai tanfolyamot végeztek, és a folyó év nyarán segédtanári szakképzésben vesznek részt.[33] Az elnökség által elfogadott, megbeszélt pontok között az utolsó az oktatási folyamatot érintette:

> „Az iskolai kérdésben olyan politikát kell folytatnunk, amely végül az asszimilációhoz vezet."[34]

A magyar kisebbséggel szemben folytatott politikával kapcsolatos vélemények változása, beleértve az oktatás kérdéskörét is, az SZLKP legfelsőbb szerveiben sem volt egyszerű, s néhány esetben nem is volt összhangban a CSKP által kijelölt irányvonallal.

Az 1949 második felében Magyarországon lezajlott események, konkrétabban Rajk László pere előkészítésének és lefolytatásának hatására az SZLKP vezetőségének több tagja változtatott az álláspontján. A Rajk-per mellett a Informbüró második, Jugoszláviáról szóló határozatának elfogadása is közrejátszott ebben: utóbbi a kommunista pártok budapesti, 1949 novemberi tanácskozásán történt meg.

---

31 Popély, 2008. 152.

32 Bővebben a Csemadokról l. Gabzdilová, Soňa: *Vznik a činnosť Csemadoku v kontexte politiky KSČ (1949–1951). Historický časopis*, 2008. 3. 477–496.

33 Popély, 2008. 154.

34 Uo. 159.

A határozat leszögezte, hogy a kommunista mozgalom fő ellensége az ún. burzsoá nacionalizmus.

A szlovákiai magyarsággal kapcsolatos egységes álláspont hiánya az SZLKP vezetőségén belül a széles körű elnökség 1950. január 6-i ülésén is megmutatkozott. Itt a tagok egy részében az „internacionalista elv" keltette fel az érdeklődést, mások viszont – főleg azok az ún. nemzeti irányultságú kommunisták, akik a magyar kisebbségi kérdést 1945–1948 között akarták „megoldani" – az új irányzattal szemben fenntartásaikat fejezték ki.[35] Az SZLKP széles körű elnöksége főként a Csemadok, a reszlovakizáció és az első 1945 utáni magyar nyelvű újság, az *Új Szó* kiadásának kérdésével foglalkozott.[36] Az oktatás problémái másodlagosak voltak.[37] Erre a tanácskozásra az SZLKP IX. kongresszusán került sor, amikor tetőztek a „burzsoá nacionalisták" nyilvános „leleplezésének" előkészületei.

1950. május 24–27. között zajlott Pozsonyban az SZLKP IX. kongresszusa, ahol leleplezték az ún. szlovák burzsoá nacionalistákat: Gustáv Husákot, Ladislav Novomeskýt, Daniel Okálit, Ladislav Holdošt és Ivan Horváthot.[38] Bár az említett funkcionáriusok ellen a – főleg a cseh nemzet ellen irányuló – „szlovák nacionalizmus" ürügyén indult eljárás, Holdoš kivételével magyarellenes állásfoglalásaik sem maradtak említés nélkül. Ahogyan az SZLKP központi sajtóközlönye, a *Pravda* írta: a burzsoá nacionalisták Szlovákia alapjait igyekezték aláásni azzal, hogy a szlovák, magyar és ukrán nemzetiségű munkásság egységét bontották meg, amit a szocializmus egyik alapkövének tekintettek.[39] Azokat a politikai vádakat, amelyek a magyar kisebbséggel szemben elkövetett tetteket érintették, három alapvető csoportba oszthatjuk: 1. a magyarság diszkriminációja a II. világháború utáni években; 2. a magyar lakosság jogorvoslata kapcsán tanúsított magatartás 1948 februárjától 1950 elejéig; és 3. a szlovák–magyar viszonyban fennmaradó feszültség. Az SZLKP „nacionalista frakciójának" leleplezésével megoldódott az a probléma, amivel a CSKP 1948 ősze óta küszködött: hogyan mentsék meg a párt

[35] Barnovský, Michal: *Sovietsky zväz, komunisti a riešenie maďarskej otázky na Slovensku v rokoch 1945–1950.* In: Kárník, Zdeněk – Kopeček, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu.* Zväzok III. Praha. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Dokořán 2004. 180–181.

[36] A szlovákiai magyar nyelvű sajtó, könyvkiadás, rádióadások és oktatás 1948–1953 közötti kérdésköréhez l. Szűcs Katalin: *Magyar iskolák (Cseh)Szlovákiában 1944-től napjainkig, a kulturális élet fontosabb vonatkozásaival.* Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2014. 27–37.

[37] SNA, f. SZLKP KB – elnökség, 794. d., 1. l. e.

[38] A szlovák politikai életben fontos posztokat töltöttek be. Gustáv Husák a Megbízottak Testületének volt az elnöke, Ladislav Novomeský oktatásügyi megbízottként dolgozott, Daniel Okáli a lakosságcseréért felelős kormánymeghatalmazott, majd 1948 februárját követően belügyi megbízott volt, Ivan Horváth budapesti csehszlovák nagykövetként, Ladislav Holdoš pedig a Szlovákiai Egyházügyi felelős Hivatal vezetőjeként tevékenykedett.

[39] *Pravda*, 1953. június 12. 2–3.

tisztaságát és politikájának hitelességét a II. világháború vége és az 1950 közötti időszakra vonatkozóan.

Az ún. burzsoá nacionalistaként megvádolt Ladislav Novomeskýt már 1950. május elején felmentették oktatásügyi megbízotti pozíciójából. Az SZLKP IX. kongresszusát követően utódja Ernest Sýkora lett, aki az új „internacionalista politika" fő képviselőjeként tevékenykedett hivatalában. A korszak iróniája, hogy éppen Novomeskýt – azon kevés szlovák politikusok egyikét, aki 1945-ben lehetőséget próbált biztosítani a magyar tannyelvű oktatásra a népiskolákban – vonták felelősségre azokért a hiányosságokért és tévedésekért, amelyek – a vád szerint – a magyar oktatás újjászervezését 1948 októbere és 1950 májusa között jellemezték. A tagozatok létrehozása nagy hibaként szerepelt az oktatási megbízott „számláján". A bírálók az önálló magyar iskolák létrehozása mellett érveltek. Felrótták az ebben a munkában közvetlenül részt vevő dolgozóknak a tagozatok lassú tempóban történő létrehozását, továbbá a magyar tanárokkal szembeni helytelen magatartást, végül pedig a magyar lakosság érdeklődésének hiányát az anyanyelvi oktatás lehetősége iránt. Az *Učiteľské noviny* [Tanárok Lapja] című folyóirat leszögezte, hogy a magyar tanítási nyelvű iskolák és annak diákjai, tanárai, illetve a magyar nemzetiségű szülők is megsínylették a burzsoá nacionalisták tevékenységét.

A második világháború után a magyarokat sújtó diszkriminációt az SZLKP 1950 májusában lezajlott IX. kongresszusáig elhallgatták, illetve a burzsoázia alattomos aknamunkájaként értelmezték. Viliam Široký a megindított kampány során a kongresszust követően hangsúlyozta, hogy épp a szlovák nacionalisták szolgálták ki a burzsoázia érdekeit magyarellenes politikájukkal. E kritika hitelességét az a tény is igazolta, hogy 1948 februárját követően azok a fontos politikai pozíciókat betöltő személyek, mint Gustáv Husák, Daniel Okáli vagy Ladislav Novomeský, akiket a „burzsoá nacionalizmus" legfőbb képviselőiként bélyegeztek meg, 1945-öt követően valóban a magyarellenes intézkedések részesei voltak. A tényt, hogy tevékenységük nemcsak a kommunista párt jóváhagyott politikájával, de a hivatalosan érvényre juttatott állami irányvonallal is összhangban volt, figyelmen kívül hagyták.

Az OTMMH – közvetlenül az SZLKP IX. kongresszusa után – két határozatot adott ki 1950 júniusában, amelyek szerint Szlovákiában a magyar tagozatok rendszerét megszüntették, helyette pedig mindenütt, ahol magyar gyerekek vannak, illetve a magyar szülők igénylik, önálló magyar tanítási nyelvű óvodákat, nemzeti iskolákat (alsó tagozat), középiskolákat (felső tagozat), szakiskolákat és gimnáziumokat (3. fok) kell létrehozni.[40]

Így 1950 derekától elkezdődött az átállás a szlovák iskolák magyar tagozatainak létrehozásáról az önálló, magyar tannyelvű iskolák megnyitására. Egy év leforgása alatt – 1950 júniusától 1951 júniusáig – nagyarányú mennyiségi növekedésre került sor. 1950. június 30-án 319 magyar osztály volt az iskolákban (alsó

[40] SNA, f. OMH, 179. d.

tagozaton) és 7 a középiskolákban (felső tagozaton).[41] Egy évvel később 530 iskola (alsó tagozat) 1098 osztállyal és 86 középiskola (felső tagozat) 175 osztállyal rendelkezett.[42]

Az iskolák gyors ütemben jöttek létre, tekintet nélkül arra, hogy az adott intézményeknél fennálltak-e vagy sem a magyar nyelvű oktatás feltételei.[43] Az iskolaügy küszködött a tantermek hiányával, ami a két műszakban folyó tanítás bevezetését tette szükségessé. Az óvodáktól a magyar iskolák legfelsőbb fokáig (3. fok) az összes tantárgynál hiányoztak a magyar tankönyvek. Főleg azonban a pedagógusok hiánya volt aggasztó. Ezt a problémát az oktatásügy különböző, néhány hónapig, sőt csak néhány hétig tartó gyorstalpaló tanfolyamok szervezésével oldotta meg. Akik elvégezték ezeket, gyakran csak alapfokú műveltséggel rendelkeztek, s azonnal bekapcsolódtak a pedagógiai munkába. Ezáltal pedig újabb súlyos probléma jelent meg a magyar iskolákban: a tanárok az iskolák minden fokán rendkívül alulképzettek voltak Ez a helyzet az ötvenes évek elején a szlovák oktatási intézményekben is fennált, de kevésbé volt jellemző.

1948 második felében kezdte meg a hatalmon lévő kommunista párt újjászervezni a magyar nemzetiségű diákok anyanyelvi oktatását. Az alapvető kisebbségi jogok egyikének alkalmazására azonban minden tekintetben a kommunista párt ideológiája, a marxizmus-leninizmus nyomta rá a bélyegét. A SZLKP 1950. májusi IX. kongresszusán leplezték le a bűnös ún. burzsoá nacionalistákat, akik a második világháború utáni években akadályozták a szlovákiai magyar nyelvű oktatás megújítását. A CSSZK-ban az 1948–1950 közötti időszakban a társadalmi, politikai és kulturális élet minden aspektusát – beleértve az oktatási szférát is – a szovjet mintára kialakított, sztálinista kommunista diktatúra uralta, amely épp azt tette semmissé, ami alapvető az oktatásban – az önálló és alkotó gondolkodást. A nevelésnek és a tanításnak a magyar tannyelvű iskolákban is ehhez kellett alkalmazkodnia. A CSKP ideológiájának elválaszthatatlan részét alkotta a proletár internacionalizmus, mely szerint a szocializmust építő országok, nemzeteik és nemzetiségeik között nem állhattak fenn konfliktusok. Jóllehet a szlovák többségi és a magyar kisebbségi társadalom között a felszínen nem voltak ellentétek, a történelemből itt maradt negatív tapasztalatok mindkét oldalon ott lappangtak.

Fordította: Czáboczky Szabolcs

41 SNA, f. OMH, 334. d., inv. sz. 282.

42 SNA, f. OMH, 179. d. Oktatásügyi megbízott alkalmazottainak gyűlése, 1951. június.

43 Az 1950/1951-es tanévben csak három olyan intézményben oktattak magyar nyelven, amelyek a gimnáziumok és szakiskolák szintjén voltak. Ezen a szinten az OTMMH rendelete értelmében tagozatokat is létrehozhattak. A kassai felsőfokú ipari iskola gépészeti szakán nyílt magyar tannyelvű osztály. Két önálló iskola volt: a pozsonyi magyar tanítási nyelvű tanítóképző gimnázium és a komáromi gimnázium.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Barnovský, Michal: *Sovietsky zväz, komunisti a riešenie maďarskej otázky na Slovensku v rokoch 1945–1950. [A Szovjetunió, a kommunisták és a szlovákiai magyarkérdés megoldása az 1945–1950 közötti években.]* In: Kárnik, Zdeněk – Kopeček, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. [Bolsevizmus, komunizmus és radikális szocializmus Csehszlovákiában.]* Svazek III. (III. kötet) Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Dokořán, 2004. 164–165.

Barnovský, Michal: *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948*. [*Úton a hatalmi monopólium felé. Hatalmi-politikai harcok Szlovákiában az 1945–1948 közötti években.*] Bratislava: Archa, 1993. 100–118.

Csicsay,Alajos: *Iskolatörténet*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2002.

Gabzdilová, Soňa: *Možnosti a obmedzenia. Vzdelávanie v jazyku maďarskom na Slovensku 1918 – 1938.* [*Lehetőségek és korlátozások. Magyar nyelvű oktatás Szlovákiában 1918–1938.*] Košice: Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Spoločenskovedný ústav, 2017.

Gabzdilová, Soňa: *Vznik a činnosť Csemadoku v kontexte politiky KSČ (1949–1951).* [*A Csemadok létrejötte és tevékenysége a CSKP politikájának kontextusában [1949-1951] Historický časopis*, 2008. 3. 477-496.

László Béla: *A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után.* In: Tóth, László – Filep, Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. II. Budapest: Ister Kiadó, 1998. 94–178.

Popély Gyula: *A magyar iskolaügy kálváriája Csehszlovákiában 1918–1945*. In: Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. II. Budapest: Ister Kiadó, 1998. 5–93.

Popély Árpád: *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez I. Spisy k dejinám Maďarov v Československu v rokoch 1948–1956 I.* Somorja/Šamorín: Fórum Kisebbségkutató Intézet/Fórum inštitút pre výskum národnostných menšín, 2008.

Szűcs Katalin: *Magyar iskolák (Cseh)szlovákiában 1944-től napjainkig, a kulturális élet fontosabb vonatkozásaival.* Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2014. 27–37.

Šutaj, Štefan: *Reslovakizácia. (Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne). A reszlovakizáció.* [*A nemzetiség megváltozása a szlovákiai lakosság egy részénél a II. világháború után.*] Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991.

Vadkerty, Katalin: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu.* [*A magyarkérdés Csehszlovákiában 1945–1948. Beneš elnök dekrétumai és a deportálásra és a reszlovakizációra gyakorolt hatásuk.*] Bratislava: Kalligram, 2002. 371–480.

Vartíková, Marta: *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948.* [*Szlovákia Kommunista Pártja. Az 1944–1948 közötti konferenciák és plénumok dokumentumai.*] Bratislava: Pravda, 1971. 699.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.251

MŰHELY

Bartha Ákos*

Fajvédelem és ellenállás

A 'magyar fajvédelem' szókapcsolat hallatán a 20. századi magyar történelemben járatos olvasó mindenekelőtt az I. világháborús összeomlást követő években aktivizálódott jobboldali radikális csoportosulásokra (például az „ébredőkre") gondolhat.[1] Maga a kifejezés azonban jóval tágabb értelmű. A fajvédelem az 1919 és 1945 közti időszak egyik olyan – soha nem definiált – kulcsfogalma, mely a nemzetiszocializmussal szimpatizálók szótárába is átkerült. Volt azonban a magyar fajvédelemnek egy olyan markáns vonulata, mely komolyan vette a fajvédő világlátás eredendően defenzív logikáját, s azt az 1938 márciusától Magyarországgal határos Németország ellen is exponálta. Ők követték a magyar fajvédelem „meghatározó ideológusainak" a példáját, akik már a húszas években németellenesekké váltak. [2] „Különösen veszélyesnek tartjuk azt a leplezetlen német agitációt, mely az utóbbi években mind fokozottabb erővel folyik. Vigyáznunk kell, az erős német faj a történelem egy váratlan zökkenésénél megint felülkerülhet, s a brutális német imperializmus hatalmi álmában egy hajszálnyival sem vár kevésbé irtózatos sors ránk" – fogalmazott Szabó Dezső 1923-ban,[3] és vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre sem gondolta másképp négy évvel később (de még mindig jóval Hitler hatalomra jutása előtt): „Nekünk Nyugat-Magyarország nem presztízskérdés: az élet kérdése. Mi nem mondhatunk le a történelmi határokról éppen ott, ahol a német kolosszussal érintkezünk, s nem engedhetjük behorpasztani a bordánkat éppen attól a hatalomtól, amely a csöndes kulturális beszüremkedés módszereivel félelmetesen

* A szerző történész, a BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: bartha.akos@btk.hu

1 Vö. Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora: 1919–1923*. Budapest: Akadémiai, 1989.

2 Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris, 2012. 14.

3 Idézi: Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. Budapest: L'Harmattan, 2011. 59–60.

csúszik előre országunk és nemzetünk szíve felé, és amellyel szemben ezer éven át kellett véres harcokban védekeznünk."[4]

Azok a fajvédők, akik veszélyforrásként tekintettek a Németbirodalomra, nem lettek filoszemitákká vagy „muszkavezetőkké". A legnagyobb dilemmát – a náciellenes platform zöméhez hasonlóan – a külpolitika jelentette számukra, hiszen az általuk is hőn áhított revíziós sikerek éppen azoknak voltak köszönhetők, akiktől leginkább tartottak. Innen eredeztethető több fajvédő szervezet felemás viszonya a „nagy szomszédhoz". Az alábbiakban a magyar fajvédelem azon szervezeteit mutatom be röviden, melyeknek tagjai és szimpatizánsai jelentős számban vettek részt a német megszállás alatti magyar ellenállásban. A tárgyalandó szervezeti hálóban találni nyíltan működő értelmiségi tömörüléseket, titkos társaságot és paramilitáris különítményt is. A náci Németországhoz fűződő viszony kérdése még egy olyan monstre szervezetet is képes volt megosztani, mint az 1943-ban kettészakadt Turul Szövetség. Fontos kiemelni, hogy számos magyar fajvédő szerveződés már a Molotov–Ribbentrop paktum (1939. augusztus 23.) és a Szovjetunió ellen indított német offenzíva (1941. június 22.) közti majdnem két évben is németellenes álláspontot képviselt, vagyis akkor, amikor a honi nyilas sajtó antibolsevik propaganda helyett Vorosilov marsallt dicsőítette,[5] a kommunista Schönherz Zoltán pedig a fasizmus szóra cenzúrát hirdetett.[6] Részben ez magyarázza, hogy 1945 után kevés szó esett e tömörülésekről, az ismert náciellenes magyar mártírok életrajzából pedig kiretusálták a kellemetlenné váló vonatkozásokat.

Törzsökös Magyarok Tábora

A Törzsökös Magyarok Tábora (TMT) a Horthy-kori Magyarország hivatalos világába mélyen beágyazott fajvédő szervezet volt. A törzsökösök „totális fajvédelmet" hirdettek, vagyis egyaránt fel kívántak lépni a náci expanzió, a honi németség

[4] vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Osztrák–magyar Locarno? *Magyarság,* 1927. december 7. 1. A fajvédelmi gondolathoz is kapcsolódó kurucos függetlenségi hagyomány eredetileg még a német mintából bőségesen merítő nyilas mozgalmakból sem hiányzott. Így például az 1937 októberében – többek között Szálasi Ferenc vezetésével – létrehozott Magyar Nemzeti Szocialista Párt alakuló üléséről készült feljegyzésben sem találhatjuk a német orientáció nyomát, ellenben több felszólaló pengetett kurucos húrokat. Idézi: Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest: MTA BTK TTI–Osiris, 2013. 114–117. Ez a vonulat azonban az évtized végére kiszorult a nemzetiszocialista és nyilas mozgalmakból, amelyek az 1939-es pünkösdi választáson elért átütő sikerüket már annak (is) köszönhették, hogy a lehető legharsányabban követelték az ereje teljében lévő Németországhoz történő igazodást. Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Budapest: Gondolat, 2013. 233.

[5] *Magyarság*, 1939. augusztus 30. 6.

[6] Schönherz Zoltán feljegyzései a Komintern 1939. december 30-i moszkvai üléséről. Idézi: Ungváry Krisztián (szerk.): *A második világháború*. Budapest: Osiris, 2005. 32–33.

disszimilációja, a zsidó és minden más – például kommunista – „térhódítás" ellen. Fő céljuk a vér szerinti magyarság politikai vezető szerepbe emelése és a társadalmi javak ilyen irányú újraelosztása volt. Szerették volna elérni, hogy a második zsidótörvényben (1939: IV. tc.) ne csak a zsidóságra vonatkozó kvóta legyen, hanem az általuk értett „törzsökös magyarok" is kapjanak külön kontingenst. Miután sikertelenül jártak, a benyújtott törvényjavaslat ellen agitáltak, sőt, később külön „testvérszervezeteket" hoztak létre a nemzethűnek mondott „zsidók" és németek számára.[7] A Sárkányos Mozgalomként is ismert szervezet 1938. novemberi megalakulása után egy hónappal már saját havilappal rendelkezett. A *Sárkány* hasábjain rendszeresen értekeztek az állítólagos 'árja' túltengésről, egyúttal a 'törzsökös magyar parasztság' védelmét is kiemelten kezelték. Az egyik alapító, a korábban a népi írók Márciusi Frontjában is tevékeny vitéz Makay Miklós ekképp jelölte ki mozgalmuk helyét 1939 februárjában: „…mi, törzsökös magyarok a Márciusi Front és a Rongyos Gárda között állunk".[8] A szervezet a fővárosban asztaltársaságot működtetett (Törzsökös Magyarok Budapesti Asztaltársasága) azon tollforgatók számára, „akik értelmiségünk törzsökösen magyar származású kisebbségének önvédelmi gondolatát világnézetükre és pártállásukra való tekintet nélkül, mint elsők és úttörők jelenítették meg".[9] Nem voltak népszerűtlenek. Olyan közéleti szereplők erősítették a soraikat – vagy legalábbis szimpatizáltak velük –, mint Szabó Dezső, Bajcsy-Zsilinszky Endre, vitéz Huszár Aladár, Móricz Zsigmond, Kodolányi János, Zilahy Lajos, Veres Péter és Féja Géza. Figyelemre méltó, hogy a sárkányosok elhatárolódtak Imrédy Béla Magyar Élet Mozgalmától, mivel szerintük a „Csodaszarvasos Mozgalom a szociális haladás, különösen a földreform tekintetében távol van attól, hogy […] kielégítő megoldást jelentsen".[10] Állásfoglalásuk előzménye Imrédy Vigadó-beli zászlóbontó beszéde volt, melyben a miniszterelnök úgy fogalmazott, a fajvédelem „…az a vezérlő elv, amely a nacionalista szellemből szinte szükségszerű logikával következik",[11] s maga is fajvédőként identifikálta csoportosulását. Míg a németbarát magyar szélsőjobboldal folyamatosan pártalapítási lázban égett, a törzsökösök hálózatként működtek, és szervezeti tagságuk nem volt párthoz kötött. 1939 novemberében egy törzsökös vacsorán „…együtt szónokolt a felvidéki felsőházi tag, Szüllő Géza, a kormánypárti Szabó Gusztáv, a kisgazdapárti Vásáry István és a szociáldemokrata Szeder Ferenc" – tudósított a *Független Magyarország*.[12] A törzsökösök a magyar németellenes politika meghatározó alakját, az

[7] Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest: Kossuth, 1983. 13–19.

[8] *Az Est*, 1939. február 25. 10. Vö. Salamon Konrád: *A Márciusi Front*. Budapest: Akadémiai, 1980. 89. és 118.

[9] *Magyar Nemzet*, 1938. november 16. 7.

[10] *Ujság*, 1939. január 13. 8.

[11] Idézi: *Uj Magyarság*, 1939. január 9. 3.

[12] Bajcsy-Zsilinszky Endre: Előre „törzsökösök!" (Levél egy nem törzsökös barátomhoz.) *Független Magyarország*, 1939. november 18. 3.

ekkoriban a Kisgazdapártban szereplő (vitézi címéről immáron lemondott) Bajcsy-Zsilinszky Endrét kérték fel, hogy vállaljon „irányító szerepet" mozgalmukban. A részben szlovák származású politikus arra hivatkozva utasította vissza az ajánlatot, hogy „csak munkása" lehet a szervezetnek, mivel vér szerint ő maga sem „törzsökös".[13] A kapcsolatok azonban a későbbiekben is megmaradtak. Bajcsy-Zsilinszkyt 1944. november 5-én a parasztpárti író, Kovács Imre és a Nitrokémia Ipartelepek Rt. igazgatójaként is pozícionált Makay hozta a fővárosba Vác melletti rejtekhelyéről,[14] azzal a céllal, hogy a kisgazdapárti politikus vállalja el a magyar ellenállás csúcsszervezetének a vezetését. Bajcsy-Zsilinszky a felkérésnek eleget tett, és az ostromlott fővárosban Makay hadiüzemes jelzésű Opeljével váltogatta rejtekhelyeit. Nem tehette ezt sokáig, mivel a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB) november 22–23-án lebukott. Bajcsy-Zsilinszkynek, Makaynak és kilenc társuknak bíróság előtt kellett felelniük tetteikért (vagyis terveikért). Míg az országgyűlés által kiadott, majd Sopronkőhidán halálra ítélt és kivégzett politikus sorsa közismert, kevésbé köztudott, hogy a budapesti tárgyaláson Makay volt az egyetlen teljesen civil hátterű halálraítélt. A törzsökös vezetőn csak azért nem hajtották végre az ítéletet a végül kivégzett vitéz Kiss János nyugállományú altábornaggyal, Nagy Jenő ezredessel és Tartsay Vilmos nyugállományú vezérkari századossal ellentétben, mert a kegyelmi tanács Almásy Pál hadiműszaki törzskari alezredes, Révay Kálmán nyugállományú százados és az ő büntetését fegyházbüntetésre módosította. Makay tizenöt évet kapott.[15]

Turáni Vadászok Országos Egyesülete

A mindössze fél évet megért *Sárkány*ban is felbukkant a náciellenes magyar fajvédelem egy másik fontos, kanyargós utat bejárt szervezete, a „…nemzettagadó és alkotmányellenes forradalmi erőkkel szemben" „lövészcsapatokkal" demonstráló Turáni Vadászok Országos Egyesülete (TVOE).[16] Az 1927-ben Gömbös Gyula és néhány elvbarátja által alapított, pár évvel később már a legitimisták által irányított

[13] Bajcsy-Zsilinszky ebben a cikkében a zsidó felmenője miatt megbuktatott Imrédyn élcelődött. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Béla próféta. *Független Magyarország*, 1939. október 28. 3.

[14] Kovács Imre: A legbátrabb ember volt, akit ismertem. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Budapest: Magvető, 1984. 418–424.

[15] A m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága III. tárgyalási jegyzőkönyve és ítélete Bajcsy-Zsilinszky Endre és társai elleni terrorperben. Tárgyalási jegyzőkönyv. 1944. dec. 6–7. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár, Ellenállási Gyűjtemény – Magyarország (a továbbiakban: HIM HL EGy M), 290, 18–19. A M. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága III. kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyve. 1944. dec. 7. In: Szabó Győző – Horváth Ibolya – Zinner Tibor – Solt Pál – Zanathy János (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 58–59.

[16] *Sárkány*, 1939. június–július, o. n. (A Turáni Vadászok tiszántúli szervezkedése.)

szervezet élére 1938-ban került Sipos Árpád nyugállományú gyalogsági tábornok. Irányítása alatt az egyesület „…a milícia, a sportegyesület, a hírszerzői közösség és a németellenes földalatti szervezkedés" sajátos elegyévé alakult,[17] közéleti teret biztosítva többek között az 1944-es katonai ellenállás két említett, mártírsorsú vezetőjének, Tartsay Vilmos nyugállományú vezérkari századosnak és vitéz Kiss János nyugállományú altábornagynak. De 1942 tavaszán soraikat erősítette vitéz Nagy Vilmos nyugállományba helyezett vezérezredes (későbbi honvédelmi miniszter) és a törzsökös ideológus vezető vitéz Huszár Aladár is.[18] Utóbbi a *Magyar Nemzet* hasábjain viaskodva a nyilasokkal 1942 augusztusában úgy fogalmazott, „…a nemzeti szocializmus elsősorban arra van kiépítve, hogy a német nép nagyságát, hatalmát és dicsőségét szolgálja". Ezért Magyarországon „…magyar fajvédelmet kell, hogy csináljunk és nem azt a cocktail-fajvédelmet, amelyet a mi nemzeti szocialistáink csinálnak s amelyről nem tudjuk azt, hogy tulajdonképpen kinek a faját akarja védeni" – fogalmazott aligha félreérthetően Huszár,[19] aki a dachaui koncentrációs táborban pusztult el.[20] A TVOE „nemzetvédelmi szervezete" 1942 májusában még „a bolsevizmus elleni harcban résztvevő dicső honvédség" hátországát biztosító rendért kampányolt,[21] ám az idő múlásával ebbéli lelkesedésük lankadt, és látványos seregszemléikkel mindenekelőtt a magyar szupremáciát igyekeztek demonstrálni a nemzetiségi törekvésekkel szemben. Ebben és a forrongó Délvidék megbékéltetésében jutott szerep Kiss Jánosnak, aki 1943 őszén kényes ügyben kapott megbízatást: szavazó hadbírónak nevezték ki az 1942. januári újvidéki vérengzés miatt hűtlenséggel vádolt magyar tisztek ellen újraindított eljárásban.[22] Mindeközben a TVOE-ben is tevékenykedett, ahol igazgatósági tag és az országos szervezőbizottság elnöke lett.[23] 1944 elején fel is szólalt egy újverbászi seregszemlén, ahol a turáni vadászok leszögezték: „…a Kormányzó személye mögött felsorakozva mindenkor készek életük és vérük kockáztatásával a magyar nemzet érdekeit szolgálni".[24] Kiss Magyarország önvédelmének megszervezése érdekében tanulmányt és memorandumot is írt. A mérvadó németellenes körök által túl optimistának tartott tervei Kállay Miklós miniszterelnökhöz is eljutottak, akit Kiss és Bajcsy-Zsilinszky a német megszállás előtti napokban személyesen próbált

[17] Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa, 2016. 164.
[18] *Székely Szó*, 1942. április 8. 4. *8 Órai Ujság*, 1942. március 19. 2.
[19] vitéz baráti Huszár Aladár: Cocktail-fajvédelem. *Magyar Nemzet*. 1942. augusztus 14. 4.
[20] Életéhez: Nagy László: *Az Ipolytól Dachauig – Baráti Huszár Aladár élettörténete*. Budapest: Rozetta, 2018.
[21] *Makói Ujság*, 1942. május 19. 3.
[22] von Klimó, Árpád: *Remembering Cold Days: The 1942 Massacre of Novi Sad and Hungarian Politics and Society, 1942–1989*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018. 71. (A vádlottak Németországba szöktek, így az igazságszolgáltatás elmaradt.)
[23] *Magyar Jövő*, 1944. január 28. 6. *Magyar Jövő*, 1944. március 14. 4.
[24] *Pesti Hírlap*, 1944. január 28. 5.

rávenni a katonai ellenakcióra és a munkásság felfegyverzésére.[25] Bár 1944. március 17-én a TVOE vezetősége állítólag megbízatást kapott Csatay Lajos honvédelmi minisztertől, hogy fegyverezzék fel embereiket, sem a munkásságot, sem a „turániakat", sem a honvédséget nem vetették be a megszállók ellen.[26] A németek mindazonáltal számon tartották a szervezetet. 1944. április elején Edmund Veesenmayer, a Nagynémet Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja és követe arra figyelmeztette Berlint, hogy a Bácskában tízezer tagot számláló TVOE „… egy illegális magyar nemzeti partizánmozgalom alapja lehet". Veesenmayer a veszély elhárítására a magyar csendőrség bevetését javasolta, egyúttal jelezte, hogy a „szükséges intézkedések" már megtörténtek.[27] A kollaboráns magyar közigazgatás valóban megmozdult. A zentai járás vezetője tíz nappal a német megszállás után kérte a községvezetőket, hogy mielőbb jelentsék: vannak-e náluk „…turanisták, kik a vezetőjük és a tagjaik közül kik a német- és nyilasellenesek, ha lehetséges az egész névsort szerezd meg és jelöld meg kik voltak a nagylegények" – fogalmazott az ügybuzgó közszolga.[28] A honi németbarátok és Veesenmayer együttes fellépése hatott. 1944. április végén a turáni vadászok szervezetét Jaross Andor belügyminiszter betiltotta, ingóságaikat zár alá vette, vagyonukat elkobozta, s rendelkezett a tagság szemmel tartásáról is.[29] A félelem nem volt teljesen alaptalan, mivel a TVOE 1944-ben állítólag 1200 helységben volt jelen, és több mint 43 000 taggal, valamint 15 000 fegyverrel rendelkezett.[30] Ha így volt, a muníciót gondos fedésben gyűjtögethették, bár kiadásaikban 1943-ban és 1944-ben az újságelőfizetői és zongorabérlési költségek mellett valóban feltűnnek lőtérhasználati díjak és lőszerbeszerzések.[31] A „turáni" hálózat a tervezett kiugrás idején reaktiválódott. 1944. október 15-én mozgósították a tagságot; vitéz Görgey György nyugalmazott vezérőrnagy vezetésével Budán gyülekeztek. Felmenni azonban már nem tudnak a Várba – vetette papírra Kiss Ferenc, a Parkettázó Kisiparosok Szövetkezetének „turáni vadász" elnöke, aki egyúttal a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (MHSZSZ) nevű ellenállószervezet élén álló „ötös bizottság" tagja volt (Csomoss Miklós, báró

[25] Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest: MTA BTK TTI, 2019. 391–392.; 432–438.

[26] Kiss Ferenc leírása tevékenységéről. 1945. febr. 1. HIM HL. EGy M, 348.

[27] Veesenmayer távirata Ritternek. 1944. április 2. Braham, Randolph Louis (ed.): *The Destruction of Hungarian Jewry. A documentary account. II.* New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963. 540.

[28] Muzej Vojvodine, Novi Sad, M. Okupacija Bačke, Stranka Strelastih Krstova (Nyilaskeresztes Párt), M. K. 28., 28/39. Köszönöm Margittai Lindának, hogy rendelkezésemre bocsátotta ezt a forrást.

[29] Ablonczy, 2016. 166.; TVOE Takarékpénztári Napló, 1943–1944. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: HU MNL OL) P 2249 No. 47. (15. boríték), 105.

[30] Gazsi József: A magyar ellenállási mozgalom lexikona. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Az 1944. év históriája*. Budapest: Lapkiadó Vállalat, 1984. 79.

[31] TVOE. Készpénz Napló, 1943–1944. HU MNL OL P 2249 No. 47. (15. boríték), 17., 71., 73., 75. és TVOE. Takarékpénztári Napló, 1943–1944. Uo., 59.

Atzél Ede, Dudás József és Magyary Ferenc társaságában).[32] TVOE-tagok a Vilma királynő út 44. szám alatt is gyülekeztek a sikertelen kiugrási kísérlet napján.[33] Ezt követően, 1944. november elején Bajcsy-Zsilinszky „turáni vadász" (Bartha János, Kiss Ferenc) és „törzsökös" (Makay Miklós) kapcsolatai révén hozatta a fővárosba kőszegi otthonába visszavonult barátját, Kiss Jánost, aki Budapesten átvette a tiszavirágéletűnek bizonyuló MNFFB Katonai Vezérkarának irányítását.[34] A TVOE ellenállási hálózatának foszlányai az MNFFB lebukása után is adatolhatók, főképp a kisegítő honvéd karhatalmi alakulatokból. A budapesti KISKA-parancsnokok közül többen ismerték egymást, sőt össze is dolgoztak a kritikus hetekben. A két legnagyobb, külön–külön is zászlóaljerejű alakulat, vagyis a XIV/2 KISKA parancsnoka, Zsabka Kálmán kapcsolatban állt az angyalföldi XIII/1 KISKA-t irányító Gidófalvi Lajos tartalékos főhadnaggyal. Mindketten tökéletesen ismerték pátriájukat, Zuglót és Angyalföldet, ahonnan legénységük java is verbuválódott.[35] Korábbi érdemeikért mindkettőjüket nemzetvédelmi kereszttel jutalmazta a kormányzó, hasonlóan Gidófalvi századparancsnokához, Horváth Tivadar (szökött) főhadnagyhoz. Horváth a „rongyos gárdával" is kapcsolatban állt a harmincas évek végén, jóllehet 1952-es önéletrajza szerint 1944-ben már az illegális kommunista párt sorait erősítette. Az viszont bizonyos, hogy Gidófalvi másik századát (a négyből) a TVOE által delegált Kapocsfy Imre vezette. Zsabka és az MNFFB között Kiss Ferenc tartotta a kapcsolatot. Kiss korábban a TVOE ellenőre volt, 1944-ben pedig az MHSZSZ ötös bizottságában is helyet kapott, mint láttuk. Összekötői feladatokat látott el a különböző konspiráló KISKA-k között Bódi Béla, aki korábban a „rongyos gárdában" és a TVOE-ban is szerepelt.[36]

---

[32] Kiss Ferenc leírása. 1945. febr. 1. HIM HL EGy M, 348. Kiss szerint október 15-én Lázár Károly felhívására mozgósítottak – a testőr altábornagy viszont erről nem írt visszaemlékezésében. L. Bene János – Szabó Péter (szerk.): *Lázár Károly testőr altábornagy visszaemlékezései*. Nyíregyháza: Magyar Huszár Alapítvány, 2007. 69–79. Vö. Szekér Nóra: *Titkos Társaság: a Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest: Jaffa, 2017. 209. Névtelen kinevezés a MHSZSZ Központi Nagytanácsának tagjává. Ötös Bizottság, 1944. aug. 6. HIM HL EGy M, 254.

[33] Gazsi, 1984. 79.

[34] Bartha, 2019. 465.

[35] A területi elvű toborzásból fakadó helyismeret kulcsfontosságú a városharcban. A KISKA példáján keresztül: Hegedűs Ernő – Vedó Attila – Molnár Gábor: A területvédelmi elven felállított tartalékos katonai erők szervezésének és alkalmazásának történeti előzményei (1944–1945), I. *Katonai Logisztika*, 2020/3. 193–217.

[36] Részletesen: Bartha Ákos: A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945. *Századok*, 2020/2. 281–326.

Magyar Testvéri Közösség

Az MHSZSZ ezer szállal kötődött a magyar fajvédelem másik fontos szervezetéhez, a Honszeretet Egyesület fedőszerve alatt sejtszerű struktúrában működő Magyar Testvéri Közösséghez (MTK). E titkos szervezet tagjai elsősorban a személyes kapcsolatok révén – például a minisztériumokban és más fontos közületekben – fejtettek ki politikai tevékenységet, mindamellett a népi mozgalomhoz is kapcsolódó folyóiratok (*Magyar Élet*, *Tiszántúl*) finanszírozásában is részt vállaltak. Ennek persze ára volt. A *Tiszántúl* szerkesztője például instrukciókat kapott, hogy „pártpolitikával ne foglalkozzon", „speciálisan az Imrédy-pártot [*a Magyar Megújulás Pártját*] ne bántsa" – írta Simándy Pál 1942 elején.[37] A törzsökösökhöz hasonlón az MTK sem pártpolitikai alapon szerveződött, ám – változó intenzitású – kötődései annál inkább voltak. Mindezek következtében olyan eltérő ideológiájú személyek lehettek Közösség-tagok, mint a Magyar Nemzetiszocialista Párt egyik vezetője, a zsidónak minősítettek deportálásának megszervezésében jelentős szerepet játszó Baky László (a német megszállás után belügyminisztériumi államtitkár) és a zsidómentésben tevékeny közszolga, Soos Géza. A magyar függetlenségi hagyományhoz kapcsolódó, belpolitikailag „óvatos reformokat" pártoló,[38] az általuk értett magyarság szellemi, politikai és gazdasági megerősödését célul kitűző MTK-t a TVOE-val ellentétben a német megszállás után nem tiltották be. Sőt, a szervezet saját körlevélben exponálta magát az előnyösnek mondott megszállás mellett, egyúttal bejelentve működésük felfüggesztését. 1947-ben fontos szerepet játszott ez a körlevél az ellenük indított koncepciós perben, jóllehet a tagok jelentékeny része az ellenállást választotta 1944-ben. Ebbe a csoportba tartozott Teleki Pál miniszterelnök említett egykori munkatársa, az utóbb a „kiugrási irodában" is fontos szerepet játszó Soos Géza törvényszéki bíró, a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség világi elnöke. Jelzésértékű, hogy Raoul Wallenberg svéd követségi titkár már második budapesti munkanapján kapcsolatba lépett Soossal 1944. július közepén.[39] A nyilas uralom alatt aztán már a szövetségesek is keresték a kapcsolatot az illegalitásba vonult fiatal bíróval, aki „svéd jelrendszerrel" rendelkezett, és Per Anger svéd követségi titkáron keresztül lehetett elérni.[40] Szekér Nóra kutatásai

[37] Simándy Pál levele Kodolányi Jánosnak, Debrecen,1942. jan. 7. Idézi: Kovács Sándor: Kodolányi János és Simándy Pál levelezése. Kézirat.

[38] Szent-Miklosy, Istvan: With the Hungarian Independence Movement, 1943–1947. An Eyewitness Account. New York – London: Praeger, 1988. 14.

[39] Wallenberg naplója alapján: Ember Mária: *Wallenberg Budapesten*. Budapest: Városháza, 2000. 32. Soos emlékeihez találkozásukról: Koncz Lajos: Zsidómentés és nemzeti ellenállás. *Beszélő*, 2001/9. 71–72.

[40] Az OSS 1944. november 7-i jelentését idézi: Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest: Libri, 2015. 207. Vö. Kiss Réka: A magyar Wallenberg. In: Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból*. Budapest: MCCA – NEB – Mandiner.

szerint az MNFFB vezetőségének többsége is MTK-tag volt, a bizottság később kivégzett négy vezetőségi tagja közül pedig Kiss János, dr. Tartsay Vilmos és Bajcsy-Zsilinszky Endre is fel volt avatva a szervezetben. Igaz, utóbbi megváltoztatott esküszöveggel tehette csak mindezt (részleges szlovák származása miatt).[41] Különösen nagy számban kapcsolódtak az ellenálláshoz repülőtisztek, akik közül számosan szintén az MTK felavatott tagjai voltak.[42] Körükbe tartozott a Közösség katonai csoportját vezető Mikó Zoltán vezérkari százados,[43] aki a nyilas uralom idején a Fővezérség Különleges Csoportját vezette, miközben az MNFFB katonai vezérkarában konspirált. Mikónak a 101. bevonulási központ vezetőjeként a szovjetellenes „fehér partizánok" kiképzése lett volna a feladata,[44] ő azonban ehelyett az argentin főkonzulátus Bimbó út 51. szám alatti elhagyott épületében a budapesti fegyveres ellenállás legkomolyabb tranzitállomását alakította ki.[45] A Kommunista Párt részéről Somogyi Miklós, a Magyar Építőmunkások Országos Szövetségének elnöke volt a kapcsolata, aki 1945 tavaszán rögvest igazolta is Mikó ellenállásban játszott jelentős szerepét.[46] Mikó és Somogyi évek óta ismerték egymást. Mikó tiszttársán, Révay Kálmánon keresztül kerültek kapcsolatba, mivel Révay – Somogyihoz hasonlóan – bejáratos volt az 1939-ben elhunyt Györffy István néprajzprofesszorhoz. Mikó és tiszttársai (Révay mellett dr. Tartsay Vilmos például) egyeztettek is ekkoriban a munkásvezetővel a németellenes együttműködés esélyeiről a Szentendrei-szigeten működő Pokol Csárda csendes kertjében.[47] Miközben szervezkedett, Mikó 1944 decemberében életmentő papírokkal látta el Tamási Áron, Szabó Pál, Cseres Tibor és Asztalos István írókat, valamint Berlász Jenő történészt, többek között. A nyughatatlan vezérkari százados és kisszámú csapata 1945 első napján folyosót szeretett volna nyitni a Vörös Hadseregnek a Rózsadombon, ám tervükhöz nem sikerült megfelelő számú vállalkozót mozgósítani, végül pedig árulás áldozatai lettek. Mikónak sikerült elmenekülnie, ám ez csupán a nyilasoktól mentette meg. A front átvonulása után az NKVD fogságába került, számos bajtársával egyetemben. A foglyok hosszú kálvária után Constanțában kötöttek ki,

2020. 383–387. Soos minisztériumi állásaihoz: Igazságügyi Közlöny, 1944/1, 37. Magyarország tiszti cím- és névtára, 51. évf., 1944. 12. 618.

41 Szekér, 2017. 138. 228.

42 Jelentés. 1947. február 13. Döbrössy Lajos kihallgatása. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-2000/27/a, 136. és Varga László kihallgatási jegyzőkönyve, Bp., 1947. március 8. ÁBTL 3.1.9. V-2000/21, 101.

43 Szekér, 2017. 223.

44 Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár (a továbbiakban: HIM KI). TI 66393, Mikó Zoltán. Sári Katalin: Mikó Zoltán emlékezete (1910–1945). Budapest: Püski, 1996. 5. (Gazsi József előszava.)

45 Az épülethez: Magyarország tiszti cím- és névtára, 51. évf., 1944. 45.

46 Jegyzőkönyv. Bp., PRO, 1945. április 5. Somogyi Miklós. ÁBTL 3.1.9. V-54477, 7.

47 Somogyi Miklós-interjú (1978, készítő: Bokor Péter): Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára, Jelzet: TITInt 0302.

ahol Mikót halálra ítélték, és az Odesszába történő átszállítást követően 1945. augusztus 15-én kivégezték.[48] A fajvédelem és az ellenállás kapcsán megjegyzendő, hogy Mikó szervezte Prónay Pál „reaktivált" alakulatát is. Mindez lehetőséget teremtett számára, hogy létrehozza az általában Görgey-zászlóaljként ismert egységet, melynek valódi neve Prónay Különítmény Görgey Artúr Egyetemi Zászlóalj volt.[49] 1944. november 7-én adta hírül a sajtó, hogy „…a régi Prónay-különítmény újból szervezkedik".[50] Az Ébredő Magyarok Egyesületének helyiségében (Kaplony utca 3.) végzett toborzás döcögősen mehetett. Közel egy hónappal később jött csak az újabb bejelentés, miszerint az „…ellenforradalmi harcok legendás vezére" hetvenéves korában „…ismét a nemzet szolgálatába állott", hogy a „…ránk zúdult ellenséggel szemben felkelőivel vállalja a végsőkig menő küzdelemben a harcot".[51] Mint Hindy Iván, a budapesti magyar királyi I. honvéd hadtest (1944. december 12-én Budapest területén magyar vonatkozásban teljhatalommal felruházott) parancsnoka kiderítette, bár Prónay alakulata 1500 főre vételezett ellátmányt, valós létszámuk mindössze 100–120 fő lehetett, és tíz géppisztollyal sem rendelkeztek.[52] Egy nyilas miniszterré lett másik különítményes, a nemzet totális mozgósításáért és harcba állításáért felelős Kovarcz Emil is úgy értesült, „…a Prónay zászlóaljnál egészen furcsa állapotok kezdtek uralkodni".[53] 'Lajtabánság hőse' alighanem saját „betyárromantikáját" akarta kielégíteni 1944 decemberében, amikor „…egy katonai ellenállási csoport megszervezésével foglalkozott" – vetette papírra Dezsényi Miklós az 1945 után nyomtatást nem tűrő mondatot.[54] Pedig volt prónaysta, akinek az átállás is sikerült, sőt, jutott belőlük az ostrom végén a szovjetek oldalán harcoló Budai Önkéntes Ezredbe is.[55] A fehérpartizán-mozgalmat „tompítani" igyekvő Prónayt végül le is tartóztatták a nyilasok.[56] Híveinek motivációit illetően Csohány Endre járhatott legközelebb az igazsághoz, amikor kéziratos visszaemlékezésében így fogalmazott: „…ezt a germánság szeretetében nem éppen szorgoskodó csoportot 1944-ben a kommunistáktól való idegenkedés és a zsidóság elleni acsarkodás egy sorba állította az általuk addig gyűlölt németekkel és csatlósaikkal, a nyilasokkal".[57] De nem tették ezt teljes szívvel és nem is tartottak ki a végsőkig.

48 Bartha Ákos: Mikó Zoltán vezérkari százados és a népi írók. *Forrás*, 2021/4. 56–66.
49 Csohány Endre: *Ha ég a ház*. Budapest: Magvető, 1988. 52–63.
50 *Esti Ujság*. 1944. november 7. 2.
51 *Magyarság*, 1944. december 1. 4.
52 Hindy Iván vallomása. 1946. február 16. ÁBTL A-2126/33, 6–7.
53 Kovarcz Emil vallomása. 1946. április 29. ÁBTL V-56031/1, 175.
54 Dezsényi Miklós: A magyar polgári ellenállás története. d. n. HIM HL. EGy M, 311.
55 Lőrincz Rezső visszaemlékezése. d. n. A Budai Önkéntes Ezred iratai. HIM HL. EGy M, 184.
56 Sári, 1996. 184.; Szabó Miklós: *Csendes háború*. Budapest: Zrínyi. 47. 56.
57 Dr. Csohány Endre visszaemlékezése ellenálló tevékenységére. HIM HL EGy M, 444.

Teleki Pál Munkaközösség

Mind az MTK, mind pedig a német szövetségből történő elszakadáson dolgozó kormányzati szereplőkből rekrutálódó, komoly befolyással bíró, de teljesen intézményesületlen Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) jelentős mértékben hatott a Teleki Pál Munkaközösségre (TPMk). Ezt a fiatal „keresztény" értelmiségiek által létrehozott szuverenista agytrösztöt 1943-ban engedélyezte Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter. A TPMk egy piarista öregcserkészcsapatból nőtt ki, mely már a harmincas években foglalkozott gyakorlati feladatokkal, például tanoncvédelemmel és szociális munkával.[58] A német megszállás előtti hónapokban Kállay Miklós elszakadási politikáját segítették. A közreműködésükkel kiadott *Merjünk magyarok lenni!* című füzetet a miniszterelnök is üdvözölte.[59] 1943-as alapszabályuk szerint a háború utáni modern Magyarország előkészítéséért dolgozó TPMk rendes tagja az lehetett, aki nem esett a második zsidótörvény hatálya alá. Első sorukat erősítette Göncz Árpád is, ügyvezető elnökük pedig „Dr. vitéz Csicseri-Rónay István" lett. A munkaközösség „…egységes, osztálynélküli Magyarországot" vizionált, s Teleki Pálban látták megtestesülni azt a „magyar szempontú tudományosságot, amely nem idegen rendszerek másolása, vagy minden áron való eredetieskedés".[60] Csicseri-Rónay azonos nevű édesapja a kormánypárt németbarát képviselőjeként politizált, míg fia az MTK-ban és az MFM-ben találta meg a helyét, pártja pedig a Kisgazdapárt lett, ahová előbb-utóbb társai is beléptek.[61] A TPMk volt a „szellemi mentora" a Teve utca 32. szám alatti tanoncotthonban formálódó ellenállási gócnak. Csicsery-Rónay lakása mellett ebben a Magyar Vöröskereszt által fenntartott tanoncotthonban sokszorosították az *Eb Ura fakó!* címmel megjelent illegális újságot,[62] mely 1944 novemberében közölte vitéz Miklós Béla vezérezredesnek a honvédséget átállásra felszólító napiparancsát, agitált a kiürítési parancs végrehajtása ellen, és rámutatott „Szalosián Kajetán Ferenc" uralmának véres természetére.[63] A harmadik szám már az MNFFB lapjaként látott napvilágot, szintén novemberben. A szamizdat szerzői a nyilas rémuralmat „…idegen és sváb hazaárulók" művének tartották, s állításukat azzal is nyomatékosították, hogy az általuk kiirtásra ítélt árulók feketelistáján a feltételezett eredeti (németes) neveket is közölték. Emellett inkább a vágyak, mintsem a valóság alapján adtak hírt

[58] Lukács Gyula: A Teleki Pál Munkaközösség története, 1941–1947. *Valóság*, 1996/4. 44–45.

[59] *Székely Szó*, 1943. június 11. 5.

[60] A Teleki Pál Munkaközösség alapszabályai és alakuló ülésének iratai. Budapest Főváros Levéltára IV.1473.a 483. kisdoboz.

[61] VERITAS Történetkutató Intézet Oral History Archívum (a továbbiakban: VERITAS TkI OHA), 198. sz. Csicsery-Rónay István-interjú. Készítette: Kozák Gyula. Bécs, 1989. 65., 82., 93.

[62] Csicsery-Rónay István: A magyar függetlenségi mozgalom története. *Magyar Szemle*, 1999/11–12. 91–109. VERITAS TkI OHA, 719. sz. Oiszter Antal-interjú. Készítette: Lökkös Attila. Sidney, 1999. 6.

[63] *Eb Ura fakó!*, 2. szám. Országgyűlési Könyvtár.

a már „felszabadult" országrészek életéről, ahol kisgazdapárti és szociáldemokrata párti bizottságok irányítják az életet (szerintük). Svéd és svájci sajtóhírek mellett közölték a londoni rádió felhívását is, mely Budapest lakosságát németellenes felkelésre buzdította, majd Vörös János magyar néphez intézett felhívásának is helyet adtak. „Éljen a szabad, demokratikus Magyarország Horthy kormányzó vezetése alatt!" – zárult a kiáltvány.[64] A Teve utcai tanoncok közül többen szolgáltak a XIII/I KISKA-ban, ahonnan ellátást és muníciót is kaptak. Fegyvereket és robbanószert Mikó Zoltán és a Kommunista Párt egyik katonai vezetője, Fehér Lajos biztosított számukra. Az angyalföldi tanoncotthont vezető Császár Lajos gépésztechnikus és helyettese, Oiszter Antal elektrotechnikus harminc tanoncot nyert meg az ellenállásnak.[65] Üldözötteket bújtattak és támadásokat vezettek a nyilasok ellen, valamint járműveket, vasúti síneket és vezetékeket tettek tönkre. A csoportot 1944 legvégén tűzharc árán tudták csak felszámolni a hungaristák. Néhány nap múlva Császárt, testvérét és több társukat a Rákos-pataknál kivégezték.[66]

Turul Szövetség

Az MTK-t erősítette Fitos Vilmos, az ellenforradalmi jobboldali diákegyesület, vagyis a Turul Szövetség kulturális vezére, a szövetség „népi szárnyának" vezetője. Fitos messziről érkezett meg a németellenességhez: 1940 nyarán még a német sikereket ünneplő diáksereg szónoka volt Budapesten. Itt arról értekezett, hogy „a baráti német nemzet csapatai bevonultak Párisba. A versaillesi park és benne a trianoni kastély gazdát cserélt. Ez az esemény szimbóluma az új Európa kialakulásának."[67] Fitos ekkoriban – saját szavaival – „a plutokrata zsidó érdekeket védő" náciellenes lap, vagyis a *Magyar Nemzet* betiltását követelte.[68] A német megszállás alatt már másképp vélekedett az „új Európáról". A turulista vezér 1944 nyarán a Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD) irányítójaként konspirált. A SZÉD

64 *Eb Ura fakó!*, 3. szám. Országgyűlési Könyvtár. Az *Eb ura fakó!* utolsó száma decemberben jelent meg, fejléc nélkül, mint a „Magyar Honvédtisztek Szabadságmozgalma" kiáltványa. Liptai Ervin (főszerk.): *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon.* Budapest: Kossuth, 1987. 76.

65 VERITAS TkI OHA, 719. sz. Oiszter Antal-interjú. Készítette: Lökkös Attila. 1999. 6–9.

66 Liptai (főszerk.), 326–327.; Fehér Lajos: *Harcunk Budapestért*. Budapest: Szikra, 1946. 91.; Lukács, 1996. 48.

67 *Függetlenség*, 1940. június 16. 3.

68 *Uj Magyarság*, 1940. júl. 19. 5. Vö. Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő: Attraktor, 2012. 139., 214. A *Magyar Nemzet*nél is dolgoztak virtigli németellenes fajvédők, például „Nomád", vagyis a húszas évek fajvédelmének 'nagy generációjához' tartozó Lendvai István. Őt olyannyira gyűlölték a nyilasok, hogy 1939 végén megverették, majd a nyilas uralom alatt elhurcolták, és 1945 márciusában alighanem meggyilkolták. Veszprémy László Bernát: A másik Lendvai. Lendvai István publicisztikája 1936 és 1944 között. *Veritas Évkönyv*, 2016. 185–203.

hátországa a Turul-ellenzékből 1942-ben létrejött Magyar Ifjúság Nagybizottság volt,[69] legfontosabb támogatójukként pedig az MTK-t nevezhetjük meg. Lapjukként jelent meg a *Szabad Élet*, amit Horváth János közgazdászhallgató, későbbi kisgazdapárti politikus munkahelyén, vagyis a Futura cégbirodalmához tartozó Nostra vállalat főirodájában nyomtak. Horváthot fiatal kora ellenére vezető pozícióban, főkönyvelőhelyetteseként foglalkoztatta a Nostra, így bizonyos fokig gyanú felett állt, főképp, miután Tóth István és Mikó Zoltán vezérkari századosoktól fővezérségi igazolványt is kapott, társaival egyetemben. „Két automata stencilmásoló géppel, három korábbi gyártású sokszorosítóval és néhány írógéppel dolgoztunk" – emlékezett, arra is kitérve, hogy a Kiss Sándor nevével fémjelzett *Magyar Ifjúság* és az MHSZSZ szócsöveként működő *Alkalmi Újság* több száma is itt készült.[70] 1944 szeptemberében a SZÉD Zimányi Tibor vezetésével létrehozta fegyveres akciócsoportját, a Demokrata Diákfrontot is, mely a nyilas hatalomátvételig működött. Egyik fő bázisuk és hírforrásuk a *Tér és Forma* című építészeti folyóirat Horánszky utca 8. szám alatti kiadóhivatala volt, ahová az ellenállás olyan kulcsfigurái, mint Soos Géza, Mikó Zoltán és Somogyi Miklós is feljárt.[71] Az építészeti folyóirat ezer szállal kötődött a Mészáros családhoz, melynek feje korábban a külügyminisztérium sajtóosztályának lengyel ügyekért felelős előadója volt.[72] Mészáros István a nyilas uralom alatt már az *Eb ura fakó!*-t szerkesztette Csicsery-Rónay Istvánnal. A Horánszky utcai épületben nemcsak Mészáros lakott szűkebb családjával, de veje, Dr. Csohány Endre is itt élt, akit Mikóék a Görgey-zászlóalj parancsnokának tettek meg.[73] Azért is eshetett rá a választás, mert a fiatal bíró tartalékos hadnagyként szolgált, s előtte, 1938 októberében még „felderítő tiszt zászlósként" edződött a 17. honvéd tábori tüzérosztálynál Debrecenben.[74] Az üldözötteket bújtató Görgey-zászlóalj veszélyes kettős játékát azonban nem lehetett vég nélkül űzni. November 21-én tíz munkaszolgálatosuk lebukott, aminek következtében az egész szervezkedés veszélybe került. A tíz fiatalt statáriális eljáráson halálra ítélték, és december elején kivégezték.[75] Mikó még időben a Görgey-zászlóalj kimenekítése

[69] Szécsényi András: A Turul Szövetség kettészakadása 1943-ban. Adalékok a Horthy-kor második felének ifjúsági-értelmiségi törésvonalainak megértéshez. *Múltunk*, 2013/1. 85–88.

[70] Horváth János: Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalomról. *Történelmi Szemle*, 1986/3–4. 439–441. Részletesen: Bartha Ákos: Az 1944-es ellenállások budapesti sajtója. In: Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2020*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2020. 89–109.

[71] M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A magyar diákok szabadságfrontja*. Budapest – Dabas: Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága. 1983. 67., 120.; Csohány, 1988. 23.

[72] Csoportos visszaemlékezés a Görgey zlj. megalakulására. d. n. HIM HL EGy M, 241. Csohány, 1988. 16.; Magyar Sajtó-évkönyv X. (1941), 11.

[73] A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betűrendes távbeszélő névsora, 1943. január, 356.; Gulay István: A Görgey-sztori. 1. *Igaz Szó*, 1974/21. 6.

[74] HM HIM KI, TI: 89791, Csohány Endre.

[75] *Zalai Összetartás*, 1944. december 21. 1.

mellett döntött, és „fiait" december 8-án a Börzsönybe irányította „kiképzésre". A 245 fős csapat itt folytatta halálos áldozatokat követelő németellenes tevékenységét,[76] míg a Budapesten maradt fiatalok szervezkedéseinek a csendőrnyomozók vetettek véget. 1944. december első felében szinte mindnyájukat letartóztatták, s ezzel lényegében felszámolták a budapesti diákellenállást.[77]

„Rongyosok"

A fővárosi KISKA alakulatok közül több is kapcsolatba hozható a „rongyos gárdával". Ezt a paramilitáris alakulatot eredetileg az I. világháborús összeomlás után területvédelmi céllal hozták létre, jóllehet nevük a fehérterrorral is összeforrt. 1938-ban a gárda egy részét reaktiválták, hogy diverzáns alakulatként támogassák a kézzelfogható közelségbe került revíziót. Végül a felvidéki és a kárpátaljai visszacsatolások idején került sor bevetésükre, amit a Honvéd Vezérkar főnöke 5. osztálya koordinált.[78] A bevetett diverzánscsapatok ideológiailag nem voltak koherensek: több alakulatban a nyilasok domináltak, de 1939 nyarán az is megesett, hogy Hubay Kálmán és Rátz Kálmán nyilas képviselők a parlamentben kértek számon egy Lengyelország megsegítése érdekében átszivárgó „rongyos" csoportot, nemzetközi bonyodalmakat okozva indiszkréciójukkal.[79] Természetesen nem lett minden régi „rongyosgárdista" németellenes, ahogyan azt a németek kiszolgálásában verhetetlen Baky László vagy a Budapestet még 1945 januárjában is teljes elszántsággal védő Vannay László életútja mutatja. Kevésbé közismert ugyanakkor a budapesti fegyveres ellenállásban komoly szerepet játszó „rongyosok" története. A hallgatás vélelmezhető oka, hogy a szálak Héjjas Iványhoz, pontosabban az általa „vezérelnökölt", 1938 áprilisában megalakult Magyar Fajvédők Országos Szövetségéhez (MFOSZ), illetve az 1939. májusi választásokra a szélsőjobboldali tábor megosztására diszkrét kormánytámogatással létrehozott (s ott rögvest megbukó) Magyar Fajvédő Párthoz vezetnek. A különítményes vezér testvére, Héjjas Jenő által kiadott *Sorakozó* című „fajvédő politikai napilap" a 'szegedi gondolat' hű harcosaként lépett fel – nem csupán a zsidóság, de bármiféle államellenes gondolat ellen. Ez az üzenet a nyilasoknak szólt, akikkel számos hírlapcsörtét is vívtak. Héjjasék gyávasággal vádolták a hungarista szabadcsapatokat, akik jól fizetett

[76] A csapat java mégis Focșaniban kötött ki. A hadifogolytáborokból 1947-ben térhetett haza, aki életben maradt. Csohány, 1988. 95–309.; Gazsi József: Fények a Börzsönyben. Budapest: Zrínyi, 1976. 151–237.

[77] M. Kiss – Vitányi, 1983. 116–119.; Balassa Bálint vallomása. d. n. ÁBTL 3.1.9. V-96915, 411.

[78] B. Stenge Csaba: Fejezetek a Rongyos Gárda kárpátaljai bevetésének történetéből I. A salánki megadás. *Acta Academiae Beregsasiensis* 17. 2018. 40.

[79] Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András: Egy hosszan „ébredő" túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971). I. *Múltunk*, 2019/2. 169.

kormánypárti ügynököknek tartották Héjjas „rongyosait”.[80] Ami a németeket illeti, a *Sorakozó* 1939 nyarán még azt megelőzően közölt részleteket Lajos Iván német világháborús vereséget jósoló „szürke könyvéből”,[81] hogy a magyar hatóságok az ország külpolitikai érdekeire hivatkozva betiltották volna a kiadvány terjesztését.[82] Az íráshoz fűzött szerkesztői kommentár „komoly szóval” kérte az olvasóikat, hogy „…ezt a szemelvényt olvassák el olyan figyelemmel, amit a nemzeti lét megérdemel”, és „vessék minden sorát emlékezetükbe”.[83] A németellenes fajvédő szervezetek a Volksbund ellen is felléptek. Az 1939. augusztus 6-án Pakson megrendezett – eredetileg kisgazdapárti – politikai nagygyűlésen a „rongyos gárda”, a TMT, a TVOE és a MFOSZ is részt vett,[84] más források pedig a Bonyhádon lezajló összecsapásokról is szólnak.[85] Ezeket a „rongyosokat” tehát nem csupán kétségtelen zsidó-, szovjet-, szerb- és románellenes averzióik – mondhatjuk: gyűlöletük – motiválták, s főképp nem voltak többségében „németbarát elemek”.[86] Másfajta kép rajzolódik ki akkor is, ha zárásképp a gárda egyik legkevésbé ismert időszakát (1943–1945) vizsgáljuk meg. Ekkoriban vitéz Héjjas Iván miniszteri tanácsost a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium foglalkoztatta a kereskedelmi repülési ügyek osztályvezetőjeként, egészen 1944. február végén bekövetkező nyugalomba vonulásáig, amikor is a kormányzó államtitkári címmel honorálta munkásságát.[87] A színfalak mögött Héjjas Iván szakaszvezető százados „csoport parancsnok” 1943 őszén a Fővezérség Különleges Csoportjánál szolgált. Ennek háttere, hogy a doni katasztrófa nyomán a kormányzó és fia, valamint Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke, továbbá a 6. vkf. (nemzetvédelmi és propaganda) osztályát irányító Kádár Gyula vezérkari ezredes a radikális politikai erők – aktuálisan a németbarát szélsőjobboldal – megfékezésére olyan fegyveres erőt szeretett volna létrehozni, ami csakis a kormányzóhoz hűséges. Héjjast kinevezték a Fővezérség Különleges Csoportján belül megalakított milícia parancsokául, s a kormányzó Miklós fián keresztül tarthatta a kapcsolatot az orgoványi kiképzőtáborban elhelyezett, géppisztolyokkal és kézigránátokkal felszerelkezett

[80] *Magyarság*, 1939. augusztus 6. 5.; *Sorakozó*, 1939. augusztus 11. 8.

[81] Lajos Iván: *Németország háborús esélyei* a *német szakirodalom tükrében*. Pécs: Dunántúl, 1939.

[82] Murányi Gábor: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Budapest: Noran, 2006. 17.

[83] Német tervek az irodalomban. Szemelvény dr. Lajos Iván könyvéből. *Sorakozó*, 1939. július 14. 8.

[84] Kolta László: Perczel Béla és a Hűséggel a hazához mozgalom. In: Dobos Gyula (szerk.): *Tolna megyei Levéltári Füzetek, 3*. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat, Levéltára, 1992. 47–48.

[85] Bartha Ákos: Ellenállás és elhallgatás: Zsabka Kálmán esete a kommunista „biokráciával”. *Lymbus*, 2019. 666. „Nagy” jelentése. 1961. március 17. ÁBTL O-11803/18.

[86] Haraszti György – Kovács Zoltán András – Szita Szabolcs (szerk.): *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Budapest: ÁBTL – Corvina, 2007. 527. Vö. uo. 299. 438–439., 526–527.

[87] Magyarország tiszti cím- és névtára, 47. évf. 1940. 248. Magyar Nemzet, 1944. febr. 19. 6.

Héjjas-különítménnyel.[88] 1943 nyarán négy, egyenként kétszázötven fős civil ruhás alakulatot képeztek ki az orgoványi bázison a kecskeméti különítményes vezér régi megbízható embere, Francia Kiss Mihály vezetésével. A célokat Héjjas ekképp foglalta össze: „…az itt levő németeket könyörtelenül felkoncolja, a velük szimpatizáló nyilas szervezkedést vérbe fojtja, hogy kiirtsa a nyugtalanságot és pártoskodást", mely végső soron a kommunistáknak kedvez szerinte.[89] A kiképzett, majd fegyver nélkül riadókészültségben hazaküldött „Héjjas-különítmény" sohasem került bevetésre. Parancsnokuk a német megszállás után elsősorban saját maga és családja biztonságára koncentrált,[90] jóllehet a Duna–Tisza közén kirobbantandó „náciellenes gerillaháború" ügyében 1944 júliusában állítólag Horthyval is egyeztetett, emellett – tisztázatlan okokból – Winkelmann SS-tábornokkal is tárgyalt.[91] Ezt megelőzően a „rongyos gárda" országos elnöke, Dénesfay Dinich a kormányzóhoz is bejáratos Ambrózy György falerisztikai íróval szervezkedett a németek és honi támogatóik ellen.[92] A szervezkedés híre nemcsak a németellenes körökhöz,[93] de a németbarát szélsőjobboldalhoz,[94] sőt a németekhez is eljutott. A megszállók 1944 májusában fogták le Dénesfay Dinichet, akit azzal gyanúsítottak, hogy a „Rongyos Gárdából németellenes mozgalmat szervez".[95] Az országos elnök elhurcolása és Héjjas eltűnése jól érthető üzenet volt a „rongyosok" számára, akik nem is mozdultak – egészen a nyilas hatalomátvételig. A budapesti ostrom alatt aztán őket is a KISKA kötelékében találjuk meg nagyobb számban, ahol a vezetők között egykori partizánvadászokat, exnyilasokat és egyszerű szerencselovagokat is szép számmal találunk.

* * *

Bár a saját lapokat működtető náci- és németellenes fajvédő csoportok a szellemi ellenállásból is kivették a részüket – ez főképp a harmincas évek végén és a doni csatavesztés után figyelemre méltó –, elsődleges terepük mégis a fegyveres

[88] A fegyvereket és egyéb felszereléseket a budatétényi Lanária-telepen, Orgoványban és a Bakonyban tárolták. Hollós Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF 2*. Budapest: Kossuth, 1971. 225–226.

[89] Idézi: Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. Német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest: Kossuth, 1978. 271.

[90] Szentkirályi Gábor: *A Rongyos Gárda története és az Országos Fajvédő Szövetség politikai nézetei 1938–1944*. Budapest: 48-as Kiadó, é. n. [2017?]. 149. és Domonkos László: *A Héjjas-nyárfa árnyékában*. Budapest: Kairosz, 2018. 288–295.

[91] Gosztonyi Péter: *Légiveszély, Budapest! Szemelvények Magyarország második világháborús történetéből (1939–1945)*. Budapest: Népszava, 1989. 77. Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Budapest: Corvina, 2014. 183.

[92] HIM HL Personalia 435. (Ambrózy György) d/4. Antifasiszta tevékenység igazolása (1945–1959).

[93] Heltai Jenő: *Négy fal között – Naplójegyzetek 1944–1945*. Budapest: Magvető, 2017. 24.

[94] Milotay István: *Egy élet Magyarországért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt*. Budapest: Gede, 2001. 241–242.

[95] Veesenmayer távirata Ritternek. 1944. máj. 5. Idézi: Braham, 1963. 567.

ellenállás lett volna. Lett volna, mivel szervezeti hálójukat elsősorban az alig két hetet megért MNFFB mögött, illetve utóbb a KISKA-ban fedezhetjük fel. S míg a kisegítő honvéd karhatalom berkeiben folytatott jelentős érték- és embermentést évtizedekig homály fedte, addig a Kommunista Pártot is magában foglaló MNFFB történetét utóbb sikeresen domesztikálták. Mindezek következtében a magyar fajvédő ellenállási hálózatok története 1945 után nem kanonizálódott, sőt, egyenesen feledésre ítéltetett.

Az új politikai konstellációban a nem kommunista ellenálló csoportok előtt két út állt: a hallgatás vagy az idomulás. Számosan az utóbbit választották, s igyekeztek múltjukban valamiféle „demokratikus-baloldali" mozzanatot találni, majd ellenálló tevékenységüket az antifasiszta kánonnak megfelelően tálalni. Mindez nehezen volt megvalósítható a bemutatott, nacionalistának tekintett szervezetek esetében. Ez legkésőbb az MTK-hoz kapcsolódó vagy a „rongyos gárdisták" ellen lefolytatott perek idejére világossá vált mindenki számára. Később, a Kádár-korszakban az antifasiszta kánont uraló kommunista partizánkultusz folyamatosan puhult, s újabb és újabb ellenállók nyertek bebocsátást a panteonba. Ez azonban csak valóságtorzító kompromisszumok árán volt lehetséges, ami tovább kuszálta az 1944-es ellenállás egyébként is nehezen szétszálazható szövevényét.[96]

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltár, kézirattár

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

Balassa Bálint vallomása. d. n. ÁBTL 3.1.9. V-96915, 411.

Hindy Iván vallomása. 1946. február 16. ÁBTL A-2126/33, 6–7.

Jegyzőkönyv. Bp., PRO, 1945. április 5. Somogyi Miklós. ÁBTL 3.1.9. V-54477, 7.

Jelentés. 1947. február 13. Döbrössy Lajos kihallgatása. ÁBTL 3.1.9. V-2000/27/a, 136.

Varga László kihallgatási jegyzőkönyve, Bp., 1947. március 8. ÁBTL 3.1.9. V-2000/21, 101.

Kovarcz Emil vallomása. 1946. április 29. ÁBTL V-56031/1, 175.

„Nagy" jelentése. 1961. március 17. ÁBTL O-11803/18.

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár (HIM KI)

HM HIM KI, TI 66393, Mikó Zoltán

HM HIM KI, TI: 89791, Csohány Endre

[96] Ehhez átfogóan: Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest: Jaffa, 2021 (megjelenés előtt).

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (HIM HL)

HIM HL Personalia 435. (Ambrózy György) d/4. Antifasiszta tevékenység igazolása (1945–1959).

Dr. Csohány Endre visszaemlékezése ellenálló tevékenységére. HIM HL EGy M, 444.

Csoportos visszaemlékezés a Görgey zlj. megalakulására. d. n. HIM HL EGy M, 241.

Dezsényi Miklós: A magyar polgári ellenállás története. d. n. HIM HL EGy M, 311.

Kiss Ferenc leírása tevékenységéről. 1945. febr. 1. HIM HL EGy M, 348.

Lőrincz Rezső visszaemlékezése. d. n. A Budai Önkéntes Ezred iratai. HIM HL EGy M, 184.

Névtelen kinevezés a MHSZSZ Központi Nagytanácsának tagjává. Ötös Bizottság, 1944. aug. 6. HIM HL EGy M, 254.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

TVOE Takarékpénztári Napló, 1943–1944. HU MNL OL) P 2249 No. 47. (15. boríték).

TVOE Készpénz Napló, 1943–1944. HU MNL OL P 2249 No. 47. (15. boríték) és TVOE. Takarékpénztári Napló, 1943–1944. Uo., 59.

Országos Széchényi Könyvtár

Somogyi Miklós-interjú (1978, készítő: Bokor Péter, OSZK, Történeti Interjúk Tára, TITInt 0302.

VERITAS Történetkutató Intézet Oral History Archívum

Csicsery-Rónay István-interjú. Készítette: Kozák Gyula. Bécs, 1989. VERITAS TkI OHA, 198. sz.

Oiszter Antal-interjú. Készítette: Lökkös Attila. Sidney, 1999.VERITAS TkI OHA, 719. sz.

Muzej Vojvodine, Novi Sad

M. Okupacija Bačke, Stranka Strelastih Krstova (Nyilaskeresztes Párt), M. K. 28., 28/39.

Budapest Főváros Levéltára

A Teleki Pál Munkaközösség alapszabályai és alakuló ülésének iratai. IV.1473-.a 483. kisdoboz.

Szakirodalom

Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa, 2016.

B. Stenge Csaba: Fejezetek a Rongyos Gárda kárpátaljai bevetésének történetéből I. A salánki megadás. *Acta Academiae Beregsasiensis* 17. 2018. o. n.

Bajcsy-Zsilinszky Endre: Béla próféta. *Független Magyarország*, 1939. október 28.
Bajcsy-Zsilinszky Endre: Előre „törzsökösök!" (Levél egy nem törzsökös barátomhoz.) *Független Magyarország*, 1939. november 18. 3.
vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Osztrák–magyar Locarno? *Magyarság,* 1927. december 7. 1.
Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András: Egy hosszan „ébredő" túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971). I. *Múltunk*, 2019/2. 138–181.
Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest: MTA BTK TTI, 2019.
Bartha Ákos: Ellenállás és elhallgatás: Zsabka Kálmán esete a kommunista „biokráciával". *Lymbus*, 2019. 655–678.
Bartha Ákos: Az 1944-es ellenállások budapesti sajtója. In: Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2020*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2020. 89–109.
Bartha Ákos: A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945. *Századok*, 2020/2. 281–326.
Bartha Ákos: Mikó Zoltán vezérkari százados és a népi írók. *Forrás*, 2021/4. 56–66.
Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest: Jaffa, 2021 (megjelenés előtt).
Bene János – Szabó Péter (szerk.): *Lázár Károly testőr altábornagy visszaemlékezései*. Nyíregyháza: Magyar Huszár Alapítvány, 2007.
Braham, Randolph Louis (ed.): *The Destruction of Hungarian Jewry. A documentary account. II.* New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963.
Csicsery-Rónay István: A magyar függetlenségi mozgalom története. *Magyar Szemle*, 1999/11–12. 91–109.
Csohány Endre: *Ha ég a ház*. Budapest: Magvető, 1988.
Domonkos László: *A Héjjas-nyárfa árnyékában*. Budapest: Kairosz, 2018.
Eb Ura fakó!, 1944
Ember Mária: *Wallenberg Budapesten*. Budapest: Városháza, 2000.
Fehér Lajos: *Harcunk Budapestért*. Budapest: Szikra, 1946.
Gazsi József: *Fények a Börzsönyben.* Budapest: Zrínyi, 1976.
Gazsi József: A magyar ellenállási mozgalom lexikona. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Az 1944. év históriája*. Budapest: Lapkiadó Vállalat, 1984.
Gosztonyi Péter: *Légiveszély, Budapest! Szemelvények Magyarország második világháborús történetéből (1939–1945)*. Budapest: Népszava, 1989.
Gulay István: A Görgey-sztori. 1. *Igaz Szó*, 1974/21. 5–8.
Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris, 2012.

Haraszti György – Kovács Zoltán András – Szita Szabolcs (szerk.): *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Budapest: ÁBTL – Corvina, 2007.

Hegedűs Ernő – Vedó Attila – Molnár Gábor: A területvédelmi elven felállított tartalékos katonai erők szervezésének és alkalmazásának történeti előzményei (1944–1945), I. *Katonai Logisztika*, 2020/3. 193–217.

Heltai Jenő: *Négy fal között – Naplójegyzetek 1944–1945*. Budapest: Magvető, 2017.

Hollós Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF 2*. Budapest: Kossuth, 1971.

Horváth János: Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalomról. *Történelmi Szemle*, 1986/3–4. 437–450.

Huszár Aladár: Cocktail-fajvédelem. *Magyar Nemzet*, 1942. augusztus 14. 4.

Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest: Kossuth, 1983.

Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő: Attraktor, 2012.

Kiss Réka: A magyar Wallenberg. In: Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból*. Budapest: MCCA – NEB – Mandiner, 2020. 383–387.

Klimó, Árpád von: *Remembering Cold Days: The 1942 Massacre of Novi Sad and Hungarian Politics and Society, 1942–1989*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018.

Kolta László: Perczel Béla és a Hűséggel a hazához mozgalom. In: Dobos Gyula (szerk.): *Tolna megyei Levéltári Füzetek, 3*. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat, Levéltára, 1992.

Koncz Lajos: Zsidómentés és nemzeti ellenállás. *Beszélő*, 2001/9.

Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest: Libri, 2015.

Kovács Imre: A legbátrabb ember volt, akit ismertem. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Budapest: Magvető, 1984. 418–424.

Kovács Sándor: *Kodolányi János és Simándy Pál levelezése.* Kézirat.

Lajos Iván: *Németország háborús esélyei* a *német szakirodalom tükrében*. Pécs: Dunántúl, 1939.

Liptai Ervin (főszerk.): *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon.* Budapest: Kossuth, 1987.

Lukács Gyula: A Teleki Pál Munkaközösség története, 1941–1947. *Valóság*, 1996/4. 42–56.

M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A magyar diákok szabadságfrontja*. Budapest – Dabas: Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága. 1983.

Milotay István: *Egy élet Magyarországért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt*. Budapest: Gede, 2001.
Murányi Gábor: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Budapest: Noran, 2006.
Nagy László: *Az Ipolytól Dachauig – Baráti Huszár Aladár élettörténete*. Budapest: Rozetta, 2018.
Német tervek az irodalomban. Szemelvény dr. Lajos Iván könyvéből. *Sorakozó*, 1939. július 14. 8.
Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest: MTA BTK TTI–Osiris, 2013.
Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Budapest: Gondolat, 2013.
Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. Budapest: L'Harmattan, 2011.
Salamon Konrád: *A Márciusi Front*. Budapest: Akadémiai, 1980.
Sári Katalin: *Mikó Zoltán emlékezete (1910–1945).* Budapest: Püski, 1996.
Szabó Győző – Horváth Ibolya – Zinner Tibor – Solt Pál – Zanathy János (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.
Szécsényi András: A Turul Szövetség kettészakadása 1943-ban. Adalékok a Horthy-kor második felének ifjúsági-értelmiségi törésvonalainak megértéshez. *Múltunk*, 2013/1. 65–100.
Szekér Nóra: *Titkos Társaság: a Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest: Jaffa, 2017.
Szentkirályi Gábor: *A Rongyos Gárda története és az Országos Fajvédő Szövetség politikai nézetei 1938–1944*. Budapest: 48-as Kiadó, é. n. [2017?].
Szent-Miklosy, Istvan: *With the Hungarian Independence Movement, 1943–1947. An Eyewitness Account.* New York – London: Praeger, 1988.
Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Budapest: Corvina, 2014.
Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. Német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest: Kossuth, 1978.
A Turáni Vadászok tiszántúli szervezkedése. *Sárkány*, 1939. június–július
Ungváry Krisztián (szerk.): *A második világháború*. Budapest: Osiris, 2005.
Veszprémy László Bernát: A másik Lendvai. Lendvai István publicisztikája 1936 és 1944 között. *Veritas Évkönyv*, 2016. 185–203.
Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora: 1919–1923*. Budapest: Akadémiai, 1989.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.272

Kritika

Antal Róbert-István*

A román akadémiai tudományosság Trianon-képe 2020-ban

Vasile Puşcas – Ionel N. Sava (szerk.): *Trianon, Trianon! Un secol de mitologie politică revizionistă* [Trianon, Trianon! A revizionista politikai mitológia egy évszázada]. Editura Şcoala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020.

1920. június 4-én a Párizs melletti Versailles-ban a magyar állam, valamint az I. világháború győztes államainak képviselői aláírták a trianoni békeszerződést. Azóta mind a magyar, mind a szomszédos államok, mind a nemzetközi tudományosság behatóan foglalkozott ezzel a kérdéssel. A tudományos értelmezések mellett a mindenkori politikai hatalom is kialakította hozzá fűződő emlékezetpolitikai viszonyát. A magyar közvéleményben a két világháború között Trianon az országvesztésről, illetve a revízióról, az államszocializmus alatt inkább a szőnyeg alá söprésről szólt, 1989 óta viszont visszatért a köztudatba, sőt, az ezt a kérdést feldolgozó történeti munkák egyre sokasodtak.

A Magyarországgal szomszédos államokban a trianoni békeszerződésnek ezzel homlokegyenest más értelmezése van: saját nemzetállamuk megszületése és/vagy megnagyobbodása a tematika. A saját tudományosságuk is ezeket az üzeneteket hangsúlyozza, főleg Romániában. A kétezres évek elején a CEU két tanára, Constantin Iordachi és Trencsényi Balázs ikonikus tanulmányban dolgozták föl a román történetírás 1989–1999 közötti tízéves szakaszát.[1] Fő megállapításuk az volt, hogy a román hivatalos – nevezzük akadémiainak – történetírás még mindig a rendszerváltás előtti, nemzeti kommunista trendet követi, ugyanis politikai mitológiákra építi az elbeszélést. Ezzel az irányzattal szemben akkor még csak éppen alakulga-

* A szerző történész, doktorandusz Eszterházy Károly Katolikus Egyetem.
E-mail cím: antal_r92@yahoo.com

1 Iordachi, Constantin, Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika*, 2000. november (41–42.), 165–194.

tott a kortárs történeti módszereket használó – divatos kifejezéssel élve dekonstruáló – történetírás, amely a történeti mítoszok leépítésének fontosságát propagálta.

Már akkor is két név köré volt rendezhető ez a román történeti dichotómia. A tradicionalista akadémiai történetírás vezéralakja Ioan Aurel Pop kolozsvári történész, a Babeș–Bolyai Tudományegyetem volt rektora, a Román Akadémia jelenlegi elnöke. A vele szemben álló tudósok pedig Lucian Boia, a Bukaresti Egyetem tanára, román sztártörténész körül gyülekeznek. 2000 óta a helyzet nem sokat változott: a román közgondolkodást, történeti kánont még mindig a mítoszokon alapuló történetkép határozza meg.

A jelenlegi kötet az előbbi szemléleti keretbe helyezhető: szinte minden benne van arról, hogyan értelmezik a román akadémiai tudósok a trianoni békeszerződést. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a kötet a román akadémiai történetírás mintapéldányának számít.

Szerzői gárdája rendkívül sokszínű, több romániai város intézményeit reprezentálja: többségében történészek, de van köztük szociológus, jogász, sőt diplomata is. A Bukaresti Egyetemről ketten, Ionel N. Sava és Vasile Sebastian Dâncu szociológusok írtak tanulmányt a jelen kötetbe, előbbi egyben a kötet egyik szerkesztője is. Kolozsvárról viszont többen és több helyről jelentkeztek írással: Codruța-Ștefania Jucan-Popovici és Mariana-Narcisa Radu jogászok a kolozsvári Dimitrie Cantemir Egyetemről, hárman a Babeș–Bolyai Egyetemről (Șerban Turcuș, Veronica Turcuș és Vasile Vesa), több szerző pedig a Román Akadémia Történeti Intézete kolozsvári fiókintézetének munkatársa: Gabriel-Virgil Rusu, Vasile Pușcas és Tudor Salanțiu. Végül pedig a kötet szerzője még Florin Abraham történész, aki a Román Akadémia Totalitarizmuskutató Intézetének munkatársa, valamint Dumitru Preda volt kubai román nagykövet is.

A kötetben szereplő történeti tanulmányok mellett (például a nemzetté alakulás folyamata az I. világháborúig, a békeszerződést előkészítő diplomáciai-katonai lépések bemutatása, a román közvélemény a trianoni békeszerződésről) jogi fókuszú – a trianoni békeszerződés és a nemzetiségi elv –, valamint szociológiai tanulmányok is helyet kaptak. Utóbbiak értelmezési kerete a jelenbe is átnyúlik, mivel a rendszerváltás utáni folyamatokat, főleg az Orbán-kormány emlékezetpolitikáját, nemzetpolitikáját, annak erdélyi hatását is vizsgálták.

A könyv gerincét a Román Akadémia kolozsvári fiókjának, mégpedig annak George Barițiu Történeti Intézetében dolgozó munkatársainak a tanulmányai adják. Talán nem meglepő, hogy a megszokott román történeti toposzokat – „a magyar nemesek által elnyomott román jobbágyok"; „Trianon és Erdély Romániához csatolása mint demokratikus esemény, amely valami determinisztikus történeti sors betetőzése volt"; „Románia a kisebbségek mintaállama, amely soha nem diszkriminálta állampolgárait, szemben az elnyomó magyar állammal" stb. – írták le. Tanulmányaikban leginkább ez a szemlélet az uralkodó.

A román szociológusok által írt tanulmányok a történészek megszokott értelmezéséhez képest új szempontokat hoznak be a képbe, ezért legelőször ezeket ismertetem. Ionel N. Sava (a Bukaresti Egyetem Szociológia Fakultásának tanára) tanulmánya[2] a megtörtént történeti esemény – a trianoni békeszerződés – emlékezetét vizsgálja. Az esemény traumajellegéről szólva helyesen állapítja meg, hogy mivel túlságosan jelen van még a hétköznapokban – sőt, az Orbán-kormány emlékezetpolitikája szerinte éppen ezt az eseményt helyezi középpontba –, nem válhatott „hideg emlékezetté", vagyis történelemmé (317.). Szerinte a trianoni békeszerződést megelőző Nagy-Magyarország iránti mai nosztalgia a jelenlegi magyar identitás krízisére – vagyis arra, hogy nem találjuk a helyünket a világban – adott egyik válaszként értelmezhető (316.). A tanulmány minden előremutató jellege mellett végső soron ugyanabba a csapdába esik, mint a kötet többi írása: a szociológiai elemzések felszíne alatt végig ott mozog az állandósult román történeti gondolkodás, az akadémiai kánon. Kritika nélkül átveszi a román történészek álláspontját, amely szerint a magyar történeti szakirodalom „birodalmi nosztalgiában él", „Mitteleuropát" vizionál, csúsztatva (tudatosan vagy sem) úgy használja Friedrich Naumann német gondolkodó Mitteleuropa-fogalmát, hogy azon nem a birodalmi német hegemónia alatti Közép-Európát érti, hanem az Osztrák–Magyar Monarchiát. Viszont vannak valós megállapításai is: például az, hogy a magyar közgondolkodásban a trianoni trauma felülírta az I. világháborús traumát, annak ellenére, hogy sokkal többen vesztették életüket a lövészárkokban, mint mondjuk az állam szétesése során történt erőszakos eseményekben. Vagyis a magyar közvélemény az I. világháború négy évét a vég – a veszteség, az ország szétesése – felől értelmezi, nem annak valódi jellegét, a pusztító háborút helyezi az emlékezetkultúrájába (327.).

A kötet másik szociológiai tanulmánya, amelyet a bukaresti egyetem tanára, Vasile Sebastian Dâncu írt, még inkább kortárs eseményekkel foglalkozik.[3] Alaptétele az, hogy a magyar nemzeti múlton alapuló diskurzus a Fidesz hatalmának alapja, és hatalmon maradása érdekében a jelenlegi magyar kormánypárt kisajátítja a múltat.

Mint azt Dâncu bővebben ki is fejti tanulmányában: „A Fidesz monopolizálta és kisajátította a nemzeti érzést, ezzel párhuzamosan pedig diabolizálta az áruló ellenzéket, mint olyat, amely nem képes a nagy nemzeti traumákat megérteni és átérezni, ezért nem is része a magyar nemzetnek" (347.) Sajnos a szerző is pontatlanságokba esik, ugyanis szerinte a 2001-es státustörvénnyel a magyar állam direkt konfliktust vállalt a szomszédaival, „amikor kettős állampolgárságot adott

[2] Sava, Ionel N.: De la nostalgie politcă la trauma culturală? Dilema europeană a Ungariei la 100 de ani după Trianon. 309–345. [A politikai nosztalgiától a kulturális traumáig? Magyarország európai dilemmája 100 évvel Trianon után.]

[3] Dâncu, Vasile Sebastian: Iliberalism și sindromul Trianon. Regimul Orbán și susținerea paralelismului etnic în Transilvania. 343–373. [Illiberalizmus és Trianon-szindróma. Az Orbán-rendszer és az etnikai párhuzamosság fenntartása Erdélyben.]

a határon túli magyaroknak, és ezt a velük szemben elkövetett diszkriminációval magyarázta" (357.). Csakhogy a státustörvény nem biztosított állampolgárságot a szomszédos államokban élő magyaroknak, hanem csak a kapcsolattartásban, a magyarországi munkapiacon biztosított előnyöket, valamint megkönnyítette a kulturális értékekhez való hozzáférést a határon túli magyarok számára (például ingyenes múzeumlátogatás, könyvtárhasználat révén).

Szintén ebben a tanulmányban ismerteti Dâncu először a román lakosság magyarság/Magyarország-képét vizsgáló közvéleménykutatás, majd az erdélyi magyarok – de inkább csak a székelyföldiek – között végzett közvéleménykutatás eredményét is. Az utóbbit a bukaresti egyetem szociológia tanszéke rendelte meg, elkészítését pedig az IRES közvéleménykutató cég végezte el. A kutatás során magyar kérdőbiztosok telefonon 659 Hargita és Kovászna megyei magyart kérdeztek meg. Törekedtek a reprezentativitásra is, mivel véletlenszerűen választották ki az alanyokat, így a válaszadók több társadalmi kategóriából jönnek, eltérő a végzettségük, generációs különbségek is vannak köztük. A közvéleménykutatás hibahatára elég magas, 3,8 százalékos a módszertani leírás szerint.

Eszerint a székelyek körében a Trianon szó hallatán majdnem háromnegyedüknek Nagy-Magyarország szétesése, Erdély elvesztése, saját kisebbségbe kerülésük jut eszükbe. A szerző – kissé cinikusan – sajnálkozva jegyzi meg, hogy semleges választ – vagyis azt, hogy ez egy elmúlt történeti esemény volt – csak a válaszadók 16 százaléka adott. A jelenlegi állapotok visszacsinálásában viszont nincs ekkora egyetértés: azt, hogy Erdély visszakerülhetne-e Magyarországhoz, a megkérdezetteknek 32 százaléka tartja lehetségesnek, míg 55 százalékuk szerint lehetetlen már a határokat megváltoztatni.

Dâncu végkövetkeztetése az volt, hogy „Orbán Viktor illiberalizmusa nemcsak a diplomáciai kapcsolatokat rontja a szomszédos államokkal, hanem a mentális teret is, ezért kerülhetett Magyarország dobogós pozícióra az »ellenségeket« illetően a románok mentális térképén" (371.).

A bukaresti totalitarizmuskutató, Florin Abraham tanulmánya is átnyúlik a jelenbe, mivel ő a trianoni békeszerződés utáni revíziós eszmét egészen napjainkig elemzi.[4] Abraham tanulmányának fő tézise az, hogy a két világháború közötti korszakban Magyarországon a revíziós eszme azért jött létre, hogy az országban fennálló társadalmi és politikai status quót biztosítsa, a következő időszakokban pedig „a magyar társadalom autoriter irányításának eszközévé" vált (266.). Abraham ezt egy sor példával támasztja alá: szerinte a trianoni békeszerződés a 20. századi magyar nemzetállam „traumatikus alapítóeseménye" volt (278.). Rámutat arra, hogy a két világháború között a revíziós gondolatot szinte mindenhol meg

[4] Abraham, Florin: Tratatul de la Trianon și mitologia politică revisionistă: abordări tradiționale și recente. 265–308. [A trianoni békeszerződés és a politikai revíziós mitológia: hagyományos és jelenkori megközelítések.]

lehetett találni: az oktatásban, a kultúrában, a történetírásban, a földrajzban, a közgazdaságban (285.).

Abraham az elmúlt száz év revíziós gondolkodása mellett a jelenkorit is elemzi, amelyről kijelenti: „2010 után a revizionizmus állami politikává vált az Orbán-rezsim alatt" (303). Ebbe a folyamatba helyezi el a határtalanítást is, ugyanis szerinte jelenleg „a határok explicit megkérdőjelezése nélküli revizionizmusról" beszélhetünk (305.), de ugyanide sorolja a Fidesz és a határon túli magyar pártok közötti alá-fölérendelő viszonyt is. Sőt, szerinte a tudományt is a revíziós gondolat határozza meg, és a Trianon100 MTA-Lendület kutatócsoportot is ide kapcsolja („habár a kutatócsoport tagadta a politikai célját ennek a programnak, az állami revíziós politikához való köze nyilvánvaló" – 306.). Ezt a véleményt osztja a kötet másik szerkesztője, Vasile Puşcas is, aki szerint a kutatócsoport nem más, mint „politikai-propagandisztikus" eszköz (389.).

A történészek tanulmányai között a leginkább figyelemre méltó a Veronica Turcuș által jegyzett írás, amely a román örökség (levéltári, múzeumi, könyvtári gyűjtemények) románok általi megszerzését dolgozza fel.[5] Turcuș kiindulópontja szerint az: a békeszerződés klauzulái a románoknak juttatták a területeket, ezzel együtt pedig az örökségnek is ott kell legyen a helye.

Evidenciaszerűen, forrásként kezeli a két világháború között keletkezett politikai írásokat, például David Prodan történész egyik tanulmányát, amelyben Prodan arról írt, hogy a magyar hatóságok mesterségesen darabolnak fel levéltári fondokat, hogy azokat a románok ne találhassák meg és ne szállíthassák el (224.). A továbbiakban – Prodannal egyetértésben – elszalasztott lehetőségnek látja 1919-et, vagyis Budapest román megszállását: „Akkor kellett volna a levéltári anyagot hazaszállítani, amikor még egyben volt" (233.).

Turcuș valódi történelemszemlélete akkor derül ki, amikor a még Budapesten maradt „román levéltári anyag" további sorsáról beszél: „ahogyan David Prodan 1984-ben figyelmeztetett, a magyar politika a további román kérésekre, miszerint adják át a levéltári anyagot, 1986–87-ben egy háromkötetes propagandamunkával válaszolt. Az Erdély története szemiprofesszionalista kompiláció, amely azzal tűnik ki, hogy olyan sztereotípiákat és közhelyeket sorol fel, amelyenek semmi köze a 20. századi összehasonlító történetíráshoz" (236.). Tanulmányát pedig azzal zárja, hogy 2011 után a román és a magyar nemzeti levéltárak kompromisszumos megoldást alakítottak ki: közös projektben, kétnyelvű kiadványokban az Erdélyre vonatkozó levéltári anyagok ismertetőit fogják majd publikálni. „A román fél nem tudja ellenőrizni ezen anyagok homogenitását és valódiságát, csupán a magyar fél jóindulatára hagyatkozhatunk" (239.) – írja.

[5] Turcuș, Veronica: Avatarurile recuperării patrimoniului arhivistic din teritoriile unite cu România, după Tratatul de la Trianon. 219–239. [A trianoni békeszerződés után Romániával egyesült területek levéltári örökségének megszerzése körüli visszásságok.]

A másik kolozsvári egyetemi tanár, Șerban Turcuș írása Vatikán és a Magyar Királyság kapcsolatát tárgyalja, és az apostoli királyság fogalmát elemzi, illetve cáfolja az utóbbi érvényességét vatikáni belső levéltári anyagok alapján.[6] Turcuș azt állítja, hogy „ez a legfelső szintű katolikus dokumentum – amely bíborosok és nunciusok belső levelezése abban a kontextusban, hogy a magyar klérus a Vatikán befolyásának latba vetését kérte egy méltányosabb békeszerződés érdekében – egyházjogilag és nemzetközi jogilag is felmondta az imaginárius apostoli királyság eszméjét" (255.). Turcuș ezen állítását azzal véli bizonyítottnak, hogy a vatikáni nunciusok rámutattak arra: a II. Szilveszter pápa által Szent Istvánnak biztosított különjogok sehol sincsenek említve a Vatikánban. „Az elmúlt évszázadokban a magyar királyok jogtalanul maguknak vindikálták az egyházi ügyek fölötti ellenőrzést" – állítja Turcuș a vatikáni irat alapján (255.).

A román történetírás azon toposzát, hogy a trianoni békeszerződés 1920-as aláírása valójában csak külpolitikai szempontból hitelesítette az 1918. december 1-i gyulafehérvári nagy nemzetgyűlés egyesülési határozatát, két kolozsvári történész, Vasile Pușcas és Vasile Vesa közös tanulmánya mondja ki.[7] Szerintük a gyulafehérvári, a cernăuți-i és a kisinyovi egyesülési határozatok a nemzetközi elismeréssel „hozzájárultak az egységes román nemzetállam" létrehozásához (159.).

Egy másik, inkább politikai, mint tudományos szemlélet, amely a kötet összes tanulmányára jellemző, az nem más, mint a „Románia, mint a kisebbségek mintaállama, a kisebbségi kérdés kezelésének legliberálisabbja" nézet átívelése a kötet írásain. Nemcsak a történészek tanulmányai, hanem a két kolozsvári jogász, Marina-Narcisa Radu és Codruța-Ștefania Jucan-Popovici a trianoni békeszerződést és a nemzetiségi elvet elemző tanulmánya[8] is ebben a szemléletben íródott. Szerintük például a magyar békeszerződés esetében a románok által megszerzett területek nem mindig a nemzetiségi elv szerint kerültek a román állam keretén belülre, ám „a román fél igyekezett a román többséggel szembeni kisebbségi csoportok számára is jogegyenlőséget biztosítani (184–185.). Arra viszont helyesen mutatnak rá, hogy a trianoni békeszerződéssel Magyarország a nemzetközi kapcsolatok szuverén aktora lett (195.). Tanulmányukban néhol ellentmondásba kerülnek korábbi állításaikkal: míg korábban kijelentették, hogy a határok végső megállapításánál nem mindig vették figyelembe a nemzetiségi elvet, addig egy másik passzusban arról írnak, hogy „a határok kialakítása elsősorban a nemzetiségi és önrendelkezési

[6] Turcuș, Șerban: Sfântul Scaun și dezavuarea doctrinei Coroanei maghiare în contextul Tratatului de la Trianon (documente din anii 1919–1921). 241–264. [A Szentszék és a Szent Korona, az apostoli királyság szemléletének cáfolata a trianoni békeszerződés kontextusában (Dokumentumok 1919–1921).]

[7] Pușcas, Vasile, Vesa, Vasile: Opinia românească față de tratatele de pace de la Paris (primul deceniu interbelic). 151–176. [A román közvélemény viszonya a Párizs környéki békeszerződésekhez a két világháború közötti korszak első évtizedében.]

[8] Radu, Marina-Narcisa, Jucan-Popovici, Codruța-Ștefania: Principiul naționalităților și Tratatul de la Trianon. 177–217. [A trianoni békeszerződés és a nemzetiségi elv.]

elv elfogadása és gyakorlatba ültetése miatt következett be" (200.). A jogászok tanulmánya viszont azért is hasznos, mert témák szerint végigmegy a békeszerződés előírásain (így ismerteti a magyar külkereskedelemre, pénzügyekre, gyarmatokra, haderőre, határokra vonatkozó cikkelyeit). Konklúziójuk pedig abban áll, hogy a trianoni békeszerződésben az önrendelkezés alapján a román nép saját nemzetállamhoz való joga valósulhatott meg, míg a román állam a legjobb példa a nemzetiségi elv kezelésére azóta is (215.).

A történeti tanulmányok viszont a Iordachi és Trencsényi által elemzett és akadémiainak nevezett értelmezési keret szerint íródtak. A román történészek például a területi megnagyobbodás jogosságára kellett rámutassanak, ezért minden mondatukkal a fennálló status quóhoz – vagyis a határok sérthetetlenségéhez – kerestek történeti érveket. A Trianon-kötet szerzői szinte szóról szóra megismétlik a két világháború közötti román miniszterelnök, Ion I. C. Brătianu érvelését, amely szerint amellett, hogy Erdélyben román többség létezett ekkor – és tényleg román többségű a tartomány már a 18. század óta –, „a románok az őshonos elem, a magyar invázió, valamint a német és székely kolonizáció minden erőfeszítésük ellenére nem tudták megváltoztatni a tartomány eredendően román jellegét" (52.).

A leginkább ezt a szemléletet tükröző tanulmány – talán a szerző diplomata volta miatt – Dumitru Preda írása.[9] Preda itt lényegében az 1918. december 1-i gyűlést követő, a trianoni békeszerződés aláírásáig eltelt másfél év eseménytörténetét adja. Például a román hadsereg 1919. áprilisi támadásának motivációi közé „a sok száz éve elrabolt területek" visszaszerzését helyezi (33.). Hozzá hasonlóan a szerzők alig használnak magyar nyelvű forrásokat vagy épp szakirodalmat – amit igen, azok magyar szerzők világnyelveken megjelent munkái –, ezért is lehet ilyen az értelmezésük.

A kötetben ábrák is segítik az eligazodást, a népszámlálások adatai grafikonok, táblázatok segítségével könnyebben átláthatók. Viszont előfordul az is, hogy egyes tanulmányok egyik betűméretet és sorközt használnak, míg más tanulmány esetében másikat – szerencsére ez csak egyetlen helyen és valószínűleg tördelési probléma miatt ilyen.

Zárásként elmondható, hogy ha pár évtized múlva a román történeti kánon megváltozik, az talán magával hozhatja a közoktatás átalakítását is. És akkor az ország a nemzeti kisebbségeire – főként az erdélyi magyarokra – már nem biztonságpolitikai veszélyforrásként, hanem egyenlő, csak épp más nyelven beszélő állampolgárok közösségeként fog tekinteni. De vajon mennyien maradunk addigra?

[9] Preda, Dumitru: Factor diplomatic și militar în înfăptuirea și recunoașterea internațională a Unirii românilor. 27–67. [A románok egyesülése nemzetközi elismerésének diplomáciai és katonai tényezői.]

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.279

Zahorán Csaba*

Marie Antoinette fekete hollója

Roman Holec: *Trianon – triumf a katastrofa*. [Trianon – diadal és katasztrófa.] Marenčin PT, Bratislava, 2020. 256 oldal.

Roman Holec az egyik legismertebb, a 19. és 20. századdal foglalkozó szlovák történész.[1] A pozsonyi Comenius Egyetem oktatójaként és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársaként (valamint a Szlovák–Cseh Történész Bizottság elnökeként) elsősorban Szlovákia és Közép-Európa modern kori gazdaság-, társadalom- és politikatörténetével foglalkozik. Számos gazdaságtörténeti publikációja mellett[2] érdemes megemlíteni a csernovai sortűz feldolgozását,[3] a Pál Judittal közösen írt Péchy Manó-életrajzot,[4] a szlovákiai Habsburgokról és Coburgokról szóló könyveit,[5] illetve az Andrej Hlinkáról írt életrajzát.[6]

Noha ezek a témák a magyar történelem részei is – vagy legalábbis ezer szállal kapcsolódnak hozzá –, van még egy kifejezetten „magyaros" kérdéskör, amelyhez Holecet ugyancsak szoros, egyúttal szemlátomást ellentmondásos viszony fűzi, és amelyhez többször is visszatért az utóbbi bő egy évtizedben. Ez pedig nem más, mint amit a magyar nyilvánosságban a „Trianon-jelenség" fogalmaként ismerünk, vagyis a trianoni békeszerződés és összefüggései. Egyik korábbi írásában azt elemezte, hogyan jelenik meg Trianon a szlovák szépirodalomban,[7] egy másikban

* A szerző történész, a Trianon 100 MTA-Lendület Kutatócsoport munkatársa. E-mail: zahoran-csaba@gmail.com

1 Lásd még a 2006-ban vele készült interjút: „Több fordításra, bírálatra és vitára van szükség. Másképpen nem jutunk előre a közös múlt közös megítélésében." Interjú Roman Holeccel. *Sic Itur Ad Astra* 2006/3–4. 9–18. http://epa.niif.hu/01000/01019/00005/pdf/0918Holec.pdf (letöltve: 2021. 07. 06.)

2 Magyar nyelven lásd Roman Holec: *Dinamitos történelem. A pozsonyi Dynamit Nobel vegyipari konszern a közép-európai történelem keresztútján 1873–1945*. Pozsony, Kalligram, 2009.

3 Roman Holec: *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Martin, MS 1997. Erről Lásd Katus László: Kőzápor és golyózápor. A csernovai sortűz 1907. *Rubicon* 2008/4. 51–53.

4 Roman Holec–Judit Pál: *Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy*. Bratislava, Kalligram 2006.

5 *Poslední Habsburgovci a Slovensko*. Bratislava, Ikar 2001; *Bratislavskí Habsburgovci*. Bratislava, Marenčin PT 2019; *Coburgovci a Slovensko*. Bratislava, Kalligram 2010.

6 Roman Holec: *Hlinka. Otec národa?* Bratislava, Marenčin PT 2019.

7 Roman Holec: A Trianon-diskurzus a szlovák szépirodalomban. *Limes* 2010/4. 31–45.

a békeszerződés magyar emlékezetét vette kritikai vizsgálat alá,[8] egy hosszú tanulmányban a magyarosítás jelenségét taglalta,[9] míg egy másik szövegben érdekes – igaz, helyenként elég meredek – párhuzamot vont a magyar és a japán történelemszemlélet között.[10] Ezekben egyszerre elemez, értékel és bírál, meglátásai pedig magyar–szlovák történészvitákat is inspiráltak.[11] Bár ezek az eszmecserék sajnos viszonylag hamar kifulladtak, de talán így is hozzájárultak ahhoz, hogy Roman Holec a trianoni békeszerződés aláírásának századik évfordulójára egy vaskos monográfiával álljon elő *Trianon – diadal és katasztrófa*[12] címmel, amelybe több korábban megjelent tanulmányát is beépítette. Úgy tűnik, hogy a kérdés – főleg az utóbbi évek magyarországi fejleményeinek kontextusában – nem hagyta nyugodni. Jelen szövegben ezt a könyvét mutatom be, számos vitára ingerlő felvetése közül pedig néhányra részletesebben is kitérek, illetve reflektálok.

Bár a történelmi Magyarország felbomlása a szlovák történetírásban nem is annyira a trianoni békeszerződéshez és következményeihez, hanem inkább a dualizmus kori előzményekhez és 1918 végéhez (Csehszlovákia megalakulásához és a turócszentmártoni nyilatkozathoz), kisebb részben pedig a következő év első felélhez kapcsolódik,[13] az ezeket a fejleményeket feldolgozó szakirodalom mellett több, kifejezetten Trianonról szóló munka is megjelent a rendszerváltás óta. A 2010-es

[8] Roman Holec: Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2011/4. 109–132. https://epa.oszk.hu/00000/00033/00049/pdf/EPA00033_Forum_szemle_2011_4_agora_roman-holec.pdf (letöltve: 2021. 06. 29.)

[9] Roman Holec: Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918. In Valerián Bystrický–Dušan Kováč–Jan Pešek a kol.: *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848–1992*. Veda, Bratislava 2012. 80–135.

[10] Roman Holec: Čo majú spoločné Maďari s Japoncami vo vzťahu k vlastným dejinám? In Jaroslava Roguľová–Maroš Hertel (zost.): *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elít v moderných dejinách*. Veda, Bratislava 2016. 351–372. Ugyanakkor Holec Csehszlovákia megalakulásával, azaz Trianon „másik", (cseh)szlovák oldalával is foglalkozik – ezzel kapcsolatban lásd pl. Roman Holec: Československo, náš spoločný domov. Pohľad slovenský. In Roman Holec – Jan Němeček: *Československo Náš společný domov*. Academia Historický ústav Praha, 24. září 2018., magyar nyelven lásd pl. Szlovákia a Csehszlovák Köztársaságban. *Regio* 2019/2. 270–288. https://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/268/pdf_246 (letöltve: 2021. 06. 29.)

[11] Lásd a Holec írására reagáló két cikket: Zahorán Csaba: A Trianon-jelenség pozsonyi tükörben. Válasz Roman Holec Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről című cikkére. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2011/4. 133–148. http://epa.oszk.hu/00000/00033/00049/pdf/EPA00033_Forum_szemle_2011_4_agora_zahoran-csaba.pdf (letöltve: 2021. 07. 06.) és Szarka László: Párhuzamos jelenségek a magyar és szlovák történetírásban, köztörténetben. *Történelmi Szemle* 2012/3. 469–490. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2012_3/469-490_szarka_.pdf (letöltve: 2021. 07. 06.), 2012 során pedig Pozsonyban és Budapesten is sor került egy-egy vitára számos magyar és szlovák történész részvételével.

[12] Roman Holec: *Trianon – triumf a katastrofa*. Marenčin PT, Bratislava, 2020.

[13] Lásd még Vörös László: A történelmi Magyarország szétesése és Trianon. Az 1918–1920 közötti események megjelenítése a magyar és szlovák történetírásban. *Limes* 2011/1. 5–43. és

évek elején elhunyt Ladislav Deák és Marián Hronský munkáin kívül, amelyek a szlovák nemzeti – sőt, helyenként kifejezetten etnocentrikus-nacionalista – narratívába illeszkedtek,[14] az újabb nemzedékből főképp Miroslav Michela foglalkozott a kérdéskörrel.[15] Nagyon fontos eredménynek tekinthető a Miroslav Michela és Vörös László által közösen összeállított kötet, amelyben a szerzők elsősorban a békeszerződés utóéletére és emlékezetére koncentráltak.[16] Michela és Vörös szerkesztői koncepciója két szempontból is újszerű volt: egyrészt az interdiszciplináris megközelítésnek köszönhetően, másrészt mert arra törekedtek, hogy kilépjenek a trianoni kérdéskör elemzésének nemzeti keretei közül. Roman Holec viszont alapvetően továbbra is a nemzeti paradigmán belül marad, igaz, írásait semmiképp sem lehet besorolni a Deák és Hronský által fémjelzett etnocentrikus-nemzetépítő irányzatba.

Tavaly megjelent könyvében Holec elsősorban a történelmi Magyarország felbomlását, a mai Szlovákia területének csehszlovák integrációját és a trianoni békeszerződés néhány kevésbé közismert kérdését dolgozta fel, miközben egyes, főképp a magyar nemzettudatot érintő következményekről sem feledkezett meg. A több mint 350 oldalas monográfia tizenegy fejezetre, valamint egy, a trianoni kérdéskört aktuális kontextusba helyező bevezetésre és egy összefoglaló záró szövegre tagolódik. Az első két fejezet a dualista magyar nemzet- és nemzetállam-építést boncolja – különös tekintettel a szlovák vonatkozásokra –, illetve a háború alatti magyar nagyhatalmi ambíciókat tárja fel. A következő két rész a világháborús vereséget, a mai Szlovákia kiválását és az érte 1918–1919 folyamán folytatott magyar–csehszlovák küzdelmeket, illetve a régió pacifikálását taglalja, beleértve

Bajcsi Ildikó: Szlovák történészek Trianon értelmezései – historiográfiai áttekintés (1989–2019). *Clio Műhelytanulmányok* 2020/4. https://www.clioinstitute.hu/single-post/2020/06/04/bajcsi-ildik%C3%B3-szlov%C3%A1k-t%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9szek-trianon-%C3%A9rtelmez%C3%A9sei-historiogr%C3%A1fiai-%C3%A1ttekint%C3%A9s-1989 (letöltve: 2021. 07. 06.)

14 Lásd pl. Ladislav Deák: *Trianon – Ilúzie a skuto*čnosť. Kubko Goral, Bratislava, 1995., uő: *Od Trianonu po malú vojnu, Maďari a Slováci medzi dvoma vojnami 1918–1939.* Eko-konzult, Bratislava, 2010., Marián Hronský: *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon 1918–1920*. Veda, Bratislava, 2001., uő: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti 1918–1920.* Veda, Bratislava, 2011.

15 Miroslav Michela: *Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921*. Kalligram, Bratislava, 2009., uő: *Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon.* Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Békéscsaba–Budapest, 2016.

16 Miroslav Michela–László Vörös a kol.: *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku.* Historický ústav SAV, Bratislava, 2013. http://www.forumhistoriae.sk/sites/default/files/rozpaduhorska.pdf (letöltve: 2021. 07. 06.). A kötet írásait magyar nyelven lásd a Limes 2010/4. és 2011/1. számában. Sajnos Vörös és Michela azóta távolabb kerültek Trianon kérdéskörétől, így kezdeményezésüknek nem lett közvetlen folytatása.

az akkor még messze „nem szlovák” Pozsony meghódítását is. Az ötödik fejezet egy fordulatos sorsú nógrádi politikus, Ľudovít Bazovský (Bazovszky Lajos) személyén keresztül az impériumváltás helyi sajátosságait szemlélteti Nógrád megye etnikailag kevert közegében, a hatodik pedig a trianoni békeszerződés előkészítéséről, valamint Andrej Hlinka és František Jehlička (Jehlicska Ferenc) párizsi – „szlovák különutas” – akciójáról szól. A hetedik fejezet a magyar békeküldöttség tevékenységére, a békeszerződés aláírásának ceremóniájára, illetve több, Trianonnal kapcsolatos magyar és szlovák mítoszra koncentrál. A nyolcadik fejezetben a szerző felvillantja a helyi gazdasági következményeket (Losonc példáján), kitér a magyar Trianon-traumára, majd a békeszerződésnek azokat a rendelkezéseit elemzi, amelyek a „művészeti, régészeti, tudományos vagy történeti jelentőségű tárgyak vagy okiratok” át- („vissza”)adását,[17] katonai kérdéseket és Tiencsin (a Monarchia koncessziós területe Kínában) jövőjét szabályozták, végül pedig ismerteti a határkijelölés folyamatát. Míg a kilencedik fejezet Trianon „nagy vesztese”, a Csehszlovákiához került – főleg magyar identitású – birtokos osztály hanyatlását dolgozza fel, az utolsó előtti a Duna új státusát és a dunai hajózás be nem váltott ígéreteit mutatja be, a kötet pedig Trianonnak a szlovák szépirodalomban tükröződő emlékezetével zárul.

Roman Holec különféle megközelítéseket használva, egyszerre több szinten és változatos témákat is ügyesen kezelve mutatja be a szlovák olvasónak a trianoni kérdéskört. A számos diplomácia-, had- és gazdaságtörténeti, illetve a magyar és szlovák identitást érintő vonatkozás ismertetése mellett a felvidéki arisztokrata családok sorsába, illetve egy szűkebb régió (Nógrád) viszonyaiba is bepillantást nyújt egy-egy fejezetben. Maga a szerző az utószóban úgy fogalmaz, hogy ez a mű saját Trianon-értelmezése, amelyben a szlovák közönség számára érdekes és releváns témákat választott ki, hogy Szlovákiában jobban megértsék „milyen tragikus helyet foglal el Trianon a magyar történelemben és történetírásban.” (306.) A kérdéssel kapcsolatos magyar–szlovák szemléletbeli különbséget arra vezeti vissza, hogy míg a magyarok 1920-ban hátrafelé tekintettek, ugyanis a múltból merítették identitásukat, Csehszlovákia előre nézett, mivel múltja még nem volt, csak jövője. Ugyanez a fordított pozíció pedig mintha ma is érvényes lenne – a magyarok inkább Trianon következményeivel, a szlovákok pedig az oda vezető előzményekkel foglalkoznak. (308.) Lényegében itt, illetve a sérelmek – főképp magyar részről történő – instrumentalizálásában látja annak az okát, hogy hiába erősítették meg a békeszerződést a második világháború után, „Trianon és szelleme (…) továbbra is Közép-Európa fölött lebegett, zavarva az itteni viszonyokat.” (309.)

A *Trianon – diadal és katasztrófa* szerzője magyar szemmel is igyekezett megvizsgálni néhány jelenséget, továbbá kiemelte, hogy nem a – gyakran saját

[17] A Felső-Magyarország – vagyis hozzávetőlegesen a későbbi Szlovákia – területéről származó, de Trianon után különféle magyarországi gyűjteményekben maradt tárgyak kérdése azóta is sérelemként van jelen a szlovák nyilvánosságban.

érdekeiket követő – történészek és politikusok optikáját részesítette előnyben, hanem az események kortársaiét. (306.) Ez plasztikusan jelenik meg azokban a részekben, amelyekben konkrét szereplők – személyek, családok, kisebb közösségek – hányattatásait érzékelteti figyelemre méltó empátiával. Roppant érdekesen ír az impériumváltás(oka)t kísérő – gyakran kényszerű – identitásváltásokról, például egy nyitrai hivatalnok vagy a liptói nemesek szemszögéből. Nem siklik át azok fölött az epizódok fölött sem, amelyek kellemetlen fényt vetettek a mai Szlovákia területén berendezkedő új hatalomra, mint például a civil áldozatokkal járó pozsonyi sortűz (93–94.) vagy a szlovákiai földreform nemzeti, a magyar nemesség[18] befolyásának megtörését célzó dimenziója. (231–242.)

Roman Holec könyve jól megírt, kifejezetten olvasmányos, magával ragadó munka. Sok szempontból revelatív lehet, főleg a szlovák célközönség számára, mivel nem a hagyományos szlovák nacionalista narratívába ágyazza be a trianoni kérdéskört, míg a magyar olvasóknak pont a szlovák nézőpont miatt lehet érdekes. A szerző ugyan sikeresen kerüli el a szlovák nacionalizmus számos sztereotípiáját és torzítását, nemzeti optikája miatt azonban egyes megállapításai több helyen is ütköznek a magyar narratívákkal, például a magyar nacionalizmus vagy a határok kapcsán. A következőkben ezt a két metszéspontot vizsgálom meg alaposabban.

A magyar nacionalizmus kritikája

Korábbi írásaihoz hasonlóan Holec jelen könyvében is meglehetősen kritikusan viszonyul a magyar nemzetépítéshez. Már a bevezetőben előrebocsátja, hogy tulajdonképpen benne látja az okát annak, hogy a rendszerváltást követően Trianon és a kisebbségi kérdés újra hangsúlyosan megjelent a magyar nyilvánosságban, mégpedig „határkérdésként" is – igaz, ezt nem csak a magyar politikusok számlájára írja. (8.) Bár Trianon instrumentalizálását ő is főképp a politikusok „érdemének" tartja, a már több mint évszázados történelmi esemény szerinte a mindennapok szintjén is aktuális, még akkor is, ha sok fiatal számára az egész téma már kétségkívül nagyon távolinak számít. (9.) Holec úgy véli, hogy a Trianonra és a többi múltbéli vereségre fókuszáló magyar történeti tudat sérelmeit nagyban segíti fenntartani a békeszerződéssel kapcsolatos beszédmód és a különféle jelképek („elszakított területek", „megcsonkított Magyarország", „Felvidék", „Nagy-Magyarország"-térképek és emlékművek stb.), ami egy szlovák történész számára – a Szlovákia iránt megnyilvánuló tartós magyar közöny mellett – még irritálóbb lehet. (9.)

A szerzőnek az az egyik fő tézise, hogy a történelmi Magyarország felbomlása mögött is elsősorban a hagyományos magyar nacionalizmust kell keresni. Ennek

[18] Holec könyvében Trianon kapcsán is következetesen a „nemesek" és „nemesség" fogalmát használja.

megfelelően élesen bírálja és elhibázottnak tartja a dualizmus kori nemzetiségpolitikát, igaz, a Magyar Királyság egyes nem magyar nemzeteinek elidegenedését-elidegenítését az államtól – a szlovák nemzeti narratívával összhangban – egészen 1848–1849-ig vezeti vissza. (12.) Szerinte a nemzetiségi kérdést sem akkor, sem a kiegyezés után nem sikerült megoldaniuk a magyar eliteknek, az agresszív magyar nacionalizmus pedig később sem nagyon változott. Állítását az első világháború végéig tartó időszak vonatkozásában Grünwald Béla ténykedésével,[19] a millenniummal, az állam által tevékenyen is elősegített asszimilációval, a „magyar faj" állítólagos felsőbbrendűségének megnyilvánulásaival és a századelő magyar birodalmi elképzeléseivel támasztja alá.[20] Úgy véli, hogy a háborús viszonyok között a terjeszkedést célzó magyar tervek hirtelen reális alternatívaként jelentek meg, így Budapest nagyhatalmi ambícióit is jóval komolyabban veszi, (27–28.) mint a magyar történetírás.[21] Az erőszakos magyarosítást is elsősorban a magyar sovinizmus megnyilvánulásaként és olyan céltudatos politika eredményeként értelmezi, amely az oktatás, a különféle statisztikai trükkök (pl. az 1900 utáni népszámlálások alkalmával az „anyanyelvre" vonatkozó kérdés megváltoztatása a „legszívesebben beszélt nyelvre") vagy a magyaroknak szlovák jellegű városokba történt beköltözése révén érvényesült, és amiért a felelősséget a háború után a magyarság viselte, sokszor nem éppen igazságos módon. (34–37.) Bár felvillantja az asszimiláció és a modern nemzetállam-építés nem csak a történelmi Magyarországra korlátozódó összefüggéseit, ezt a gondolatot nem viszi tovább, így – a természetes vagy spontán asszimiláció hanyagolásával együtt – némiképp egyoldalúan és leegyszerűsítve ábrázolja ezeket a komplex folyamatokat.[22]

Ugyancsak a magyar nemzeteszme agresszivitásának kontinuitására mutat rá akkor, amikor az 1918-as összeomlás módját, illetve a későbbi magyar revizionizmust taglalja, összhangban azokkal a vélekedésekkel, amelyek szerint a történelmi Magyarországhoz ragaszkodó magyar nacionalizmus a különféle politikai rendszereken átívelő konstans jelenségnek tekinthető.[23] Károlyi Mihály politikáját

[19] Ezzel kapcsolatban lásd Roman Holec: Grünwald Béla két alakváltozata, két arca és a körülötte kialakult mítoszok. In *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai.* Kalligram, Pozsony, 2011. 233–260. Vö. újabban Demmel József: Szörnyeteg Felső-Magyarországon? Grünwald Béla és a szlovák–magyar kapcsolatok története. Ráció Kiadó, Budapest, 2021.

[20] Vö. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Osiris, Budapest, 2007.

[21] Lásd Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Osiris, Budapest, 2004. 121–158.

[22] A magyarosodás kérdésével kapcsolatban lásd pl. Borsi-Kálmán Béla: *Kisfiúk a nagy viharban. A temesvári „Levente-pör" – az első román „irredenta per" – története,* 1919–1922. Kortárs Kiadó, Budapest, 2020.

[23] A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltását több kortárs szereplő is a magyar nacionalisták zsarolási kísérleteként értelmezte, amire a mai román történetírás is gyakran hivatkozik. Lásd pl. Iulian Sîmbeteanu: Ungaria, de la prăbușirea Dublei Monarhii, la intervenția Armatei Române. *Historia Special* 2019/27. 24., továbbá Lucian Leuștean: *România, Ungaria și*

és Jászi Oszkár „Keleti Svájcát" teljesen elszigetelt jelenségként kezeli, amelynek nemcsak a nemzetiségek között nem volt érdemi támogatottsága (megkésettsége miatt), hanem a magyar oldalon sem. (161.) Bizalmatlanul szemléli az 1919. március 21-i vértelen kommunista hatalomátvételt is,[24] amely kapcsán egy épp Budapesten tartózkodó szlovák szociáldemokratát idéz: „Az internacionalizmusnak és a kommunizmusnak kellene megmentenie a változatlan magyar imperializmust és sovinizmust. Leninnek kellene megmentenie azt, amit nem volt képes megmenteni Tisza, Andrássy, Károlyi és Jászi együttesen." (161.) Ebben az olvasatban a Károlyi-féle kormányzat és a Tanácsköztársaság legfőbb „bűne" az volt, hogy egyik sem akarta tudomásul venni és elfogadni a szomszédok törekvéseit – valójában erőszakos, többnyire önkényes területfoglalásait, amelyeket gyakran a „kész tények politikájával" próbáltak megvalósítani. Pedig a magyar vezetők – saját illúzióikon túl – a pacifizmusba és a wilsonizmusba, a korrekt béketárgyalásokba, végül a világforradalomba vetett hittel csak azokhoz a megállapodásokhoz próbáltak ragaszkodni, amelyeket rajtuk kívül senki sem vett komolyan. Idealizálni természetesen őket sem kell, de talán érthető, hogy nem akartak önként lemondani az ország egyre nagyobb részeiről, különösen azokról, ahol jelentős magyar népesség is élt.

A magyar nacionalizmus kontinuitása Holec szerint a Tanácsköztársaság bukása után még nyilvánvalóbbá vált, amit nemcsak a csehek elleni budapesti propagandaakciók és tervek, hanem a magyar békeküldöttség összeállítása és tevékenysége is bizonyít. A szlovák történész ugyanis úgy látja, hogy mindenki érezte, mennyire hamis a magyarok hivatkozása a wilsoni önrendelkezésre és a népszavazásra, és bár Apponyi Albert kiválóan alkalmas volt a békeküldöttség vezetésére, „de akkor sem volt jó választás. Ha a magyarok demonstrálni akarták a régi Magyarországgal és politikai kultúrájával való összefonódást, nem is választhattak volna jobb embert. Apponyi szó szerint a szimbóluma volt az ország arisztokratikus jellegének és annak a nemzetiségpolitikának, amely sosem illett a kirakatába." (180–181.) A méltányos nemzetiségpolitika ígéretét a Horthy-korszak intézkedései hamarosan hiteltelenítették,[25] mindazonáltal Holec szkeptikusan jegyzi meg, hogy annak érvényesülésére amúgy sem lett volna esély, mégpedig sem a trianoni békeszerződés előtt, sem utána. A szerző ezt a magyar nacionalizmus változatlanságával és a (magyarországi) politikai kultúra alapjában véve nem demokratikus jellegével

Tratatul de la Trianon 1918–1920. Polirom, Iași, 2002. 183. De vannak, akik ezt a jelenséget még nagyobb időtávlatban is érvényesnek tekintik, lásd pl. Vasile Puşcaş: Trianon, Trianon! In Vasile Puşcaş–Ionel N. Sava (coord.): *Trianon, Trianon!: un secol de mitologie politică revizionistă.* Editura Şcoala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020. 382–383., továbbá Dan Falcan: Trianon – un tratat care nu mai foloseşte nimănui. Historia Special 2020/31. 65.

[24] Vö. Hatos Pál: *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 57–76.

[25] A szerző itt Miroslav Michela Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921 című könyvére (Kalligram, Bratislava, 2009.) alapozza állításait. A könyvről lásd Zahorán Csaba: Az összeomlás másnapján. Limes 2011/1. 121–127.

indokolja, és – Bibó Istvánnal vitázva – kijelenti, hogy nem Trianon vezetett a magyar demokratikus alternatíva bukásához. (209.) Jóllehet könyve másik helyén elismeri, hogy „a szomszédok területi követelései radikalizálták, és szó szerint sarokba szorították a magyar politikát," azt is gyorsan hozzáteszi, hogy „az [vagyis a magyar politika – Z. Cs. megj.] sem akart lemondani Magyarország régi határai közötti visszaállításáról." (108.)

Holec igazolva látja a magyar nemzetépítésre vonatkozó megállapításait a legújabb magyarországi fejleményekben is, és keményen bírálja a trianoni téma politikai instrumentalizálását. (307.) Ez összecseng annak a román tanulmánykötetnek a központi gondolatával, amely szintén 2020-ban jelent meg a Trianon-jelenségről, igaz, Holec monográfiájának színvonalát messze nem éri el.[26] A szlovák történész kritikával illeti a békeszerződés megszüntetésére irányuló magyar követelést(?), az irredenta Trianon-emlékművek sokaságát, a Kossuth tér és az Alkotmány utca találkozásánál 2020 nyarán felavatott alkotásnak a magyar államot a magyar nemzettel azonosító koncepcióját, (209–210.) továbbá azt, hogy a magyar állami kisebbségpolitika is gyakran használ olyan retorikát a magyar nemzet Kárpát-medencei – határok fölötti – újraegyesítéséről, amely elfogadhatatlan a szomszédos államok számára. Rámutat, hogy a státustörvény, a kettős állampolgárság, a „15 millió magyar miniszterelnöke"[27] aggodalmakat kelt a szomszédos országokban, csakúgy, mint a trianoni évfordulók körüli rituálék a budapesti parlamentben és az utcákon. Ugyanakkor úgy látja, hogy mindezt a magyar állam tartja életben, és ha nem támasztaná fel és alkalmazná politikai eszközként újra és újra, akkor lehet, hogy már senkit sem érdekelne. (283.) A homályos félelmeken túl, valamint marginális csoportok aktivitásának eltúlzásán kívül (a békeszerződés eltörlését például a nem túl befolyásos Magyarok Világszövetsége[28] és a Mi Hazánk Mozgalom[29] szorgalmazta) azonban Holec már nem fejti ki bővebben, hogy a transznacionális nemzetépítés[30] miért is aggasztó a szomszédok számára? Hiszen az épp a határváltoztatásra kínál alternatívát a magyarság számára Trianonból eredő problémák megoldására. A magyar kisebbségi közösségek támogatása és a nacionalista retorika összemosása végeredményben legalább annyira gyengíti az ő érvelését, mint a kettős beszédet alkalmazókét.

---

[26] Lásd Antal Róbert István recenzióját ugyanezen lapszámban és Zahorán Csaba: Revizionizmus minden sarkon. A Trianon, Trianon! című könyvről. *Trianon100.hu* 2021. 05. 31. http://trianon100.hu/blog-cikk/a-trianon-trianon-cimu-konyvrol (letöltve: 2021. 07. 06.)

[27] Sajnos Holec is hiányosan idézi Antall József szavait, amelyek így némileg más jelentést kapnak. Erről lásd Jeszenszky Géza: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltozás éveiben*. Osiris, Budapest, 2016. 61–63.

[28] https://index.hu/belfold/2020/06/04/trianon_100_magyarok_vilagszovetsege_trianon_tarsasag_kossuth_ter/

[29] https://magyarnemzet.hu/belfold/2020/01/eltorolne-a-trianoni-torvenyt-a-mi-hazank-mozgalom

[30] Erről lásd pl. Csergő Zsuzsa–James M. Goldgeier: Nacionalista stratégiák és európai integráció. *Regio* 2018/2. 5–56.

A Trianonnal kapcsolatos magyar frusztrációk kapcsán Roman Holec a már korábban is megfogalmazott értékeléséhez tér vissza, azaz hogy a magyarok, ahelyett hogy önkritikusan azonosították volna saját mulasztásaikat és kudarcaikat,[31] azóta is inkább a felelősség áthárításával, a kényelmetlen dolgok elhallgatásával és mítoszok gyártásával foglalkoznak, túlságosan kevés önreflexióval. A komplex válaszok keresése helyett pedig leegyszerűsítő magyarázatokkal, világösszeesküvésekkel és bűnbakok felsorakoztatásával állnak elő. (196–209.) Bár a szerző saját szavai szerint csak részben tekintette át a magyar szakirodalmat, kifejti, hogy az amúgy is kevés objektív írás belevész a reciklált, félrevezető és áltudományos szövegek rengetegébe: „mintha nem lenne igény a komoly narratívára a jelenlegi magyar nyilvánosságban, amikor számos tudományos intézetre állandó nyomás helyeződik az állam és az általa gazdagon finanszírozott, a »hivatalos elbeszélésen« dolgozó intézmények részéről". (306.)

Ami pedig a magyar elitek nacionalizmusának és a magyar nemzetállam-építésnek a történelmi Magyarország felbomlásában való felelősségét illeti, ebben kétségkívül sok igazság van. A magyar történetírás fősodra sem vitatja, hogy a dualista elit politikájának hatására az ország nem magyar nemzetiségű elitjeinek jelentős és lakosainak szintén nem csekély része egyre kevésbé tudott azonosulni a magyar állammal – vagy egyenesen szembekerült vele. Ezt a tényezőt azonban nem lehet abszolutizálni a multietnikus ország szétesése kapcsán. Egyrészt a magyar állam viszonyulását a nem magyar nemzetiségekhez korántsem csak a „nemzetállam illuzionistái"[32] határozták meg, másrészt – ahogy Romsics Ignác is rámutatott – a magyar történészek többsége szerint „a 19. századi nemzetiségi törekvések és a magyar nemzetiségpolitika" csak Trianon *egyik* oka volt. Rajta kívül fontos szerepet játszottak a szomszédos államok és a nemzetiségi emigráció irredentizmusa, a győztes nagyhatalmak ígéretei és érdekei, végül pedig a magyarországi belső helyzet.[33] Ugyanakkor továbbra is kérdés marad, hogy a dualizmus idején milyen mértékben és módon hatottak ki a nemzetiségi tömegek mindennapjaira és a magyar–szlovák/román stb. együttélésre az elitek szintjén látványosan megnyilvánuló ellentétek.

Mint ahogy az sem szerencsés, ha a magyar elitek nemzetállam-építő ügybuzgalmát nem a kor kontextusában, az európai – franciaországi, németországi, oroszországi vagy éppen az 1920 utáni csehszlovákiai, lengyelországi vagy romániai – gyakorlatokkal együtt vizsgáljuk. Ez a felelősség kérdését is más megvilágításba helyezi, hiszen a magyar elitek mulasztásainak és hibáinak megfelelőit később

[31] Újabban lásd pl. Ondrej Ficeri: Vállalni a felelősséget Trianonért. *Történelmi Szemle* 2019/4. 763–776.

[32] Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 90–130.

[33] Romsics Ignác: Trianon okai. In Uő: *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 360–361.

másoknál is megtalálhatjuk.[34] Lengyelország, a délszláv állam, Nagy-Románia és Csehszlovákia belső instabilitásában is nagy szerepet játszott a varsói, a belgrádi, a bukaresti és a prágai elitek centralizmusa és nemzeti önzése, ami hasonlóképpen szolgáltatta ki ezeket az országokat a külpolitikai fenyegetéseknek, mint ahogy az a dualista Magyar Királyság esetében történt. De ismerősek lehetnek a kétségbeesett válságkezelések is: a szudétanémeteknek 1938-ban megígért autonómia ugyanolyan későn érkezett, mint Jásziék húsz évvel korábbi javaslatai, és adja magát a kérdés, hogy ez vajon mit árul el a – hamarosan autoriter fordulatot vevő – csehszlovák demokráciáról? Holec logikája szerint – ahogy kilátástalannak ítélve mintegy „leírja" a magyar demokráciát – az 1938-as müncheni döntés utáni második köztársaság belső vívódásait, majd az önálló Szlovákia berendezkedését elnézve a cseh és a szlovák politikai kultúra demokratizmusa, illetve annak mélysége is rögtön megkérdőjeleződik. (Vagy lehet, hogy inkább a történelmi kontextusok hatásának van nagyobb relevanciája?) De mindez akár a „csehszlovák imperializmus" kapcsán is felvethető – ha el is fogadjuk, hogy az nem volt olyan ambiciózus, mint a dualista magyar, attól még nem volt kevésbé valós. Igaz, Holec sem hallgatja el az erre irányuló brit kritikát, (109.) a Csehszlovák Köztársaság Kárpátaljára, a csehszlovák–délszláv „korridorra", az Északi-középhegységre, a sziléziai Teschenre vagy Lausitzra megfogalmazott igényeivel kapcsolatban valahogy mégis elnézőbb, mint Magyarország esetében.[35]

Valóban jelentős különbségek lehetnek az egyes nacionalizmusok – és különösen a nacionalista *politikák* – között, ám magyar–szomszéd vonatkozásban erről nemigen beszélhetünk. Mindegyik lenyűgöző dinamizmussal mozgósította az embereket, mint ahogy hasonló bűnökkel is büszkélkedhetnek (gondoljunk csak a régió nácikkal szövetséges államainak dicstelen szerepvállalására a holokausztban). Egyik nemzeti elnyomás – vagy ha jobban tetszik: erőszakos nemzeti integráció vagy nemzetiesítés – sem különb a másiknál, lényegét és gyakran a konkrét gyakorlatait tekintve sem, és egyiket sem igazolják vagy mentik fel a másiktól elszenvedett sérelmek. Úgy tűnik azonban, hogy Holec, miközben morális szempontból pálcát tör a magyar elitek fölött, lényegesen megengedőbb a cseh és szlovák elitek viszonylatában, és velük kapcsolatban legfeljebb csak a „történtek hibák" típusú, kissé önfelmentésként ható értékelésig jut el.

Igazságos határok?

A magyar–(cseh)szlovák határ kialakulása azon fontos kérdések közé tartozik a Trianon-diskurzuson belül, amelyet látványosan eltérő módon ítél meg a magyar

[34] Vö. Ondrej Ficeri: Vállalni… i. m. 775–776.

[35] A különféle cseh (és csehszlovák) nemzeti ambíciókról lásd pl. Pavel Kosatík: *České snění.* Torst, Praha, 2010. 48–51., 130–131., 196–206., 319–335.

és a szlovák történészek többsége. Míg az előbbiek általában igazságtalanságként értékelik, hogy az államhatárokat nem a nyelvhatároknak megfelelően húzták meg (hangoztatva, hogy ez egyúttal a győztesek saját elveinek megsértését is jelentette), az utóbbiak ezt főképp az etnikai kevertséggel, az akkori politikai kontextussal (Magyarország háborús vereségével) és a (cseh)szlovák nemzeti érdekekkel érvelve utasítják el. Eközben azonban nemritkán érezhető a trianoni status quo legitimálásának szándéka is. Ezt a vitát csak az újabb, a nemzeti paradigmából kilépő „transznacionális"[36] vagy a nemzeti identitás komplexitását[37] is figyelembe vevő megközelítések kerülik el.

Abban viszont nem lehet nem egyetérteni Roman Holeccel, hogy Szlovákia első határainak kijelölése Szlovákia számára a „csehszlovák történet egyik legfontosabb mozzanata" volt. (69.) Annál is inkább, hogy bizonyos értelemben ez – vagyis jelentős magyar népesség elcsatolása Magyarországtól – teremtette meg azt a problémahalmazt, amely mindmáig befolyásolja a magyar–szlovák államközi viszonyt és a szlovákiai interetnikus kapcsolatokat egyaránt.[38] A szerző nem habozik kijelenteni, hogy a magyar–szlovák nyelvhatárt alapul véve a Duna sohasem válhatott volna államhatárrá, és több, a háború alatt született amerikai, cseh, francia és más tervezet is – gazdasági és közlekedési szempontok alapján – legfeljebb csak Pozsonyt és közvetlen környékét juttatta volna Csehszlovákiának. (259.) Ám a háború végére a Csehszlovákia létrehozásán dolgozó szlovák politikusok már a Duna mentén képzelték el a határt, amihez a külföldön tényked csehszlovák vezetők is csatlakoztak, és ennek a vonalnak az elérése lett a Szlovákiáért folyó harc egyik legfontosabb célja. (68.)

Holec is leszögezi, hogy a magyar–csehszlovák határ minél délebbre való kitolása mögött elsősorban gazdasági, közlekedési és katonai-stratégiai megfontolások álltak, (259.) amelyeket olyan célzatos érvekkel is megpróbáltak alátámasztani, hogy az így Csehszlovákiához kerülő magyarok egy része valójában nemrég elmagyarosított szlovák. (259.) Az említett csehszlovák érdekek indokolták azt az igyekezetet is, hogy a csehszlovák csapatok minél gyorsabban minél nagyobb területet foglaljanak el – azt az elvet követve, amelyet a szerző Vavro Šrobárnak, Szlovákia teljhatalmú miniszterének egy kijelentésével illusztrál: „ahova beteszi a lábát a csehszlovák katona, oda kiterjed a csehszlovák impérium." (135.) De ez motiválta például a pozsonyi hídfő és Salgótarján elfoglalását is 1919 augusztusában, amiről – jegyzi meg Holec – „a cseh és szlovák szakirodalom szégyenlősen hallgat". (118.) Ő viszont nem hallgatja el a csehszlovák vezetésen belüli

[36] Erről lásd Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Pesti Kalligram Kft., Budapest, 2018.

[37] Lásd pl. Ondrej Ficeri: *Potrianonské Košice. Premeny etnických identít obyvateľov Košíc v medzivojnovom Československu*. Veda, Bratislava, 2019.

[38] Ezt már önmaga a szlovákiai magyarokkal foglalkozó, könyvtárnyi magyar és szlovák szakirodalom megléte is bizonyítja.

nézeteltéréseket sem: Masaryk elnök mérsékeltebb, a szlovák „héják" radikálisabb és Beneš pragmatikus határelképzelései között.[39] (pl. 165.)

A csehszlovák érdekek érvényesülését a győztes nagyhatalmak politikai és katonai vezetői által kijelölt újabb és újabb demarkációs vonalak voltak hivatva elősegíteni, illetve legitimálni. A szerző bemutatja ezek kialakulását és módosulásait – a csupán időnyerés céljából meghúzott, hozzávetőlegesen a nyelvhatárt követő Hodža–Bartha-féle vonaltól az egymást követő antant-demarkációs vonalakig. (72–74., 108.) Tényként kezeli a Salgótarjánt és Miskolcot is csehszlovák megszállás alá helyező ún. második demarkációs vonal elfogadottságát,[40] (138–139.) ugyanakkor többé-kevésbé elismeri, hogy az 1919 tavaszi csehszlovák támadást követően a magyar ellentámadás tulajdonképpen legitim volt, és hogy „Az erkölcsi fölény a magyarok oldalára került át, akik a túlélésükért küzdöttek, és támogatta őket a túlnyomóan magyar hátország is." Igaz, mondanivalóját itt is azzal egészíti ki, hogy Magyarország nem akart lemondani a történelmi ország visszaállításáról. (139.)

A szlovák történetírás „hagyományos" nemzeti vonulatától eltérően Holec nem fél a – szlovák nemzeti szempontból – kényelmetlen megállapítások kimondásától sem. Például nem tekinti megalapozatlannak, hogy a magyar fél „diktátumként" tartja számon a trianoni békeszerződést,[41] (307.) és hogy ténylegesen sérült az önrendelkezési elv: egy helyen az új határok megállapítását „szelektív és következetlen politikai gyakorlat" eredményének nevezi, aminek következtében új kisebbségek jöttek létre, Szlovákia pedig nagyobb lett, mint a tulajdonképpeni szlovák nyelvterület. (69.) Az érezhető ellentmondást azzal mérsékeli, hogy rámutat: végeredményben az összes érdekelt fél – beleértve a magyarokat is – szelektív módon értelmezte a wilsoni elvet, (70–71.) a határok párizsi kijelölése során általában a nemzeti igényeknek és a politikai elképzeléseknek megfelelően „hajlították a tudományt" a különféle szakemberek, a döntést pedig amúgy is a nagyhatalmak hozták meg. (156–159.) A szerző itt a szomszédos országok narratíváiból már jól ismert érvet is felhasználja, amikor azt sugallja, hogy egyébként sem volt lehetséges összeegyeztetni a politikai és a nemzetiségi határokat. (188.) Noha kijelenti, hogy „A magyar ellenvetések nem nélkülözték a logikát, ellenben Magyarország tervezett megcsonkítása nem egyszer teljesen megalapozatlan volt," (187.) valamint hogy a békefeltételek „keménysége és következményei messze meghaladták a Németországgal kötött szerződését," (189.) mindezt a magyar igények és a békeküldöttség már említett kritikájával próbálja ellensúlyozni. De találkozhatunk azzal a klasszikusnak számító (cseh)szlovák toposszal is, amely élesen megkülönbözteti egymástól a Trianon előtti és utáni Magyarországot. A szerző szerint ugyanis pont

[39] A kérdést azonban tovább árnyalják Simon Attila újabb kutatásai. Lásd Simon Attila (szerk.): *Csehszlovák iratok a magyar–szlovák államhatár kijelöléséhez (1918–1920)*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. 24.

[40] Vö. uo. 25–26.

[41] Vö. Zeidler Miklós: A trianoni béke. Szerződés vagy diktátum? *Rubicon* 2020/6–7. 15–19.

ekkor született meg az a mítosz, hogy „mintha Magyarország (*Maďarsko*), és nem a már nem létező történelmi Magyarország (*Uhorsko*) veszítette volna el területei kétharmadát," és „mintha az összes »elveszített« területen a magyarok lettek volna többségben, vagy csakis magyarok éltek volna rajtuk." (194.) Míg az utóbbi tévképzet kritikája jogos, az előbbi esetben vajon nem inkább annak a – csehül és szlovákul mindmáig alkalmazott – ideológiai különbségtételnek a rögzítésével van-e dolgunk, ami a Trianon előtti és utáni Magyarország közötti diszkontinuitás hangsúlyozásával szeretné alaptalanként beállítani a magyar sérelmeket – és ezzel delegitimálni a revíziós törekvéseket?[42]

A fentiek alapján Holec is tudatában van az új államhatárokkal és a Szlovákia területi elhatárolásával kapcsolatos ellentmondásoknak – mégha ezeket néha bagatellizálja is –, ám mindezt még továbbiakkal is ki lehet egészíteni. Az egyik ilyen szintén a szlovák nemzeti terület „kikerekítésével" függ össze. A szerző helyesen állapítja meg, hogy a csehtől eltérően a szlovák nemzetté válás folyamata – a dualista nemzetiségpolitika hatására – 1918 őszén még befejezetlen volt. (82.) A saját elitekkel alig rendelkező, modern nemzetként épp csak formálódó szlovákság Csehszlovákián belüli önrendelkezését így valóban csak hatalmi eszközökkel lehetett kikényszeríteni, hiszen azt 1918-1919 fordulóján még sok szlovák anyanyelvű személy sem kívánta, a köztársasághoz kerülő németekről, magyarokról és egyéb közösségekről nem is beszélve. Holec le is írja, hogy a háború után még meg kellett győzni az embereket arról, hogy vállalják szlovák identitásukat, és legyenek rá büszkék (91–92.) – ami viszont felveti annak a kérdését, hogy akkor tulajdonképpen ki is választotta a „csehszlovák utat" az első világháború végén? Ezek szerint Vavro Šrobár „csehszlovakizmusa" és Andrej Hlinka szlovák nacionalizmusa egyaránt olyan tömegekre nyilvánította ki igényét, amelyek akkor még csak részben vagy nagyon homályosan, illetve (a nem szlovákok esetében) egyáltalán nem rendelkeztek (vagy máig nem rendelkeznek) szlovák nemzettudattal. A kérdés pedig akkor is érvényes marad, ha a „szilárd" nemzeti identitást elsősorban a politikai és értelmiségi elitek szintjére szűkítjük le (annak ellenére, hogy itt is meglepő fordulatokra került sor), a szélesebb tömegeket pedig inkább a premodern, lokális, hibrid vagy szituatív nemzeti identitásokkal, illetve a nemzeti közömbösséggel jellemezzük. Az ellentmondás különösen jól látszik Kassa esetében. Jóllehet Holec reflektál Ondrej Ficeri kassai történész észrevételeire (291–292), de már nem viszi végig kollégája gondolatmenetét. Abból ugyanis nem következik az, hogy nemzeti

[42] Az Uhorsko–Maďarsko szembeállítás kapcsán lásd Marián Hronský: Twilight of Historic Hungary and the Peace Treaty of Trianon. In Štefan Šutaj et al.: *Key Issues of Slovak and Hungarian History (A View of Slovak Historians)*. Universum-EU, Prešov, 2011. 191–195., szlovákiai politikai instrumentalizálására pedig lásd pl.: R. Rafaj: Maďarsko vzniklo až v roku 1918, Trianonom o nič neprišlo. *Teraz.sk* 2013. 06. 05. https://www.teraz.sk/slovensko/r-rafaj-madarsko-trianon/48225-clanok.html?utm_source=teraz&utm_medium=organic&utm_campaign=click&utm_content=.%253Bsearch (letöltve: 2021. 07. 07.)

alapon indokolt lett volna Kassa Csehszlovákiához való csatolása és „visszaszlovákosítása" (igaz, az ellenkezője sem). Ficeri a nacionalizmuskutatások elméletei alapján inkább azt állítja, hogy a városért a 19–20. század folyamán két nemzetépítés versengett, a magyar és a szlovák, közülük pedig 1918 végéig egyértelműen az előbbi állt nyerésre. Az impériumváltást követően ezt a folyamatot a (cseh)szlovák nemzetépítés megfordította, amit a helyi lakosok jó részének sajátos „hibrid" identitása tett lehetővé.[43]

Hiányosságok és tanulságok

A szövegbe becsúszott, egyébként kevés tárgyi hiba közé tartozik, hogy 1918. november 16-án nem a Magyar *Demokratikus*, hanem a Magyar *Nép*köztársaságot kiáltották ki (153), vagy – amint arra Szarka László is rámutatott[44] – hogy a magyar–csehszlovák ún. „második demarkációs vonalat" a szerző összekapcsolta a valójában csupán az újabb magyar–román demarkációs vonalat ismertető Vix-jegyzékkel.[45] (108)

Az komolyabb problémának tűnik, hogy Holec mintha továbbra is elsiklana a magyar történésztársadalmon belüli szakmai erőviszonyok fölött, vagyis nem veszi figyelembe azokat a különbségeket, amelyek a – hangsúlyozom – *szakmai* szempontból mérvadó és a marginális vagy irreleváns történészek és narratíváik között léteznek. Bár jelen művében nem mossa teljesen össze a magyar történetíráson belüli különféle irányzatokat, és maga is hivatkozik a trianoni kérdéskörrel foglalkozó – *valóban* releváns – magyar történészekre, például Romsics Ignácra, Ablonczy Balázsra, Szarka Lászlóra, Zeidler Miklósra vagy Berényi Ivánra, ám továbbra is mintha főleg a magyar nacionalista-etnocentrikus irányzat képviselőire reflektálna, és velük vitatkozna.[46] Vajon azért van ez így, mert nem tartja elegendőnek az előbbiek eredményeit, amelyek cáfolhatnák – vagy legalábbis jelentősen árnyalhatnák – a magyar nacionalizmusra vonatkozó egyes megállapításait, vagy pedig azért, mert ez a kényelmesebb? Például az, hogy Magyarország nem volt felelős az első világháború kirobbantásáért, vagy hogy a legnagyobb mértékben

[43] Lásd Ondrej Ficeri: *Potrianonské*… i. m.

[44] Szarka László: Reflexiók Trianon szlovák olvasatáról. *Új Szó* 2021. 06. 03. https://ujszo.com/szalon/reflexiok-trianon-szlovak-olvasatarol (letöltve: 2021. 07. 06.)

[45] A magyar szakirodalom két „Vix-jegyzéket" tart számon: az elsőt 1918 decemberében, míg a másodikat 1919 márciusában adta át a budapesti antantmisszió vezetője a magyar kormánynak. Ezeknek azonban nincs közük a szlovák szakirodalomban „második demarkációs vonalként" emlegetett, a csehszlovák vezetés által még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt kért újabb demarkációs vonalhoz, amelynek jóváhagyását viszont a források nem támasztják alá. Lásd Simon Attila: *Csehszlovák*… i. m. 25–26.

[46] A Trianonnal foglalkozó magyar történetírás áttekintését lásd Romsics Ignác: *Trianon okai*… i. m. 329–365.

Károlyi Mihály a hibás Trianonért (a régi elit felelőssége pedig fel sem merül), inkább csak Raffay Ernő és néhány követője, illetve a várpalotai Trianon Múzeum narratívája esetében állja meg a helyét, míg a magyar Trianon-diskurzus fősodrára már korábban sem volt jellemző. (208) De jól szemlélteti ezt a 2020-ban felavatott budapesti „Trianon-emlékműre" tett megjegyzése is, amelyet már nem tartott szükségesnek kiegészíteni azzal, hogy az alkotás koncepciójának komoly kritikai visszhangja volt a magyar történészek részéről.[47]

Ráadásul a fentebb említettek munkásságából összeálló, fősodorbelinek is nevezhető magyar Trianon-narratívát az utóbbi időszakban jobbnál-jobb művek egészítik ki, árnyalják vagy gondolják teljesen újra. Például Hatos Pál két könyve egy kiegyensúlyozott, senkit sem mentegető vagy elítélő, viszont számos mítosszal is leszámoló elbeszélést kínál,[48] Ablonczy Balázs a magyar Trianon-kutatások új irányait szintetizálja,[49] magyar–szomszéd viszonylatban pedig Bárdi Nándor,[50] Simon

[47] Lásd pl. Gerő András: Városok helyett családokkal emlékezzünk Trianonra! *24.hu* 2019. 04. 13. https://24.hu/kozelet/2019/04/13/gero-andras-trianon-emlekmu-varos-csalad-nev/ (letöltve: 2021. 07. 08.), Egry Gábor: Végre egy irredenta emlékmű? *Hvg.hu* 2019. 04. 18. https://m.hvg.hu/360/hetilap360/2019/16/20191618velemeny2 (letöltve: 2021. 07. 08.), Szarka László: Soknyelvű ország – egynyelvű álom és emlék(mű). Új *Szó.com* 2020. 05. 31. https://ujszo.com/panorama/soknyelvu-orszag-egynyelvu-alom-es-emlekmu (letöltve: 2021. 07. 08.), Czene Gábor: „Politikailag és morálisan is védhetetlen üzenetet küld a kormány" – Interjú Ungváry Krisztiánnal. *Népszava.hu* 2020. 06. 04. https://nepszava.hu/3080312_politikailag-es-moralisan-is-vedhetetlen-uzenetet-kuld-a-kormany--interju-ungvary-krisztiannal (letöltve: 2021. 07. 08.), Szövényi Anna: Trianoni lejtő. Építészet – új nézőpontok a Nemzeti összetartozás emlékművén. *Magyar Nemzet.hu* 2020. 06. 10. https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/trianoni-lejto-8223474/ (letöltve: 2021. 07. 08.), Valló Andor: „Ezernyi szégyenfolt": tényleg történelemhamisítást idéző Trianon-emlékművet lepleznek le augusztus 20-án. *Válasz online.hu* 2020. 08. 14. https://www.valaszonline.hu/2020/08/14/trianon-emlekmu-alkotmany-utca-helynevek-kritika/ (letöltve: 2021. 07. 08.), Molnár Antal–Fodor Pál–Demeter Gábor: Ez a történelmi Magyarország emlékműve, nem a magyarosításé – válaszolnak a Trianon-mementó szakértői. https://www.valaszonline.hu/2020/08/19/trianon-emlekmu-valasz/ *Válasz online.hu* 2020. 08. 19. (letöltve: 2021. 07. 08.), Wachsler Tamás: Az Összetartozás Emlékhelye. Parlament.hu 2020. 08. 20. https://www.parlament.hu/-/az-%c3%96sszetartoz%c3%a1s-eml%c3%a9khelye (letöltve: 2021. 07. 08.), Berecz Ágoston: A Trianon-rámpa és a magyar Nagy-Magyarország aranykormítosza. *Mérce.hu* 2020. 08. 21. https://merce.hu/2020/08/21/a-trianon-rampa-es-a-magyar-nagy-magyarorszag/ (letöltve: 2021. 07. 08.), Gerő András: Emlékhely, álnévvel. *Mérce.hu* 2020. 09. 11. https://merce.hu/2020/09/11/gero-andras-emlekhely-alnevvel/ (letöltve: 2021. 07. 08.).

[48] Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018. és uő: *Rosszfiúk…* i. m.

[49] Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2020.

[50] Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013.

Attila,[51] L. Balogh Béni,[52] Szeghy-Gayer Veronika[53] munkáit érdemes megemlíteni, és nem szabad megfeledkezni Egry Gábor új megközelítéseiről és kérdésfeltevéseiről, [54] illetve Feischmidt Margit és társai nacionalizmuskutatásairól sem.[55]

A *Trianon – diadal és katasztrófa* másik súlyos hiányosságának tartom, hogy a békeszerződéshez köthető magyar frusztrációk elemzése során Holec csak marginálisan érinti az első világháború vége óta kisebbségben élő magyarok kérdését. Jóllehet a kisebbségi problémahalmaz súlyával nagyon is tisztában van (egy helyen mint a „szekrényből folyton kipotyogó csontvázat" jellemzi [85]), de minden alaposssága és objektivitásra való törekvése ellenére nem igazán hajlandó alkalmazni a magyar elitekkel szembeni – egyébként akár jogosnak is tekinthető – elvárásait a Trianon utáni cseh és szlovák elitekre. Említi ugyan az első köztársaság mulasztásait is, ám azokat Csehszlovákia demokratikusabb politikai kultúrájával ellensúlyozza, illetve a „tanulóéveknek" tudja be. A második világháború utáni jogfosztásokra, valamint az államszocializmus alatti kisebbségi sérelmekre is történnek utalások, de azokra nyilván azért nem tér már ki, mert csak közvetve tartoznak a témájához. Pedig azok – a Romániához és a délszláv államhoz csatolt magyarok viszontagságaival együtt – szerves részét képezik a magyar Trianon-neurózisnak (vagy kulturális traumának), amely azért is ilyen virulens még száz év elteltével is, mert mindezek a problémák összeadódnak.

A szerző ugyanakkor empatikus is tud lenni, és elfogadja, hogy bizonyára nem alaptalanul érezték magukat sokan vesztesnek Trianon következtében. A vesztesek közé pedig nem csak az összezsugorodott, etnikailag szinte egyszínűvé vált Magyarország lakói tartoztak, akik megélték addig ismert világuk összeomlását, hanem az a több százezer magyar menekült is, akik elveszítették otthonukat, és rossz körülmények közé kényszerültek, továbbá a kisebbségi létre való felkészültség nélkül hirtelen egy ellenséges közegben kisebbségbe került magyarok és a magyarosodás útját választó németek és zsidók is. (70. és 229.)

Azonban szemlátomást teljesen másképp ítéli meg a szlovákiai magyarok mai helyzetét is, mint maguk az érintettek, pedig ebben a tekintetben mindig

---

51 Simon Attila (szerk.): *Csehszlovák…* i. m.

52 L. Balogh Béni (szerk.): *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2020.

53 Szeghy-Gayer Veronika: *Felvidékből Szlovenszkó. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között*. Pesti Kalligram Kft., Budapest, 2016.

54 Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. Újabban: uő: Posztbirodalmi átmenetek? In Ábrahám Barna–Egry Gábor (szerk.): Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés 1918–1925. Dokumentumválogatás I. kötet. Románia. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019.

55 Feischmidt Margit–Glózer Rita–Ilyés Zoltán–Kasznár Veronika Katalin–Zakariás Ildikó: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014.

a kisebbségben lévők hangja a leghitelesebb. Bár Holec jó néhány esetben megértő a magyar sérelmekkel kapcsolatban, egy helyen mégis azt írja, hogy (többek közt Beneš maximalizmusának köszönhetően) „jelenleg van magyar kisebbségünk, amely lehet, hogy ennek nem örül annyira, másrészt több előnnyel is rendelkezik az anyaországhoz képest. Ez a helyzet főképp kulturálisan gazdagítja mindkét felet." (70) Egy ilyen kijelentés nem éppen arról tanúskodik, hogy a szerző átérzi a kisebbségi létet, annál is inkább, hogy sajnos nem bocsátkozik konkrétumokba. Egy ideális világban még akár igaza is lehetne, de néhány sorral lentebb már maga is úgy vélekedik, hogy „boldog és elégedett kisebbségről beszélni, főképp Közép-Európában, több mint illuzórikus." (70) Talán a Trianon és az aktuális kisebbségi kérdés közötti kapcsolat fel nem ismerése a magyarázat arra, hogy Holec nem érti, a magyar nacionalisták miért csak a szlovák és a román nagykövetség előtt vonulnak fel június 4-én, és hagyják ki – démonizált Beneš és Clemenceau ide vagy oda – a cseh, a francia és más diplomáciai képviseleteket. (307) Pedig az ilyen megmozdulások tulajdonképpen a kisebbségek helyzetének rendezetlensége elleni tiltakozás megnyilvánulásai, minden artikulálatlanságuk ellenére.

Roman Holec jelen munkájában sem feledkezik meg az erkölcsi tanulságok levonásáról. A többször is érintett magyar felelősséget már a bevezetőben összefoglalja, amikor a 2010-ben intézményesített június 4-i „trianoni" emléknap, vagyis az „igazságtalan" békéről való megemlékezés kapcsán azt írja, hogy szándékosan használta az idézőjeleket. Hiszen „bár meg tudjuk érteni a rendkívül kemény békefeltételek tragikus hatását, a hibásak maguk a magyar politikusok és politikájuk [volt], amely nemesebb célokhoz méltó következetességgel idegenítette el a történelmi Magyarországtól a nem magyarokat. Igazságtalanságról a saját hibák és mulasztások alapos önreflexiója után lehet majd beszélni, mivel azok juttatták Magyarországot az elé a bíróság elé, amivé a békekonferencia változott." (8–9) A Trianonnak szentelt könyvtárnyi magyar szakirodalom nem csekély része valóban nem megy túl a sérelmek felemlegetésén vagy a történelmi Magyarország iránti nosztalgián, így szakmai szempontból sem képvisel különösebb értéket (miközben a sérelmek kibeszélésének is megvan a maga nem elhanyagolható lélektani szerepe), a szerzők jelentős hányada mégis évtizedek óta magas színvonalon és figyelemre méltó önreflexióval foglalkozik a témával. Vagyis talán már jogosan kerülhet szóba az igazságtalanság is.

Nem lenne sok értelme felróni a szerzőnek a szemléletbeli különbségeket, hiszen azok a nemzeti narratívák természetéből következnek. Az a nyilvánvaló tény, hogy Holec milyen nagyra értékeli Csehszlovákia szerepét és a csehszlovák modernizációt,[56] szükségszerűen kihat arra is, hogy miképp viszonyuljon a történelmi

[56] Ezzel kapcsolatban lásd még Roman Holec 2018. szeptember 24-i előadását a Cseh Tudományos Akadémián: Československo, náš spoločný domov. Pohľad slovenský. R*oman Holec–Jan Němeček: Československo. Náš společný domov.* Academia, Historický ústav, Praha, 2018. 5–43. http://obchod.hiu.cas.cz/shop/img/cms/Ceskoslovensko.pdf Ezzel kapcsolatban

Magyarország 1918-as sorsához. Csehszlovákia „híveként" csak üdvözölni tudja a történelmi Magyar Királyság felosztását, hiszen az előbbi léte eleve az utóbbi tagadására épült. Ezt az elfogultságát pedig nem is tudja levetkőzni, ami abban is megnyilvánul, hogy noha jócskán foglalkozik Trianon magyarországi előzményeivel, a Csehszlovákiára kevésbé kedvező fényt vető – 1920 vagy 1945 utáni – következményekre mindössze néhány utalás szintjén tér ki. Ugyanakkor az is látszik, hogy a szerző Trianon-értelmezése sokak számára valószínűleg nem lesz elég „szlovák"– miközben egyeseknek túlságosan is „(cseh)szlováknak" fog tűnni. És bár fel kell hívni a figyelmet azokra a következetlenségekre és ellentmondásokra, amelyeket a nemzeti optika torzítása okozhat, a *Trianon – diadal és katasztrófa* című könyvet csak ajánlani lehet, az ugyanis – ahogy Szarka László fogalmazott – egyszerre „fontos kihívás és kötelező olvasmány."[57]

De hogy jön mindehhez a címben szereplő, tragikus sorsú francia királyné és egy madár? A könyv bevezetése egy legendával kezdődik, amely szerint a trianoni kastélyban 1785-től időnként megjelent egy holló, felbukkanása pedig valamilyen szerencsétlenséget jelzett előre. Ilyen előrejelzés volt Holec szerint az a Jénában, 1790-ben, névtelenül megjelent írás is, amely komor jövőt jósolt a történelmi Magyar Királyság számára, rámutatva a multietnikus ország sebezhetőségére a modern nemzetépítések hajnalán. Az épp a rendi gyűlésre készülő magyar nemesség azonban nem hallgatta meg a figyelmeztetést. A többi pedig kiderül a tervek szerint magyarul is megjelenő könyvből.

lásd a következő két interjút: Tina Čorná: Československo si nesie v sebe každý z nás. *Pravda.sk* 2010. 10. 30. https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/168289-ceskoslovensko-si-nesie-v-sebe-kazdy-z-nas/ (letöltve: 2021. 09. 01.) és Andrej Barát: Československý príbeh uchvátil svet. A pohľad zvonku fascinuje nás. *Pravda.sk* 2017. 10. 28. https://zurnal.pravda.sk/rozhovory/clanok/446326-ceskoslovensky-pribeh-uchvatil-svet-a-pohlad-zvonku-fascinuje-nas/ (letöltve: 2021. 09. 01.)

57 Szarka László: *Reflexiók*… i. m.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.297

Boka László*

Megpróbáló ajándék, tartalmas búcsú – Horváth Andor-invokációk

Bilibók Renáta, Biró Annamária, Serestély Zalán (szerk.): *Életeink. Horváth Andor-invokációk.* Kolozsvár: Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020. 396 oldal

Sokkal több mint memoár, több mint ünnepi emlékkötet, mint afféle festschrift, több mint tisztelgés, illetve szokványos interjú- vagy konferenciakötet: leginkább mindez egyben. Alcíme is (*Horváth Andor-invokációk*) ezt a szélesre nyitott perspektívát, a rendhagyó főhajtást sugallja, hiszen a könyv lapjain a szerkesztők valóságos és méltó megidézésre, tetemre hívásra vállalkoznak, amint a hiteles arcképvázlaton és a megidézett személyre való emlékezésen, neki mondott képletes istenhozzádon túl kordokumentum értékű primer szövegközléseknek is helyet adnak. A közel 400 oldalas, keményfedelű kötet ugyanis négy, jól elkülöníthető részre tagolódik a szerkesztők (Bilibók Renáta, Biró Annamária és Serestély Zalán) koncepciója szerint, így – kis túlzással 100 oldalanként – tulajdonképpen négy önállóan is olvasható könyvet kapunk, melyek mégis együtt adnak ki egy egészet, vázolnak fel egy életutat, egy sokszínű és sok irányban nyitott, termékeny életpályát, s világítanak meg egy ma már történelminek mondható korszakot.

Az első, címadó rész – alighanem a kötet legértékesebb szövegegyüttese – maga Horváth Andor igen korán félbe maradt önéletírása, önéletrajzi jegyzetei három mérhetetlenül izgalmas alfejezetben. Igazi számvetés, mely a 75. életévét sajnálatosan meg nem érő szerző váratlan halálával szakadt félbe, maradt torzóban, de tematikus egységeivel alapos kalauz a kor történészei, illetve annak kisebbségpolitikája, művelődéstörténete iránt érdeklődők számára is. Ha szigorúan a történelmi közelmúlt felől, kronologikusan tekintjük át a tavaly megjelent kötetet, akkor ez az első egység nagyjából 1989-ig, a véres romániai rendszerváltásig jut el az életútra való saját visszatekintésben. Kimaradnak persze egyes fejezetek (így 1983 és 1989 közt a *Művelődés* „szerkesztői asztala"), de ezt értelemszerűen nem lehet a kötet összeállítóinak felróni, a primer emlékanyag hézagosságából adódik. Ők – nagyon helyesen – a kötet legelejére helyezték a nem is mindenütt végleges önéletrajzi jegyzeteket, ahol

* A szerző irodalomtörténész, a BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Email: Boka.Laszlo@btk.mta.hu

szükséges volt, a hiányzó évszámokat pótolták, ritkább esetekben a pontatlanságokat vagy a több évtized távlatából történő visszaemlékezés évtévesztéseit (főleg az egyes személyekhez kötődő datálási hibákat) pedig minuciózusan javították. A kötetben ezt követően viszont nagyobb időbeli ugrás következik, a második egység ugyanis már a 2013 és 2016 közt szervezett *Mellérendelő*-beszélgetéssorozat egyes alkalmainak írott-szerkesztett változatát adja közre. Ebben a hat állomást számláló kolozsvári rendezvénysorozatban a bölcsész és esszéíró, a már nyugdíjas egyetemi oktató, a *Korunk* főszerkesztő-helyettese kapott felkért előadóként egyfajta állandó főszerepet. A lejegyzett beszélgetésekben így vitaindítókkal, tematikus bevezető előadásokkal és az azokra történt reflexiókkal találkozhatunk; az első könyvfejezethez képest ez óhatatlanul töredékesebb (az élőszó kevéssé míves, a kérdezz-felelek formáknak nem mindig adekvát és nem is teljességre törekvő formájából adódóan), mint a kötet első része, annak jól átgondolt és sokszorosan „megrágott" mondatfűzései. Mégis, ezek is fontos látleletét ad(hat)ják egy másik időszaknak, egy másik énnek mindenekelőtt, akkor is, ha nem mindig teljességre törekvő, pontos és cizellált, inkább óhatatlanul kacskaringós, olykor mellékvágányokra terelt beszélgetésekben formálódik meg e fejezeten belül egy-egy fontosabb gondolatmenet. E szellemi utazásokban Horváth Andornak többek között Egyed Péter, Selyem Zsuzsa, Keszeg Anna, Borbély András, Biró Annamária voltak a partnerei, együtt beszélgetnek, vitáznak – a kötet 2. és 3. fejezeteit talán mégis szerencsésebb lett volna felcserélni, kisebbítve az említett időbeli „törést" a két fejezet között. Ugyanis csak ezt a 2. fejezetet követik a Horváth Andorral készített fontosabb interjúk (a kötet előszava szerint a „még fellelhetők"), szám szerint hét. Egyesek kétségtelenül akár életútinterjúknak is tekinthetők, minthogy olykor egész korszakokról – pl. a teljes bukaresti pályaszakasz húsz esztendejéről – esik szó bennük. Az egyes egységeken belül a szerkesztők szigorú kronologikus rendet érvényesítenek, de így is szembeötlő, hogy a Horváth Andorral készített első komolyabb itt közölt interjú csak 2001-ből, az utolsó pedig 2017-ből való, vagyis az életút egy jelentős része, tulajdonképpen 1990-től az ezredfordulóig egy teljes évtized (benne egy igen aktívnak mondható, sokrétű időszakkal) első látásra fájóan hiányzik, kimarad a kötetből. Ami persze nem teljesen igaz, a keresztbeutalások később javarészt lefedik, a kötet végére mintegy lekerekítve fölmutatják az oeuvre fontosabb állomásait, de a kép olykor-olykor így is hézagos marad. A kötetet a 2019 márciusában megrendezett emlékkonferencia előadásainak szerkesztett anyaga zárja, ebben egykori tanítványai és kollégái közül többnyire a mindmáig Kolozsváron élők és tanítók vagy oda rendszeresen visszajárók emlékező szövegeit, portréit olvashatjuk. (Sorrendben: Demény Péter, Bányai Éva, Gondos Mária Magdolna, László Szabolcs, Orbán Gyöngyi, Kányádi András, Berszán István, Biró Annamária, Balázs Imre József, Selyem Zsuzsa, Keszeg Anna írásait.) Olyan írásokat, melyek a Tanár úr nyitott, bölcselő, a szó legnemesebb értelmében vett esszéírói-értekező alakját idézik meg. Az emlékkonferencia tizenegy előadójának szövegegyüttese bő száz oldalon visszaemlékezést és találó arcképvázlatot éppúgy nyújt, mint Horváth Andor emlékének

dedikált remek szaktanulmányokat. Utóbbiak többségükben (de nem minden esetben) szorosan kötődnek kedves kutatási irányaihoz vagy munkássága valamely szegmenséhez: *A Hét* főszerkesztő-helyetteséhez, az esszéíróhoz, a fordítóhoz, a francia irodalom búvárához, Montaigne, Proust és Camus hiteles olvasójához, a világirodalom oktatójához, annak kedvelt „vándortémáihoz", kisebb mértékben a *Korunk* szerkesztőjéhez, a rendszerváltás utáni irodalmi, politikai és társadalmi szervezetekben felelős tisztségeket betöltő személyhez. És természetesen mindezek fölött a szellemi létezés magasztosabb eszméit követőhöz, a társadalmi szerepeken túl az egyéniséghez, a valódi invokálthoz, az örökösen töprengőhöz, a fáradhatatlanul kérdezőhöz, az egyetem eredeti fogalmának és küldetésének manapság tapasztalható bealkonyultát, átformálódását szomorúan konstatálóhoz, a megismerhetőség és a valós tudás iránti szkepszis posztmodern kiterjesztését pedig meglehetősen feszengve figyelő, idősödő bölcselőhöz.

Nézzük sorjában. Életeink. A találó cím – így többes számban és birtokraggal – magának Horváth Andornak a választása, aki „társszerzője" is e könyvnek. Sztoikus bölcsként fejti ki memoárja legelső soraiban, hogy amennyiben számba vesszük a gyermekkort, a kamasszá válást, az ifjúból férfivá érést s így tovább egészen az öregkorig, akkor bizony több életről beszélhetünk egyetlen földi életút során is. „Minden változása mellett a test ugyanaz marad, a lélek viszont, amelynek otthont ad, újra meg újra alakot vált. Az előző nem szűnik meg benne, csak háttérbe szorul, elmerül abban a tartályban, amelyet időnek nevezünk" (11). Aligha lehetne vitatkozni e sorokkal. A felütés is világos: „Eljött az ideje annak, hogy szemügyre vegyem elmúlt életeimet" (11). Így lesz a primer önéletrajz, a kötet első száz oldala megkapóan őszinte és kellően kritikus életösszegzés. Fontos kordokumentum Horváth Andor életeiről, sikereiről és kudarcairól, az egyes életszakaszokon belül tisztségeiről és egyes intézményeiről, a pálya- és kortársakról, igazi kórkép magáról a politikai rendszerről, amely élete javát behatárolta, illetőleg (egyes interjúkkal, ha tetszik vallomásokkal együtt olvasva) érzékeny látlelet a francia műveltségnek elkötelezett bölcsész szeretett olvasmányairól, a kisebbségi magyarság kulturális önazonossága iránt, illetve a magyar és román kultúra közötti közvetítés iránt is elkötelezett bölcselő változó cselekvési tereiről és lehetőségeiről. A könyv kisebbségtörténeti szempontból is megkerülhetetlen tehát, de örömmel forgatja majd az is, aki erdélyi/romániai intézménytörténetről, sajtó- és cenzúratörténetről a kor hiteles tanújától, mondhatni első kézből szeretne tájékozódni.

Horváth Andor „életei" fontos állomásokban, évszámokhoz kötve is kijelölhetők. Ő maga emel ki jegyzetei legelső lapján néhány dátumot, hangsúlyozván, hogy az emlékeket elsődlegesen mi magunk teremtjük, újra és újra idézzük, mintegy csomópontokba sűrítjük általuk az időt. 1954 így a tízévessé cseperedő kisfiú önfeledt gyermekkorát, 1966 az egyetemet végzett fiatal diplomást, 1975 egy bukaresti magyar hetilap mindössze harmincegy esztendős főszerkesztő-helyettesét s egyúttal egy rendszer hatalmi láncszemét jelöli, míg 1990 már egy minisztériumi

főtisztviselőt, államtitkárt mutat meg az új román demokráciában, 2009 pedig az egyetemi katedra végét, hogy aztán 2014 egy kelet-magyarországi kistelepülésre történő végső visszavonulásnak szabjon szigorú keretet. Az utolsó dátumot ezt követően már az istenhozzádot mondók emelik ki. Érezzük persze, hogy ezen dátumok valamelyest elmozdíthatóak is lennének az emlékeken, „életeken" belül, legalábbis attól függően, hogy egy-egy korszaknak, élet- és pályaszakasznak a kezdetét, végét, netán zenitjét jelölik-e, s ebben az óhatatlanul retrospektív összegzésben a hangsúlyok is más-máshová kerülhetnek az utólagos megértés bölcs interpretáló szándékai szerint. Az önéletrajzi jegyzetek egy része megjelent a *Látó* különböző számaiban, az ezekhez kapcsolódó, kötetbe emelt interjúk szervesen egészítik ki ezek bizonyos szegmenseit, ugyanígy az egyes konferencia-előadások is segítik a töredékes arcképvázlatot teljessé tenni, egy-egy vonást még markánsabbá rajzolni. (Főként Demény Péter és Bányai Éva írásai, illetve a szintén általuk készített interjúk emelhetők itt ki.) Az Életeink bizonyos szövegrészeinek tehát messze több hozadéka van, mintsem egy egyéni életút szubjektív áttekintése, létösszegzése – persze ez is kiemelten fontos! –; az egyén által viselt szerepek és funkciók összjátékaiban egy egész korszak, sőt akár korszakok rajzolódnak ki, azoknak sohasem fekete-fehér, hanem nagyon is rétegzett problémaköreivel. Ilyen szempontból egyszerre nyújt a kötet revelációértékű csemegéket az olvasónak (akit kalauzol, s afféle műhelytitkokba avat be), s figyelmezteti is az utókort, hogy adott helyzetben, adott lehetőségek közt óvakodjon a „reális szocializmus" bonyolult romániai erőtere kapcsán az utólagos ítéletmondás manapság oly divatos kísértéseitől. Az egyéni életúthoz kötődő szövegek pontos látleletet nyújtanak a kisebbségi létezés bizonyos, olykor ma már elfeledett aspektusairól is. A kollektív emlékezetből fokozatosan kulturális emlékezetté simuló ismeretanyag mindenkoron az árnyalatok elfedésének veszélyét is rejti, ezért is fontos, hogy az 1989 előtti többes kiútkeresés lehetőségei vagy kényszerpályái (egyéni, mikroközösségi, egész nemzeti kisebbséget érintő szinteken) a kötet lapjain precízen és átfogóan, kellő önkritikával és hűvös pragmatizmussal jelenítődnek meg.

A visszaemlékező sem vakbuzgó hívőnek, sem lázadó kritikusnak nem nevezi önmagát az egykor regnáló politikai rendszerhez kötődő viszonyában. Az életút, melyet felvázol, viszont óhatatlanul a diktatúrába forduló romániai államszocializmusnak is sajátos fejlődésrajzát adja. Az életek egy felhőtlennek mondható gyermekkorral, a vallásos indulás meghatározó momentumaival és a katolikus hitet gyakorló, két fiút nevelő szülők szeretetével és kolozsvári mindennapjaival indulnak, az 1950-es évek sötétségei még értelemszerűen kívül maradnak a gyermeki, majd az ifjúi tudaton, mire azonban az érettségiig jut, már tisztában van vele, hogy az egyetemi felvételi nem csupán a szaktudásról szól, hanem az egyúttal az „ellenőrzött társadalmi szelekció" eszköze is. Az ifjú Horváth Andor már a Babeş–Bolyaira adja be iratait, hiszen a két egyetem erőszakos egyesítése időközben, 1959-ben lezajlott. Az egyetemi stúdiumok 1961-től kezdődnek francia főszakon, de az olvasó itt is megtudhatja, hogy

a korban irodalmat tanítani kockázatosabb volt, mivel „könnyebben lehetett véteni az ideológiai előírások és elvárások ellen". A kritikai szellem nagyjainak tanulmányozása, az autonóm egyén méltatása – Voltaire-től André Gide-ig – a „lázító szabadgondolkodás dicséretének" is tűnhetett (35). Az életbe belépő fiatal előtt a nyílt vagy hallgatólagos korlátok megismerése és kognitív integrálása alapvető jelentőségű. A továbbra is a szüleivel élő, kissé magába zárkózó, „a galeri-szellemet nem különösebben kedvelő" természetű eminens tanuló ideje jelentős részét az Egyetemi Könyvtárban tölti. A diákévek mindemellett olyan évfolyamtársakkal telnek, mint az értekező Rohonyi Zoltán és Molnár Szabolcs, vagy a korszak jelentős írói közül Farkas Árpád, Király László, Magyari Lajos, akik az irodalmi Gaál Gábor Körben is bemutatkoznak – természetesen a szeku felügyelő tekintete előtt. Francia szakos tanárai mellett Jancsó Elemér, Antal Árpád és Csehi Gyula is tanítja, de természetesen megkerülhetetlen a korban a három egész éven át tanulmányozott marxizmus–leninizmus is. A visszaemlékező többnyire időrendben halad saját életútjában, de számos helyen kitérőket is beiktat, külön magyarázatokat tart szükségesnek, így a marxizmus–leninizmus tanának lényegét is összefoglalja (39–41). Kivételesen jó tanulmányi eredményei okán harmadévesen már köztársasági ösztöndíjas s a bölcsészkar KISZ-bizottságának alelnöke. 20 évesen – 1964-ben – egyenes út vezet a Pártba. Horváth Andor e téren is őszintén számot vet: „Miután odahaza meghánytuk-vetettük, mi legyen a teendő, igent mondtam. Opportunizmus? Abban az értelemben igen, hogy leginkább azt vettem figyelembe: a felajánlott lehetőség elutasításából a továbbiakban hátrányom származhat. Így lettem több diáktársammal együtt párttag, és attól kezdve tanáraim társaságában vettem részt az »alapszervezeti« üléseken" (42). 1965-ben Franciaországban tölthet ösztöndíjasként egy élményekkel teli hónapot, mely későbbi érdeklődési irányait is alapvetően meghatározza. Ekkorra megtapasztalja viszont a korlátozott lehetőségek és a még inkább korlátozott nyilvánosság közti engedélyek és színjátékok, valóság és látszat, párthűség és szaktudás binaritásait. Mire végez, a „nagy őrségváltás" is lezajlik a pártvezetésben: 1965-tel véget ér a Gheorghiu-Dej korszak. 1967 első fele bukaresti katonai szolgálattal telik, majd látszólag egyenes út vezethetne a kolozsvári egyetemi katedráig, de nem így történik. Ez az időszak, amikor elvben a kitűnő tanuló s a Párt elvárásaink is megfelelő, mondhatni makulátlan kommunista kifejezetten etnikai hovatartozása miatt kerül életre szóló hátrányba. Az új, immáron Ceauşescu nevével fémjelzett rendszer nemzetiségi politikája első jeleit itt mutatja meg. „A következő 25 évben egyetlen magyar sem lett többé a francia katedra tagja" (51) – írja Horváth Andor. Egy Kolozsvár melletti kis faluban történő tanítóskodás, majd a tordai Mezőgazdasági Líceum ingázós 4 éve után 1970-ben „hullik ölébe" a szerencse. A Bukarestben induló új lap, *A Hét* szerkesztői állására kerül szóba a neve. Méhes György ajánlja őt Huszár Sándor figyelmébe, aki 1970 nyarán kezdi toborozni az új hetilap szerkesztőségét. (Választása első körben Deák Tamásra esett, ő azonban nem vállalta az Erdélyből való elköltözést.) Mindez egy olyan korszakban, a „lélegzetvétel" rövid időszakában, amikor még

enyhén liberalizációs tendenciák is jellemzőek, s némiképp új lendületet kaphat az erdélyi magyarság szempontjából a saját kulturális örökség megőrzése, hatékonyabb ápolása az államszocializmus keretein belül. Új fórumok jöhetnek létre, az említett hetilap mellett ekkor indul többek között a Kriterion Könyvkiadó s kezdi el műsorait sugározni a bukaresti televízió magyar nyelvű adása. Ceauşescu hintapolitikájának lényegét sokan sokáig nem ismerik fel. A magyar értelmiség java 1968 után ugyanis a prágai bevonulásból egyedüliként kimaradó román pártvezető mellé áll, támogatja annak Moszkvától távolodó, különutas politikáját, nem sejtve, hogy „a belügyekbe való be nem avatkozás" pufogtatott frázisai majd a román rögvalóságban, a diktatúra elszigeteltségeiben is alkalmasak lesznek a nyugati emberjogi szervezetek fenntartásainak (később már a magyarországi óvatos kritikáknak is) az azonnali és határozott visszautasítására. A hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji „gesztusok" még fokozni kívánják a magyarságnak a párt iránti rokonszenvét és a nyugat elismerését, csakhogy a nacionalista tendenciák a hetvenes évek derekától egyre erősödnek, abszurditásuk a nyolcvanas években teljesedik majd ki, de 1968 kétarcúságát Romániában már a megyésítés címén felszámolt Magyar Autonóm Tartomány esete is előrevetíti. Horváth Andor életútján az első törés (ti., párthűsége dacára, kifejezetten magyarsága miatt akadályozták meg, hogy elfoglalhasson egy kolozsvári egyetemi állást) látszólag egyedi eset, a későbbiekben azonban mindent felülíró pártdirektíva, általános tendencia lesz.

Pedig, mint önmagát jellemezve írja, a rendszerben sokáig inkább volt „kedvezményezett, mint elnyomott", legfeljebb alkatilag ódzkodott, idegenkedett minden fanatizmustól, megkérdőjelezhetetlentől (55.). 1973-tól (Földes László halálát követően) főszerkesztő-helyettes lesz. A bukaresti román írótársadalomban is jól tájékozódó, ambiciózus fiatalember (még ekkor is csak húszas évei végén jár!) szerkesztőként is kellő tapasztalatot szerez ekkorra, ám legalább ennyire fontos tanterepnek számít a korszak sajátos „húzd meg-ereszd meg" viszonyai közt a politikai lavírozásnak a biztos elsajátítása. A cenzúrát hivatalosan Romániában megszüntető, a valóságban azt minden korábbinál erőteljesebben érvényesítő Sajtóigazgatóság cerberusaival és egyéb politikai elöljárókkal történő, egyre nehezebben megvívható „meccsek" azután tíz évig tartanak. 1983-ban botrányos módon, majdhogynem koncepciós perben leváltják a főszerkesztőt, s helyettesét is. A leváltás konkrét oka egy nyomdai baki – amint azt Bányai Éva emlékező-összegző írása a kötet utolsó fejezetében is tárgyalja –, egy okmánybélyeget ábrázoló faliszőnyeg képének a fordított leközlése volt, melyet szándékosnak értelmeztek, provokációnak tekintették, minthogy a reprodukált tárgy a románok egyesülésének ünnepére, december 1-re utalt. A valódi ok mindazonáltal nem ez volt, ez csak amolyan utolsó cseppnek mutatkozott az arasznyira duzzadt jelentések sorában, mely a magyar hetilap szerkesztőiről tizenhárom év alatt felgyülemlett. Az egyre nyíltabban nacionalista rendszer ekkor (1983–1984 táján) már minden maradék magyar értelmiségit, aki minimálisan is veszélyesnek számíthat, eltávolít a fontosabb pozíciókból.

A román fővárosban töltött két évtized Horváth életében valóban értékrendek, világok totális felcserélődéséről, összeomlásáról tanúskodik (ebben faktuálisan a múlt eltörlése, a város történelmi arculatának átépítése is jelképes); ez a reményteljes politikai kezdetektől az őrület végső tragikumáig terjedően a rendszer belső történéseit testközelből megélő tanút állítja elénk.

A korszak politikai viszonyainak jobb megértetéséhez a kötet – a memoárrészben, illetve egyes interjúkban – olykor egész történelmi tablót is felvázol. Horváth Andor, ha a kérdéskör megkívánja, korábbi korszakok elfeledettnek gondolt jellegzetességeit is kiemeli, s komparatív módon tárgyalja. Azt például, hogy az 1945 után érvényesülni tudó magyar értelmiség jelentős hányada valóban balos elkötelezettségű volt, s hogy ennek gyökerei még a két világháború közt keresendők. Többek között abban, hogy Romániában az 1922-ben alapított, majd két évvel később betiltott Kommunista Párt többsége kisebbségi magyarokból és zsidókból állt: egész egyszerűen azért, mert a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezését (moszkvai barátaikhoz hasonlóan) ők nem látták biztosítva a királyi Romániában, s tulajdonképpen nem ismerték el az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződéseket, azokat rablónak, imperialista jellegűeknek mondva. (Persze azt is tudjuk, hogy ennek az illegális kommunista pártnak a létszáma Romániában még az ezret sem érte el).[1] „A kommunizmus eszmei hadállásai a ’70-es években rendültek meg – noha ekkor szerzett még magának fanatikus híveket is” – írja másutt Horváth (57). Az ehhez hasonló tételek rendszerint plasztikus leírásokban, világos okfejtésekben kerülnek kifejtésre: „három nemzedéket látunk a színen” (66). A régi gárda, vagyis a még a századelőn születettek generációja, majd az első nemzedék (tulajdonképpen azok, akik az interbellikus időszakban születtek, vagyis a Trianon utáni Romániában szocializálódott baloldaliak, többen első generációs értelmiségiek, akiket majd az 1948 utáni új rendszer emel pozícióba), s harmadikként azok, akik eleve a II. világháború táján születtek. A politikai nézetek fokozatos revideálása – ami a visszatekintések egyik vissza-visszatérő tárgya – a régi gárdát tette ki a legnagyobb próbának. „Be kellett látniuk, hogy a kérdőjelek szaporodnak, a kétségek súlyosbodnak”. Majd hozzáteszi: „nagyobb részük úgy próbált rajta túljutni, hogy nem magát a rendszert tette felelőssé, hanem a rossz útra tévedt vezető garnitúrát” (67). A második nemzedék az ő neveltjeikből állt: kevéssé vakbuzgó hit, mintsem inkább annak pragmatikus belátása jellemezte, hogy a rendszer olyan hatalmi struktúra, mely politikai igazolását a történelemből meríti, de mindez nagyobb szellemi függetlenségre és önálló cselekvésre is ösztönözte őket. A harmadikra alig szállott át valami a nagyapák vakbuzgó hitéből. Ők már a kérdőjelek és kételyek éveiben szocializálódtak, nem ismertek „más” rendszert, szellemi próbálkozásaikat is részben irodalmi/művelődéstörténeti minták, a példakövetés stációi

[1] Vö. Miskolczy Ambrus: Románia fasiszta és kommunista forradalom között. *Kisebbségkutatás,* 2017/2.

jellemezték, miközben ott mocorgott már köreikben a korban még alig sejthető politikai váltás lehetősége, egyfajta szordinós ellenzékiség gondolata is. A meglévőtől különböző valaminek a keresése a korlátok közt, ámde a bretteri „itt és mást"-nak a hangsúlyos felvállalása. Horváth Andor önmagát is ez utóbbi nemzedékhez sorolja természetesen, miközben sommás jellemzése nem kíván érdemeket osztogatni egyik vagy másik nemzedéknek. Az alkalmazott tipológia szükségszerűen általánosító. Mégis alkalmas arra, hogy szociológiai, sőt akár lélektani értelemben is egyfajta változásívet, korszakokhoz kötött szemléletbeli sajátosságokat és egyéni életutakban is megmutatkozó kiútkeresési stratégiákat mutasson fel, olyanokat, melyek épp Horváth „életeiben" megismert kortársak személyiségét is megvilágíthatják, változó nekibuzdulásaikat indokolhatják. Alkatuk, magatartásuk, tevékenységük, hovatovább értékválasztásaik is kirajzolódnak e lapokon. No meg az, hogy a hetvenes években az első két generációkból még sokan latba vetették tekintélyüket és pozícióikat azért, hogy a két „ügy", a szocializmus és a nemzetiség ügye ne váljék külön. Míg közvetlenül a háború után indulók, vagyis a második generáció tagjai (többek között Bodor Pál, Gálfalvi Zsolt, Huszár Sándor, Domokos Géza, Kányádi Sándor vagy épp Sütő András) már egyre inkább a nemzetiség perspektívájából szemlélik a szocializmus romániai valóságát (és nem fordítva, mint elődeik, sőt, egyre inkább kérdőre is vonva azt, a hetvenes évek nyitányán nyíltabban, aztán csak burkoltan, metaforikus nyelvezettel), addig a legifjabbak nemzedéke (Csiki László, Farkas Árpád, Magyari Lajos, Király László, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Gyimesi Éva és Tamás Gáspár Miklós) kevesli e szemléletváltást. Őket, vagyis az ún. esszé- és elméletírók bretteri iskolájának tanulóit, majd a Forrás-nemzedék harmadik rajzását (Szőcs Gézáék, Balla Zsófiáék stb.) az egyéni szabadságjogok és a valóságos demokrácia kérdése foglalkoztatja, a politikai és szellemi örökség megreformálhatóságában nem hisznek. Mindez azért elsődleges e kötet szempontjából, mert *A Hét* szerkesztőségi csapatában „találkozott és szerencsésen összegződött" e három nemzedék szellemi potenciálja, ami a lap teljesítményén is meglátszott.

A kötet lapjaiból számtalanszor kiviláglik, hogy a rendszer általi gondos ellenőrzés a legcsekélyebb, legártalmatlanabb eseményekre is kiterjedt már a hatvanas években is. Ceauşescu ún. „apagyilkossága" viszont eleve egy új rendszer álságos mivoltát és ördögi szándékait tükrözte. Miközben széles tömegekkel elhitette, hogy a múlt hibáiból okulni kell, s elítélte a korábbi (1948–1965 közötti) titkosszolgálati módszereket, a Gheorghiu-Dej-éra kegyetlen vérengzéseit, s elődjét tulajdonképpen „leleplezte", kevésbé direkt, kevésbé szem előtt lévő módon, ámde folyamatosan terebélyesedő besúgóhálózatot épített ki, a titkosszolgálatot pedig a pártszervezetek felügyelete alá vonta – és viszont! A Párt X. kongresszusa (1969 nyarán) ráadásul a szocializmus végső győzelmét is bejelentette, a belső veszély, a belső bomlasztás lehetősége mindazonáltal megmaradt, és tulajdonképpen új, láthatatlan ellenségképet kreált, amire folyamatosan lehetett hivatkozni. A Szeku

tevékenységének lényege „az általános megfélemlítéssel párosuló totális ellenőrzés” (89) volt, mely az élet minden szegmensét átjárta, a belügyi szervek informátorokat építettek be mindenhová. *A Hét* belső munkatársai közé is, értelemszerűen. Horváth Andor itt is kiszól a szövegéből, amikor figyelmeztet: néhány epizódot mesél erről vagy arról, néhány dolgot elmagyaráz, megvilágít a helyzet vagy a korszak (abszurditása) jobb illusztrálásaképp, s mindvégig a mai olvasó fejével gondolkodik, annak figyelmével szemléli a múlt eseményeit. Jó tanárként kalauzol, mondhatnánk, nemcsak monologizál, hanem arra is figyel mindvégig, hogy azok is értsék, akik természetesen nem élték meg e csúfos véget érő időszaknak semelyik epizódját vagy nem érthetik a korabeli összefüggéseket. „Szükségét érzem itt bizonyos fogalmak tisztázásának” – írja, majd kitér a „besúgó”, illetve a „forrás” megjelölések különbségeire, jelezve, hogy az utóbbi évtizedekben sokakról kiderült, hogy beszervezték őket, ám hozzáteszi: „az általuk írott jelentések tartalmának függvényében e cselekedetek erkölcsi súlya minden esetben külön elbírálást igényel” (101).

„Tartsunk egy rövid szemlét a romániai magyar folyóiratok háza táján” (69) – írja másutt. Az ehhez hasonló mondatok után alapos, időben előre-hátra oszcilláló, az indokokat, előzményeket és következményeket is bemutató folyamatleírások következnek a kor valamennyi fontosabb magyar nyelvű kulturális periodikájáról és annak főszerkesztőiről, bemutatva azok életútját és legfőbb személyiségjegyeit, s természetesen a lapok életében betöltött feladatköreiket is. „Egy központi hetilap főszerkesztője beletartozik a hatalom személyi állományába. Kinevezését magas pártfórum hagyja jóvá. Tagja annak, amit a szakirodalom úgy nevez: a nómenklatúra” (68). A gépezet működik, ezzel a több száz, akár több ezer személlyel, a Párt fegyelmezett katonáival, akik fölött így is őrködik a cenzor, s melléjük még ott vannak a beszervezettek. Horváth teljes nyíltsággal, hűvös tárgyilagossággal beszél saját pozíciójáról, de a rendszer konformista kiszolgálóiról is, akiknek „munkaköri kötelességük volt a rendszer dicsérete”, ugyanakkor figyelmeztet is: egy diktatúrában igen nagy különbség lehet „a kényszerűen kötött kompromisszum és a jellemtelen talpnyalás között” (79). Utóbbi minden diktatórikus rendszerben jelen van, s általában a kontraszelekciót is erősíti. A magyar értelmiség soraiban is volt ilyenre példa, mindazonáltal a rendszer belső törekvéseiből adódóan igazán fényes politikai karrierre kisebbségiként eleve nem sokan számíthattak.

A könyv bizonyos fejezetei visszatérően tárgyalják a korszak cenzurális sajátosságait, illetve az öncenzúra mindennél terhesebb formáit, a vállalt vagy kikényszerített lélektani kontrollt, kiemelve azt, hogy az esetleges következmények tudatában a retorzióktól való félelmek közt (mely szerzőben és szerkesztőben egyaránt félelemérzetet generált) szövegek visszafogása, megcsonkítása, a valós szókimondás helyett a túlzott alkalmazkodás „olyan attitűd, amely a sorozatosan elfogadott engedmények nyomán végül akár a jellemet is kikezdi”. Az ekképp vázolt sajtó- és politikatörténeti kontextuális hálóban a nyilvánosság ellenőrzésének

az elsődleges garanciája már nem pusztán a cenzúrahivatal és a főszerkesztő volt, az öncenzúrát első fokon „maga a szerkesztőség" gyakorolta, ezért sem volt mindegy annak összetétele. Az 1980-as évek romániai abszurditásában ráadásul minden „terjesztésnek" számított, már az is, ha egy szerzői kéziratot (még nem tudva, hogy az rejt-e a rendszer számára kifogásolható elemet) egy szerkesztő valaki más szakmabelinek olvasásra eljuttatott, megmutatott. Horváth Andor többször hangsúlyozza, hogy ezen lapokban (*A Hét* esetében éppúgy, mint más, az 1960-as évek legvégén engedélyezett intézmények, fórumok esetében) tényleges politikai cselekvésre nem nyílt tér, amint azt is, hogy a szocializmus kezdetben ható s még őszinte híveket szerző ügye a hetvenes évekre a magyar értelmiség szemében (önmagát is közéjük sorolva) fokozatosan és egyértelműen „a nemzetiség iránti felelősségvállalás és elkötelezettség" ügyévé változott. E téren pedig egyáltalán nem számított elhanyagolandó ténynek az, hogy a magyar nyelvű véleményformálás néhány fórumra korlátozódott a korban, az abban dolgozók hatalma, autoritása, felelőssége is másként méretik tehát meg. Huszár Sándor már leváltása után írta Gáll Ernőnek, a *Korunk* (addigra szintén leváltott) főszerkesztőjének: „Akár kockázatvállalásnak nevezzük ezt, akár bátorságnak, tény, hogy az első években *A Hét* többi laptársánál merészebben próbált élni az ellenőrzött nyilvánosságban rejlő lehetőségekkel". A korszak áthallásos, metaforikus nyelvezetének használata a szépirodalomban vagy a színházi szövegek szintjén kollektív katarzissal felérő gyakorlattá vált, az általuk kiváltott „cinkos akusztika" szerző és közönség között e lefojtások közepette lett általánossá.

A szerkesztőségi asztal mellett Horváth Andor több francia és román szépirodalmi, illetve értekező szöveg biztos kezű fordítójaként is korán elismerést vívott ki. 1972-ben, az UNESCO által meghirdetett A Könyv Nemzetközi Évében az ő nevéhez fűződött például – Domokos Géza kérésére – Robert Escarpit *A könyv forradalma* című művének magyar változata, de irodalomszemiotikai tanulmányokat is fordít. Viszonylag későn, 1979-ben jelenik csak meg első saját esszékötete a Forrás-sorozatban. Ekkorra már sokszorosan igaz, amit visszaemlékezésében indulására vonatkozóan is fontosnak gondol kiemelni. „Részben az irodalomnak köszönhetem azt is, hogy kritikai érzékem a rendszerrel szemben ugyancsak működött. Senki nem győzött meg arról, hogy a kommunizmus rossz, elvetendő. Nem így kezdődött. Elég volt eleinte érzékelnem, mennyi kérdőjel veszi körül" (57). A kezdeti érzékelés súlyos tapasztalatokká érett az 1980-as évek abszurditásai közt. A bölcselő szkepszise, olvasmányai, munkája a rendszerre nézve is veszélyessé válnak. Az 1983-as leváltását követően munkáját a *Művelődés*nél folytató Horváth házkutatásokkal és hosszú napokig történő kihallgatásokkal, megfélemlítésekkel járó kálváriája 1988-ban zajlott. A kötet egyik fejezete részletesen beszámol minderről, fontosabb kiemelnünk itt is a narrátor hűvös tárgyilagosságát, mely nem kívánja sem megtagadni, sem szépíteni a történteket. „A velem történtek első számú közvetlen következménye az volt, hogy valóban felfüggesztettem minden

érintkezést a magyar diplomatákkal. Meggyőződésem szerint az ellenem folytatott vizsgálatnak ez is volt a fő célja: elvágni a diplomaták kapcsolatait a bukaresti magyar értelmiség képviselőivel", majd objektíven hozzáteszi: „Tizennégy hónap volt hátra 1989 decemberéig. […] Ha a Szekunak ez volt a célja – elérte." (101.)

A kötet alapvető kontextust vázol tehát legalább három évtized romániai mindennapjainak a pontosabb megértéséhez. Koherenciáját tekintve a két keretező fejezet (az önéletrajzi jegyzetek és az emlékkonferencia anyaga) kétségkívül egy belső és egy külső vizsgálati nézőponton alkalmaz, kétféle szemléletet érvényesít. Mi volt az, amit önmagáról – afféle létösszegzésként – elmondani akart és tudott, s mi maradt meg – konkrét szövegeken, számba vehető köteteken vagy előadásokon, interjúkon túl – mindabból, ami talán rögzíthetetlen is, de mégis a legfontosabb: tanításaiból, alakjából, gesztusaiból, emberségéből, erudíciójából közvetlen diákjai, kollégái és az utókor számára? Ha patetikus akarnék lenni, azt írnám: milyen tálentumokat tudott kamatoztatni, továbbadni? Egyik legfontosabb ezek közül alighanem a világra való nyitottsága volt. Első meghatározó tanára egy Romániába került, ott megházasodó francia professzor, Henri Jacquier volt, aki a nyelven túl enciklopédikus tudást tárolt elméjében, s egyben követendő mintát is adott tanítványainak, de azt is megtanította, hogy a kultúra a világot átszövő összefüggések hálózata. A művek mögött emberi sorsok rejteznek, a sorsok mögött pedig maga a történelem. S lehet-e egy ifjúnak nagyobb öröm, felfedezés, mintsem meglátni, ráeszmélni arra, hogyan fonódnak össze, miként tárulkoznak fel ezek egy-egy korszak művészi teljesítményében? Amikor pár éves politikai pályafutás után 1992-ben a kolozsvári katedrára került, Horváth Andor ezt a tapasztalati örömöt adta át diákjainak, köztük e sorok írójának is. Majdnem ötvenéves volt már ekkor. Rendhagyó tanári pálya a Marianum falai közt rendhagyó előadásokkal, melyekben mindvégig kérdezett: akkor is, amikor a múlt értékeiről beszélt, s akkor is, amikor a jelent próbálta értelmezni. „Sajátos esztétalélek működött bennem" – írta önmagáról. „Szellemi alkatom legértékesebb tartozékának a kritikai nyitottságot tekintem" (56). A szkepszist termékenyen működtető kérdező attitűdöt, a biztos szentenciák helyett a bele nem törődő szakadatlan kutatást, a pozitív értelemben vett kíváncsiskodást, az irodalmi művel vagy a „műtárggyal való" folyamatos párbeszédre lépés szükségességét és örömét tanította. Írásaira is ez az alaposság és körültekintés, a visszafogott, s mégis elegáns stílus volt jellemző. Ahogyan Demény Péter jellemzi: „görög–francia–angol gentleman volt", a „szellem, a stílus, a műveltség, a választékosság, az értelem lovagja, aki írásainak margójára vonult, saját ízlését ritkán hozta szóba, értékítéleteit mindig tárgyilagosan indokolta meg" (289.). Amíg nagyszerű memoárját, illetve a *Mellérendelő* beszélgetéssorozatban most közölt fejtegetéseit, gondolatmeneteit olvastam, valahol két magyarországi kortársának, szellemi rokonának visszafogott hangneme, alázata és végtelen erudíciója jutott mindvégig eszembe: Hankiss Eleméré, s a szintén kolozsvári születésű Poszler Györgyé. Mindketten ugyanabban az évtizedben hunytak el, mint a náluk jóval fiatalabb Horváth Andor.

A bevezetőben azt írtam, az életút képe olykor hézagos, töredékes. Ha a kötetből nem is marad ki, sokkal kevesebb figyelem jut az 1990-es évek egyéb feladatköreire, a *Korunk* főszerkesztő-helyettesére, az RMDSZ politikusaként minisztériumi tisztségeket viselő személyre, a Bolyai Társaság elnökére, a Soros Alapítvány országos kuratóriumának tagjára. S egyáltalán nem esik szó a magánemberről. A Bukarestbe költöző 26 éves fiatalról, a férjről és családapáról önéletírásában sem találni semmi magánéleti utalást, egyetlen sort sem. Horváth Andor visszafogottsága, szerénysége, úriembersége az őt ismerők előtt érthető, bár az olvasó furcsállhatja, hogy még a *Mi teszi Önt boldoggá, Horváth Andor?* című interjúban (készítette Zsigmond Andrea) sem kerül szóba családja, gyermekei.

A kötet számos helyén esik szó a román–magyar közeledés szükségességéről, az eltérő kultúrák hatékonyabb megismertetésének fontos, sziszifuszi munkájáról, melyből Horváth Andor ugyancsak kivette a részét, hisz azt vallotta, hogy a kultúra embereinek mindenkori alapvető kötelessége a nemzetek, nyelvek közötti tájékozottság hiányán enyhíteni. A többségi és kisebbségi kultúrát sem csupán közelíteni akarta egymáshoz: azt tartotta elsődleges és megkerülhetetlen lépésnek, ha egymás kultúrája révén a másik identitása is megérthetővé válik. Az elfogadásnak és a remélt jogegyenlőségnek véleménye szerint ez kellett volna az alapelve legyen. Ezért is címezte utolsó könyvét,[2] ha tetszik, a román értelmiségnek, román nyelven írva, arról, hogyan vált ő maga magyarrá, a kötetben óriási művelődési anyagon és saját példáján mutatva rá a magyar kulturális identitás eredőire. Mindezek fényében is szerencsés lett volna a kötet konferenciafejezetében olyan román értekezőt is megszólaltatni, aki e vállalásairól is számot vethetett volna. A kötet volumenéhez képest fájóan hiányzik továbbá Horváth Andor munkásságának bibliográfiája, s egy névmutató is nagyban segítené a történészek tájékozódását.

Összességében mindazonáltal elmondható, hogy kimondottan értékes, sok tekintetben hézagpótló kötetet jegyeznek a szerkesztők, akiknek egyáltalán nem volt könnyű dolguk. A rendhagyó invokáció előhívói a töprengő, a világot jobb helyé tenni igyekvő Horváth Andor sokrétű „hagyatékával" sáfárkodva a lehetőségekhez mérten sikeres megoldást választottak. Hiszen – mint ők maguk írják a kötet előszavában – az itt maradottak szorultsága mindig kényszeres kiútkeresésből táplálkozik: Horváth Andor gondolatai, tanításai kiben-kiben folytathatják érlelő útjukat, azok valahol mégis nyilvánvalóan folytathatatlanok, ismerősek és idegenek egyszerre. „Valami úgy maradt félbe, ahogyan csak ő hagyhatta félbe, és csak úgy lehet folytatni, ahogy mi folytathatjuk. […] A megidézés feloldhatatlan belső ellentmondást rejt. Többek között ezt a megpróbáló ajándékot hagyta ránk Horváth Andor".

[2] L. a *Hogyan lettem magyarrá* címűként fordítható, román nyelvű kötetét: *Carte de vizită – Cum am devenit maghiar*. Cluj: Idea Design & Print, 2016.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.309

Borbély Sándor*

Női szövegvilágok, sorsok és mikroperspektívák

Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin (szerk.): *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek*. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest, 2019. 398 oldal

A feminista elméleti paradigma – a posztkoloniális tanulmányokkal együtt – az 1980-as évektől terményeken hatott a posztmodern kultúra- és társadalomtudományi diskurzusokra. Ezek az irányzatok ugyanis – amint az köztudott – nem csupán újszerű, a korábbi vizsgálatokban kevésbé exponált témákra (mint a test, a szexualitás, az erőszak, a biopolitika, a prostitúció, az őrület, a nemi alapú munkamegosztás, az alternatív női és férfi identitások) irányították a figyelmet, de elősegítették az antropológiai ismeret- és tudáselőállításban rejlő aszimmetrikus politikai, hatalmi viszonyokban meglévő diskurzív, társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek tudatosítását is.[1]

Ebből a – tudomány- és metakritikai – szempontból a Magyar Néprajzi Társaság kiadásában, Frauhammer Krisztina és Pajor Katalin szerkesztésében megjelent *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek* című kötet különösen izgalmas, és a hazai, szélesebb tudományos nyilvánosság érdeklődésére is számot tartó vállalkozásnak tűnik. Ez a könyv ugyanis a magyar néprajzi kutatások diszciplináris határain belül egy eddig kevésbé elemzett témát[2] – a női folklórszövegek, azaz

* A szerző kulturális antropológus, az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének munkatársa. E-mail: Borbely.Sandor@abtk.hu

1 Vö.: Crasnow, Sharon: Feminist Anthropology and Sociology: Philosophy of Science Issues. In: Turner, Stephen – Risjord, Mark (eds.): *Philosophy of Anthropology and Sociology*. Oxford: Elsevier, 2007. 755–789.; Moore, L. Henrietta: *Feminism and Anthropology*. Cambridge: Polity Press, 1988.; Stacey, Judith – Barrie, Thorne: The Missing Feminist Revolution in Sociology. *Social Problems* 32, 1985. 301–16.; Geller, L. Pamela – Stockett, Miranda K. (eds.): *Feminist Anthropology: Past, Present, and Future*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006.

2 A (klasszikus) néprajz területén az utolsó nagyobb, monografikus igénnyel összeállított hasonló tematikájú kötet 1999-ben jelent meg, Küllös Ilona szerkesztésében (L. Küllős Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 1999.) A hazai magyar nyelvű szakirodalomban újabb, genderszempontokat érvényesítő antropológiai/etnográfiai kutatások továbbá például: Bakó Boglárka (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban.* Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2008.; Kisdi

a különböző diskurzív praxisok segítségével konstituált nemi viszonyok – elemzését állítja középpontba, illetve azok szövegfolklorisztikai vizsgálatát ígéri. Mindez ugyanakkor – egyebek mellett – magában hordozza az adott tudományszak kutatási hagyományaira, normatív módszertani, elméleti megközelítésmódjaira vonatkozó (ön)reflexiók lehetőségét is.

A mintegy 400 oldalas kötet a Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztálya és az MTA BTK Néprajztudományi Intézet Folklór Osztálya által szervezett tudományos konferencia anyagaiból közöl válogatást. A könyvben 25 tanulmány szerepel, amit a szerkesztők – részben megtartva a konferencia eredeti tematikus csoportosítását – 8 különböző fejezetbe tagoltak.[3]

Frauhammer Krisztina – a könyv előszavában – röviden ismerteti a nőkutatások hazai néprajztudományi előzményeit, a konferencia koncepcióját, és áttekinti a kötetben szereplő tanulmányok témáit, kutatási kérdéseit. Az olvasóban már e tömör és precíz bevezetőt követően is felvetődhet a kérdés, hogy az összegyűjtött és nagyon sokrétű – divergens tárgyképzéssel, vizsgálati módszerrel, fogalmi, interpretatív-elméleti horizonttal stb. rendelkező – tanulmányok miként kapcsolhatóak össze. Elolvasva a kötetet úgy tűnhet ugyanis, hogy az abban szereplő tanulmányok között – a nagyon absztrakt módon, vagy ha úgy tetszik: „lazán" definiált nőtematikán kívül – nincs szerves kapcsolat; a könyv egyes fejezetei, részei közötti viszony sok szempontból esetleges, miközben az egyes tanulmányokat külön-külön többnyire fontos és alaposan kidolgozott munkáknak kell tekintenünk.

A kötet koherenciáját elősegíthette volna egy olyan bevezető tanulmány elkészítése, amely – ha vázlatosan is, de – a folklórkutatás diszciplináris határain belül elméletileg pozícionálja, keretbe foglalja a könyvben megjelenő írásokat. Egy ilyen szerkesztői előszó elkészítését különösen indokolta volna az a körülmény, hogy a kortárs feminista elméletek – a posztstrukturalista, posztmodern és különösen a posztkolonialista kritika hatására – a kilencvenes évek közepétől a monolitikus, egydimenziós nőcentrikus vizsgálatok helyett egyre inkább a többszörös vagy multiplikatív egyenlőtlenségi viszonyok (a faj, az etnicitás, az osztály, a nem, a szexualitás kategóriájával jelölt diszkriminációs mechanizmusok kölcsönhatásának) elemzését állítják előtérbe.[4] Az önmagában értelmezett „női" szubjektivitás, vagyis *a* nők (homogenizált és esszencializált) tapasztalata mint a komplex társa-

Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015. és Turai, Tünde: *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben.* Balassi Kiadó – MTA BTK, Budapest, 2018.

[3] A kétnapos konferenciára „Emlékek, szövegek, történetek – Női folklór szövegek" címmel 2018. október 26–27-én került sor az MTA Humán Tudományok Kutatóházában (Budapesten).

[4] L. pl. Crenshaw, Kimberlé: Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Women of Colour. *Stanford Law Review*, 43, 1991. 1241–99. és Crenshaw, Kimberlé: Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine. *Feminist Theory and Antiracist Politics. University of Chicago Legal Forum*, 14, 1989. 138–67. A témáról összefoglalóan ír továbbá: Degnen, Cathrine – Tyler,

dalmi viszonyok leírására alkalmas fogalom ezért – a nemzetközi szakirodalomban legalábbis – az utóbbi évtizedekben veszített korábbi jelentőségéből.[5] Az *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek* című kötet ugyanakkor (témakijelölésénél fogva) látszólag ismét revitalizálja ezt az elemzési és fogalmi perspektívát, ami a nemzetközi genderkutatás irányzatainak, mai vizsgálati trendjeinek ismeretében talán magyarázatot igényelt volna.

Ebből a szempontból szintén indokolt a kiadvány alcímében szereplő posztulátum problematizálása is. Annak a kategorikus kijelentésnek az elfogadása ugyanis, hogy ab ovo *léteznek* női folklórszövegek, önmagában is számos – a kötet bevezetőjében tisztázásra váró – kérdést vet(hetett volna) fel. A könyv tanulmányait nézve ugyanis mindvégig nyitott kérdés marad továbbra is az olvasóban, hogy például mitől „női" (feminin vagy fordítva: nem női, maszkulin) egy szöveg. Konkrétabban fogalmazva: a magyar nyelvű folklórszövegekben melyek azok a diskurzív kódok, shifterek vagy markerek (a szerző neme, társadalmi pozíciója, a szöveg tartalma, az olvasó neme stb.), amelyek eldöntik, hogy inkább férfi vagy „női" szövegről van-e szó? Általános értelemben indokolt-e (értsd: racionálisan megalapozott-e) női folklórszövegről beszélni?[6] És ha igen, akkor miként merülhet fel a nemiség kérdése a történeti folklórjelenségek, tehát az olyan autoreferenciális szövegek kapcsán, amelyekben a múltbeli (szövegen kívüli) társadalmi realitás nem vagy csak korlátozottan hozzáférhető? Mit jelent a „női folklór" kategóriája fikciós szövegek, elbeszélések esetén, ahol a szövegen kívüli, valóságos szerző és a szövegen belüli nemi szerepek között nincs feltétlenül szerves kapcsolat? Mi különbözeti meg az ilyen típusú – a nemi identitást és diskurzusokat középpontba állító – történeti folklorisztikai kutatásokat a történettudomány területén kialakult mentalitástörténeti vizsgálatoktól? Ebben az összefüggésben hol húzhatjuk meg, vagy meghúzhatjuk-e egyáltalán a történeti folklorisztika és a mai jelenkortörténeti kutatások közötti diszciplináris határokat?

Ezekre és az ehhez hasonló további kérdésekre – a fent említett elméleti vázlat, szintézis hiányában – a kötet nem ad(hat) explicit válaszokat. Ebben az értelemben

---

Katharine Amongst the disciplines: Anthropology, sociology, intersection and intersectionality. *The Sociological Review Monographs*, 65, 1, 2017. 35–53.

5 Gunnarsson – a kortárs feminista elméleteket kritizálva – kétségbe vonja ezt az állítást, és amellett érvel, hogy ugyan a „nő" mint absztrakt kategória valóban elmossa (esszencializálja és homogenizálja) az „egyes" és „konkrét" női világokat, ez azonban a fogalom analitikus értékét továbbra sem csökkenti. Az adott kategóriával ugyanis a tudományos diskurzus még mindig valami lényegi empirikus összefüggésre, nevezetesen a nők strukturális pozíciójának realitására utal. L. Gunnarsson, Lena: A defence of the category 'women'. *Feminist Theory*, 12, 1, 2011. 23–37.

6 Elizabeth Grosz szerint ezen indikátorok közül egyik sem alkalmas arra, hogy a női perspektívát ontológiailag megalapozzuk. Igaz, a nemi identitás *diskurzív pozicionálásának* lehetőségét ő sem veti el. L. Grosz, Elizabeth: Sexual Signatures: Feminism After the Death of the Author. In: Grosz, Elizabeth: *Space, Time and Perversion*. Sydney: Allen and Unwin, 1995. 9–24.

a könyv kevés – a későbbi genderszempontú folklórvizsgálatok teoretikus megalapozását szolgáló – általánosabb érvényű, generalizálható vizsgálati eredményt tartalmaz.

Mindazonáltal a könyvben helyet kapó elemzések – az esettanulmányok műfaji sajátosságai, partikulás vagy egyedi vizsgálati horizontja ellenére is – a társadalmi *nem*mel kapcsolatos hazai antropológiai/etnográfiai viták és diskurzusok felélénkítéséhez önmagukban is jól hasznosítható témákat, empirikus példákat dolgoznak fel.

A kötet első nagyobb (Történeti források című) szerkezeti egysége négy tanulmányt tartalmaz. Ezek közül az első Landgraf Ildikó kitűnő cikke, melyben a szerző – ellentétben a fejezet címével, nem prímér történeti források vizsgálatával, hanem elsősorban – intézmény- és tudománytörténeti kérdésekkel foglalkozik. Landgraf az 1889-ben alapított Magyar Néprajzi Társaság három különböző szakosztályát vezető kutató (Gyarmathy Zsigmondné, Torma Zsófia és Mara Crop-Marlet) portréját rajzolja meg, ezt követően pedig más, tagságot szerzett tudósnők, tanítók, tanárnők és pártoló (arisztokrata) nők szerepét mutatja be a korabeli néprajzi gyűjtő- és kutatómunka intézményesülésében.

Bálint Petra – ugyancsak ebben a fejezetben – 18–19. századi büntetőperek (Heves és Külső-Szolnok vármegye) jegyzőkönyveit, illetve az azokban fennmaradt tanúvallomásokat vizsgálja. A szöveg a mindennapi színtér (hétköznapi konfliktusok) elemzése segítségével érzékletes példákat szolgáltat arra, hogy a modern kori Magyarországon a normasértések (csecsemőgyilkosság, férjmérgezés, házasságtörés, szeretőtartás stb.) és az azokhoz kapcsolódó büntetési mechanizmusok (a fizikai és nemi erőszak) hátterében pontosan milyen regulatív nemi, szexuális, viselkedésbeli alapelvek álltak.

A kötet első részét Horváth István és Küllős Imola cikkei zárják. Mindkét szerző egy izgalmas, korábban nem ismert reformkori kézirat, az ún. Liberális asszonyok urbáriuma elemzésével foglalkozik. Horváth nagyon röviden bemutatja és cikke függelékében közli is az 1835-ben keletkezett forrásiratot, amely az évszázados feudális (a földesúr és a jobbágyok közötti) hatalmi viszonyokat rögzítő urbáriumok nyelvi, műfaji jellegzetességeit alkalmazza a korabeli férfi-nő között meglévő – szexuális, nemi – kapcsolatok ironikus megjelenítésére.

Küllős Imola ugyanennek a kéziratnak – nagyon alapos és komplex – kognitív szövegnyelvészeti, stilisztikai és történeti szövegfolklorisztikai – elemzését végzi el, külön hangsúlyt fektetve az allegorikus írásmű szemantikai rétegzettségére, többszörösen összetett (a férfi-nő közötti viszonyokat szimbolikusan kifigurázó, „felforgató") nyelvjátékaira. A (feltehetően) férfiak által írt politikai pamflet vagy gúnyirat kapcsán részletesen elemzi a szöveg 18–19. századi közköltészetben (férj- és lánypanaszok, asszony- és kurvacsúfolók, verses mulattatók, prédikációparódiák stb.) és folklórszövegekben (hazugságmese) megfigyelhető műfaji előzményeit, valamint legfontosabb intertextuális, stiláris kapcsolatait. A kötetben – talán nem túlzás ezt állítanunk – ez az egyetlen olyan tanulmány, amely a kulturálisan

konstituált nemi viszonyok és jelentések problémáját (a kötet címében is megjelölt nézőpontból, tehát) szűkebb értelemben vett folklorisztikai, azaz kifejezetten nyelv- és szövegcentrikus keretben tárgyalja.

A kötet második fejezete a népi vallásosság és a nők viszonyával foglalkozik. Az első tanulmány szerzője, Szigeti Jenő (különféle levéltári és más adatokat, dokumentumokat ismertetve) amellett érvel, hogy a 18–19. századi házi istentiszteletek, magánkegyességi gyakorlatok (praxis pietatis), illetve az azokat megszervező vallásos nők, asszonyok tették elsősorban lehetővé, hogy – az expanzív katolikus restauráció ellenére – a protestantizmus intézményes keretei hazánkban fennmaradjanak. Vörös Éva – kevésbé szaktudományos, mint inkább esszéisztikus – írásában a hétköznapi szakrális kommunikáció tárgyköréből hoz példákat. Ennek részeként a györgyfalvi Padzsi néni által elmondott vallásos tartalmú versekből, rigmusokból mutat be szemelvényeket, amelyek – a szerző szerint – az elbeszélőt hozzásegítik a hétköznapok szakralitás megéléséhez és saját mentálhigiéniájának karbantartásához. A könyvnek ezt a szerkezeti egységét Tamás Ildikó szövege zárja. A cikk annak az evangélikus lelkésznek, Lars Levi Laestadiusnak (1800–1861) a hittérítő mozgalmával ismerteti meg az olvasót, amely hatására a kereszténység előtti számi hitvilág bizonyos elemei – ezen belül a (mitológiai és történelmileg valós) nőalakok, női istenségek és szimbólumok – a modern keresztény teológiába és vallási diskurzusokba is beépültek. Tamás Ildikó rámutat, hogy ezek a női attribútumok, spirituális képzetek jelenleg is nagyon fontos szerepet játszanak a kortárs számi etnikai identitásépítési projektek, politikai, művészeti (pánőslakos, neopogány és egyéb) mozgalmak ideológiai legitimálásában.

A könyv harmadik blokkjában (Bábák, gyógyítók, füvesasszonyok című fejezet) a nemi szerepek problematikáját az emberi test – különösképpen a női test – és a hozzá kapcsolódó tradicionális és modern szabályozó diskurzusok (népi gyógyászat, orvoslás, közegészségügy) kontextusában vizsgáló tanulmányok kaptak helyet. Kocsis Annamária szövege Zay Anna és Bethlen Kata magyar nyelvű, 18. századi herbáriumát és az abban található (nőgyógyászati, hadi sebkezeléssel, pestis elleni védekezéssel kapcsolatos) recepteket ismerteti, ami fontos adalékokkal, adatokkal egészítheti ki a modern testpolitika hazai előzményeivel foglalkozó kortárs kutatásokat is. Koltay Erika – kevésbé fókuszált és módszeres kutatáson alapuló – írása több népi gyógyítással foglalkozó specialistáról (füves-, javas- és kenőasszonyról) szóló idézetet mutat be azzal a céllal, hogy az adott közösségi interpretációkban megvilágítsa a gyógyító asszonyok személyiségjegyeinek egy-egy jellemző(nek vélt) vonását. A fejezet záró tanulmánya a női test formális ellenőrzésének témakörével foglalkozik. Ezzel összefüggésben Svégel Fanni egy nagyatádi szülésznővel készített interjút elemezve azt a problémát járja körül, hogy az egyes (házi, szülőotthoni, kórházi) intézménytípusokban kialakult különböző (bábák, szülésznők, orvos által végzett) szüléssegítő praxisok a női testhez való viszonynak milyen eltérő magatartás- és értékrendbeli normáit alakították ki. A szerző

meggyőzően érvel amellett, hogy a 20. század közepén – az egészségügyi ellátás fokozatos standardizálódása ellenére – a premodern és modern nőgyógyászati, szülészorvosi kultúra bizonyos elemei, illetve regulatív szabályai nem egymástól elszigetelten, hanem egymást kiegészítve, egyfajta „hibrid" (kevert) formában jelentek meg.

A Kitelepítés, külföldre szakadás című tematikus blokk három tanulmánya közül kettő (Schell Csilla és Balogh Balázs cikke) – az első fejezethez hasonlóan – szintén archiválís, levéltári források: privát levelek, illetve más egoszövegek (magánfeljegyzések, személyes dokumentumok, végrendeletek) kommunikációelméleti, illetve történeti néprajzi szempontú elemzésével foglalkozik.[7] A fejezet első szövege, Ament-Kovács Bence cikke négy különböző, magyarországi német (Duna menti sváb) nő kitelepítéstörténetét mutatja be, elsősorban az adott visszatekintő elbeszélésekben megfigyelhető konszenzusos tartalmi, narratív elemek (vagyonfosztás, megalázottságtapasztalat, sváb munkamentalitás, csoporton belüli és kívüli szolidaritási kapcsolatok) deskriptív leírására koncentrálva. Ezt a témát viszi tovább Schell Csilla is. A szerző magyarországi német nők – az ismert néprajzos és nyelvész, Eugen Bonomi hagyatékában fennmaradt – magánleveleit elemzi nagyon körültekintően, különös tekintettel azokra az etnikai, nyelvi, kulturális, nemi specifikumokra, amelyek az 1940-es években kitelepített sváb családok írásbeli kommunikációját meghatározták. Balogh Balázs ezzel szemben egy Amerikába kivándorolt erdélyi magyar asszony (Bükkös Ágnes) személyes hagyatékát (leveleit, feljegyzéseit és egyéb dokumentumait) dolgozza fel. A cikkben – a szűkös, töredékes források ellenére – a szerző nagyon pontos és részletgazdag képet fest azokról az egyéni, illetve háztartási szintű drámai döntési helyzetekről (elvándorlás-visszavándorlás, akkulturáció-disszimiláció, integrálódás-dezintegrálódás stb.), amelyekkel a Kelet-Közép-Európából az Amerikai Egyesült Államokba érkező bevándorlók többségének – köztük a tanulmányban bemutatott erdélyi magyar családnak is – szembesülnie kellett a 20. század első évtizedeiben.

A könyv ötödik – Női változatok, értékrendek című – fejezetében négy tanulmány található. Ebből az első Czingel Szilvia írása, aki – korabeli sajtóanyagok, naplók tükrében – az első szépségkirálynőről, az 1929-ben megválasztott, zsidó származású Simon Böskéről rajzol nagyon izgalmas antropológiai portrét. Az adott – látszólag partikuláris – élettörténeten és eseményen keresztül az olvasó betekintést kaphat a Horthy-korszak szélsőjobboldali (antiszemita, nacionalista) politikai, társadalmi légkörébe éppúgy, mint a 19. századi konzervatív testpolitikai diskurzus

[7] Ezeknek a forráscsoportoknak az elemzésére – főként a francia Annales-iskola hatására – az 1960-as évek végétől számos irányzat alakult. Ilyen volt többek között például a történelem alulnézetből (History from Below), a privát történelem (History of Private Life), a microhistory vagy német nyelvterületen a hétköznapok története (Alltagsgeschichte), az új kultúrtörténet (New Cultural History) irányzata, amelyek fontos szerepet játszottak a klasszikus (politikai- és eseménytörténeti) történettudományi megközelítések dekonstrukciójában.

(női szépségideál, testhez, divathoz való viszony) radikális hazai és európai átalakulásának folyamatába is. Ezt követően Pál-Kovács Dóra a 20. századi magyarózdi tánchagyomány egy kiragadott táncát, az ún. szegényes (gazdasszonytánc vagy asszonyverbunk) női és férfi változatát hasonlítja össze azzal a céllal, hogy a magyar mozgás- és tánckultúra nemi szerepek szerinti megosztottságát, illetve annak néhány jellemző vonását (lokális társadalmi beágyazottságát, funkcióit, szimbolikus mechanizmusait) részleteiben is megvilágítsa. A blokk másik két tanulmánya (Földi Viktória, illetve Pajor Katalin írása) a nemiség, illetve a nőiség kérdéskörét az identitásváltozás, a csoportstátusz, valamint az egyéni karrierutak szempontjából közelíti meg.

Föld Viktória írása – Balogh Balázs cikkéhez hasonlóan – az amerikai munkavállalási célú migráció, illetve a 20. századi kivándorlás jelenségét vizsgálja. Elemzése középpontjában egy Kanadába (New Waterfordba) vándorolt mátraterenyei (Nógrád megye) palóc család 1930–1940 között írt levélanyaga áll. A cikk nagyon pontos és aprólékos forráselemzéssel arra a kérdésre keresi a választ, hogy a kitelepedett palóc asszony milyen transzlokális társadalmi, kulturális és gazdasági cserekapcsolatokat alakított ki, s a tradicionális (kibocsátó társadalomban elfogadott) női szerepei – a külföldi kivándorlás hatására – miként alakultak át, illetve változtak meg. A fejezet végén Pajor Katalin egyetlen interjú (saját nagymamája élettörténeti elbeszélésének) elemzését végzi el, elsősorban narratológiai, tematikus-szemantikai szempontból. A cikkből megtudhatjuk, hogy az adott atipikus (a gyermekszülés és -nevelés, a házasság, a privát kapcsolatok, egyéni emóciók stb. témáit nem, illetve alig tartalmazó) elbeszélés narratív fókusza elsősorban az interjúalany tanítói, pedagógiai pályafutásának elbeszélése köré (szakmai motivációk és élettörténeti fordulópontok, tanítói szerepkör, oktatói presztízs) szerveződik, amelyben az egyéni adaptációs képességek motívuma az egyik leghangsúlyosabb elem.

A könyv következő, Marginalizált élethelyzetek című része a nemiség, illetve a női identitás témakörét az etnicitás, illetve a migráció kontextusában vizsgálja. Biczó Gábor négy, (oláh)cigány nőkkel készített élettörténeti interjút elemez. Ezek tanúsága szerint az oláhcigány közösségen belül új identitásnarratívák (a nők társadalmi érvényesüléséről, közösségi felelősségvállalásáról, megnövekedett önbecsüléséről, adaptációs képességéről szóló interpretációk) jelennek meg, amelyek a hagyományos oláhcigány női szerepkészlettel szemben álló, autonóm női szubjektumok és identitások fokozatos intézményesüléséhez vezetnek. Kész Réka ugyanennek a kérdéskörnek – a női cselekvések, szereplehetőségek problémájának – egy másik aspektusát világítja meg. A szerző, írásában a Magyarországon (feketén) foglalkoztatott idősgondozó kárpátaljai nők helyzetét, illetve a munkaerőpiaci státuszukkal kapcsolatos problémákat mutatja be, elsősorban azokra az érték- és érdekkonfliktusokra irányítva a figyelmet, amelyek a magyarországi munkaadók és az ukrán állampolgárságú munkavállalók közötti interakciókat jellemzik.

A nemek közötti munkaerőpiaci egyenlőtlenségek – a feminista vagy nőtörténeti kutatások diskurzusán belül – a tudományos vizsgálatok kezdetétől talán az egyik legtöbbet vizsgált téma. A kötet ötödik, Nők a szocializmusban című fejezete ebbe a kérdéskörbe, nevezetesen a nők 20. századi élet- és munkakörülményeibe, státuszváltásának nehézségeibe enged betekintést, mindenekelőtt gazdaságtörténeti, illetve munkásantropológiai nézőpontból. Amíg azonban Tóth Katalin cikke egy vidéki munkáscsalád női tagjának (az édesanyának) státuszváltását, illetve mezőgazdasági vállalkozóvá válását a szocialista másodgazdaság, a kisüzemi vagy háztáji termelés szférájában kíséri végig, addig Barta Eszter a nemek közötti szegregációt az ipari bérmunkások világának összefüggésében mutatja be. Mindkét szöveg tanulsága – nagyon sommásan fogalmazva – végső soron nem más, minthogy a Kádár-korszak strukturális (gazdasági, politikai, ideológiai) adottságai, a családon belüli reproduktív munka (a házimunka, a gyereknevelés, a kevesebb szabadidő vagy az egyedül maradt munkásnők anyagi-magánéleti gondjai), a férfi hegemóniát biztosító társadalmi normák alapvetően bezárták a női ipari és mezőgazdasági munkások előtt a gazdasági, társadalmi mobilitás valódi lehetőségeit. Ezt a fejezetet Dobák Judit tanulmánya zárja le, aki a nemi hierarchiák térbeli objektivációit vizsgálja a Miskolcon található diósgyőr-vasgyári munkáskolóniában. A szerző – az egykori alkalmazottakkal készített mentális térképek, interjúk, valamint levéltári dokumentumok, családi fotók stb. segítségével – azt az érdekes kérdést járja körül, hogy az egykori vasgyári kolónia tagjainak hierarchikus térbeli praxisaiban, térhasználati szokásaiban (a posztindusztriális viszonyok között) miként kapcsolódnak össze a férfiak és nők közötti differenciákat jelző képzetek, egyéb etnikai (cigány-nem cigány), szociális (szegény-gazdag) egyenlőtlenségeket jelölő kategóriákkal.

A kötet utolsó, Női adatközlők című fejezetében Lajos Veronika problémafelvető tanulmánya a nemi, női identitás problematikáját az antropológiai kutatói praxisban rejlő módszertani, ismeretelméleti kérdésekkel összefüggésben gondolja végig. A szerző alapos és kiterjedt áttekintést nyújt a feminista antropológia legfontosabb recens, nemzetközi kutatási irányzatairól. Ezt követően pedig saját, a csángók között végzett empirikus kutatásai kapcsán olyan terepszituációkat és kutatási helyzeteket mutat be, amelyek a kutató és a kutatott alanyok megismerési és ontológiai pozícióját meghatározó nemi, etnikai, szociális hierarchiák összefonódásáról, valamint a női identitás és a nemi normák szituatív, performatív (helyzetről helyzetre változó) meghatározottságáról tanúskodnak. Iancu Laura cikke ugyanezt a kérdést más nézőpontból, a női adatközlők és a saját kultúráját kutató nő közötti találkozási helyzetek felől közelíti meg. A szerző a terepmunkahelyzet három fontos komponensére – a lokális közösség által diskurzív módon kijelölt, azaz a kutató által felvehető státuszokra, szerepekre (tanítvány, beszélgetőtárs), a tudományos megismerést végző személyek adatközlőkről alkotott képzeteire, továbbá a vizsgált társadalmon belüli nemi hierarchiákra – próbál módszertani és egyéb

szempontból is reflektálni. A kötetet Nagy Janka kifejezetten szubjektív, személyes hangvételű írása zárja. Ebben a szerző saját női adatközlőkhöz fűződő intenzív, bensőséges viszonyáról vall, az élettörténeti elbeszélések női, nemi jellemzői, narratív specifikumai után kutatva.

Összegzésképpen kijelenthető, hogy a kötet a társadalmi nemekkel kapcsolatos hazai etnográfiai/antropológiai vizsgálatok elindításának és felélénkítésének több szempontból is nagyon fontos darabja, mozzanata lehet. Egyrészt a könyv a társadalmilag konstituált nemi viszonyokat (a női szubjektivitást, a női szerepeket és értéknormákat, a nemi alapú munkamegosztást, a szexualitás, a test problematikáját) egymástól alapvetően eltérő elemzési szinteken (a történeti források, a vallás, az egészség- és biopolitika, az etnicitás, a munka világa, az antropológiai terepkutatás összefüggésrendszere) közelíti meg és mutatja be. Ily módon gazdag példákat, empirikus tapasztalatokat szolgáltathat a későbbiekben akár más interdiszciplináris szemléletű vizsgálatokhoz is. Másfelől a kötetben szereplő tanulmányok egyik közös vonása, hogy valamennyi orális vagy írott forrásokkal, tehát a folklórkutatás tárgyképzésének középpontjában álló nyelvi jelenségek (diskurzív jelölők, populáris nyelvi kódok, narratívák, retorikai elemek, irodalmi motívumok és elbeszélési stratégiák, szövegjelentések és szövegkapcsolatok) elemzésével foglalkozik. Ezeknek a nyelvi, textuális – az antropológiai/néprajzi terepmunkát, valamint a tudományos ismeret- és tudáselőállítás folyamatának egészét meghatározó – dimenzióknak a problematizálása, ismeretelméleti kérdéseinek és módszereinek tisztázása a populáris kultúra kortárs jelenségeivel foglalkozó mai tudományos (néprajzi, antropológia, történettudományi) diskurzus számára is alapvető fontosságú feladat lehet. A könyv szerzői, szerkesztői által elvégzett első lépés, nevezetesen az a törekvés, hogy a genderszempontú vizsgálatok, valamint a feminista tudománykritikai szemlélet eredményeit a mai folkorisztikai elemzésekbe integráljuk – minden bizonnyal – eredményesen hozzájárulhat a későbbiekben ahhoz is, hogy a hazai kultúrakutatásban alkalmazott fogalmak diszciplináris jelentését, használati szabályait és operacionális értékét pontosabban meghatározzuk, illetve az adott tudományszak területén kialakult kutatási hagyományokat újszerű elemzési szempontokkal egészítsük ki.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bakó Boglárka (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban.* Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2008.

Crasnow, Sharon: Feminist Anthropology and Sociology: Philosophy of Science Issues. In: Turner, Stephen – Risjord, Mark (eds.): *Philosophy of Anthropology and Sociology*. Oxford: Elsevier, 2007. 755–789.

Crenshaw, Kimberlé: Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Women of Colour. *Stanford Law Review*, 43, 1991. 1241–99.

Crenshaw, Kimberlé: Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine. *Feminist Theory and Antiracist Politics. University of Chicago Legal Forum*, 14, 1989. 138–67.

Degnen, Cathrine – Tyler, Katharine Amongst the disciplines: Anthropology, sociology, intersection and intersectionality. *The Sociological Review Monographs*, 65. 2017/1. 35–53.

Geller, L. Pamela – Stockett, Miranda K. (eds.): *Feminist Anthropology: Past, Present, and Future*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006.

Grosz, Elizabeth: Sexual Signatures: Feminism After the Death of the Author. In: Grosz, Elizabeth: *Space, Time and Perversion*. Sydney: Allen and Unwin, 1995. 9–24.

Gunnarsson, Lena: A defence of the category 'women'. *Feminist Theory*, 12. 2011/1. 23–37.

Kisdi Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015.

Küllős Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 1999.

Moore, L. Henrietta: *Feminism and Anthropology*. Cambridge: Polity Press, 1988.

Stacey, Judith – Barrie, Thorne: The Missing Feminist Revolution in Sociology. *Social Problems* 32, 1985. 301–16.

Turai, Tünde: *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben.* Balassi Kiadó – MTA BTK, Budapest, 2018.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.319

Molnár Csongor*

A bánsági németek mint egy ideológia tárgyai és alanyai

Mirna Zakić: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II.* Cambridge University Press, 2017. 308 oldal

Fontos könyvvel bővült a Bánság történetével foglalkozó művek listája. A könyv kivételesen releváns, hiszen egy olyan periódussal foglalkozik, amelyről eddig nemzetközi és magyar viszonylatban is kevés mű született. Mirna Zakić, az Ohio University College of Arts and Sciences egyetemi docensének könyve, ahogy arra a cím is utal, a jugoszláviai németség és a nemzetszocializmus közötti összefüggésekre, a helyi svábok II. világháború alatti szerepére próbál fényt deríteni. Zakić doktori fokozatát 2011-ben szerezte történelemből az University of Marylanden. A szerző fő kutatási területe a 20. századi német történelem, különös tekintettel a délkelet-európai német közösségekre.

A könyv középpontjában szinte kizárólagosan az I. világháború után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került nyugat-bánsági német lakosság 1941 és 1944 közötti története áll. A Bánság nyugati része – ellentétben a Bácskával, amely visszakerült Magyarországhoz – 1941 és 1944 között német megszállás alatt volt. A megszállást mindenekelőtt a Budapest és Bukarest között kialakult diplomáciai vita alapozta meg. Magyarország a Bánság ezen részére is igényt tartott, akárcsak a szintén Németországgal szövetséges Románia. Szerbia megszállása után a kis létszámú belgrádi közösséget leszámítva a jugoszláviai németek többsége a Bánságban összpontosult. A régió de jure Szerbia részét képezte, de facto azonban a megszálló katonai vezetés akarata érvényesült.

Zakić a könyv bevezetőjében ismerteti fő célkitűzéseit. Haladéktalan szemléletváltást sürget, hiszen a II. világháborúról született délszláv szakirodalom elsősorban a győztes szempontjából értelmezte a történelmet. E narratíva miatt a feldolgozások elsiklottak a délszláv állam területén élő nemzetiségek fölött. Az egyoldalú értelmezés, amely a világháborút követő munkákban érvényesült, a helyi németséget „ötödik hadoszlop"-ként ábrázolta. Zakić munkájában a leegyszerűsített „ötödik hadoszlop" definícióval szemben sokkal árnyaltabb kép felvázolására törekszik. A szerző munkája, saját megítélése szerint, mindenekelőtt mikrotörténeti

* A szerző doktorandusz, az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. E-mail: molnar.csongor@windowslive.com

vizsgálat a bánsági németekről. Emellett a mű a transnational history módszertanának megfelelően átfogó képet próbál adni a kor uralkodó ideológiai, társadalmi folyamatairól (2. o.). A kutatás az adott állami keretből kilépve széleskörűen próbálja megvizsgálni a nemzetiszocialista ideológia térnyerését és hatását a további európai német népcsoportok esetében, összehasonlítva a különböző folyamatokat a bánsági németek esetével. A módszertani meghatározás nem problémamentes. A könyv általánosan a bánsági németekkel foglalkozik, mikrotörténeti elemeknek mindenekelőtt a különböző forrásszövegekből eredő szemelvények tekinthetőek, amelyekkel a szerző árnyalni próbálta a kialakult regionális helyzetet. A transnational history esetében a szerző példákat hoz a bánsági németek és például a lengyelországi, oroszországi németek magatartásának összehasonlítására, de a példák száma elenyésző. A transnational history bemutatására szánt összevetések fokozatosan elmaradnak, és a példák száma is kevés. Zakić kutatása alatt a meglévő szakirodalom mellett elsősorban az Amerikai Egyesült Államok-beli, németországi és szerbiai levéltári forrásokból dolgozott. Érdemes viszont kiemelni – főleg a szerző által említett mikrotörténeti megközelítés miatt –, hogy a szerző a bánsági kutatóhelyek közül is csak a nagybecskereki és nagykikindai levéltár anyagait használta fel, pedig az elérhető fondok leírása alapján legalább ilyen fontosnak bizonyulhat a pancsovai vagy akár a fehértemplomi forrásbázis iratanyagai is.

Zakić arra a következtetésre jut, hogy a német vezetés elképzelései a Balkán-félsziget esetében kidolgozatlanabbak voltak Európa többi régióihoz képest (15. o.). A Balkán a berlini vezetés szemében továbbra is a mitizált despotikus világot jelentette. Ez az elképzelés folyamatosan visszaköszönt a birodalmi hírszerzésben vagy a médiában. Hasonló részletességgel közelít a szerző az „ötödik hadoszlop" kérdéshez. Egyik tézise, hogy a megszálláskor a jugoszláviai németség nem vette át teljesen a nemzetiszocialista ideológiát, azaz nem történt meg a birodalomból előrelátott összehangolás, a Gleichschaltung (12. o.). A szerző szerint a bánsági svábok egyszerre voltak a nemzetiszocialista ideológia tárgyai és ezen elképzelésekből fakadó tettek elkövetői (6. o.), akik a két világháború közötti délszláv állam megszűnése és a Bánság megszállása után sajátos helyzetben találták magukat. A megszállás utáni adminisztratív reform értelmében a megszálló német vezetés a helyi hatalmat a népi németek kezébe helyezte.

A szerző Jan T. Gross elméletét hívja segítségül, hogy elmagyarázza, miért vált a bánsági németekből a hitleri hatalom tökéletes kiszolgálója. Gross elmélete szerint a nemzetiszocialista vezetés nagyon sok esetben két csoportban talált szövetségesre: az állítólagos sértett kisebbségben és a valamikori tisztviselőrétegben (20. o.). Zakić mindkettőt érvényesnek tekinti a németekre. Az állítás vitatható, hiszen a délszláv államban élő nemzetiségek mindegyikével keményen bánt a belgrádi kormányzás, emiatt a közigazgatásban is korlátozottan vehettek részt.

A könyv első fejezete *(The Banat Germans from Settlement to Partial Nazification, 1699–1941)* a német népcsoport történetének rövid áttekintését tárja az

olvasó elé. A fejezet különösen a 19. század végi és a 20. század eleji eseményekre összpontosít, kiemelve a sorsfordító pillanatokat. Ide sorolható az Ungarländisch-Deutsche Volkspartei 1906-os megalapítása vagy a Schwäbisch-Deutscher Kulturbund 1929-es létrehozása. A német nemzetiség kapcsán itt a szerző amellett érvel, hogy az I. világháború utáni belgrádi kormány megfelelő kisebbségpolitikát folytatott. A délszláv állam vezetése jelentős lépéseket tett a németek konszolidálására, integrációjára. Példaként a szerző a sikeres oktatáspolitikát említi (35. o.). A gondolatot folytatva – a szerző szerint – a svábok emellett fontos szerepet játszottak a központi hatalomban, mivel a németekkel próbálták ellensúlyozni a feltörő magyar irredentizmust (25. o.). Itt érdemes kitérni a könyv ellentmondásos részeire. Német és szerb történészek is rámutattak a belgrádi központosító kormányzat kemény politikájára, amelynek értelmében államosították az iskolahálózatot, a szláv családnévvel rendelkező diákok csak szerb tagozatra iratkozhattak, és az anyanyelvű oktatás csak elemi szinten maradt meg. A politika terén a kisebbségi pártok az állampolgársági kérdés megoldatlansága miatt az első parlamenti választásokon nem vehettek részt, az 1929-es királyi diktatúra bevezetése után pedig betiltották azokat. A legtöbb feszültséget kiváltó ügy – ezt Zakić is elismeri – a földreformról szóló törvény volt, amely kizárólagosan a Dél-Szerbiából betelepülő önkénteseknek juttatott földet (34. o.).

A jugoszláviai németségnek nem volt arisztokráciája vagy számottevő nagyiparos rétege. A német közösség önszervezését, különösen a királyi diktatúra bevezetése után, a kormányok intézkedéseit megkerülve a Kulturbundon keresztül valósította meg. A német közösség bemutatásában fontos szerepet kap a Kulturbundon belül történő generációváltás. A Josef Sepp Janko vezette újítók csoportja (Die Erneuerer) homlokegyenest mást politikát képviselt, mint a kettős monarchiában szocializálódott régi elit. A könyv azonban elmulasztja azt a lehetőséget, hogy árnyaltan szóljon a Kulturbund soraiban lezajló törésről, amelyben nemcsak a németországi egyetemekről hazaérkező diákok fanatizmusa játszott szerepet, hanem a sokéves eredménytelen kisebbségi politizálás is. Belgrád kompromisszumképtelensége csírájában fojtott el minden konszolidációs kísérletet.

A második fejezet a helyi németeknek az 1941-es magatartásával foglalkozik *(Ethnic Germans and the Invasion of Yugoslavia, 1941)*. Széleskörűen tárgyalja a megszállás folyamatát, és ezek a fejezetek már tartalmazzák azokat a mikrotörténetinek mondható epizódokat, amelyek a könyv igazán fontos részeit képezik. A megszállás kapcsán a szerző újra kitér az „ötödik hadoszlop" problematikájára. Az Erneuerer-csoport és a fiatal generáció lelkesen üdvözölte a bevonuló Wehrmacht-csapatokat, ezzel szemben az idősebb generációk tagjainak lelkesedése mérsékeltebb volt vagy teljesen elmaradt (73. o.). Példaként a szerző megemlíti a perlaszi (ma: Perlez) németek Sepp Janko parancsával szembemenő kiáltványát, amelyben a békés együttélés mellett kötelezték el magukat (71. o.).

A könyv harmadik fejezete *(Ethnic German Administration (1941) and Community Dynamics)* a belső hatalomgyakorlás és a társadalmi folyamatok kérdéseit járja körbe. 1941. június 5-én új belső közigazgatást vezettek be a Bánságban. Ennek révén a helyi hatalomgyakorlás a svábok kezébe került. Közigazgatási, kulturális, egészségügyi hivatalok alakultak. Birodalmi mintára pedig további szervezetek jöttek létre, mint a Deutsche Mannschaft vagy a Deutsche Frauen. Viszont a népi német vezetés és a német ajkú lakosság többi tagja között a viszony nem volt felhőtlen. A német lakosság szerepvállalása fokozatosan csökkent a háború alatti években, miközben a megszállás előtt szinte mindenki aktív Kulturbund-tag volt. Ez nemcsak Janko felháborodását váltotta ki, de a berlini vezető körök szkepticizmusát is. A bánsági németeknek folyamatosan bizonyítaniuk kellett nemzeti hovatartozásukat, hűségüket Berlin felé. A közösség jogi helyzete, például az állampolgárság kérdése, már a megszállás elején felmerült, azonban egészen a háború végéig megoldatlan maradt.

A Bánság megszállása ellenére Berlin próbálta megtartani a jó viszonyt középhatalmi szövetségesei felé, így például fenntartotta Magyarország felé a Bánság visszaszerzésének látszatát. Lakosságarányosan megpróbálta elősegíteni a magyarok, románok részvételét is a lokális hatalomgyakorlásban. A belgrádi szerb bábkormány ezeket jogosítványokat a magyarok esetében még rendeletbe is foglalta. Külön érdekesség, hogy a könyv rendkívüli figyelemmel kíséri végig a magyar területi igények alakulását. A fejezeteken végighúzódik a Bánság nyugati felére vonatkozó magyar igényből fakadó katonai fenyegetettség. Zakić szerint ezt a veszélyt nemcsak különböző politikai adminisztrációk érzékelték, hanem a helyi lakosság jelentős része is tartott tőle. A történeti források ismeretében ez merőben túlzó, hiszen a Kállay-kormány, ha ki is tartott a területi igények mellett, már nem tett lépéseket a Bánság visszaszerzésére. A magyar források hiányában érthető a magyar területi igény és katonai fenyegetés felnagyítása.

A nagybecskereki székhelyű népi német vezetőség belső intézkedéseit és a régió belső viszonyait a könyv negyedik fejezete *(Privileges, Economy and Relations with Other Groups)* tárja az olvasó elé. A Volksgruppenführung a kulturális szférára, így az iskolarendszerre is kiterjesztette hatalmát. Ezt természetesen saját érdekeinek megfelelően próbálta kihasználni, így a nemzetiszocialista ideológia terjesztésére. A fejezet meghatározó része a gazdasági helyzet bemutatása. A birodalmi német vezetőkörök azonnal felismerték a vidék gazdasági lehetőségeit. Ezeket megpróbáltak beépíteni a Harmadik Birodalom gazdasági terveibe. Kiaknázásuk érdekében első lépésként eltörölték a világháború előtti földreformot. A tervezett gazdasági kizsákmányolás különösen a földművesek nemtetszését váltotta ki, akik nem győzték sérelmezni az állítólagos felszabadítással érkezett magas adókat és a beszolgáltatandó gabona mennyiségét. A szerző megállapítása, hogy a megszállás végső soron az emberekből a legrosszabb magatartást váltotta ki. (141. o.)

A birodalmi szervek mindvégig felügyelet alatt tartották a bánsági vezetést. Az ötödik fejezet *(Police and Anti-Partisan Activity)* elsősorban a belső rendet felügyelő szervek, valamint a bánsági németekből verbuválandó Prinz Eugen SS-osztag létrehozását tárgyalja. Az ezt követő fejezet a megszállt Bánság tragikus eseményeit mutatja be *(The Holocaust [1941–1942] and Aryanization).* A nemzetiszocialista vezetést teljesen kiszolgáló bánsági német Volksgruppenführung jelentős szerepet vállalt a zsidók deportálásában és a tulajdonuk kisajátításában. A szerző részletesen szemlélteti a deportáláshoz vezető eseményeket. Számos újabb rövid epizódot tár az olvasó elé az események árnyalása érdekében. Ezek a hétköznapokat mutatják be, amikor a lakosok etnikai, vallási hovatartozástól függetlenül segítették egymástk. Így születtek érdekházasságok, a régi barátságokra való tekintettel történtek életmentések, és a jószomszédi viszonynak köszönhetően bújtattak embereket az elhurcolás elől. (174. o.)

Zakić a kötet utolsó előtti fejezetében a bevezetőben kifejtett érvéhez tér vissza. Az ideológia és propaganda *(Ideology and Propaganda)* bemutatásával a birodalmi politika ellentmondásosságait részletezi. A berlini vezetés mindvégig távolságtartó gyanúval tekintett a bánsági németekre. Tudatosan játszotta ki és szándékosan használta fel az egységet kovácsoló címszavakat, mint az idealizált *Heimat* kifejezést. Hasonlóan megszépített ellentmondásnak számított az ifjúság gondolata és a hazaért történő hősi halál (201. o.). A szerző itt lényegében ahhoz a téziséhez nyúl vissza, miszerint a bánsági németek egyszerre voltak az elszenvedői a hitleri ideológiának és annak kiszolgálói.

A kötet utolsó fejezete *(The Waffen-SS Division „Prinz Eugen" and Anti-Partisan Warfare in Yugoslavia, 1942–1944)* a bánsági németekből létrehozott Prinz Eugen Waffen-SS hadosztállyal foglalkozik. A szerző a fejezetben kellő alapossággal ismerteti a hadosztály létrehozásánál is érvényesülő ellentmondásos birodalmi politikát. A népi német férfiak behívása már a háború elején felmerült. A bánsági férfiakból verbuválódó 7. Prinz Eugen önkéntes SS-hegyihadosztály létrehozásáról végül 1942-ben döntött a birodalmi vezetés. Az állampolgársági kérdés rendezetlensége miatt, amely a háború végéig megoldatlan maradt, az SS-vezetés szigorúan kitartott az önkéntesség mellett. A bánsági német férfiaknak újra bizonyítaniuk kellett nemzeti hovatartozásukat. A birodalmi katonai vezetés a *Heimat* és az antibolsevista harc címszavak alatt próbálta meg ösztönözni a férfiak jelentkezését. A toborzást pedig politikai nyomással próbálták tovább fokozni. A fejezeten is végigkövethető Zakić tézise a bánsági németek összetett helyzetéről. A hadosztályban nagyjából 20 ezer bánsági német férfi szolgált, amely megközelítette a katonai szolgálatra képes bánsági német férfiak számát. Az SS-vezetés szerencsés precedenst is talált, ugyanis már 1940-ben nagyjából 600 lelkes fiatal bánsági német csatlakozott a Waffen-SS-hez. A birodalmi hadvezetés ugyanakkor mély lenézéssel kezelte, sokszor k. u. k., Kukuruz-und-Kraut Divisionnak (kukorica- és káposztaosztag) nevezte őket (224. o.). A hadosztály katonáit távol otthonuktól, elsősorban

Bosznia, Dalmácia és Horvátország hegyvidékein vetették be. A Prinz Eugen hadosztály neve hamarosan összeforrt a partizánok ellen folytatott gerillaharcok brutalitásával és a civilek ellen elkövetett terrorral.

A könyv összefoglalója kitér a világháború utáni eseményekre is. A szerző szót ejt a partizánok megtorló akcióiról és a bánsági németek eltűnéséről. A bánsági németek világháború utáni sorsa kapcsán is problémás a szerző érvelése, érzékenysége. A partizánok bosszúállási hullámát pusztán háborús *„győzelmi mámornak”* írja le (256. o.). Zakić a bosszúhullám okát a haragban és az irigységében látja, amelyet a bánsági jólét látványa tovább fokozott a partizánokban. A megtorlás felett a jugoszláv vezetés szemet hunyt. Ezt követően pedig megindult a bánsági németek jogfosztása. A szerző gondolatmenete inkonzisztens. A záró fejezete bemutatja a jugoszláv kommunisták nemzetiségeket ért retorzióit, amiből jól kirajzolódik a titói hatalom elképzelése a német népcsoportról. A könyv, amely az „ötödik hadoszlop” dekonstruálása mellett köteleződött el, viszont elmulasztja azt a lehetőséget, hogy gondosan az olvasó elé tárja és megmagyarázza a bánsági németeket ért atrocitásokat. A győzelmi mámorra és az irigységre való hivatkozás lekicsinyíti az események súlyát. Jogosan merül fel a kérdés, hogy miért indokolna egy bűncselekmény egy másik bűncselekményt?

A fejezetek alapos kutatásról tanúskodnak, de nem hibátlanok. Talán a módszer az, ami leginkább dicséretre méltó. Különösen tanulságosak a rövid epizódok, amikor betekintést nyerhetünk a megtörtént esetekbe, kirívó példákba és hihetetlennek tűnő helyzetekbe. A történeteknek köszönhetően összetettebb képet kapunk a vidék 1941 és 1944 közötti helyzetéről. Mirna Zakić könyve az ellentmondásos és problémás részek ellenére is fontos dokumentum. Adatgazdasága, a hivatkozások sokasága példamutató a későbbi kutatások szempontjából. További kutatásokra pedig szükség van, egyrészt az említett problémák kiküszöbölése miatt, másrészt azért, mert a régió ezen periódusáról nem született még magyar nyelvű feldolgozás.